

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

Review for History and Ethnography

Izdaja (Editors): Univerza v Mariboru in Zgodovinsko društvo Maribor. Glavni in odgovorni urednik (Chief and Responsible Redactor): prof. dr. Jože Koropec, 62001 Maribor, Koroška 160, Jugoslavija. Telefon 22-171.

Uprava in založba (Administration and Publisher): Založba Obzorja, 62001 Maribor, Partizanska 5. Tiskarna (Printing House): ČGP VEČER, 62001 Maribor, Svetožarevska 14, Jugoslavija.

IZ ZGODOVINE MARIBORA

Jože Koropec

1-2	ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE	LETNIK 54 NOVA VRSTA 19	STR. 1-298	MARIBOR	1983
-----	---	----------------------------	------------	---------	------

MLADINSKA KNJIGA n. sol. o.
TOZI n. sol. o. sub. o.
Enciklopedija Slovenije
Ljubljana, Titova 3

Žs/64-č

Izvečke prispevkov v tem časopisu objavljata »Historical Abstracts« in »America: History in Life«.

Abstracts of articles in this review are included in »Historical Abstracts« and »America: History and Life«.

Redakcija tega letnika je bila končana januarja 1984.

Za znanstveno vsebino člankov odgovarjajo avtorji.

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

Review for History and Ethnography

N O V A V R S T A

19. (LIV.) LETNIK 1983

1984

ZALOŽBA OBZORJA MARIBOR

•

IZDAJATA
UNIVERZA V MARIBORU IN ZGODOVINSKO DRUŠTVO MARIBOR
UREJA S SODELOVANJEM UREDNIŠKEGA ODBORA JOŽE KOROPEC

OB JUBILEJU

Zgodovinsko društvo Maribor namenja ob svoji 80-letnici posebno številko Časopisa za zgodovino in narodopisje Mariboru in njegovi zgodovini. Tudi časopis sam se bliža svoji 80-letnici. V dolgem obdobju njegovega obstoja so ga sicer pestile mnoge težave, a je ves čas uspešno opravljal svoje poslanstvo kot najstarejša revija v severovzhodni Sloveniji in ena najstarejših v Sloveniji. Že od vsega začetka se Časopis za zgodovino in narodopisje ni omejeval zgolj na zgodovino Maribora, temveč je obravnaval problematiko celotne (severovzhodne) Slovenije, razen zgodovine pa še druge družboslovne vede. Povezoval je raziskovalce preteklosti severovzhodne Slovenije, seznanjal širšo javnost z njihovimi izsledki ter utrjeval narodno in kulturno zavest ljudi ob severni meji.

»Ljudje delajo svojo zgodovino, toda ne delajo je, kakor bi se jim zljubilo, ne delajo je v okoliščinah, ki so si jih sami izbrali, temveč v okoliščinah, na kakršne so neposredno zadeli, kakršne so bile dane in ustvarjene s tradicijo« (Karl Marx, 18. Brumaire Ludvika Bonaparta, MEID III, str. 452). V skladu s to Marxovo mislijo o zgodovini sodelavci Časopisa za zgodovino in narodopisje raziskujejo preteklost Maribora, njegove ožje in širše okolice pa tudi drugih območij Slovenije, saj skušajo odkriti vse okoliščine, na katere so zadevali naši ljudje v preteklosti. Če želimo svoj razvoj graditi na zgodovinskih izkušnjah, moramo vedeti, kako so se naši predniki branili pred tujimi vplivi, kako so jih oblikovala zgodovinska obdobja in kaj so nam zapustili kot zgodovinsko izročilo.

S svojimi dosedanjimi raziskovalnimi deli so člani Zgodovinskega društva Maribor, ki kot raziskovalci delujejo na visokošolskih zavodih, v muzejih, arhivu, univerzitetni knjižnici in drugod, že dokazali svojo visoko raven, njihove sposobnosti je potrebno smotrno uporabiti, kajti vsaka generacija je poklicana, da iz svojega zornega kota prouči in si na svoj način prisvoji celotno narodno zapuščino.

S to številko revije želijo člani Zgodovinskega društva v Mariboru pospešiti prizadevanja za celovit, sintetičen pregled zgodovine Maribora. Skupaj z uredništvom Kronike, časopisom za krajevno zgodovino, ki prav tako pripravlja posebno tematsko številko o zgodovini Maribora, so člani Zgodovinskega društva pripravili zasnovo, ki zagotavlja prve ohrise celotnega prikaza zgodovine Maribora, vsebinsko pa se številki revij med seboj lepo dopolnjujeta. Prav zato ima ta številka revije širšo in trajnejšo vrednost, predstavlja podlago za zaokrožanje zgodovine Maribora in je preskus, kaj lahko sedanji rod zgodovinarjev k temu proučevanju prispeva. Prepričani smo, da imamo v Mariboru takšno generacijo zgodovinarjev, ki bo lahko z lastnimi močmi uresničila zastavljeni nalogi. Ob jubileju želimo Zgodovinskemu društvu Maribor, da bi do takšne uresničitve čimprej prišlo.

Rajko KRAMBERGER
podpredsednik Skupščine mesta Maribora

JOŽE KOŠAR

1908—1982

31. maja 1982 je v Mariboru za zmeraj zatisnil oči Jože Košar, klasični filolog, pedagog, kulturni politik, založnik in prevajalec. V grob so ga položili na pobreškem pokopališču, v najožjem družinskem krogu, kakor je želel. Odšel je tako, kot je živel, v skladu z modrostjo izkušenega moža: ni se postavljaval v žarišče vnanje družbene bleščave, pač pa je delal in ustvarjal v zavetrju javnosti; to pa je počel izredno intenzivno, smotno, širokemu občestvu še kako v prid. Prav zato je bilo slovo od pokojnika za vsakogar, ki je imel priložnost z njim sodelovati in moževati, globoko intimno in občuteno. Ovedeli smo se, da smo izgubili človeka, kakršnih v Mariboru in na Slovenskem ni na pretek.

Jože Košar se je rodil 16. marca 1908 v Stročji vasi pri Ljutomeru v družini vaškega kolarja, ki ga je pobrala prva svetovna vojska. V osnovno šolo je hodil v Ljutomeru med prvo svetovno vojno in dve leti po njej, potem pa je vseskozi kot odličnjak od 1920 do 1928 obiskoval mariborsko klasično gimnazijo. Klasična filologija ga je nato zvalila na ljubljansko univerzo, na kateri je 1932. leta diplomiral iz latinščine, grščine, antične in narodne zgodovine, klasične arheologije in primerjalnega jezikoslovja. S tem si je izoblikoval sestavine osebnosti klasičnega humanista, ki pa je bil živo povezan s sodobnim svetom, o čemer priča to, da je bil predsednik »Triglava«, takrat »najmočnejšega študentskega društva na ljubljanski univerzi« (Slavko Kremenšek). Med letoma 1934—1941 je bil suplent in profesor na mariborski klasični gimnaziji, med 1941—1945 vojni ujetnik, pomožni uradnik in ilegalec, nato pa kar po vrsti ravnatelj nižje gimnazije v Gornji Radgoni (1945—1946), klasične gimnazije v Mariboru (1946—1947), načelnik oddelka za visoko šolstvo v ministrstvu za prosveto LRS (1947—1949), leta 1949 diplomatsko-konzularni svetnik v ministrstvu za zunanje zadeve v Beogradu, 1950—1951 načelnik oddelka za znanost in kulturo ministrstva za prosveto LRS, 1951—1959 ravnatelj klasične gimnazije v Mariboru, 1959—1960 ravnatelj 1. realne gimnazije v Mariboru, od 1960 pa do upokojitve glavni direktor in glavni urednik Založbe Obzorja v Mariboru.

V mladih letih je imel Jože Košar velikega vzornika — dr. Antona Dolarja, svojega profesorja klasičnih jezikov na mariborski gimnaziji. Ko je kasneje na tem uglednem šolskem zavodu sam poučeval, mu ni šlo le za to, da bi se dijaki poglobljali v klasična jezika, pač pa da jim je odkrival celotno kulturo starega veka, pri tem pa skrbno pazil na hkratno mikanje materinščine med dijaki. Značilno za kasnejši Košarjev duhovni razvoj je tudi, da je kot še mlad suplent iz osnove preuredil bogato profesorsko knjižnico in jo, kar se je le dalo, posodabljal.

Dolga leta je Jože Košar vodil šolske ustanove, najdlje mariborsko klasično gimnazijo — do njene ukinitve leta 1959. Bil je izvrsten gimnazijski ravnatelj: znal si je pridobiti dobre sodelavce (ta njegov čut mu je bil v oporo tudi drugod), ki jih je spodbujal k ustvarjalnosti na pedagoškem in ožjem strokovnem področju. Delo na šoli je vodil s čvrsto organizacijo, ki jo je pod-

Jože Košar

piral z vztrajanjem pri zavestni disciplini. Zavzemal se je za vsebinsko povezano vzgojnoizobraževalno delo z jasnim učnovzgojnim namenom, ki mora dijaku zagotoviti široko kulturno razgledanost (gl. Košarjev članek Splošni problem koordinacije učnega dela, objavljen v Sodobni pedagogiki 1951, 412—420). Že zelo zgodaj, kar od začetka petdesetih let, se je v naši družbi zavzemal za široko umetnostno vzgojo na naših srednjih šolah, še posebej za ustrezno filmsko vzgojo. Kakor da je anticipiral izhodišča današnje šolske reforme, je — tudi že v petdesetih letih — opozarjal na pozitivne učinke kulturnih institucij na učnovzgojne procese na šolah. O tem je pisal v Sodobni pedagogiki, Prosvetnem delavcu in Pedagoškem zborniku 1955.

Seveda so ga takšna široka naravnost in organizacijske sposobnosti potrdile za delikatne in odgovorne funkeije v slovenskem ministrstvu za prosveto in kulturo.

Jože Košar se je še razmeroma mlad delovno vključil v Zgodovinsko društvo v Mariboru. Njegovi vodilni člani so ga pritegnili v društveni odbor za tajnika; te posle je opravljal izredno vestno in natančno zadnji poslovni leti pred okupacijo. V Časopisu za zgodovino in narodopisje je tedaj objavil vrsto recenzij in poročil o knjižnih novostih.

Ko se je po osvoboditvi ustalil v Mariboru, je bil od 1951 do 1964 predsednik Zgodovinskega društva. Zamislil si je prenekatere njegove akcije, tako proslave ob 400-letnici slovenske knjige, ustanovitev tehnološke zbirke v muzeju, okrepitev ljudskih knjižnic, izdajo vodnika po Mariboru, ustanovitev mariborskega Slavističnega društva in povezovanje dijaške mladine s kulturnimi institucijami. Nemajhna je bila njegova zasluga, da je bilo 1965 obnovljeno društveno glasilo Časopis za zgodovino in narodopisje in da je odtlej tudi brez težav izhajalo.

Takšna profilirana in kultivirana osebnost, kot je bil Jože Košar, je bila kajpada posebno primerna za kulturnopolitične funkeije v Mariboru. Tako je bil predsednik sveta za prosveto in kulturo Okrajnega ljudskega odbora Mari-

bor, član okrajnega odbora SZDL in član republiškega sveta za prosveto in kulturo. Povrh je bil več let predsednik mariborske Zveze kulturnih delavcev, iz katere sta izšli pobudi za ustanovitev revije Nova obzorja (1948) in Založbe Obzorja (1950). Nadrobni pregled dogajanja v mariborski kulturi v desetletjih izza osvoboditve bi pokazal, da je Jože Košar s tehtno mislijo sprožil ali podprl ničkoliko drobnih in obsežnih dejanj, ki so počasi, a zatrdno krepila kulturo v Mariboru. V letih 1957—1964 je predsedoval odboru Mariborske kulturne revije, ki je iz leta v leto povezovala ustvarjalce z različnih umetnostnih in znanstvenih področij z vsakoletno daljšo prireditvijo, ki je dajala močne impulze tako ustvarjalcem kakor občanom Maribora.

Najbolj pa se je osebnost Jožeta Košarja vtisnila v širšo slovensko družbeno zavest v povezavi z njegovim delom v mariborski Založbi Obzorja. Njej je posvetil trinajst sila uspešnih delovnih let kot njen glavni direktor in glavni urednik. Z njo je bil v tesnejših odnosih res že poprej, saj je bil predsednik njenega založniškega sveta in honorarni urednik. A ko je v njej redno delal, jo je v nekaj letih povzdignil v eno osrednjih založniških hiš na Slovenskem. Predvsem je izkazoval naklonjenost slovenskim pisateljem, zlasti še mladim, ki so šele začeli pisateljovati. S spretno založniško politiko je prodor sodobne slovenske literature podpiral tudi gmotno. Pri tem je odprl vrata drznim razčlenjevalcem sodobne slovenske družbe (z zbirko Znamenja), esejistom (zbirka Razpotja), ekonomistom (zbirka EPOK). Uvedel, utrdil ali razširil je knjižne zbirke Iz slovenske kulturne zakladnice, Iz antičnega sveta (kot klasični filolog jo je zasnoval iz globokega prepričanja, da moramo Slovenci živeti v nenehnem stiku z duhom antike), Domače in tuje gore, Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, Veliki može, pa niso še vse našete. S široko, odmerjeno knjižno ponudbo se je Založba Obzorja pod Košarjevim vodstvom krepko utrdila na slovenskem knjižnem trgu, z dobrima desetinama enot pa se je poslovno raztegnila iz Slovenije čez Zagreb do Beograda. Jože Košar je pokazal tenak sluh za sodobne tehnične posrednike besede in zvoka, ko je založba ustanovila prvo slovensko tovarno gramofonskih plošč Helidon.

Pa tudi sam je slovstveno deloval, predvsem kot prevajalec. Že 1934 je objavil prevod Karla Marxa Osemnajsti Brumaire Louisa Napoleona, kasneje B. G. Niebuhra Bajke o Herakleju in drugih grških junakih (1953), Emila Lucke Španska inkvizicija (1953), Thomasa Moora Utopija (1958), Franza Mehringa Karl Marx (1974), Heinricha Gemkowa in sodelavcev Friderich Engels (1974), Platonovo Državo (1976) in vrsto drugih leposlovnih del in knjig o starih kulturah, ki jih je, največkrat pod psevdonimi, objavljial skoraj do smrti. Dolga leta (1953—1946) je bil urednik mariborske revije Nova obzorja in iz nje napravil, kakor je zapisal Jože Pogačnik, »živo podobo ne le lokalnih, marveč tudi slovenskih kulturnih razmer«. Kot takšen slovstveni delavec je bil član Društva slovenskih pisateljev.

Jože Košar je bil za svoje delo večkrat odlikovan. Dobil je red dela III. stopnje, red zaslug za narod s srebrnimi žarki, za pedagoško, kulturnopolitično in založniško delo v Mariboru je bil nagrajen s srebrnim grbom mesta Maribora, Založba Obzorja pa mu je podelila svoje priznanje — Prežihov kipec.

Pričujoči zaris osebnosti in dela Jožeta Košarja je le bežen, pa vendar je mogoče iz njegove fragmentarnosti dojeti, da smo z njim izgubili človeka, ki je bil z vsem svojim bitjem in žitjem trdno vpet posebno v tisti del družbenega dogajanja, s katerim je Časopis za zgodovino in narodopisje še zlasti zvezan. Prav zato, in še, ker je bil našemu glasilu naklonjen iz srčike svoje osebnosti, bomo nosili v sebi živ spomin nanj.

Bruno Hartman*

* Dr. Bruno Hartman, docent, ravnatelj Univerzitetne knjižnice Maribor.

POLITIČNA FUNKCIJA MARBURGA V HESSENSKI ZGODOVINI

Iz zgodovine prijateljskih mest.

Karl Ernst Demandt*

UDK 943.01-43.45:321(430.1-37.425)(091)

DEMANDT Karl Ernst: Politische Funktion Marburgs in hessischen zgodovini. (Die politische Funktion Marburgs in der hessischen Geschichte.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 54=19(1983)1-2, str. 9-23.

Prevod v sloven., povzetek v nem., izvleček v slov. in nem., 4 slike, 2 karti.

Politična funkcija Marburga in njegov poseben pomen za razvoj hessenske države določajo štiri faktorji:

1. grad in njegova povezava z organizacijo in politično formacijo države;
2. hessenski grofje, ki so se poslastili dediščine sv. Elizabete, ki je tvorila osnovo, na kateri se je ustanovila prva hessenska država;
3. vloga Marburga pri pridobivanju bogate dežele Kalzeneinbognov, ki je določila sedanje meje Hessen;
4. ustanovitev univerze, ki je bila velikega pomena za varnost in preživetje celotne hessenske države v 16. stoletju.

Z obravnavo teh štirih najvažnejših faktorjev je v tem članku očitano mesto Marburga v hessenski zgodovini.

UDC 943.01-43.45:321(430.1-37.425)(091)

DEMANDT Karl Ernst: Marburg's Political Function in the History of the State of Hessen. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 54=19(1983)1-2, p. 9-23.

Translation in Slovene, summary in Germ., synopsis in Slovene and Germ., 4 pict., 2 charts.

Marburg's political function and its particular significance for the development of the state of Hesse is determined by four factors:

1. the Burg and its connection with the organization and political formation of the state;
2. the Counts of Hesse who took possession of St. Elisabeth's inheritance which was the basis on which the first state of Hesse was founded;
3. the role of Marburg in the acquisition of the rich Country of Kalzeneinbogen which determined the present borders of Hesse;
4. the foundation of the university which was of great importance for the security and survival of the whole of the Hessian state in the 16th century.

With this discussion of these four most important factors, Marburg's place in Hessian history is outlined in this article.

Prosim vas, da se ne nadejate od mene nobenega slavonspeva za Marburg, »Biser Hessena«, kajti ta hvalospev so mu zapeli mnogi drugi glasovi: da ne zahtevate od mene nobenega povelicevanja posebnih mestno-meščanskih storitev in pridobitev, kajti kot občina ne more nič več ali nič boljšega pokazati kot druge, in končno da ne pričakujete nobenega nadaljnjega slavonspeva kulturnemu

* Karl Ernst Demandt, Dr. phil. Dr. jur. h. c., Oberarchivar a. D., Dudenheimersstr. 21, D-6472 Altenstadt (Hess.) 2 (Lindheim).

in duhovnemu življenju Marburga, kajti to se vleče skoraj skozi vsa novejša prikazovanja tega preljubega in hvaljenega mesta, ki ga poznate. Seveda je bil Marburg skozi stoletja v pokrajinskem, gradbenem in arhitektonskem pogledu »biser« in še več, duhovna centrala Hessena, — toda tega ni treba tukaj še enkrat poudariti, to je že dolgo postalo splošna dobrina zgodovinske izobrazbe. Hotel bi marveč usmeriti vaše poglede čisto drugam. Nameravam vam v skopih potezah predložiti politično funkcijo Marburga in sicer kot pokrajinsko izoblikovalni in deželno politični center, kot politično najpomembnejšo komponento državne strukture naše dežele, kot najkrepkejšo korenino, iz katere se je razvila hessenska država. Kajti ne v tem, kar se je tukaj razvijalo kot mestno bistvo, kar se je organiziralo v njegovih zidovih kot meščanstvo, obstaja izredni zgodovinski pomen in uspeh Marburga, ampak v tem, kar so storile one tri, v bistvu izvenmestne, toda vendar od mesta samega ne ločljive kristalizacijske točke: grad, duhovniške naselbine in posebno sv. Elizabeta: namreč koncepcijo, uveljavljanje in izoblikovanje hessenske države, ki je danes naša država. So neločljivo povezane z našim mestom in z nadmestnimi silami, ki so tukaj doma, in ki so igrale svojo upodablajočo in kreativno vlogo od 12. stoletja dalje skozi več kot pol tisočletja do 19. stoletja. Samo temu zgodnjemu in vodilnemu političnemu položaju je mesto na pragu novega veka dolžno hvalo za svojo univerzo in s tem za svojo imenitnost do sedanjosti. Pri tem so narasle moči, ki so to mesto v zvezi z njegovim gradom in njegovo Elizabetino cerkvijo povzdignile daleč nad stopnjo vseh hessenskih mest. Še danes Marburg ni hessensko mesto kakor vsako drugo, reprezentira več kakor to morejo enako velika ali še večja mesta naše dežele, kajti Marburg nadomešča za vse prebivalce naše dežele, blizu in daleč, za vse tujce in posebno za inozemce to, kar povezujemo s pojmom Hessen. Kajti niti Kassel, niti Darmstadt, niti Wiesbaden, niti Frankfurt, ampak samo Marburg predstavlja celotni Hessen, kakor Heidelberg in njegov grad predstavljata Pfalz, Eisenach z Wartburg Thüringen, pri čemer je za vsa ta mesta karakteristično, da so se v njih duhovne in politične sile neločljivo spojile.

S tem je utemeljena posebna imenitnost našega mesta. Razlagam si to na podlagi štirih dogodkov, katerih politično vrednost bi vam hotel pojasniti.

To so:

1. ustanovitev in izgradnja marburškega gradu in s tem povezana državna organizacija in politično oblikovanje celotne dežele ob Lahni in potem Gornjega Hessena in končno celotnega Hessena, ki so se v marburški deželi najprej razvili in odtod razširili na vso starohessensko deželo;

2. prevzem dediščine sv. Elizabete po hessenski kneževi hiši, ker izgradnja lastne, samostojne teritorialne države s pomočjo hessenskih deželnih grofov naravnost temelji na političnem prevzemu svetnice in je pripeljalo do tega, da je Marburg mesto, odkoder je izhajala prva hessenska država;

3. funkcija Marburga kot izhodišče hiše hessenskega deželnega grofa in s tem hessenske države od področja ob Fuldi-Werri k Renu in Mainu, kajti brez politične posredniške funkcije Marburga s prestolnico in pokrajinsko oblastjo, ne bi največja pridobitev dežele, grofija Katzenelnbogen, nikoli pripadala Hessenu in Hessen nikoli ne bi bil postal iz Weserske države Rensko—Mainska država, kar danes je;

4. ustanovitev univerze, ki brez prej opisanih političnih pogojev tukaj ne bi bila mogoča, tako da jo moramo v njenem sodobnem zgodovinskem okviru razumeti prav tako kot politikum prvega reda, ki naj bi pred vsem drugim bila porok za zavarovanje celotne hessenske države 16. stoletja in sicer nikakor ne

MARBURG AN DER LAHN

G. W. Sante (Hrsg.): Hessen. Handbuch der historischen Stätten Deutschlands, 4. Band, 3. Auflage Stuttgart 1976, S. 318.

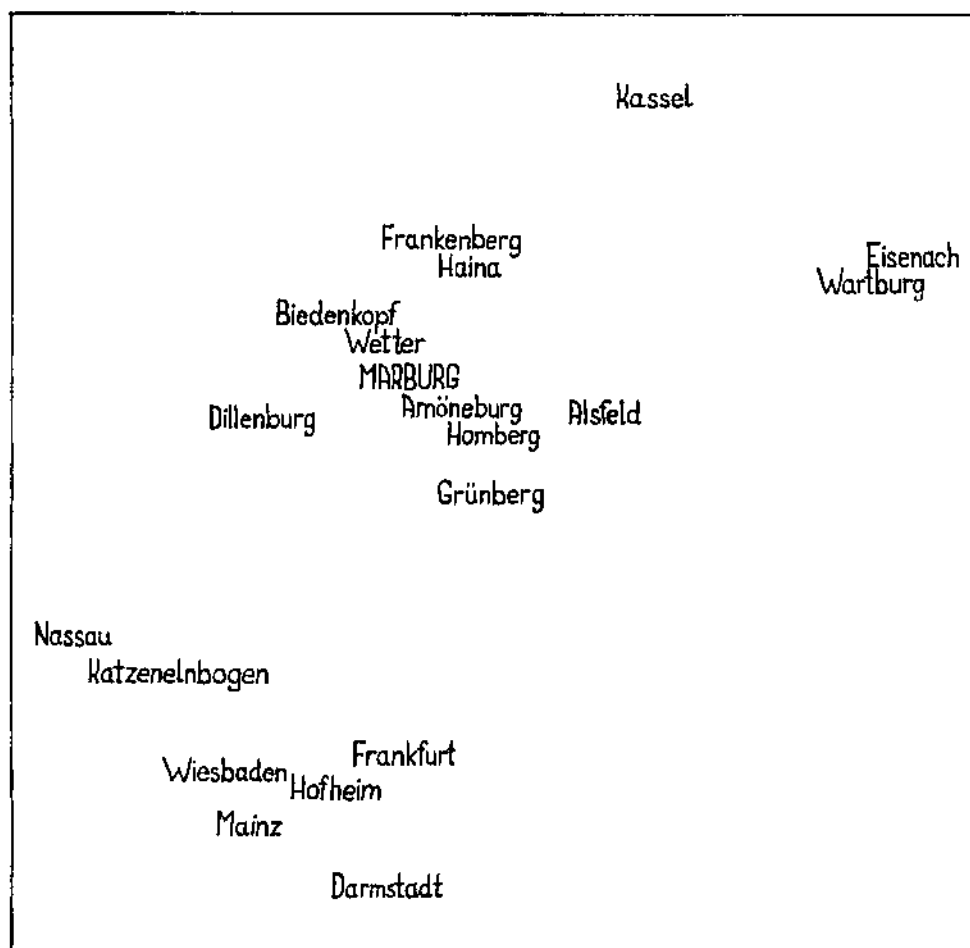
samo v duhovno-zgodovinskem oziru, ampak posebno tudi v državno-političnem pogledu.

Ti temeljni stebri položaja in pomena Marburga določajo tudi še danes njegovo mestno podobo, njegove glavne gradbene objekte. To je grad v svoji funkciji kot dvojni grad z visokim gradom in Viljemovo zgradbo, to je Elizabetina cerkev z obširnimi zgradbami nemškega reda v Hessenu in to je univerzitetno poslopje prejšnjega dominikanskega samostana z gradbeno podrejenimi aneksi frančiškanskega samostana in Kuglovega dvorca. Med njimi in iz pogojev, ki so jih ustvarili, je zrastle mesto Marburg, in nobeno pretiravanje naseljevalnih površin na vse strani, kakor ga sedaj doživljamo, ne more preslepiti dejstva, da je substanca kraja prej ko slej v njegovem jedru, iz katerega mesto živi in brez katerega bi se razkrojilo v nepovezane stanovanjske otoke, če ra-

zumemo mesto v evropskem smislu kot ne samo gradbeno, ampak tudi kot socialno, duhovno in kulturno enoto.

To v Marburgu posebno dobro prijemljivo povezavo med arhitekturo, politično funkcijo in duhovno-zgodovinskim pomenom si hočemo sedaj predložiti na gradu, na Elizabetini cerkvi in na stari univerzi.

Kakorkoli bi hoteli razložiti začetke Marburga, kajti o tem še ni nobenega enotnega mnenja, eno je zanesljivo, pogoj za mesto je ustvaril grad in ta se je razvil iz dediščine gisonskih grofov, ki so jo prevzeli deželni grofje iz Thüringena od leta 1122 dalje. Nekaj let pozneje se prvič omenja ime Marburg, kar v tem primeru gotovo ni slučajno, ampak je stvarno utemeljeno. Kajti zdi se mi zanesljivo, da ta grad ni bil grofovsko-gisonska ustanova, ampak že deželno-grofovsko — thürinška. Gisonova skala marburškega grajskega hriba je sicer karakteristična besedna tvorba Justisa, ki je napisal gradbeno zgodovino gradu. pa tudi on ni mogel dokazati nobene sigurne sledi te stavbe. Njegovo mnenje, da so se Gisoni s tem hoteli primakniti v Amöneburško kotlino, ki je bila v oblasti mainške Amöneburg, ob razširjanju lastne vplivne in oblastne sfere, ne vzdrži, ker so bili med zadnjim grofom Gisonom in med mainško nadškofijo v začet-

ku 12. stoletja zelo tesni stiki. Ta politična situacija in izredna razlika v velikosti in oblasti, onemogoča tako politiko Gisonov, ki bi bila naperjena proti Mainzu. Ta položaj se spremeni šele s thürinškimi deželnimi grofi, ki sodijo v 12. stoletju med najmočnejše opore staufovske oblasti in zato vedno zopet med velike nasprotnike mainške nadškofije. Sedaj postaja razumljiva ustanovitev gradu Marburg, ki je zamenjal gisonski grad Hollende, ki je bil skrit globoko v gozdovih pri Wetterju, in se premaknil prek doslej najbrž skrajnega gisonskega položaja Minne (danes Augustenruhe) proti vzhodu v smer, ki nedvomno pokaže na mainško amöneburško področje in je obenem dosegel obvladajoči vpogled v dolino Lahne. In vendar je bil ta prvi korak še skrajno zadržan, kajti grad ni ostal samo za globokim jarkom doline Lahne, ampak nič manj zavarovan proti Amöneburgu z nasipom vzhodnih gora Lahne, ki ga po visokosti presegajo. Vsekakor, lega je bila ustvarjena; nikoli več ni bila opuščena, ampak je bila že v naslednjem stoletju izgrajena v obvladajoči položaj v gornjihessenskem prostoru, nasproti kateri je Amöneburg, ki je obvladal deželo, polagoma postal politično popolnoma brezpomemben.

Izgradnja položaja Marburga je trajala celo 12. stoletje in je bila nujno povezana s konsolidacijo ohlapne in daleč raztresene zapuščinske mase Gisonov. Delov, ki so ležali najdelj zahodno prav do Rena, so se znebili, zato so položaj tega zahodnega stebra thürinškega gospostva bolj in bolj okrepili, konsolidirali in izgradili. To sistematično prodiranje skozi gornjihessensko področje je najbolj opazno v ustanovitvah gornjihessenskih mest v 2. polovici 12. stoletja, kajti daleč okoli Marburga so ustvarili deželni grofje tedaj naravnost obroč mest, ki je segel od Grünberga prek Alsfelda, Homberga ob Ohmu in Frankenberga do Biedenkopfa, in je imel svoje politično središče v Marburgu, čigar ustanovitev mesta se je istočasno polno razvila. Na nobenem drugem mestu Hessena ne moremo spoznati tako široke, zaključene in enotne državopolitične koncepcije kakor v tem organizatoričnem zajetju celotne pokrajine po nastajajoči hessenski državi. Iz tega sledi, da je bila iz Marburga teritorialna oblast thürinske hiše deželnih grofov vzpostavljena prek vsega Gornjega Hessena in da je bila odtod izvedena konsolidacija teritorija dežele Hessen v svojih daljnih zahodnih mejnih področjih. S tem se je odprl nov izhodiščni položaj, ki je v naslednjih treh stoletjih omogočal politično ustvaritev prostora, ki je določala današnje meje naše dežele.

Da je bil Marburg od začetka dalje tudi gospodarsko središče področja, opisanega v omenjenih mestih, priča marburški srebrnik, izkazan od leta 1140, ki je bil v 12. in 13. stoletju vodilna valuta in kovanec v gornjihessenskem prostoru, čeprav sta v poznem 12. stoletju v Alsfeldu in Grünbergu nastali konkurenci Marburgu kot mestu s pravico kovanja denarja. Bistvenejša od gospodarske pa je bila politična vloga, ki jo je odigral Marburg pod thürinškimi deželnimi grofi v 12. in zgodnjem 13. stoletju. Iz pisemenih virov tega sicer ne moremo dokazati, tem tehtnejše pa je pričevanje gradbene zgodovine marburškega gradu. Kajti če so Thürinški grofje tudi opremili vsa imenovana gornjihessenska mesta z gradovi, nobeden od njih se zdaleč ni mogel primerjati s še v 12. stoletju izgrajeno marburško ustanovo, kajti obsegala je v okolišu današnjega visokega gradu glavno trdnjavo grajskega stolpa na jugozahodnem kotu, reprezentančno zgradbo na zahodni strani, palas na južni strani in gospodarska poslopja na severni strani, vse grupirano okrog notranjega dvorišča z notranjimi vrati z dvema stolpoma ob boku, ki so bila zavarovana z zunanjim zidom s stolpi in velikimi vrati in pred njimi ležečimi ogradnimi stavbami. Čeprav je bil ta celotni kompleks poznega 12. stoletja zelo majhen nasproti gradu iz poznega 13. stoletja, ni bilo takrat v Gornjem Hessenu ničesar, kar bi se dalo z njim

primerjati. Že tedaj je razviden rezidenčni karakter gradu in s tem je bilo nedvoumno izraženo, da je bil Marburg namenjen tudi za upravno in politično središče Gornjega Hessena. Počasi se je dvignil poleg Wartburga, glavnega sedeža thürinških deželnih grofov, na daljnem zahodu iz hessenskih gozdov kot nova kristalizacijska točka državne oblasti.

Kako hitro se je moral dvigniti ugled Marburga, lahko zanesljivo sklepamo iz dejstva, da je v zgodnjem 13. stoletju deželni grof Ludvik IV. Thürinški pri svoji poroki z Elizabeto, hčerko ogrskega kralja, določil Marburg za vdovino. Bilo je samo po sebi razumljivo, da je bila tej kraljevi hčerki nakazana primerna vdovina; in če je ta med številnimi thürinškimi gradovi bila prav Marburg, potem to potrjuje orisano gradbeno izoblikovanje gradu in njegovo s tem doseženo dostojanstvo.

Vendar se je zgodilo drugače, kakor je bilo predvideno pri tej ureditvi vdovstva, kajti Elizabeta, ki se je že po nekaj letih zakona morala umakniti kot vdova v Marburg, ni nikoli uporabila ta grad. Imela je drugo v mislih. In vendar je s tem, da se je odpovedala kneževskemu življenju, in da je izbrisala samo sebe v službi bednih, revnih in bolnih, napravila deželi večjo uslugo, kakor če bi gospodovala kot kneževska vdova na gradu. Sicer je bila tako po svoji smrti podvržena odtujevanju, pred katerim se lahko zgrozimo. Pa to ni bilo samo takrat času primerno, kakor dokazuje usoda sv. Frančiška Asiškega in njegovega minoritskega reda pod papežem Gregorjem IX. in Inocencem IV., ampak je to splošen zgodovinski pojav. Pri Elizabeti se je to odražalo tako, da jo je najprej njena lastna hčerka Zofija, vdova po vojvodu Henriku Brabantskemu, uporabljala rigorozno kot politično orodje in potem zaradi te zveze med političnim naročilom in osebno svetostjo povzdignila v glavno ženo hiše hessenskih deželnih grofov in državno zavetnico Hessena, čeprav se je sama že kot thürinška deželna grofica skušala odtegovati od vsake politične aktivnosti, da bi se predvsem posvetila delovanju krščanske ljubezni do bližnjega. V svojih marburških letih je potem pomoč gobavim, slepcem, pohabljencom in umsko prizadetim, skratka vsem izobčenim, do take mere stopnjevala, da se je že po nekaj letih zgružila pod prekomernostjo te predanosti in je žrtvovala svoje življenje.

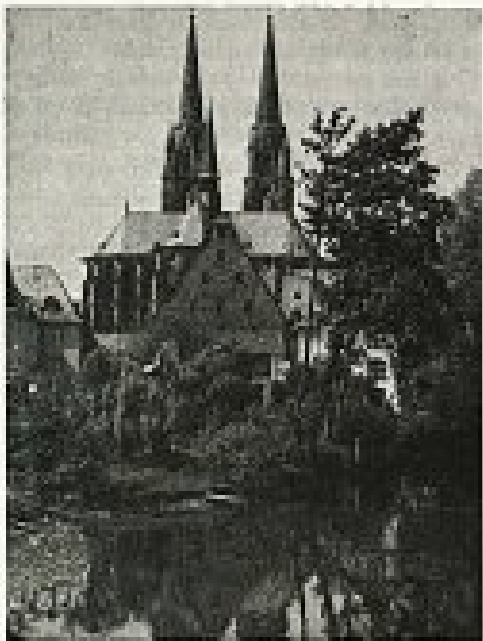
Moramo si biti enkrat na jasnem o tej brezprimerni žrtvi neke kneginje brez prizanašanja, da bi si mogli v dovoljni meri predstaviti obseg tega globokega prepada med značajem in generacijskim razdorom matere in hčerke. Zato naj karakteriziram ta odnos najprej z ozirom na njegovo politično substanco.

Ko je prišla mlada 24 letna vdova Brabantska, Zofija, v Hessen, da bi zahtevala za svojega malega sina Henrika dediščino ugasle hiše thürinških deželnih grofov, iz katere je sama izšla, je naletela tukaj na dva skoraj premočna nasprotnika: na mejnega grofa Henrika Meissenskega, ki si je prav tako kot Zofija lastil deželo iz dednopravnih vzrokov, in nadškofijo Mainz, najmočnejšo nemško cerkveno državo, ki je hotela pritegniti Hessen kot vrnjen fevd. Pravni položaj je bil nejasen, razlagali so ga lahko na več načinov in bil je odvisen od političnega položaja. Pri tem je bil Zofijin položaj najprej skoraj brezupen. Kajti za njo niso stale take sile, kakor sta jih mogla zbrati Meissen in Mainz. Zofija je lahko izravnila te pomanjkljivosti samo s premišljenim političnim zadržanjem, in kako je to znala, je pokazala že njena prva odločitev: kajti da je šla najprej s svojim sinom Henrikom v Marburg in je dopuščala, da so otroka tukaj pred vsemi drugimi kraji Hessena častili kot gospodarja dežele, je bila politično tako pametna in dalekosežna odločitev, da je v bistvu odločala o vseh nadaljnjih posledicah. Marburg je nudil Zofiji zavetje najmočnejšega gradu hiše thürinških deželnih grofov v Hessenu, pomoč nemškega reda, najmočnejšega viteškega reda v deželi, v katerem je bil zastopan velik del plem-

stva, in podpora marburškega meščanstva, ki je že takrat stalo na čelu mestnih občin Gornjega Hessena. Nad njimi vsemi pa sta vladala kot zadnja in najvišja instanca glas in slava svete Elizabete, Zofijine matere. S pridobitvijo teh, v Marburgu naravnost nakupičenih sil si je Zofija ustvarila izhodiščni položaj, ki jo je usposobil, da je lahko kljubovala tudi svojemu najhujšemu nasprotniku, nadškafu iz Mainza, kajti njegovemu duhovnemu utežu je lahko postavila tudi duhovno protitež, zalivaljujoč se svoji materi.

Ampak, ne samo proti nadškofu, ampak tudi proti svojemu drugemu nasprotniku, mejnemu grofu Henriku Meissenskemu, ki ji je izpadljal Wartburg, se je Zofija poslužila neposredne pomoči svoje matere. Ko je namreč prišla do poročnega postopka o tem, ali naj pripada Wartburg z vsem, kar spada tja, Henriku Meissenskemu ali Zofiji Brabantski, je Zofija vzela iz skrinje svete Elizabete eno rebro, ga vzela s seboj v Eisenach in ga položila na oltar tamkajšnje Katarinine cerkve kot podlago za prisego; kajti, tako je mislila, proti Elizabeti, nekdanji gospodarici Wartburga in njeni rodni hčerki ni možna nobena prisega. Ampak thürinški plemenitiši so s prisego prisodili Thüringen mejnemu grofu in s tem je bil Wartburg za Zofijo in končno za Hessen izgubljen.

Tan tesneje se je Zofija do svoje smrti oklepala drugega gradu sv. Elizabete, ki ji je ostal, namreč Marburg. Odtad — in iz nobenega drugega kraja Hessena — je potem v trudaplunem delu in včasih skoraj brezupnem položaju prebila prva leta mlade države s pumpeju menjajočih se zaveznikov. Sicer ni dosegla vseh ciljev, ampak končno vendar uhranila hessensko deželo svojemu sinu in njegovi hiši in s tem zagotovila obstanek Hessena kot posrbo države do današnjega dne. Da živimo danes v lastni hessenski deželi, se imamo zahvaliti temu dosežku. Odnem pa je Zofija tu od nje tako brezubizirno politično preoblikovanje in izkoriščeno življenjsko delo svoje matere tako globoko zasidrala v politični temelj naše dežele, da s tem ni puščala samo temeljnega kamna za skuraj brezprimerno češčenje svetnice v hessenski kneževi hiši in v hessenskem ljudstvu, ampak je ustvarila naravnost konstruktiven duhovni element notranje obstojnosti dežele skozi naslednja stoletja. Pri tem so Elizabeto sicer vedno bolj prestilizirali v tako kneževsko svetnico dežele, kakršna je sama tako malo bila, in si jo prisvojili — lahko rečemo — popolnoma proti njeni volji, kot državna zavetnica dežele, kot glavna ženo hessenske kneževske hiše. Svoj najveličastnejši izraz je našla ta zveza v grobnici hessenske kneževske hiše v južnem krilu marburške Elizabetine cerkve; kajti tukaj, nasproti grubi njene prednice, so se pustili vsi srednjeveški hessenski deželni grafje pokopati, začeti s Henrikom I., otrokom Brabanta, do deželnega grofa Viljema II., očeta Filipa Velikodušnega. V Nemčiji ni nobene grobnice, ki bi tako strnjeno združila skozi stoletja cel kneževski rod v smrti s svojo prednico in glavno svetnico. Tako je bil Marburg za to obdobje osrčje dežele, ne pa Kassel ali kako druga hessenska mesto. To duhovno središče Hessena tudi vihar reformacije ni uničil, nasprotno, kajti s tem da je deželni grof Filip sam razrušil s prisilno religioznim in osebno motiviranim nasilnim aktom zadnji kulturni prostor glavne svetnice dežele, te svoje lastne prednice v Marburgu, je vrnil deželi prvotno in nekdanjo Elizabeto, ki ni bila več odtujena ali kultno vzvišena, ampak služabnica najrevnejših in bednih, kakršna je bila nekoč. Tako je bilo mogoče, da je bila takoj po tem dozdavnem padcu zopet puvišana v zavetnico velikih hessenskih bulnišničnih stvaritev reformacije; kajti te, kakor Haina, Merxhausen, Hofheim in Grünau, su prvič pa stoletjih zopet uresničile Elizabetino idejo o bolnišnicah in s tem prvič ustvarile zdaj državno skrbstvo za bedne, pohajljence, umsko prizadete in izobčence, ki je bilo v tej obliki edinstveno v Evropi in je prevzelo svojo osnovno moralno navedilo iz krščanske dejavnosti usmiljenja sv. Elizabete v njenih marburških letih. S tem je postalo marburško delo Elizabete temelj za največji hessenski socialni dosežek

Elizabetinska cerkev s kaščo nekdanjega Nemškega viteškega reda

reformacije in je ime Marburg neločljivo povezano s temi začetki državnih skrbstvenih obveznosti do najrevnejših in najslabotnejših.

Po tem zgodovinskem pregledu se še zanimajmo za gradbeni dvig Marburga kot mesta ustanovitve države. Kajti gradbeni izraz uspeha, ki ga je dosegel deželni grof Henrik I., uveljavljanja in povišanja Hessena v kneževino je bil marburški grad. Prezidava marburškega gradu v kneževsko rezidenco, ki jo je konec 70 let 13. stoletja začel deželni grof Henrik I., je dosegla svoj vrh v obeh glavnih gradbenih telesih nove ustanove, ki sta si bili nekako odgovarjajoče postavljeni nasproti: v leta 1288 posvečeni strmo dvigajoči se kapeli in v pozneje dokončanem, mogočno in mirno tja postavljenem slavnostnem prostoru, »viteški dvorani«, v katerih je našla duhovna in posvetna kneževska reprezentanca popoln izraz. Obe zgradbi sta brez primere v naši deželi kot krasen grad tega časa in ju tukaj noben drugi srednjeveški grad, ne samo od deželnih grofov, ni več dosegel. Časovne gradbene paralele k viteški dvorani najdemo samo še v refektoriju visokega gradu nemškega reda Marienburg na Visli in v Vladimirjevi dvorani praškega gradu čeških kraljev. Grad, ki ga je deželni grof Henrik I. dal poleg tega od približno leta 1277 dalje sezidati v Kasslu, je ostal nasproti Marburgu nepomembna stavba, ki jo je šele pičlih 200 let pozneje dal deželni grof Ludvik II. gosposko izgraditi.

Toda s tem še gradbena zgodovina marburškega gradu ni bila zaključena. Doživel je tretjo fazo, v kateri je bil razširjen v enega izmed redkih dvojnih gradov, kar jih poznamo. Nasproti visokemu gradu, ki je razvrščen okrog notranjega dvorišča, je nastala sedaj kot popolnoma samostojna zgradba, tzv. Viljemova stavba. Ta stavba je obenem izraz novega, velikega političnega dosežka, ki je postal za vso nadaljnjo zgodovino dežele osnovnega pomena; kajti to čisto reprezentacijsko zgradbo so zgradili dediči grofije Katzenelbogen, grofica Ana Katzenelnbogenska, soproga deželnega grofa Henrika III. Hessenskega, in njen sin deželni grof Viljem III. okrog leta 1490. Prevzem te renske grofije je bil namreč samo zato omogočen, ker se je deželni grof Ludvik I. leta 1446 odločil,

da bo izpolnil zahtevo grofa Filipa Katzenelnbogenskega in uredil svojemu sinu Henriku III. v Marburgu lastno gospostvo z delitvijo dežele, tako da je bila Katzenelnbogonevi hčerki Ani zajamčena kneževska eksistenca v Hessenu, ki bi odgovarjala njeni kneževski bali. To je takrat nudil še vedno le Marburg. S tem je postal Marburg hessensko izhodišče iz dežele ob Weseri k področju ob Renu-Mainu. Kajti dediščina grofije Katzenelnbogen je privedla deželne grofe k Renu, Mainu in Neckarju in jim odprla s tem pot v osrednjo pokrajino Nemčije, kar je v vsakem oziru predstavljalo nenavadno obogatitev naše dežele in je do danes določalo njeno podobo in njene meje. To ne bi bilo mogoče, če ne bi bil grofiji najbližje ležeči hessenski oblastni center Marburg prevzel tukaj vlogo posrednika.

Od tedaj je Hessen ostal dežela, orientirana na jugozahod, in bilo je samo še politično dosledno, da se je Hessen v času državne reforme cesarja Maksimilijana priključil gornjerenskemu okrožju, ki je tako segel od Saarbrückena do Kassla, kakor to zopet omogočajo moderni aspekti razvrstitve dežel.

Zaradi svoje dragocenosti je bila Katzenelnbogenska dediščina ena najbolj zaželenih objektov 15. stoletja v Zahodni Nemčiji. Zadostuje, če vemo, da je cesar priznal pravice do grofije kralju, namreč Juriju Podiebradu iz Češke, da so jo vsi renski volilni knezi, palatin pri Rheinu, in nadškofje Mainza, Trierja in Kölna, želeli imeti in da so posebno grofje iz Nassaua-Dillenburga na podlagi dednopravnih pravic zahtevali grofijo zase. Oni so se najbolj trdovratno borili za to deželo v velikem Katzenelnbogenskem prepiru za dedno nasledstvo s Hesseonom v procesu, ki je trajal celo prvo polovico 15. stoletja in je potekal na najvišji državnopravni ravni, dokler ga končno Hessen ni mogel leta 1557 končati sebi v prid. Obramba teh zahtev in uveljavljanje edinstvene pozicije sredi renskih nadškofij in vzdolž tega veletoka samega s svojim obvladajočim položajem v zahodnonemškem blagovnem prometu, ki mu je s tem pripadal, je prisilil Hessen k največjim naporom in rodil posledice, ki jih navadno ne spravljamo s tem v zvezo. Sem spada naravnost nujno ponovno povišanje Marburga z ustvarjanjem sodnijske in duhovne centrale, ki je bila v stanju, da zmaga v tem pravnem in političnem boju.

Samo iz tega vzroka je prišlo do tega, da deželni grof Viljem II. iz Dolnjega Hessena, ki je leta 1500 zopet združil ves Hessen, ni ustanovil centralne dvorne sodnije v svojem dotedanjem glavnem mestu Kasslu, ampak v Marburgu, in sicer zato, ker je bil za uveljavljanje svojih pravnih zahtev odvisen od Katzenelnbogenskega arhiva, ki je bil v Marburgu, in je bil Marburg za večdnevna potovanja bližji področju ob Renu-Mainu kot Kassel. Ta ureditev dvorne sodnije s svojo juristično korporacijo je bila potem pogoj za to, da je deželni grof Filip Velikodušni tudi hessensko deželno univerzo ustanovil prav tako v Marburgu in ne v svojem glavnem mestu Kasslu, kakor bi bilo naravno. Kajti tukaj mu je bil na razpolago že velik duhovni potencial, ki ga v Kasslu ni bilo. Moramo se zato ločiti od običajnega nujenja, da je bil Marburg ustanovljen predvsem kot reformacijska univerza. Seveda so igrali tudi ti preudarki važno vlogo, ampak za ustanovitev univerze v Marburgu, ne v glavnem mestu Kasslu, so bili brez dvoma juristični in politični vzroki, kakršni so bili v takratni situaciji dežele, odločilnega pomena. Zato tudi njen prvi rektor nikakor ni bil teolog, ampak jurist, Johannes Ferrarius Montanus, ki spada poleg kanclerja Feigeja k izrednim ustanoviteljskim osebam marburške univerze.

Ce pregledamo stalno naraščajočo vlogo Marburga v času njegove zgodovine in se ustavimo na točki, ki smo jo sedaj dosegli, potem se pokaže čisto jasno, da je zgodovina našega mesta dosegla svoj vrh v 16. stoletju. To se ne izraža samo v notranjemestnem pričevanju najmogočnejše gradnje rotovža, ki si jo je doslej

kako hessensko mesto privoščilo. Še močneje pride do izraza v političnih dogajanjih, ki so v reformacijskem stoletju povezana z imenom Marburg. V začetku je rojstvo največjega hessenskega kneza Filipa Velikodušnega, 13. novembra 1503 na marburškem gradu, kajti on je bil edina osebnost, ki mu je uspelo dati Hessenu za skoraj dve desetletji evropski pomen. Njemu se mora naša dežela zahvaliti za slavo, da je politično odločilno prispevala k zmagi reformacije, in Marburg za enega od nespornih viškov svoje in nasploh hessenske zgodovine: reformacijski pogovor med Luthrom in Zwinglijem, t. j. edino osebno srečanje med ustvarjalcema in voditeljema srednje- in gornjenemškega protestantizma s ciljem, da strnejo obe smeri ne samo politično, ampak tudi dogmatično v samo eno silo v okviru tega novega prevratniškega evangeličanskega gibanja.

Fachwerkhaus v ulci Augustinergasse 1
(15./16. stoletje)

Zopet je prišla pri tem jasno do izraza posredniška vloga Marburga, ki je odprta predvsem proti jugu. Tudi takrat ni bilo mogoče nuditi tem duhovnim poglavarjem države po vsem Hessenu nobenega drugega duhovno adekvatnega kraja za zasedanja poleg Marburga, kajti v njem je bila reprezentirana takratna duhovna kapaciteta vse dežele. Deželni grof Filip svojega cilja marburškega pogovora ni dosegel, ampak je vendar postal najprodirljivejša priča obsežne posredniške dejavnosti politika in s tem se je rodila misel, ki ni več umolknila, o njegovih obsežnih evangelijskih intencijah, do katerih se takrat v Nemčiji noben knez ni povzpел.

Razume se samo po sebi, da je ta veljavnost Marburga tudi v naslednjih stoletjih tehtna za zgodovinski razvoj. To politično težišče, ki deluje še naprej, pride do izraza pri delitvi dežele, ki jo je opravil deželni grof Filip med svojimi štirimi sinovi, s tem, da je postal Marburg z vso gornjihessensko deželo tretjič

samostojna hessenska država, takorekoč jedrska zgaščená sreda med Duhnjim Hessenom s Kasslom in grafijo Katzenelnbogen z Darmstadtom, ki se je sedaj izoblikovala v deželno grofijo Hessen-Darmstadt. Nič ne more bolje pojasniti politične pomembnosti tega področja v teh obremenjenih desetletjih od smrti Filipa Velikodušnega do konca 30-letne vojne kakor brezobzirni boj, ki se je vnel po smrti deželnega grofa Ludvika IV. iz Hessen-Marburga leta 1604 med Hessen-Kasslom in Hessen-Darmstadtom za ta del države. Dosegel je svoj višek v hessenski vojni, tej moriški končni fazi 30 letne vojne, in se je končno odločil v boju za grad in mesto Marburg.

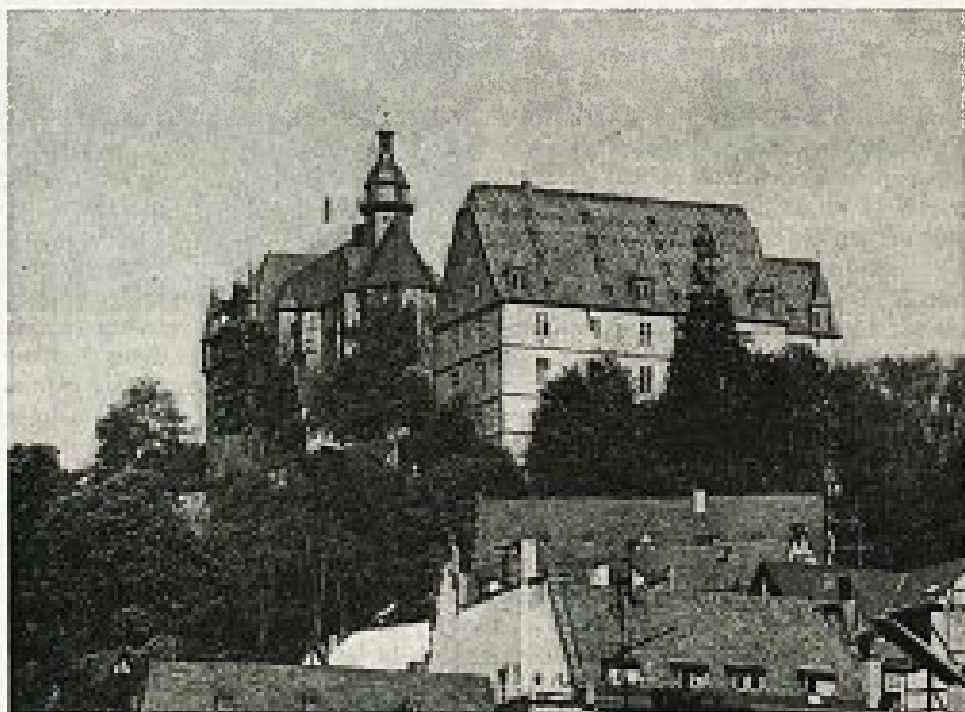
Pri Hessen-Darmstadtu je šlo zato, da se malo področje, ki mu je pri razdelitvi Hessena leta 1567 pripadlo, odločilno razširi v Hessen, da bi bil deležen moči celotne države. Hessen-Kasslu je šlo zato, da bi obdržal gornjihessensko deželo z Marburgom, da bi imel odprte poti v področje Rena-Maina in s tem v eno največjih političnih in gospodarskih središč države. Obe strani sta obvezali najmočnejše sile, ki so takaj obstajale v Evropi, za svoje cilje, da bi odločili to harbo zase: Hessen-Darmstadt cesarja in vso moč hiše Habsburgov — in Hessen-Kassel švedskega kralja Gustava Adolfa, Nizozemsko in Francijo. Kar se leta 1529 deželnemu grofu Filipu ni posrečilo, sprava med kalvinizmom in luteranstvom, je privedla sedaj v tej burbi obeh Hessenov za marburško deželo do zadnjega groznega spopada v veliki vojni, kajti Hessen-Darmstadt je zastopal sile luterovsko užigosane vere in se je pri tem poslužil pomoči katoliškega cesarja in katoliških državnih stanov, in reformirani Hessen-Kassel se ni izognil niti zveze z luteranskim švedskim kraljem Gustavom Adolfom, niti s katoliško Francijo, niti z reformirano Nizozemsko. Kakor v žarišču se zbiraju v tem hessenskem zadnjem odseku 30-letne vojne vsi tako nasprotujoči si in komaj združljivi interesi in ideje, da bi se tukaj še enkrat odločilno spopadli. Z najtežjimi žrtvami je potonil Amelia Elizabela, soproga in vdova deželnega grofa Viljema VI. iz Hessen-Kassla, za Zofijo Brabantsko najmočnejša hessenska kneginja, končno zmagala v tem v bistvu neodgovornem boju. Kot nagrado za zmago je dobila dokončno zupet mesto in grad Marburg nazaj za Hessen-Kassel.

Po tej politični, vojaški in duhovni borbi v letih 30-letne in posebno hessenske vojne, se zasveti še enkrat presegajoči položaj in politični pomen Marburga, potem se zdi, da je mesto pod preobilico bolesti, bede in izgub, ki mu jih je zadala ta nesrečna vojna, izčrpano v svoji politični aktivnosti.

Ampak tu se nikakor ni zgudilo, kajti še enkrat pustane v 19. stoletju marburški grad — in sama ta — za desetletja simbol politične usode Hessena, ki se utelesi v njej najimih v zasedeni državi in v reukciji. Navajeni smo, da vidimo v Marburgu zgolnjega 19. stoletja ljubeznivo mesto romantikov okrag Bettine od Arnim in njenih suradnikov in kruga znancev in pri tem mislimo na Arnime, Bretanuve, Savignyjeve in Grimme. Ampak za to čurobno padabo, ki nam jo je predvsem naslikala Bettina, se dviga mračna senca gradu, zlorabljenega od tuje sile. Ku so oktobra 1806 Napoleonuve armade izbrisale politično eksistenco Hessena, je padel grad v nke vojaški upravi, ki si je tukaj uredila skladišče za vojaško upremo od nje ruzorožene hessenske armade. Kmalu nato je prišlo prvič da vstaje proti tujemu gospostvu, v središču katerega je bil v naglem napadu zavzeti grad, ki ga pa uporniki niso mogli abdržati proti premoči francoske armade. Toda smrt njihovih voditeljev od krugel francoske usmrtitvene komande je bila kakor poziv, ki ni umolknil, ki je zopet zadonel v Marburgu leta 1809 z uporom polkovnikov Dörnberga in Emmericha, bil ponovno preglašen od francoskih strelov, dukler ni potem leta 1813 poklical k ponovnim vstajam in privedel do osvoboditve.

Posledica vstaje iz leta 1806 je bila, da je francoska posadka razstrelila 1807. leta zadnje utrdbe gradu, posledica vstaje iz leta 1809 pa, da je bil grad na povelje Jérômea urejen kot ječa. Kmalu zatem, vsekakor še pod francosko oblastjo, so ga spremenili v kaznilnico, t. j. v ječo za težke zločince, tzv. jetnike v verigah. Bilo je in ostane težko izbrisljiv madež, da je hessenski volilni knez po padcu francoske oblasti, ki ga je napeljal k temu, da je sicer odpravil vse od njih vpeljane novosti, to onečaščenje hessenskega rodnega gradu pustil na miru. Nasprotno, postal je — kakor je bil simbol francoske oblasti — sedaj tudi simbol reakcije, kakor se ta druži z imenom zadnjih volilnih knezov in nekaterih njihovih ministrov. Poleg težkih zločincev so zapirali v kaznilnico sedaj tudi politične jetnike. Najznamenitejši med njimi je bil profesor Silvester Jordan, katerega usoda naravnost ponazoruje vso tragedijo hessenske žaloigre 19. stoletja. Kajti on je bil pravi ustvarjalec volilno-hessenske ustave iz leta 1831 in s tem začetnik ene največjih političnih dobrot dežele v 19. stoletju. Toda ker je ta ustava kratila pravice volilnega kneza in so mu jo mogli izsiliti le v tedanjem političnem razburjanju, ki je vladalo v deželi po francoski julijski revoluciji leta 1831, je bila politična usoda Silvestra Jordana zapečaten, ko se je reakcija lahko spet uveljavila. Leta 1839 je bil obtožen sodelovanja pri napadu frankfurtske straže iz leta 1833, od 1839 do 1843 je bil zaprt na marburškem gradu, 1843 obsojen, končno leta 1845 oproščen, vendar je izgubil svojo službo in položaj. Triumfirala je reakcija, ki je bila za nas predočena v marburškem gradu, ki je ostal kaznilnica do konca volilnega Hessena.

Šele Pruslji, ki je 1866 odpravila volilno hessensko dinastijo, je osvobodila njen rodni grad zopet tega onečaščenja in mu vrnila novo in zopet za vso hes-

Grad deželnih grofov, s kratkimi prekinitvami rezidenca hessenskih deželnih grofov med 1248 in 1804. Pogled z južne strani.

Grad deželnih grofov, s kratkimi prekinitvami rezidenca hessenskih deželnih grofov med 1248 in 1604. Posnetek iz zraka.

sensko deželo veljavno funkcijo. Uredila je tukaj od leta 1869 dalje hessenski državni arhiv in ustvarila s tem kraj za zgodovinsko raziskovanje, ki je izžareval na ves Hessen in ki je na odločilen način pospeševal spoznavanje zgodovine naše dežele. S tem je bila povezana hkrati desetletja trajajoča daljnosežna obnova, ki določa današnjo podobo gradu. Isto velja za univerzo, ki je sploh sedaj prvič dobila svoje lastno, skupno poslopje in premagala po nekaj letih stagnacijo, ki je trajala skozi generacije. Pri tem vzponu pa je bilo sedaj tudi mesto bolj in bolj udeleženo, dokler v naši sedanjosti ni moglo razbiti meja, ki so bile do tedaj veljavne in si obenem pridobiti zopet nove upravno-politične in duhovne središčne funkcije.

Ce še enkrat pregledamo zgodovino Marburga v tem okviru njegove politične zgodovine in učinkovitosti, čeprav zgoščeno in kratko, kakor nam to ta ura nalaga, potem ne more biti dvoma o tem, da je bil Marburg od nekdanj več kakor samo hessensko mesto med mnogimi drugimi; da namreč naše mesto, kakor smo že uvodoma poudarili, ni samo nadomeščalo deželo ob Lahni, ampak je včasih nastopalo za celotni Hessen; — in da to mesto zasluži, da ga spoštljivo obravnavamo vendar enkrat tudi z aspekti njegove politične učinkovitosti, ne samo z duhovno-zgodovinskimi aspekti.

Kajti zgodovina našega mesta v 750 letih, na katere se danes ozira, je vse drugo kot pa ena od običajnih zgodovin hessenskih mest. Je do roba polna sil in impulzov, ki jim dolguje hessenska država od začetka dalje odločilen del svoje politične in substancialne eksistence. Mislim, da smo Marburgu; pojmu Hessena, vsi dolžni, da to hvalo ne samo izrečemo, ampak jo tudi sami zaslužimo.

Politika, tudi komunalna politika pomeni: uglasiti si prave poti v bodočnost. Toda da bi nam bilo jasno, kam naj gremo, moramo doumeti, kje stojimo;

in da bi to spoznali, moramo vedeti, odkod pridemo. Zgodovinska zavest pomeni poznavanje politične in socioekonomske zgodovine, pa tudi — posebno v mestu kakor je Marburg — poznavanje razvoja njegove duhovne strukture: V srednjeveško-katoliški dobi jo je oblikovala karitas Elizabete, v novoveško-protestantski dobi pa znanosti univerze. To pa, kar se je občutilo in se bo kot razdor med tema obema nasprotujočima si dobama, se pokaže v časovni distanci tudi kot povezujoče in s tem kontinuiteta. Kajti znanosti postajajo oblikujoča sila našega mesta, posebno takrat, če so — sprejemajoč karitativno tradicijo tako-rekoč v sebe — določene od humanitas.

Iz govora na slavnostnem zborovanju marburškega meščanstva ob 750-letnici mesta dne 18. junija 1972.

Izdano po naročilu magistrata univerzitetnega mesta Marburga ob Lahn v Marburgu Hefte 1, 1972, strani 9—40. V slovenščino prevedla profesorica Gabrijela Sorman, Ptuj.

DIE POLITISCHE FUNKTION MARBURGS IN DER HESSISCHEN GESCHICHTE

Zusammenfassung

Die politische Funktion Marburgs und seine besondere Bedeutung für die Ausbildung des hessischen Staates werden geprägt (1) durch die Burg und die damit verknüpfte staatliche Organisation und politische Gestaltung des Landes; (2) durch die Übernahme des Erbes der heiligen Elisabeth durch die hessischen Landgrafen, auf das sich die Errichtung des ersten hessischen Staates gründet; (3) durch die Rolle Marburgs bei der Erlangung der reichen Grafenschaft Katzenelnbogen, welche die heutigen Grenzen Hessens mitbestimmt hat; schließlich (4) durch die Gründung der Universität in ihrer Bedeutung für die Sicherung des hessischen Gesamtstaates des 16. Jahrhunderts.

Mit dem Eintritt in das territoriale Erbe des hessischen Grafengeschlechts der Gisonen gelang es den Landgrafen von Thüringen seit 1122, im oberhessischen Raum einen Herrschaftsbereich aufzubauen, dessen Ausgangspunkt und Zentrum Burg und Stadt Marburg wurde. Im frühen 13. Jahrhundert wurde Marburg zur Wirkungsstätte der heiligen Elisabeth, der Witwe Landgraf Ludwigs IV., die ihr Leben in völliger Abkehr von ihrer fürstlichen Herkunft den Kranken widmete. Ihrer Tochter, Sophie von Brabant, gelang dann von Marburg aus, indem sie das hohe Ansehen ihrer heiliggesprochenen Mutter bewußt einsetzte und den mächtigen Beistand des Deutschen Ordens gewann, der mit seiner Marburger Niederlassung das karitative Erbe Elisabeths übernommen hatte, die Durchsetzung der Ansprüche auf das hessische Erbe des erloschenen Thüringer Landgrafenhauses gegen so übermächtige Gegner wie das Erzbistum Mainz und den Markgrafen von Meißen. Die Verbundenheit der hessischen Landgrafen mit ihrer Ahnfrau und Staatspatronin Elisabeth fand ihren besonderen Ausdruck in der Elisabethkirche, die über Jahrhunderte die Grablage der hessischen Landgrafen war.

Der Um- und Ausbau der Marburger Burg zur fürstlichen Residenz gegen Ende des 13. Jahrhunderts und besonders die Entstehung eines aufwendigen Wohngebäudes, des Wilhelmsbaus, am Ende des 15. Jahrhunderts dokumentieren einen weiteren bedeutungsvollen Abschnitt Marburger und hessischer Geschichte. Marburg wird als eigene Herrschaft für Landgraf Heinrich III. eingerichtet. Damit war die Voraussetzung geschaffen, die seiner Ehe mit Gräfin Anna, der Tochter des letzten Grafen von Katzenelnbogen, den notwendigen fürstlichen Rahmen verlieh. Der Anfall des katzenelnbogischen Erbes brachte der Landgrafschaft reichen territorialen Gewinn an Rhein, Main und Neckar. Mächtige Reichsfürsten machten jedoch den Landgrafen dieses Erbe streitig. Bedingt durch den folgenden jahrzehntelangen Katzenelnbogener Erbfolgestreit errichtete Landgraf Wilhelm II. in Marburg das zentrale Hofgericht, mit dessen Hilfe der juristische Kampf um das Erbe geführt wurde. Der juristischen Stellung Marburgs entsprechend erfolgte dann unter Landgraf Philipp dem Großmütigen die Gründung der hessischen Landesuniversität in Marburg mit einem Juristen als erstem Kanzler.

Im 16. Jahrhundert erlebt Marburg den Höhepunkt seiner Geschichte. Sie ist mit der Gestalt Philipps des Großmütigen und seinem Wirken für die Sache der Reforma-

tion eng verbunden. Auf sein Bemühen hin trafen sich 1529 die Führer der Reformation, Luther und Zwingli, zu ihrem denkwürdigen Religionsgespräch auf dem Marburger Schloß.

Die Landgrafschaft wurde nach dem Tode Philipps im Jahre 1567 unter seinen Söhnen aufgeteilt. Nach dem Erlöschen der Marburger Linie entbrannte um das Marburger Erbe ein erbitterter Kampf, der im sogenannten Hessenkrieg in der Endphase des dreißigjährigen Krieges in Marburg zugunsten Hessen-Kassels entschieden wurde. Spätestens mit dem Ende des Krieges trat die politische Bedeutung Marburgs stark zurück.

Im 19. Jahrhundert steht das Marburger Schloß noch einmal stellvertretend für das politische Schicksal Hessens. Während der französischen Besatzung von 1806—1813 wurde das Schloß in ein Gefängnis umgewandelt; eine Funktion, die es auch nach dem Ende der französischen Herrschaft unter den hessischen Kurfürsten beibehielt. Erst nach der Eingliederung Kurhessens in den preußischen Staat im Jahre 1866 wurde das Schloß einer würdigeren Bestimmung zugeführt. Mit der Einrichtung des Hessischen Staatsarchivs in seinen Mauern verband sich eine Förderung der Geschichte unseres Landes. Die Universität erhielt ein eigenes gemeinsames Gebäude und erlebte einen neuen Aufschwung. Die Stadt selbst hatte an diesem Aufstieg Anteil und gewann bis heute neue verwaltungspolitische und geistige Mittelpunktfunktionen zurück.

CODEX HENRICI — MALO POZNANA ZNAMENITOST MARIBORA

Anton Ožinger*

UDK 930.22:262.3(497.12-17)(093.2)»13/15«

OŽINGER Anton: Codex Henrici — malo poznana znamenitost Maribora. (Codex Henrici — eine wenig bekannte Merkwürdigkeit von Maribor.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 54=19(1983) 1—2, str. 24—28.

Izvirnik v sloven., povzetek v nem., izvleček v sloven. in angl., 1 faksimile.

Pri škofijskem sedežu lavantinske škofije v St. Andražu je v drugi polovici 14. stoletja nastal Codex Henrici, imenovan po lakratnem škofu Henriku. V prepisu ima vse pomembne listine tiste dobe. Z nadaljevanji sega nekako do srede 18. stoletja. Vsebuje pomembne listine za zgodovino srednjega veka, za del slovenskega etničnega ozemlja.

UDC 930.22:262.3(497.12-17)(093.2)»13/15«

OŽINGER Anton: Codex Henrici — a Little Known Remarkableness of Maribor. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 54=19(1983)1—2, p. 24—28.

Orig. in Slovene, summary in Germ., synopsis in Slovene and Engl., 1 facsimile.

On the episcopal seat of the diocese of Lavant at St. Andrew the Codex Henrici, named after the then bishop Henry, originated in the second half of the 14th century. In the copy it contains all the important documents of that period. With the continuations it reaches somehow to the middle of the 18th century. It contains important documents for the history of the Middle Ages, for a part of the Slovene ethnic region.

V obsežni zgodovini lavantinske škofije,¹ ki jo je Fran Kovačič razdelil po vladajočih škofih, pravi o Henriku Krapffu, ki je 24 let vodil lavantinsko škofijo, in to v letih 1363—1387, da je dal napraviti zapisnik vseh starejših listin, imenovanih Codex Henrici episcopi.²

Henrik Krapff je vladal lavantinsko škofijo v dobi velikega zahodnega cerkvenega razkola. Pomirljivo je vplival na salzburškega nadškofa Pilgrima Puchheima (1365—96), da je ostal na strani rimskega papeža Urbana VI. Bil je energičen, delaven in sposoben. Uredil je posestne razmere škofije, z nakupi pa je vsaj delno izboljšal njene zelo skromne dohodke. V času svoje škofovske službe je imel škof Henrik več konfliktov s sosednjimi plemiči. Tako vzemo iz poravnave leta 1376, da so ga Kolničarji ujeli in imeli dalj časa zaprtega pa so zato bili izobčeni.³ Najbrž je čutil Henrik Krapff tudi zaradi takšne izkušnje potrebo, da

* Anton Ožinger, arhivar škofijskega arhiva Maribor.

¹ F. Kovačič, Zgodovina lavantinske škofije (1228—1928), Maribor 1928.

² F. Kovačič, n. d. str. 174.

³ F. Kovačič, n. d. str. 172.

vse pomembne listine ne samo skrbno hrani, ampak dá napraviti verodostojne prepise. Skromni podatek o Henriku Krapffu, da je dal napraviti zapisnik vseh starejših listin, puče, da gre za neke vrste kopiačno knjigo, ki vsebuje vse pomembne listine takratne lavantinske škofije. Pri Kuvačiču zbudi pozornost omemba, da je Tangl izrabil ta kodeks, episkop (tu je on sam) ga je pa zastopil iskal v škofijskem arhivu.⁴ Ku listam Tanglove knjige *Die Reihe der Bischöfe von Lavant, 1841*,⁵ res takoj opazimo krajše ali daljše regeste listin. Tangl je ta vir iz praktičnih razlogov izdatno uporabljal. Ku govoru o škofu Henriku Krapffu glede kodeksa, katerega je dal napraviti, pravi, da je škof Krapff sestavil ta kodeks brez reda ali sistema.⁶ Tu ugotovitev po Tanglu povablja tudi Kuvačič, ki kodeksa ni nikoli videl.

Vprašanje je, kaj se je zgodilo s Henrikovim kodeksom. Kje se nahaja in kaj vsebuje?

Iz povedanega je jasno, da ga je uporabljal v tridesetih letih prejšnjega stoletja v Št. Andražu zgodovinar Karlmann Tangl. Ker ga je za časa škofa Mihaela Napotnika (1889—1922) lavantinski ordinariat za pol leta izposodil Johannu v Gradcu zaradi prepisa,⁷ so torej poleg ustalih dokumentov prenesli tudi ta kodeks, nih preselitvi škofijskega sedeža iz Št. Andraža na Koroškem poleti 1859 v Maribor in je takrat varno pristal v novih prostorih škofijskega arhiva na Slomškovem trgu 18 (hivša kapiteljska hiša). Najbrž je bila prav izposoja v Gradcu vzrok, da se Henrikov kodeks ni vrnil na svoje mesto v arhiv, marveč ga je nekdo za »krajši čas« zadržal pri sebi.

Škofijska knjižnica ima več izvodov Tanglove knjige. V skoraj vseh su upomba, podčrtani stavki in odstavki. Posebno pazljiva sta knjigo prebrala folklorist in zgodovinar Jožef Pajek ter škof Mihael Napotnik. Napotnik je na zadnji strani te knjige pripisal s svénčnikom: »Perlegi die 7. Februarii 1909. Dr. M. N. Ordinarius«.⁸ Škof Napotnik je v knjigi skrbno podčrtoval vse tisto, kar je v zvezi s simulacno dejavnostjo njegovih prednikov. Pri 120. strani Tanglove knjige, kjer je govor o Henrikovem kodeksu, je pripisal NB (Nota bene), iz tega se vidi, da je ta podatek pri njem zbudil posebno zanimanje. Ali si je potem škof kodeks tudi izposodil in ga prebiral in bi tako obtičal pri njem, ne bi mogel trditi. Vsekakor je več kot pol stoletja veljal za izgubljenega. Kakorkoli že, ta znameniti, dolgu pogrešani kodeks je odkril škofijski arhivar Jakob Richter leta 1972. O tem javnost, niti kulturna, sploh ni bila obveščena: sicer pa o tem kodeksu ni vediku, ali pa sploh nič, vedela, ker ni bil registriran med pomembnimi srednjeveškimi rokopisi, ki sta jih popisala M. Kus in Fr. Stelč.⁹

Opis kodeksa

Papir — 2. polovica 14. stoletja, leta 1384. Folio 1: »Nota quod anno domini millesimo CCC. Octogesimo quarto... dominus Henricus dictus Chrapf nuncius de Babaria episcopus Lavensis scribi et annotari...«¹⁰ Format 2° — 40 cm × 29 cm, nominalno 250 folijev, pisava gotška knjižna kurziva, več pisalcev

⁴ F. Kuvačič, n. št. str. 174.

⁵ Karlmann Tangl, *Reihe der Bischöfe von Lavant, Klagenfurt 1841*.

⁶ Karlmann Tangl, n. št. str. 120: »Ihm (H. Krapff) hat man auch die Nachrichten zu verdanken, die noch von seinen Vorfahren im Bisthume vorhanden sind, nach seine eigene Wirk-samkeit ist nurh vidstänlicher zu überschauen, indem er die Urkunden aus seiner und seiner Vorfahren Zeit in ein Buch und zusammen abschreiben liess; nur ist zu beklagen, dass dabei keine Ordnung beobachtet wurde, und dadurch das Auffinden schwierig ist.«

⁷ Škofijski arhiv Maribor, Divz.

⁸ Prebrati dne 7. februarja 1909. Dr. (Mihael) Napotnik) ordinarij.

⁹ Srednjeveški rokopisi v Sloveniji, s sodelovanjem Fr. Stelča opisal Milko Kos, Ljubljana 1931, str. 182—221. Na teh straneh so opisani knjiški mariborskega škofijskega arhiva.

¹⁰ Zapis, ki jih je v letu gospodnjem 1384 dal pisati in zabeležiti gospod Henrik, imenovan Krapff, po naročilu Bavarec, škof lavantinski...

v raznih obdobjih, dva stolpca, včasih tudi samo eden; vezan z usnjem v lesene platnice, sklepa sta odpadla. Na hrbtu je napis CODEX. EP. HENRICI. EP.

Glede foliranja tega kodeksa srednjeveški prepisovalec ni imel srečne roke. F 127, 221, 238 so dvakrat. F 60 in 88 sta izpuščena. Prav tako pri številčenju namesto f 180 takoj prehaja na f 190, tako da ima kodeks dejansko 241 folijev + 3 nevezane folije, ki imajo videz koncepta.

V kodeksu so nepopisane strani na folijah: 14v(erso), 31v, 32r(ecto), 35, 60v, 62v, 63, 64, 66—69, 74v, 75—79, 81v, 82—89, 102v, 103—127, 132, 149v, 150, 153, 158v, 161v, 174—177, 191, 193, 194, 199—206, 208v, 209—210, 211r, 216v, 217, 220v, 221v, 222—223, 236v, 237r, 238A-v, 239r, 240, 241r, 242v.

Kratka vsebina kodeksa

- F. 1 — 14 Listine, ki se nanašajo na inkorporacijo župnije Sv. Florijana ob Laznici na Štajerskem menzi lavantinske škofije v Št. Andražu na Koroškem. 36 listin za leta 1371—1383.
- f. 15 — 17 Urbar župnije Sv. Florijana ob Laznici (danes Gross St. Florian) leta 1384.
- f. 18 »Urbar« posesti, katere je pridobil škof Henrik od Ditmarja Weyzzenekka.
- f. 19 Listine, ki se nanašajo na pridobitve lavantinske škofije v letih 1363—1368.
- f. 20—69 Različne listine, ki se nanašajo na lavantinsko škofijo, in sicer od 13. do 15. stoletja.
- f. 70—73 Registrum omnium reddituum episcopatus Lauensis (Popis vseh dohodkov lavantinske škofije, v 14. stoletju).
- f. 80—81 Reformatio archiepiscopi Coloniensis super iudicio camere imperialis de quo magnum festum faciunt et dolent ut res patescat.
- f. 90 Commissio visitationis facta per dominum episcopum Lauensem. z instrukcijo istega škofa leta 1386.
- f. 91—98 Constitutiones edite per dominum Heinricum dei gracia episcopum Lauensem dictum Chrapf date in sua dioecesi ubilibet et constitute 1386 (s spremembami in dopolnili v 15. stoletju).
- f. 99 Dogovor lavantinskega škofa s šentpavelskim opatom glede jurisdikcije nad nekaterimi inkorporiranimi farami leta 1421.
- f. 100—101 Constitutiones quedam domini Henrici quoad populum et suos fratres facte 1394.
- f. 128 Listine 14.—15. stoletja, med drugimi tudi cesarjevo pismo koroškim deželnim stanovom.
- f. 148 O zbiranju ljudi pri neki kapeli pri Št. Lambertu pri Labotu zaradi domnevnega čudeža.
- f. 151—152 Dogovor lavantinskega škofa Lenarta Peverla (1508—1536) s svojim kapitljem glede jurisdikcije leta 1529.
- f. 157 Seznam fevdov leta 1491.
- f. 159 Fevdna pisma in seznam fevdov v prvi polovici 16. stol.

¹¹ Listino hrani Haus-Hoff und Staatsarchiv na Dunaju. Objavljena je šc v Jaksch, Monumenta Historica Ducatus Carinthiae IV. št. 1947; K. Tangl, n. d., str. 56—57; F. Kovačič, n. d., str. 450—451.

- f. 162—173 Sklepi zasedanja vseh avstrijskih deželnih stanov s cesarjem Maksimilianom leta 1518.
- f. 207 Deželne uredbe na Koroškem leta 1449.
- f. 219—221 Listine 16. stoletja.
- f. 233 Listine in politični teksti.
- f. 234—236 Seznam listin o Twimbergu v labodski dolini za 14. stoletje.
- f. 237—238 Deželne uredbe na Koroškem leta 1414.
- f. 239 2 listini, 1398 in 1414.
- f. 241 Seznam karitativnih ustanov za koroški arhidiekanat za leto 1406 (Pomembni vir za ugotavljanje dušnopastirskih pustojank in njihovo ustanavljanje).

Ta kratak pregled je samo nekaj prereza vsebine tega častitljivega kodeksa. V njem so še kupna pisma, nekatere papeške bule in drugo. Pomemben je podrobni seznam škofijskih posesti. Ta je bila sicer zelo skromna, pa vendar je bila raztresena po vsej labodski dolini in hribovitem področju zahodno od Lipnice, zato je zanimiv za študij topografije. Kodeks prinaša pomembne listine za zgodovino lavantinske škofije: bule papeža Honorija III. z dne 25. julija 1225, s katero dovoljuje, da salzburški nadškof ustanovi škofijski sedež pri St. Andražu na Koroškem, ustanovitveno listino nadškofa Eberharda z dne 10. maja 1238¹² in listino o razmejitvi nove škofije po istem nadškofu iz leta 1244.

Pomembna dragocenost kodeksa je v tem, da so nekatere listine izvedljive ali pa težko dosegljive v tujih arhivih. Listina o nakupu vinograda lavantinskega škofa Wernerja (1304—1317) na Račjem bregu pri Mariboru dne 17. 9. 1305 Mariborčanki Elizabete Reitzerin in njene hčerke Ele in šešno pismo mariborskega sodnika Rudolfa ter meščana Janeza z dne 12. julija istega leta, s katerim zagotavljata da bosta ščitila škofa Wernerja v njegovi posesti, sta samo v Henrikovem kodeksu.¹³

Kodeks je nastajal sprti. To najbolj dokazuje »neurejenost«, nad katero se prilažuje že Tangl.¹⁴ Prepisovalci so kodeks že v naprej porazdelili po nekih vsebinskih delih. Zato so pustili med njimi prazen prostor za kasnejše vpise, kar se je tudi zgodilo, vendar ne vedno, zato so mnogi listi ostali prazni.

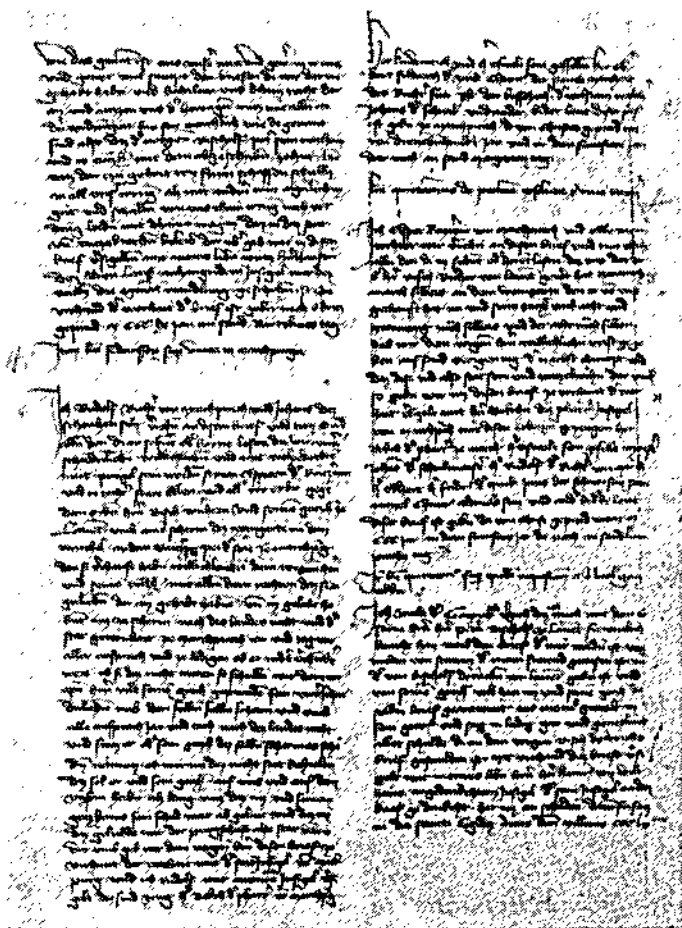
V drugi polovici 18. stoletja je bil po neznanem prepisovalcu narejen prepis Henrikovega kodeksa, ki se bo poslej imenoval *codex velus* — stari kodeks. Prepis je bil napravljen v moderni humanistični pisavi, tudi nemški teksti niso v gotiki. Ta prepis ocenjuje Tangl za zelo točnega.¹⁵ Ima le nekaj dodatkov v izveščku, manjka pa samo folij 31 A iz starega kodeksa. »Nove« kodeks ima nekoliko slovesen naslov *Codex diplomaticus lavantinus*, brez označbe kraja in datuma prepisa, tudi prepisovalec ni podpisani. Kol kraj prepisa manjmo reči, da je bil St. Andraž, stari škofijski sedež. Ker se je prepisovalec držal sluga razporeditve v Henrikovem kodeksu, bi mu bilo mogoče po analogiji ugotoviti »neurejenost«, kar je storil že Tangl. Praktična vrednost tega novega kodeksa je v tem, da je dobra kopija Henrikovega in izličen pripomoček pri študiju paleografsko razmerovam zahtevnih tekstov v starem kodeksu.

¹² Listini sta objavljeni v *Graviva* za zgodovino Maribora (GZM), 11 (1260—1300), 113, 115, ki ga je zbral in uredil dr. J. Milnarčič, izdalja pa Pokrajinski arhiv Maribor od leta 1973. Dosegljiv je izšlo 6 zvezkov, objavljene listine segajo do leta 1495.

¹³ K. Tangl, n. d. str. 120. V. opomba 1.

¹⁴ K. Tangl, n. d., str. 120: »Alleses (Höchst) (Codex Henrich) wurde von einigen Bischöfen fortgesetzt, und in späterer Zeit wieder mit zwar oft vieler Handzettel, aber auch in denselben Unordnung abgeschrieben und nur mit wenigen Zusätzen, meistens auszugsweise, bereinigt. Es reicht nur bis Bischof Erhard einschliesslich.«

Zob časa je stari Henrikov kodeks že možno načel, tako da ga ni več mogoče uporabljati za nekatere namene (npr. mikrofilmanje). Iz njegove vsebine je doslej objavljenih samo nekaj regist¹⁵ in posameznih listin. Zanimiva bi bila objava celotnega besedila, ki je pomembna tako za čas (do polovice 16. stoletja), kot tudi za ozemlje dežele, saj gre za severno etnično mejo slovenskega ozemlja.

CODEX HENRICI — EINE WENIG BEKANNTE MERKWÜRDIGKEIT VON MARIBOR

Zusammenfassung

Am Bischofssitz der Lavanter Diözese in St. Andrä entstand in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts der Codex Henrici, benannt nach dem damaligen Bischof Heinrich. In der Abschrift befinden sich alle wichtigen Urkunden jener Zeit. Mit den Fortsetzungen reicht der Codex etwa bis Mitte des 16. Jahrhunderts. Er enthält wichtige Urkunden für die Geschichte der Mittelalters, für einen Teil des slowenischen ethnischen Gebiets.

¹⁵ Beiträge zur Kunde steiermärkischer Geschichtsquellen, IV Graz 1867, str. 143—144.

MARIBORSKI MESTNI SODNIKI V SREDNJEM VEKU

Jože Mlinarič*

UDK 347.962(091)(497.12 Maribor) »12/14«

MLINARIČ Jože: Mariborski mestni sodniki v srednjem veku. (Die Mariborer Stadtrichter im Mittelalter.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 54 = 19(1983)1—2, str. 29—54.

Izvirnik v sloven., povzetek v nem., izveček v sloven. in angl., 3 faksimili.

Avtor članka v uvodu predstavi razvoj mestne samouprave v obdobju srednjega veka, nato pa podaja na osnovi arhivalnih virov vrsto mariborskih mestnih sodnikov od omenbe prvega v letu 1273 do 1499.

UDC 347.962(091)(497.12 Maribor) »12/14«

MLINARIČ Jože: The Municipal Judges of Maribor in the Middle Ages. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 54 = 19(1983)1—2, p. 29—54.

Orig. in Slovene, summary in Germ., synopsis in Slovene and Engl., 3 facsimiles.

In the introduction the author of the article presents the development of the municipal self-administration in the period of the Middle Ages, then, on the basis of the archival sources, he presents a range of municipal judges of Maribor from the mention of the first in the year 1273 to 1499.

K številčno največjemu in najvplivnejšemu sloju svobodnjakov so v meščanskih naseljih (v trgih in mestih) sodili trgovci in obrtniki, ki so tvorili skupščino meščanov. Ta skupščina je bila temeljni mestni organ, iz katerega se je s postopnim prenosom kompetence na nižje organe oblikovala samouprava v srednjeveškem smislu. V kompetenco mestne skupščine je sprva sodilo izdajanje splošnih predpisov, po katerih so se meščani bili dolžni ravnati v vsakdanjem življenju, tako v odnosu do sosesčanov, ustalih družbenih plasti v mestu, kakor tudi do tujcev. V področje skupščine pa je sodilo tudi miločenje v posameznih, predvsem v spornih zadevah. Mestna skupščina je o skupnih zadevah mesta miločala ali sama ali pa pod predsedovanjem mestnega sodnika ter se je praviloma sestajala po enkrat do trikrat na leto, po potrebi pa lahko tudi večkrat.

Miločenje pa se je že zelo zgodaj pričelo prenašati na dvanaest voljenih prisodnikov-zaprisežencev (ali Geschworenen, jurati), ki v pričo skupščine meščanov odločajo v njihovem imenu. Zlasti zaradi razsojanja sporov v trgovskem prometu, ki so zahtevali čimprejšnje ukrepanje, je tak sistem bil pač neprikladen. Nastala je zahteva po pogostejšem zasedanju predstavnikov mesta: zasedati začnjo v večjem ali manjšem časovnem presledku, kakor so ta pač ter-

* Dr. Jože Mlinarič, arhivski svetovalec Pokrajinskega arhiva Maribor.

jale okoliščine, dvanajstija sama pod vodstvom mestnega sodnika: na t. i. mestnih pravaah.¹

Na Štajerskem in Kranjskem je nastajanje meščanskih naselij močno povezano s politiko deželnih knezov, ki so si preko njih želeli utrditi oblast v deželi in tudi povečati svoje dohodke.² Zato je mestni gospod, v večini primerov deželni knez, omejeval mestno samoupravo. Sodnik, ki ga je sprva imenoval mestni gospod, je bil njegov zastopnik v meščanskem naselju, obenem pa reprezentant mesta.³ Želja po večji samoupravi je pri meščanih pogojevala težnjo po svobodni volitvi mestnega sodnika, ki naj bi bil iz njihovih vrst. Na Koroškem npr. nobeno mesto tega pred vlado Habsburžanov kot deželnih knezov, torej pred letom 1335, ni uspelo uresničiti. Pri večini mest v tej deželi je med mestom in mestnim gospodom glede mestnega sodnika prišlo do kompromisa: medtem ko je gospod prej za sodnika postavil katerega izmed svojih podanikov-nemeščanov: ministeralov in vitezov, ki so laliko postajali meščani, pa je kasneje to službo poveril kateremu izmed meščanov.⁴ Pri nas so si vsa večja mesta pravico do svobodne volitve mestnega sodnika, ki ga je moral potrditi mestni gospod, pridobila v obdobju 14. stoletja, manjša pa nekoliko kasneje, vendar so v 15. stoletju vse meščanske naselbine uživale to pravico.⁵

Sloj svobodnjakov je bil spočetka v meščanskih naseljih nediferenciran: glavni sloj, trgovce in obrtnike, je ločevala le njihova poklicna dejavnost. Z bogatenjem trgovcev postaja trgovski stan v meščanskih naseljih vodilen, zato le-ta prevzame vodilno vlogo v mestni samoupravi: predvsem iz njegovih vrst se volijo mestni sodniki in člani dvanajstije. Zato je tudi razumljivo, da so v mestni samoupravi zastopani le člani nekaterih, po premoženju in s tem tudi po vplivu in ugledu vodilnih družin. K tem se pridružijo tudi obrtniki, ki so v poslovnem življenju uspeli in obogateli. Takó je sicer dana osnova za razvoj patriciata, ki je značilen za naša primorska mesta, vendar do tega v celinskih mestih ne pride, kajti podlaga za razvoj patriciata je agrarno ozemlje neke družine, ki jo nujno veže na eno mesto.

V 14. stoletju doseže razvoj mestnih organov novo, višjo stopnjo. Na mesto skupščine vseh meščanov z dvanajstijo na eni in sodnika mestnega gospoda na drugi strani stopita zdaj mestni sodnik in mestni (notranji) svet. Notranji svet je naslednik nekdanje dvanajstije, vendar z novo funkcijo in s spremenjenim značajem; ne smatra se več za organ skupščine meščanov, zdaj ji je nadrejen in odloča sam. Spočetka ta organ voli skupščina meščanov, sčasoma pa notranji svet na mesto manjkajočih članov voli nove sam. S tem postane notranji svet vase zaključen organ, ki izloči vpliv vsega meščanstva. Mestni sodnik in svet sta na eni strani predstavnik mesta in oblast v mestu, na drugi strani pa izvršujeta oblast v imenu mestnega gospoda. Ker med skupščino meščanov in med notranjim svetom prihaja do trenj, prihaja do formiranja t. i. zunanje sveta, ki je nekak opazovalec pri uradnih opravkih mestnega sodnika in notranjega sveta, in načeloma nima pravice soodločanja.

Tak razvit sistem avtonomne uprave je veljal le za večja mesta, pri nas je bil izoblikovan npr. v Ljubljani, v manjših mestih, zlasti pa v trških naseljih, pa sta bila sistem organov avtonomne uprave in volilni postopek zanje bistveno preprostejša, kakor ju je pač terjala diferenciacija mestnega prebivalstva glede na njegovo premoženje in poklic.⁶

¹ S. Vilfan, *Pravna zgodovina Slovencev*, Ljubljana 1961, str. 157–158.

² B. Grafenauer, *Zgodovina slovenskega naroda II*, Ljubljana 1965, str. ...

³ S. Vilfan, o. c., str. 159.

⁴ A. Ogris, *Die Bürgerschaft in den mittelalterlichen Städten Kärntens bis zum Jahre 1335*, Klagenfurt 1974, str. 94.

⁵ Prim. B. Grafenauer, o. c., str. 298–299.

⁶ S. Vilfan, o. c., str. 159–160.

Na slovenskem Štajerskem so se prve meščanske naselbine razvile šele koncem 12. stoletja. Ptuj se je kot meščanska naselbina razvil zlasti pod vplivom že obstoječe trgovine na prehodu preko Drave ter se omenja precej kasno (okoli 1250). Slavenj Gradec so kot trg ustanovili Andeški poleg starejšega Starega trga še v 12. stoletju (trg 1251, mesto 1267). Nastanek Maribora, Radgona in Slovenske Bistrice je tesno povezan s političnimi cilji deželnih knezov. Radgona je bila staro tržišče in središče uprave ob meji (trg 1265, mesto med 1265 in 1269), Slovenska Bistrica pa se kot trg omenja v prvi polovici 13. stol., kot mesto se navaja 1313. Brežice so plod politike salzburških nadškofov (mesto 1323), Celje gospodov Celjskih (trg 1323, mesto 1451), Ormož pa gospodov Plujskih (mesto 1331).⁷

Maribor s svojo odlično lego ob Dravi pod mariborsko trdnjavo (castrum Marchburch, 1164) je po vsej verjetnosti ustanova zadnjih Traungavcev »na zeleni trati« iz zadnjih let 12. stoletja. Kot meščanska naselbina se Maribor izrecno navaja šele leta 1209, ko se v času Leopolda VI. Babenberžana imenuje kot trg (forum). V listini, nastali v letih med 1220 in 1224, se Maribor sicer navaja kot »villa«, vendar je v njej govora tudi o kažarju Gotschalku, za katerega je rečeno, da je »burgensis«.⁸ Kot trg se kraj navaja še v letih 1227 in 1248, v letu 1254 pa prvič kot mesto (civitas). Prva meščana: Markvarda in Eberharda, pa navaja dokument iz leta 1250 (Marquardus et Eberhardus, cives).⁹

Natančnega poteka razvoja uprave in mestnih organov v srednjeveškem Mariboru že zaradi pomanjkanja ustreznih zgodovinskih virov ni mogoče podati. Ohranjeni viri pa nam vendar pričajo, da je ta razvoj potekal vsaj v glavnih obrisih takó kakor pri ostalih večjih meščanskih naselbinah na Slovenskem. Sicer pa smo si zastavili za glavni cilj ugotovitev vrste mestnih sodnikov s podatki o njihovi dejavnosti in ravnini, kolikor nam pač ohranjeni viri to omogočajo.

Ob prvi omembi mestnega sodnika v letu 1273 se kot priče pravnega dejanja navaja vrsta meščanov (8 po številu).¹⁰ Že deset let kasneje (1283) pa se v ohranjenem dokumentu prvič navajajo skupaj s sodnikom tudi zapriseženci in skupščina meščanov (iudex, iurati et universitas civium in Marpurg).¹¹ 1290. leta srečamo poleg obeh mestnih sodnikov tudi zaprisežence (gesworn), pri čemer se navaja sedem meščanov. Odslej se ob mestnem sodniku v dokumentih navajajo vse do leta 1313 v glavnem kot priče predstavniki nekaj družin ozirama posamezniki. V posameznem dokumentu jih srečujemo v velikem številu, celó do dvanajst.¹² 21. aprila 1313 se navajajo »iudex« in »consiliarii seu iurati universitatis in Marchpurga«, skupaj s sodnikom jih je bilo dvanajst. Zapis govori tu že o svetovalcih ali zaprisežencih, zastopniki vse mestne občine.¹³ 1325. leta srečamo poleg obeh (mestnih) sodnikov kot priče še štirinajst najvplivnejših meščanov.¹⁴ 1332 je govora o »purger von Marchpurch, di gesworn vnd di gemain«.¹⁵ V listini, ki jo izdaja Mariborčani v letu 1341, govoré le-ti o »iudex Marchpurga una cum consulibus ac universitate civium ibidem«.¹⁶ Medtem ko nam listina iz leta 1370 priča, da je mesto tedaj imelo dvanajst zaprisežencev (die zwelf gesworn von Marichburg), in o enakem številu govori

⁷ B. Grafenauer, n. d., str. 294.

⁸ Ibidem, str. 294.

J. Mlinarič Gradivo za zgodovino Maribora I–VII (1975–1981) – GZM I–VII.

GZM I.3, 43, 56.

⁹ GZM I.60, 76, 85, 86, 80.

¹⁰ GZM II.26.

¹¹ GZM II.55.

¹² GZM II.78, 108, 109.

¹³ GZM III.27.

¹⁴ GZM III.73.

¹⁵ GZM III.103.

¹⁶ Izvirna oblika člena upravnega sveta ustaljeno formulacija: iudex, iurati et universitas civium in Marchpurga (III.101, III.54).

¹⁷ GZM IV.29.

tudi dokument iz naslednjega leta, pa se v letu 1452 navaja za pol manjše število članov sveta (richter, ratt die sechs vnd die gemain der statt Marchburg).¹⁷ Odslej ponavadi Mariborčani izdajajo dokumente s tole formulacijo: »wir der richter, ratte vnd die ganneze gemain der stat Marchburg«.¹⁸

Iz dokumentov je torej razbrati, da se v listinah od meščanov pojavlja le določen krog ljudi, pri nekaterih gre v tem primeru za člane najbolj vplivnih družin v mestu in da se s 14. stoletjem pojavi ustanova mestnega sveta, pri čemer moremo domnevati, da se verjetno od navedenega stoletja naprej za besedo »gesworene« ali »iurati« skriva mestni svet. Čeprav gledamo v dvanajstiji predstopnjo k mestnemu svetu, je vprašanje, ali je tudi ta imel vselej dvanajst članov. Mariborski svet jih je v drugi polovici 14. stoletja štel dvanajst, medtem ko jih je sredi naslednjega stoletja imel le šest. Dejstvo, da se nekako od leta 1330 ob mestnem sodniku v dokumentih navaja številčno vedno manj meščanov, pri čemer nekega pravnega posla, bi pričalo o vedno večjem vplivu in koncentraciji moči mestnega sodnika.

Konec 13. stoletja in prva desetletja naslednjega srečujemo v listinah nekajkrat po dva (mestna) sodnika hrati. Leta 1289 in 1290 sta to službo opravljala Leopold Wackerzil in njegov zet Rudolf, 1322 Lube Cvetnik in njegov sin Nikolaj, v letu 1325, 19. marca Janez in Eberhard, 4. avgusta pa Janez Künig in že omenjeni Eberhard.¹⁹ Za Št. Vid ob Glini na Koroškem je npr. mestno pravo (1295—1297) izrecno določalo, naj bo le en sam mestni sodnik, vendar kljub temu v letu 1326 srečamo v njem dva sodnika. Tudi Celovec je npr. v letih 1287 in 1293 poznal dva najvišja predstavnika mesta, pa tudi za Ljubljano so znani taki primeri.²⁰ Ponavadi si ta pojav razlagajo kot posledico fiskalnih motivov oziroma, da v tem primeru ne gre za dva mestna sodnika, temveč za vršilca drugih funkcij na mestnem ozemlju in zunaj njega za potrebe mestnega gospoda. Le tisti sodnik, ki se izrecno navaja kot »mestni« (iudex civitatis, statrichter), naj bi v primeru, ko gre za omembo dveh, veljal za najvišjega reprezentanta mesta.²¹ Po tej razlagi bi za Maribor navedeni primeri mogli navajati hkrati mestnega in deželskega sodnika, uradnika deželnega kneza za njegovo mariborsko deželsko sodišče.²²

Praviloma je mesto volilo svojega najvišjega zastopnika vsako leto na določen dan. Eno in drugo nam potrjujejo ohranjene listine. Kar zadeva termin volitev, nam je za leto 1465 znano, da je volitev sodnika bila na dan 22. februarja.²³ Pravico svobodne volitve mestnega sodnika je Mariborčanom potrdil 15. in 16. februarja 1478 cesar Friderik III. V prvi listini je meščanom dovolil, kakor je to bilo že do tedaj v navadi, izvoliti si vsako leto svojega sodnika iz svoje srede, vendar je bil le-ta dolžan priseči pred njim ali pred tistim, ki bi ga cesar za to pooblastil. Pravico svobodnih volitev je Friderik meščanom priznal do preklica.²⁴ V drugi listini pa se je mestni svet z občino zavezal, da bo za podeljeno pravico svobodnih volitev mesto odslej poleg že zahtevanih 208 funtov denarjev plačevalo Frideriku še nadaljnjih osem funtov denarjev. To vsoto je bil dolžan vsakokratni mestni sodnik dajati deželnemu knezu od ma-

¹⁷ GZM IV/123 in VII/41.

¹⁸ 1468, junij 21. (orig. perg. listine št. 7252c v Stajerskem deželnem arhivu v Gradcu = SLA), 1468, november 25. (orig. perg. listina v Pokrajinskem arhivu Maribor = PAM), 1473, maj 17. (orig. perg. listina št. 7473 v SLA) in 1473, avgust 29. (orig. perg. listina A 1233 v Koroškem deželnem arhivu v Celovcu = KLA).

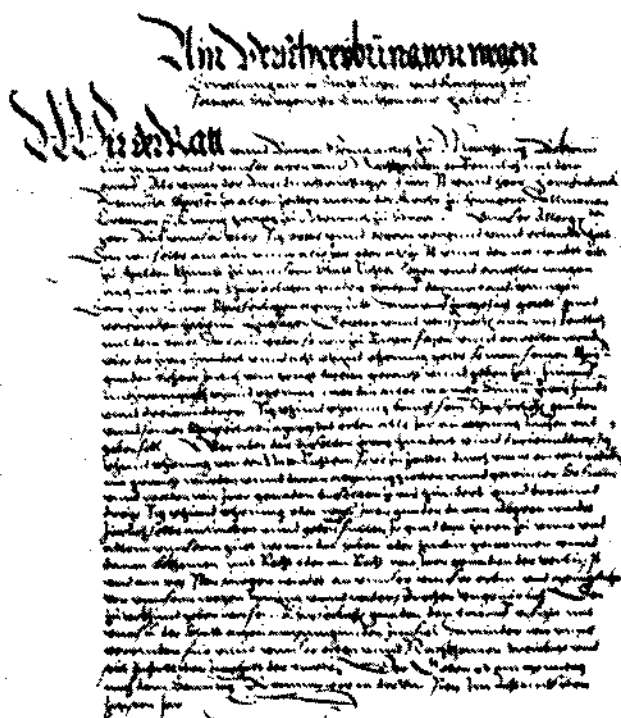
¹⁹ GZM II/64, 66, III/64, 72 in 73.

²⁰ A. Ogris, o. c., str. 95.

²¹ G. Cerwinka, Marburger Bürger zu Beginn des 14. Jahrhunderts, Carinthia 165, 1975, str. 218—219.

²² Prim. GZM I/11, 46, 51, 79 in II/38.

²³ Fond mesta Maribora, škafja 7, fol. 73' v SLA. Zapis v rok. 2714 (XVI. stol.), fol. 2' v SLA. Zapis v rokopisu Blau 53/1 (olim 163) (XV. stol.), št. 512, fol. 206' v Avstrijskem državnem arhivu na Dunaju.

Izjava mestnega sveta in skupnosti mariborskih meščanov glede volitve mestnega sodnika z dne 15. 11. 1478 (Mariborska mestna knjiga, rok. 2714, fol. 14^v v Stajerskem deželnem arhivu v Gradcu)

riborskega mestnega sodišča (vom gericht daselbs). Meščani so se tudi zavezali, da bodo zgornjo vsoto knezu izročili sami, če bi mestni sodnik tega ne storil.²⁵

Funkcijo mestnih sodnikov so opravljali vplivni in bogati meščani, opravljalo pa jo je pogosto tudi po več članov ene družine. Naj na tem mestu navedemo nekaj primerov. Rudolf, brat Markvarda, mestnega sodnika v letih 1282 in 1283, je službo mestnega sodnika opravljal s presledki v času od leta 1289 do 1305 (vsega skupaj devet let) in je kasneje postal deželni pisar. Tudi njegov tast Leopold Wackerzil je imel funkcijo sodnika v letih 1289 in 1290. Rudolfovi sinovi so se prav takó kakor njihov oče dokopali v mestu do ugleda, saj so izmed njih kar štirje postali najvišji reprezentanti Maribora: Merhel 1307, Janez 1323–1325, Nikolaj 1335 in Paltram 1344, 1348 in 1363.²⁶ Tudi Paltramovi sinovi so štelí k imovitim in vplivnim meščanom, zlasti še njegov sin enakega imena, ki se 1375 imenuje še po Mariboru, 1378 pa že po Betnavi (von Windenau), kar kaže na močan vzpon tega člana družine. Sicer pa moremo osebe

²⁵ Prepis v rokopisu 2714 (XVI. stol.), fol. 14^v v SLa.

²⁶ Glej str. 29, 41, 43 in 44.

J. Mlinarič, Graščina Betnava pri Mariboru, Kronika XXIV, 1976, str. 11–20.

z imenom Paltram, očitno potomca Paltrama mlajšega, zaslediti še okoli leta 1440.²⁷

Omembe vredna je tudi rodbina Künigov, ki jih v dokumentih srečujemo nad tridesetkrat, in to v obdobju od leta 1315 pa vse do 1399. Matej je bil 1315 mestni sodnik in to funkcijo je opravljal v letih 1325, 1326 in 1329 tudi njegov sin. V drugi polovici stoletja zasledimo sodnika z imenom Matej, verjetno Matejevega vnuka, ki je službo mestnega sodnika opravljal s presledki od 1375 do 1399. V letih od 1378 do 1381 pa je bil tudi židovski sodnik.²⁸

Zanimiva je rodbina Cvetnikov že zaradi slovenskega imena, če ne že zaradi svoje vplivnosti v mestu, o čemer priča npr. dejstvo, da se Lube in njegov sin Nikolaj v dokumentu iz leta 1325 navajata pred (mestnima) sodnikoma Rudolfom in Eberhardom, katerima sledijo nato ostali meščani.²⁹ Lube je bil mestni sodnik v letih 1311—1316, 1319, 1322 ter se v času od 1302 do 1326 v listinah omenja kar okoli tridesetkrat. V letih 1312 in 1323 je opravljal tudi službo gorskega mojstra v Mariboru.³⁰ Lubejev sin Nikolaj je bil v letu 1311 »iudex provincialis«, 1313 se omenja kot član mestnega sveta, 1322 in 1323 pa je bil mestni sodnik. V mestnem svetu najdemo istega leta Nikolaja in njegovega brata Jakoba, medtem ko se brat Friderik omenja kot priča v letih 1323 in 1325.³¹

V sorodstvenem razmerju sta gotovo bila tudi Pirpawma: Nikolaj, ki je imel čast mestnega sodnika v letih 1385, 1389 in 1390, in Ulrik, ki je enako službo opravljal 1393.³² Naj omenimo še oba Vischerja: Petra najdemo v dokumentih vse od leta 1428 pa do 1455, pri čemer je bil vrsto let mestni sodnik, Andrej pa je imel funkcijo sodnika v letih od 1450 do 1452 in 1455, bil pa je tudi židovski sodnik in deželnoknežji oficial in vrhovni kletarski mojster v Mariboru.³³

Med mestnimi sodniki naletimo tudi na zanimivo osebnost, ki bi mogla biti slovenske krvi — na Janeza Cirola. Prvič ga srečamo omenjenega 1315, mestni sodnik je bil v letu 1334, poslednjič pa se omenja kot živ 1335. Cirol je znan kot prvi Mariborčan, ki je poromal v Jeruzalem, ter je na povratku, na katerem je bil v družbi z Nikolajem z Ogrske, umrl v kraju Rhethymon na otoku Kreti v hiši tamkajšnjega meščana, po rodu Nemca. Denar in blago, ki ga je mož imel pri sebi, je upravitelj mesta prodal oziroma deponiral v mestni hiši Janezova zapuščina v vrednosti 105 goldinarjev in pet grošev je bila izročena Janezu Grioniju. Na prošnjo mariborskih meščanov, ki so za prevzem zapuščine pooblastili 21. februarja 1341 Mariborčana Ulrika, je le-ta na posredovanje beneškega doža Bartolomeja Gradeniga bila izročena le-temu. 20. maja je Ulrik podpisal v Benetkah v imenu dedičev Janeza Cirola, da družina glede zapuščine nima odslej do nikogar nobenih terjatev več.³⁴

Praviloma so posamezniki službo mestnega sodnika opravljali po večkrat, le redko en samkrat, pa še tedaj to ni povsem zanesljivo, saj moramo upoštevati, da je pač veliko dokumentov izgubljenih. Za nekatere vemo, da so službo sodnika opravljali po več let zapored: Lenart Igelshofer 1471—1477, Lube Cvetnik 1311—1316, medtem ko je Rudolf bil sodnik kar devet let (v obdobju 1289—1305).³⁵ Nekatera imena se pojavijo v razponu daljšega obdobja, npr.

²⁷ Idem, str. 14.

²⁸ H. Piregger, *Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gülden, Städte und Märkte*, München 1962, str. 108.

²⁹ Prim. tudi *Monumenta historica ducatus Carinthiae* X., št. 1015, str. 322.

³⁰ Glej str. 46.

³¹ GZM 111/72.

³² Glej str. 40.

³³ Glej str. 41.

³⁴ Glej str. 47.

³⁵ Glej str. 48.

³⁶ GZM 1V/20, 21.

³⁷ Glej str. 51—52, 40—41 in 38—39.

Matej König, 1375, 1378, 1385, 1398, 1399,³⁶ 1404; mojster upr. menjarjanje
mednih sadnikov za obilubje od 1339 do 1353; 1339: Jakob Gradel, 1341: Viljem,
1342: Jakob Gradel, 1344: Paltram, 1345: Jakob Gradel, 1348: Paltram, 1349:
Nikolaj Petzold, 1350: Nikolaj Petzold in 1352: Paltram.

Nekaj mestnih sodnikov je hkrati na svoji službi opravljala tudi druge javne funkcije. Jakob Gradel je bil hkrati deželnoknežji gorski mojster v Mariboru, Podram kletarski mojster, Henrik Kozarip okrilnik meščanskega spitala, Andrej Vičar in Krištof Seidelter sta opravljala tudi še službo deželnoknežjega oficerja, Ignacij Igelschöfer pa hkrati tudi službo žibovskega sodnika.

Več kakor tretjina mesnih sadnikov je pred nastopom službe kot najvišji reprezentant mesta ali pa opravljeni službi opravljala vrsto javnih funkcij. Deželna pisarja sta bila Rudolf in njegov sin Nikolaj. Lube Cvetnik je bil zaposlen tudi kot gorski mojster, Paltram kot kletarski mojster, Henrik Kozirep je bil oskrbnik meščanskega špitala in židovski sadnik, Jarij Star gorski mojster železnoviškega sooslovanca za njegovo vinograde v mariborski okolici. Jamari Iglsbafer in Andrej Vischer, židovska sadnika, deželno knežjo oficila in vrhovna kletarska mojstra.

Nekaj mestnih sodnikov je bilo, kot smo že povedali, v službi deželnega kuzarja: kot mariburski oficijali in vrhovni kletarski mojstri, imela se torej v upravi deželnoknežje maribursko sodišče in posest, ki je v 13. stoletju bila razločena od Mure do razvodlja Savinje in od današnje avstrijske meje do Vurberka, segala pa je preko Lenarta v Slovenskih goricah. Okoli leta 1230 se opr. navaja v 63 urbanizacijskih naseljih 640 kmetij ter številna gorskupravna zemljišča. K tej gospodskini je sodilo hkrati deželsko sodišče, ki je segalo od Drave do Mure in na zahodu do Črenčnice. ³⁶⁵⁰

Draga pomembna funkcija, ki jo je opravljal vrsta mariborskih mestnih sodnikov, je bila funkcija židovskega sodnika. Spore med Židi in kristjani so reševala židovska sodišča, ki so bila organizirana po prisedniškem sistemu. Sodišča je vodilo predsedoval eden iz vrst kristjanov, izbran od židovskega knaza, ali eden izmed mestnih funkcionarjev. Prisedniški zbor je bil praviloma mešan: sestavljali so ga Židje in kristjani. Obravnavala pa so la sodišča predvsem imovinske spore, nastale med kristjani in Židi. Židovski sodnik je opravljal tudi milicijske posle med obema skupinama prebivalstva.³⁷ V Mariboru se Židje prvič omenjajo v dokumentu iz leta 1317,³⁸ prvi znani židovski sodnik pa je bil Henrik Schral (1333).³⁹ Med židovskimi sodniki v Mariboru srečamo npr. v letu 1361 človeka iz vrst viharov.⁴⁰ Med mestnimi sodniki srečujemo sicer pogosto tudi take, ki so opravljali službo židovskega sodnika, vendar paznoma le en primer, ko je bil mestni sodnik hkrati tudi židovski sodnik (1471). Sicer pa je precejšnje število mestnih sodnikov zgurju funkcijo opravljal predvsem v 15. stoletju.

Kar zadeva narodnost mestnih sodnikov pa tole, 35 sodnikov sredamo s priimki, 45 jih je brez njih, ampak so pravajajo le z imeni. Reči moramo, da imena sama o narodnostnem poreklu ne povedo ničesar. Friderik »Spittaler«, doma iz Spittala na Koroškem?, ter Rajnhart iz Strassburga (verjetno na Koroškem) sta po vsej verjetnosti bila nemške krvi. Nedvomno pa so bili slovanskega pokolenja: Luka Jarčič, Luže Cvetnik, Henrik Kozirep in morda

¹⁰ Idley str. 41.

1970, 1971, 1972, 1973, 1974, 1975, 1976, 1977, 1978, 1979, 1980, 1981, 1982, 1983, 1984, 1985, 1986, 1987, 1988, 1989, 1990, 1991, 1992, 1993, 1994, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024, 2025, 2026, 2027, 2028, 2029, 2030, 2031, 2032, 2033, 2034, 2035, 2036, 2037, 2038, 2039, 2040, 2041, 2042, 2043, 2044, 2045, 2046, 2047, 2048, 2049, 2050, 2051, 2052, 2053, 2054, 2055, 2056, 2057, 2058, 2059, 2060, 2061, 2062, 2063, 2064, 2065, 2066, 2067, 2068, 2069, 2070, 2071, 2072, 2073, 2074, 2075, 2076, 2077, 2078, 2079, 2080, 2081, 2082, 2083, 2084, 2085, 2086, 2087, 2088, 2089, 2090, 2091, 2092, 2093, 2094, 2095, 2096, 2097, 2098, 2099, 2100, 2101, 2102, 2103, 2104, 2105, 2106, 2107, 2108, 2109, 2110, 2111, 2112, 2113, 2114, 2115, 2116, 2117, 2118, 2119, 2120, 2121, 2122, 2123, 2124, 2125, 2126, 2127, 2128, 2129, 2130, 2131, 2132, 2133, 2134, 2135, 2136, 2137, 2138, 2139, 2140, 2141, 2142, 2143, 2144, 2145, 2146, 2147, 2148, 2149, 2150, 2151, 2152, 2153, 2154, 2155, 2156, 2157, 2158, 2159, 2160, 2161, 2162, 2163, 2164, 2165, 2166, 2167, 2168, 2169, 2170, 2171, 2172, 2173, 2174, 2175, 2176, 2177, 2178, 2179, 2180, 2181, 2182, 2183, 2184, 2185, 2186, 2187, 2188, 2189, 2190, 2191, 2192, 2193, 2194, 2195, 2196, 2197, 2198, 2199, 2200, 2201, 2202, 2203, 2204, 2205, 2206, 2207, 2208, 2209, 2210, 2211, 2212, 2213, 2214, 2215, 2216, 2217, 2218, 2219, 2220, 2221, 2222, 2223, 2224, 2225, 2226, 2227, 2228, 2229, 2230, 2231, 2232, 2233, 2234, 2235, 2236, 2237, 2238, 2239, 2240, 2241, 2242, 2243, 2244, 2245, 2246, 2247, 2248, 2249, 2250, 2251, 2252, 2253, 2254, 2255, 2256, 2257, 2258, 2259, 2260, 2261, 2262, 2263, 2264, 2265, 2266, 2267, 2268, 2269, 2270, 2271, 2272, 2273, 2274, 2275, 2276, 2277, 2278, 2279, 2280, 2281, 2282, 2283, 2284, 2285, 2286, 2287, 2288, 2289, 2290, 2291, 2292, 2293, 2294, 2295, 2296, 2297, 2298, 2299, 2300, 2301, 2302, 2303, 2304, 2305, 2306, 2307, 2308, 2309, 2310, 2311, 2312, 2313, 2314, 2315, 2316, 2317, 2318, 2319, 2320, 2321, 2322, 2323, 2324, 2325, 2326, 2327, 2328, 2329, 2330, 2331, 2332, 2333, 2334, 2335, 2336, 2337, 2338, 2339, 2340, 2341, 2342, 2343, 2344, 2345, 2346, 2347, 2348, 2349, 2350, 2351, 2352, 2353, 2354, 2355, 2356, 2357, 2358, 2359, 2360, 2361, 2362, 2363, 2364, 2365, 2366, 2367, 2368, 2369, 2370, 2371, 2372, 2373, 2374, 2375, 2376, 2377, 2378, 2379, 2380, 2381, 2382, 2383, 2384, 2385, 2386, 2387, 2388, 2389, 2390, 2391, 2392, 2393, 2394, 2395, 2396, 2397, 2398, 2399, 2400, 2401, 2402, 2403, 2404, 2405, 2406, 2407, 2408, 2409, 2410, 2411, 2412, 2413, 2414, 2415, 2416, 2417, 2418, 2419, 2420, 2421, 2422, 2423, 2424, 2425, 2426, 2427, 2428, 2429, 2430, 2431, 2432, 2433, 2434, 2435, 2436, 2437, 2438, 2439, 2440, 2441, 2442, 2443, 2444, 2445, 2446, 2447, 2448, 2449, 2450, 2451, 2452, 2453, 2454, 2455, 2456, 2457, 2458, 2459, 2460, 2461, 2462, 2463, 2464, 2465, 2466, 2467, 2468, 2469, 2470, 2471, 2472, 2473, 2474, 2475, 2476, 2477, 2478, 2479, 2480, 2481, 2482, 2483, 2484, 2485, 2486, 2487, 2488, 2489, 2490, 2491, 2492, 2493, 2494, 2495, 2496, 2497, 2498, 2499, 2500, 2501, 2502, 2503, 2504, 2505, 2506, 2507, 2508, 2509, 2510, 2511, 2512, 2513, 2514, 2515, 2516, 2517, 2518, 2519, 2520, 2521, 2522, 2523, 2524, 2525, 2526, 2527, 2528, 2529, 2530, 2531, 2532, 2533, 2534, 2535, 2536, 2537, 2538, 2539, 2540, 2541, 2542, 2543, 2544, 2545, 2546, 2547, 2548, 2549, 2550, 2551, 2552, 2553, 2554, 2555, 2556, 2557, 2558, 2559, 2560, 2561, 2562, 2563, 2564, 2565, 2566, 2567, 2568, 2569, 2570, 2571, 2572, 2573, 2574, 2575, 2576, 2577, 2578, 2579, 2580, 2581, 2582, 2583, 2584, 2585, 2586, 2587, 2588, 2589, 2590, 2591, 2592, 2593, 2594, 2595, 2596, 2597, 2598, 2599, 2600, 2601, 2602, 2603, 2604, 2605, 2606, 2607, 2608, 2609, 2610, 2611, 2612, 2613, 2614, 2615, 2616, 2617, 2618, 2619, 2620, 2621, 2622, 2623, 2624, 2625, 2626, 2627, 2628, 2629, 2630, 2631, 2632, 2633, 2634, 2635, 2636, 2637, 2638, 2639, 2640, 2641, 2642, 2643, 2644, 2645, 2646, 2647, 2648, 2649, 2650, 2651, 26

S. Valentin, *m. r.*, 10. 11. 1910.

³ 15ZM III 48.

^a CCM III 115.

10. Navarje se pri

tudi Janez Cirol.⁴¹ Vrsta sodnikov, ki nosijo priimke, je gotovo bila nemške krvi, vsekakor pa niso bili vsi, saj moramo upoštevati, da je tedaj »uradni« jeziki bil nemški.⁴² Nikolaj Walh pa bi mogel biti italijanskega pokolenja.⁴³

Vrsta mestnih sodnikov v srednjem veku

Walker 1273
 Markvard 1282, 1283
 Leopold Wackerzil 1289, 1290
 Rudolf 1289, 1290, 1292, 1295, 1298, 1300, 1302, 1304, 1305
 Merhel, Markvard 1307
 Lube Cvetnik 1311—1316, 1319, 1322
 Matej König 1315
 Nikolaj Cvetnik 1322, 1323
 Janez 1323—1325
 Janez König 1325, 1326, 1329
 Eberhard 1325, 1328, 1329, 1332
 Ditrik 1330
 Janez Cirol 1334
 Nikolaj 1335
 Jakob Grudel 1339, 1342, 1345
 Viljem 1341
 Paltram 1344, 1348, 1353
 Nikolaj Petzold 1349, 1350
 Nikolaj Wolf 1358, 1360, 1361
 Henrik Rechner 1369
 Henrik Kozirep 1370, 1372, 1373, 1380
 Matej König 1375, 1378, 1385, 1388, 1394, 1399
 Gilg Slachenochs 1381
 Nikolaj Pirpaw 1385, 1389, 1390
 Ulrik Pirpaw 1393
 Friderik iz Spittala (?) 1397
 Friderik 1403, 1404, 1409
 Filip 1413
 Nikolaj Walh 1414, 1416, 1427
 Rajnhard iz Strassburga 1423, 1427
 Peter Vischer 1428, 1430, 1434, 1438, 1441, 1443, 1444
 Jurij Stur 1431
 Martin Hechtel 1444, 1445
 Mihael Gwentler 1445
 Andrej Vischer 1450—1452, 1455
 Martin 1452
 Krištof Seeleiter 1455, 1456
 Erhard Chol 1458—1460, 1464

⁴¹ Ime in priimek sta slovenska. To ime srečamo v dokumentih Maribora le enkrat. Ponavadi se priimek spravlja v zvezo s krajem »Zwietnig« (severozah. od Maribora, blizu Gaja) (prim. G. Cerwinka, o. c., str. 213). Prim. tudi: J. Zahn, Ortsnamenbuch der Steiermark im Mittelalter, Wien 1893, str. 523, in W. Fresacher, Die Mittelalterlichen Urbare des Benediktinerstiftes St. Paul in Kärnten 1289/90 und 1371/72, Wien 1968, str. 71. V letu 1296 se na Pohorju omenja razrušeni grad Kozirep (castrum destructum Cozerep) (H. Pirchegger, o. c., str. 134 in G. Cerwinka, o. c., str. 213).

⁴² Priimek Cirol se povezuje z vasjo južno od Maribora, z imenom »Zerawe« (G. Cerwinka, o. c., str. 212). Prim. tudi J. Zahn, Ortsnamenbuch, str. 518.

⁴³ O tem vprašanju prim. G. Cerwinka, o. c., str. 211. Za koroška mesta prim. A. Ogris, o. c., str. 56—58.

Prim. tudi R. Reichel, Die deutschen Geschlechtsnamen mit besonderer Rücksicht auf Marburger Namen. Programm des kais. kön. Gymnasiums in Marburg 1867, str. 13—32.

⁴⁴ R. Reichel, o. c., str. 22.

Jurij Aicher 1463, 1467, 1468
 Seebald Mitterhuber 1465
 Filip, zlatar 1468
 Lenart Igelschofer 1471—1477
 Luka Jurčič 1479
 Benedikt Sattl 1482, 1491
 Matevž Ruetzinger 1486
 Bernardin Druckher 1489—1491, 1497, 1498
 Tomaž Pücher 1492—1494, 1499

Walker

Walkerus
 1273

Prvega znanega mestnega sodnika Walkerja srečamo v listini, izdani v Vuzenici 5. julija 1273. V dokumentu, potrjenem s pečatom mariborskega mesta, je bil tedaj priča z vrsto meščanov mesta Maribora v zadevi Kolona Vuzeniškega in Urbana Scephena iz Maribora.⁴⁴

Markvard

Marquardus
 1282, 1283

Markvarda omenjata dve listini: prva v letu 1282 in druga 1. julija 1283, ko »iudex, iurati« in »universitas civium in Marpurg« naznanjajo zamenjavo posesti Lipmana iz Razvanja z dominikanskim samostanom v Studenicah.⁴⁵

Monerius vultis tam postea qm pñentes qd ego cholo scribere de sabbathover vñmoy de
 confensio : boni volentes hñdum vñcos Urbano Scepha : vñcy eius nñm qm hñre
 dñm vñmoy xñm de pñdus vñm qm vñmoyach vñm nñm vñmoy fñm in
 fablmach fñdali conñli vñmoy impñmoy possidñdas. In casu nñm testmoniu pñentes sñm
 testibz confensibz qd sigillat nñm vñdñm qd dñmoy in vñmoy pñm vñmoy sñmoy
 qd qd sñm vñm cholo filius meus offo de Emderach vñmoy dñmoy : vñm fñmoy
 eius hñdñm vñmoy de fñmoy Otto vñmoy Albert filius sñmoy sñmoy offo
 lis qd pñre sñmoy vñmoy pñm hñm testibz vñmoy vñmoy iudex vñmoy de vñmoy vñmoy
 hñmoy de vñmoy sñmoy : sñmoy de vñmoy vñmoy filius sñmoy sñmoy
 vñmoy vñmoy qd pñmoy aly fñm dñmoy : adñm qm sñmoy in sabbathover
 Anno dominy o. cc. lxxij. proximo die post festum sancti vñmoy m. c. lxxij.

Listina z dne 5. julija 1273 z omenbo prvega znanega mariborskega mestnega sodnika Walkerja.
 (Orig. perg. listina v Avstrijskem državnem arhivu na Dunaju.)

⁴⁴ GZM II/28.

⁴⁵ GZM II/54 in 55.

Markvard je po vsej verjetnosti identičen z mariborskim meščanom Markvardom, ki ga srečamo na gradu Žlemburku 29. septembra 1250 v zadevi sekovske škofije.⁴⁶ Mož je začetnik rodu, ki je vse do konca 14. stoletja v življenju mesta igrala pomembno vlogo. V že omenjeni listini iz leta 1283 se med pričami pojavita tudi njegov brat Rudolf (Rudolfus, frater iudicis) in sin enakega imena (Rudolfus filius iudicis). Pričakovani družine pa ni uresničil Markvardov sin, temveč njegov brat, saj je prvi bil že v letu 1288 pokojni. V dokumentu z dne 26. septembra tega leta se omenjata sodnik Rudolf in Markvardova snaha Elizabetha, ki je cisterci iz Reina pri Gradcu potrdila volilo svojega moža. Pred letom 1288 je namreč njen mož Rudolf temu samostanu zapisal po tri vedra mošta na leto z vinograda v Košakih pri Mariboru.⁴⁷

Leopold Wackerzil

Levpold, Leupold, Leupold, Leopolt der Wackezil, Bakkerzil, Wackkerzil 1289, 1290

Wackerzila nam kot mestnega sodnika navajajo le trije dokumenti, in to vedno skupaj s sodnikom Rudolfom, njegovim zetom. 1289 je župnik pri Sv. Mariji Magdaleni pri Mariboru Alberon daroval žički kartuziji mlin na Dravi v prisotnosti več Mariborčanov in »iudicibus Rvdolfo et Lupoldo«.⁴⁸ Zadnji ne more biti nihče drug kakor Wackerzil. Kot mestni sodnik se mož omenja še v dveh listinah v naslednjem letu: 9. januarja in 3. maja.⁴⁹ V letu 1355 se omenjajo Wackerzili z imenom Leopold (Leupold), Janez (Hansel), Nikolaj (Nykel) in Henrik (Hainreich).⁵⁰ Glede na to, da je Leopold bil že v letu 1298 mrtev in da se v letih 1304 do 1306 omenja »Leopold der junger Wakkerzil«, ki bi znal biti njegov sin in ki je tedaj bil mestni sodnik v štajerskem deželnem glavnem mestu Gradcu, je bil Leopold, omenjen 1355, morda vnuk mariborskega mestnega sodnika Leopolda.⁵¹

Pred letom 1298 je Leopold klarisam v Judenburgu prodal posest v kraju »Pirchach«, pa se je zato v tem letu njegova hči, žena sodnika Rudolfa, odpovedala vsem zahtevam do navedene posesti.⁵²

Rudolf

Rudolfus, Rydolfus, Rudolf, Rudolf, Ruedolf, Rudolphus 1289, 1290, 1292, 1295, 1298, 1300, 1302, 1304, 1305

Markvardov brat, mestni sodnik, se v dokumentih v letih med 1282 in 1316 omenja okoli tridesetkrat.⁵³ Prvič ga najdemo skupaj z ženo Greto 1282 in drugič kot pričo skupaj z bratom in nečakom Rudolfom v listini iz leta 1283.⁵⁴ Ob svoji prvi omembi kot mestni sodnik (1289) je bil priča v zadevi lastne družine. Odslej ga listine do leta 1305 nekajkrat omenjajo v lastnih zadevah, v zvezi s samostani (Vetrinja, Št. Pavla in Studenic) in z mariborskimi meščani.⁵⁵ V letu 1305 srečamo Rudolfa kot mestnega sodnika kar v petih dokumentih in tedaj poslednjič v tej funkciji 17. septembra.⁵⁶ Medtem ko je sicer službo mestnega sodnika opravljal sam, pa jo je v letih 1289 in 1290 opravljal skupaj s svojim tastom Leopoldom Wackerzilom.⁵⁷

⁴⁶ GZM I/80. Prim. tudi 1/79.

⁴⁷ GZM II/62.

⁴⁸ GZM II/64.

⁴⁹ GZM II/66, 68.

⁵⁰ GZM IV/76.

⁵¹ GZM II/86, G. Cerwinka, o. c., str. 216.

⁵² GZM II/86.

⁵³ 1282 (GZM II/54): Perthold s Pabenštajna (južno od Ptujja) podeli s svojimi »Rudolfo civi in Marpurch et uxori sue domine Grete« v fevd osem kmetij, deset veder gornine na leto ter mlin v Poljčanah. Prim. GZM II/78.

⁵⁴ GZM II/55, 54.

⁵⁵ GZM II/62, 66, 69, 74, 83, 86, 92, 96, 106.

⁵⁶ GZM II/103, 109, 112, 113, 115.

⁵⁷ GZM II/64, 66, 68.

Rudolf je čast mestnega sodnika po letu 1305 prepustil svojemu sinu Merhlu, sam pa je prevzel službo deželnega pisarja na Štajerskem (lantschreiber in Steyer). V tej funkciji se mož omenja 1307 in odslej se imenuje »her« ali »dominus«.⁵⁸ O veljavi tega moža priča listina z dne 11. maja 1307, nanašajoča se na Mariborčana Ulrika, in v kateri se Rudolf kot priča navaja pred svojim sinom Merhlom, tedaj mariborskim mestnim sodnikom.⁵⁹ Glede na omembe v dokumentih pa je Rudolf službo pisarja morda opravljal le kratek čas, saj se v letu 1309 navaja le kot meščan in leta 1311 kot »quondam lantscriba« oziroma »quondam iudex«.⁶⁰ V naslednjem letu nam ga dokument navaja kot »der alt lantschreiber in Steyer«, leta 1315 pa kot »der alt richter von Marburg«.⁶¹ Od leta 1311 do 1316 je bil Rudolf prisoten pri vrsti pravnih dejanj skupaj s svojim sinom Merhlom.

Rudolf, poročen z Elizabeto, hčerjo mestnega sadnika Leopolda Wackerzila, je bil oče številne družine. V letu 1311 so omenjeni sinovi Merhel (Merhlin), Janez (Jenslin), Nikolaj, Paltram, Konrad, Rudolf in Leopold ter hčere Reitza, Neža in dve z imenom Elizabeta.⁶² Merhel, Nikolaj in Paltram so dosegli čast mariborskega mestnega sodnika, medtem ko je Nikolaj postal duhovnik. Merhel je bil sodnik v letu 1307, Janez v letih 1323 do 1325, Paltram pa 1344, 1348 in 1353. Nikolaju je Rudolf z ženo ob njegovem posvečenju v letu 1315 podelil vinograd pri Praščku zahodno od Maribora, v mestu samem pa vrsto letnih dohodkov.⁶³ 24. marca 1316 srečamo Rudolfa še med živimi, v letu 1325 pa dokument omenja njegovo vdovo Elizabeto.⁶⁴

Ohranjene listine nam pričajo o premožnosti Rudolfa in njegove družine, kakor tudi o vrstah njihove posesti in krajih, na katerih je le-ta ležala. 1292 se je škentpavelski opat z Rudolfom in Eberhardom poravnal zaradi sporne posesti pri Praščku in Kamnici (zahodno od mesta).⁶⁵ V letih od 1295 do 1311 je Rudolf z ženo odpradal vrsto posesti duhovnim ustanovam: 1295 osem kmetij, mlin in deset veder na leto z vinograda pri Polčanah Studenicem, 1298 letne dohodke na neimenovani posesti meljekemu komburju in 1311 poltretje kmetije na Rogozi (pri Mariboru) žiškemu priorju Gotfridu.⁶⁶ V letu 1302 je Rudolf kupil od Haintzla iz Gradca zemljo in dohodke v mestu Mariboru in zunaj nje, pred 1313. letom pa je družina imela dvor blizu dravskega obrežja v Mariboru. 1304 pa ji je vojvoda Rudolf potrdil kot fevdni gospod pravico do hasnevanja posesti (7 kmetij) na Cvetniku (in Zwiethich) severno od mesta.⁶⁷

Rudolfova vdova Elizabeta se omenja v dveh ohranjenih dokumentih: 1325 je s salzburškim nadškofom Friderikom zamenjala svojo hišo na Glavnem trgu za hišo ob mestnem obzidju, 1330 pa je cistercijskemu samostanu v Reinu prodala hišo z domcem v mestu ter njivo v Graškem predmestju.⁶⁸

Merhel, Markvard

Merhel, Maerchel, Merchel, Marchart, Merhlin, Merchlinus, Märchel, Marchwart

1307

Merhel, Rudolfov sin, se kot mariborski mestni sodnik omenja v letu (1307), ko se njegov oče navaja kot deželni pisar na Štajerskem.⁶⁹ Funkcijo mestnega

⁵⁸ GZM II:117.

⁵⁹ Ibidem.

⁶⁰ GZM II:123 in 1113.

⁶¹ FZM II:21, 36.

⁶² GZM II:19.

⁶³ GZM II:54.

⁶⁴ GZM II:41, 73. Prior: še II:27, 29, 31, 32, 35, 36.

⁶⁵ GZM II:74.

⁶⁶ GZM II:58, 83 in 1119.

⁶⁷ GZM II:96, 11126 in 10106.

⁶⁸ GZM II:73, 101.

⁶⁹ GZM II:117, 119.

sodnika je Merhel mogel opravljati le do leta 1311, ko srečamo v dokumentu sodnika z imenom Lube Cvetnik.⁷⁰ Čeprav se Merhel v dokumentih navaja kar štirinajstkrat, pa se v svojstvu mestnega sodnika omenja le v listinah z dne 11. maja in 13. decembra 1307.⁷¹ Medtem ko se oče Rudolf od leta 1305 naprej navaja z imenom »her«, pa se sin s tem imenom omenja le v obeh dokumentih iz leta 1307.⁷² Merhel je imel kakor njegov oče svoj lasten pečat ter je v letih od 1311 do 1316 skupaj z njim pečatil dokumente za mariborske meščane ali pa je bil pri pravnih poslih navzoč.⁷³ Ker se Merhel 1321 in 1322 v dokumentih omenja sam, brez očeta, smemo predpostavljati, da je drugi tedaj bil že pokojen.⁷⁴

Kot najstarejši Rudolfov sin se Merhel omenja v dokumentih prvi, in to skupaj z očetom prvič 24. marca 1305. 1313 je Merhel bil član mestnega sveta ter je po vsej verjetnosti kmalu po letu 1322 umrl, saj se kasneje ne omenja nikjer več.⁷⁵

Lube Cvetnik

Lube, Lube, Lvebe der Zwiethnich, Zwiethnyh, Zwiethnigh, Czwiethnik, Zwiethnik, Zwiethnig, Zwiethnich, Zwiethnigh, Czwiethnich, Czwyethnich, Zwyethnich, Zwyethnig, Czwyethnig, Tzwiethnich, Zwiethnik

1311—1316, 1319, 1322

Poleg Rudolfa in njegovih prištevamo Lubeja Cvetnika in nekatere izmed članov njegove družine k najpomembnejšim in najuglednejšim mariborskim meščanom prve polovice 14. stoletja. V času od 3. marca 1302, ko se Lube prvičkrat omenja, pa do 26. junija 1326, ko ga v nekem dokumentu srečamo zadnjič,⁷⁶ je mož kar v okoli tridesetih primerih prisoten v različnih pravnih poslih, zlasti v zadevah mariborskih meščanov. Nekatere listine je Lube potrdil tudi s svojim pečatom.

Od 16. junija 1311 pa vse do 31. marca 1316 se Lube v vseh dokumentih, v katerih se omenja, navaja s funkcijo mestnega sodnika.⁷⁷ V letih 1312 in 1323 je opravljal tudi službo gorskega mojstra.⁷⁸ Ponovno se navaja kot mestni sodnik 29. novembra 1319 in zadnjič 26. aprila 1322, ko je to službo opravljal skupaj s sinom Nikolajem.⁷⁹ Od leta 1323 do 1326 nastopa Lube kot meščan v desetih listinah, in to skoraj brez izjeme skupaj s sinom.⁸⁰

Med Lubejevimi sorodniki izstopajo njegov brat Jakob in sinova Friderik in Nikolaj. Jakob je bil član mestnega sveta (1313) ter ga srečamo kot pričo pri raznih pravnih poslih skupaj z bratom Lubejem (1302, 1303).⁸¹ V letu 1313 je Jakob od Henrika Viltuškega prejel v zakup po kupnem pravu njive med dvorom Rudolfa (nekdanjega mestnega sodnika) in med Dravo.⁸² Lubejev sin Friderik nastopa skupaj z bratom Nikolajem kot priča v dokumentu iz leta 1323, v letu 1325 pa ga srečamo v družbi z bratom in očetom (Lube der Tzwiethnich, Nycla vnd Fritz, sein sevne).⁸³

⁷⁰ GZM III/2.

⁷¹ GZM II/117, 119.

⁷² Ibidem.

⁷³ GZM III/2, 3, 5, 9, 21, 27, 29, 32, 41.

⁷⁴ GZM III/58, 59, 62, 64.

⁷⁵ GZM III/108.

⁷⁶ GZM III/27, 64.

⁷⁷ GZM II/98 in III/79.

⁷⁸ GZM III/2, 5, 15, 16, 21, 22, 27, 31, 32, 35, 36, 41, 42.

⁷⁹ GZM III/15, 67.

⁸⁰ GZM III/52, 64.

⁸¹ GZM III/87, 66, 70, 72, 73, 74, 75, 76, 78, 79.

⁸² GZM III/27, 96, 104.

⁸³ GZM III/28.

⁸⁴ GZM III/66, 75.

Lube je z ženo Gertrudo imel poleg posesti v mestu tudi še zemljo v Kamnici in na Dravskem polju. 1316. leta je od šentpavelskega opata Nikolaja prejel v dosmrtno hasnovanje kmetijo v Kamnici s pogojem, da na njej sezida hišo in jo poseli. 1325 pa je prodal z ženo mariborskemu učitelju Hertleinu kmetijo na Dravskem polju.⁸⁴

Matej König

Mathe, Mathey der König, Chunch, Chvnicg, Chunich, Chunech
1315

Matej je bil član vplivne mariborske družine, katere trije člani so opravljal funkcijo mestnega sodnika. Matej je to službo opravljal v letu 1315, njegov sin v letih 1325, 1326 in 1329 in vnuk (?) v obdobju med leti 1375 in 1399.⁸⁵ Zadnji je poznan tudi kot mariborski židovski sodnik. Člani te družine se v dokumentih omenjajo nad tridesetkrat, bodisi kot priče v različnih pravnih dejanjih ali pa listine potrjujejo s pečati. Mateja srečamo že ob njegovi prvi omembi v letu 1315 kot mestnega sodnika, kasneje pa kot pričo: 1323 in 1325 v družbi z bratom Janezom, 1322 in 1325 pa ga srečamo samega.⁸⁶ Po 8. septembru 1325 za Matejem izgine sled.⁸⁷

V letu 1322 se omenjajo bratje Janez (Jans), Matej (Mathey) in Peter ter sestra Katarina (Katrey).⁸⁸ Peter (der Chung) je bil leta 1323 v službi vetrniške opatiije in je upravljal samostansko vinogradniško posest v okolici Maribora kot njen gorski mojster.⁸⁹

Nikolaj Cvetnik

Nicolaus, Nycla, Nykla, Nikla der Zwiethnich ipd.
1322, 1323

Lubejev sin Nikolaj se skupaj z očetom, ki je tedaj opravljal funkcijo mestnega sodnika, omenja prvič 16. junija 1311.⁹⁰ Ob tej omembi je Nikolaj bil deželni sodnik (iudex provincialis), v letu 1313 je bil član mestnega sveta, 1322 je skupaj z očetom opravljal službo mestnega sodnika, v naslednjem letu pa je to službo opravljal sam.⁹¹ Od 1315 pa do 1326 srečamo Nikolaia v vrsti pravnih poslov skupaj z očetom kot pričo, v letih 1329 in 1330 pa ga zasledimo samega.⁹²

Nikolajeva hiša v Mariboru se omenja v dokumentu iz leta 1307.⁹³ Imena njegove žene sicer ne vemo, vemo pa, da je imel sina z imenom Ulrik (Ulrich), ki je bil leta 1315 polnoleten, saj se javlja kot priča ob svojem očetu in dedu.⁹⁴ V letu 1327 je Nikolaj z bratom Friderikom in z materjo prodal vinograd »in der Pinteren«, kar kaže na to, da je bil tedaj oče Lube že mrtev.⁹⁵

Janez

Jans, Jensel, Johan
1323—1325

24. aprila 1323 najdemo v listini Janeza kot pričo: »her Jans der richter ze Marchpurch«, ki pa ni identičen z mestnim sodnikom Janezom Königom, kajti v dokumentu z dne 22. septembra 1324 najdemo kot priči osebi: »Jensel der

⁸⁴ GZM III/42, 74.

⁸⁵ Glej str.

⁸⁶ GZM III/36, 68, 69, 82, 72.

⁸⁷ GZM III/74.

⁸⁸ GZM III/64.

⁸⁹ GZM III/66.

⁹⁰ GZM III/5.

⁹¹ GZM III/27, 64, 67.

⁹² GZM III/36, 68, 70, 72, 73, 75, 76, 78, 79, 92, 98.

⁹³ GZM III/17.

⁹⁴ GZM III/38.

⁹⁵ G. Cerwinka, o. c., str. 215.

richter« in »Jensel der Chvning«.⁹⁶ Tretjič in zadnjič pa se Janez omenja kot mestni sodnik 19. marca 1325, ko je to službo opravljal skupaj z Eberhardom.⁹⁷

Janez Künig

Jensel, Jänsel, Jaensel, Jans, Hensel, Johann, Johannes, Hans der Chvning, Chünk, Chvning, Chvnech, Chunch, Chung, Chvning, Chunich
1325, 1326, 1329

Janez je kot mestni sodnik poznan prvič iz listine z dne 4. avgusta 1325, vendar se kot priča javlja v vrsti dokumentov že od leta 1313.⁹⁸ Prvič ga srečamo v dokumentu z dne 22. februarja 1313, in to v družbi zeta enakega imena (Jensel).⁹⁹ Kot priča se Janez Künig navaja nato v listinah iz let 1314, 1316 in 1321.¹⁰⁰ V letu 1323 in 1325 ga srečamo dvakrat v družbi brata Mateja. Službo mestnega sodnika je Janez vsekakor nastopil med 19. marcem in 4. avgustom 1325, ko ga srečamo v družbi Eberharda, ki je enako službo opravljal že pod Künigovim predhodnikom.¹⁰¹ Odslej se Janez kot mestni sodnik omenja sam (1325, september 8.), 1326 in poslednjič 1. novembra 1329.¹⁰²

Janez je bil poročen z Gertrudo, ki se kot njegova vdova omenja v letu 1348.¹⁰³

Eberhard

Eberhart, Eberhard
1325, 1328, 1329, 1332

Kot mariborski mestni sodnik se Eberhard omenja prvič 19. marca 1325, ko je to službo opravljal s sodnikom Janezom, še v istem letu, 4. avgusta, pa jo je opravljal skupaj z Janezom Künigom.¹⁰⁴ Odslej se v tej funkciji navaja v letih 1328 in 1329, zadnjič pa 22. junija 1332.¹⁰⁵

Prvič se Eberhard omenja v dokumentu z dne 22. julija 1315, ko se kot »her Eberhart« navaja kot priča takoj za mariborskim župnikom Wochom in nekdanjim mestnim sodnikom Rudolfom in celó pred znamenitim Lubejem Cvetnikom. Eberhardov naziv in vrstni red med pričami kaže, da gre pri njem za vplivno osebo. V dokumentih srečujemo Eberharda še v letu 1322 (dvakrat) in v naslednjem letu (trikrat). Iz dokumenta z dne 1. novembra 1329 je razvidno, da je bil Eberhard poročen s hčerjo nekega Mertla in njegove žene Gertrude.¹⁰⁶

Ditrik

Diettreych, Dyeterrich, Dietreich, Dyetreich
1330

Ditrika srečamo kot mestnega sodnika le v dveh listinah: 2. februarja in 5. decembra 1330, ko je dokumenta pečatil. 22. junija 1332 se Ditrik omenja kot »purger ze Marichpurch«.¹⁰⁷ Morda je Ditrik »der chellermaister« (kletarski mojster) iz listine z dne 3. maja 1333 identičen z našim mestnim sodnikom,¹⁰⁸

⁹⁶ GZM III/68, 70.

⁹⁷ GZM III/72.

Ali je »Johannes«, ki je 1313 bil član mestnega sveta, identičen z našim, je vprašljivo (GZM III/27).

⁹⁸ GZM III/73, 24, 32, 41, 52, 58.

⁹⁹ GZM III/24.

¹⁰⁰ GZM III/32, 41, 52, 58, 72.

¹⁰¹ GZM III/68, 69, 73, 72.

¹⁰² GZM III/74, 76, 79, 82.

¹⁰³ GZM IV/46.

¹⁰⁴ GZM III/72, 73.

¹⁰⁵ G. Cerwinka, o. c., str. 219 in GZM III/108.

¹⁰⁶ GZM III/36, 62, 64, 66, 68, 69, 82.

¹⁰⁷ GZM III/98, 101, 108.

¹⁰⁸ GZM III/115.

saj so mnogi sodniki pred prevzemanom službe mestnega sodnika ali potem, ko so tu službo odložili, prevzemali razne javne funkcije.

Janez Cirol

Jans Johannes von Cirol, Cyroe, Cern. Cyrol

1334

Maža srečujemo v dokumentih v letih med 1315 in 1341. Prvič ga najdemo kot pričo v listini z dne 22. julija 1315, nato šele čez deset let, 19. marca 1325, v enaki funkciji. 2. septembra 1334 se Janez navaja kot mestni sodnik in v naslednjem letu ga srečamo kot pričo v nekem pravnem dejanju.¹⁰⁹ Poročen je bil z žensko z imenom Brigita, s katero je imel hčeri Marjeta in Katarino. Kot smo že omenili, je umrl pred 21. februarjem 1341 na poti iz Sv. dežele.¹¹⁰

Nikolaj

Nyela, Nikla, Nikel

1335

Nikolaj je bil vin mestnega sodnika Rudolfa ter je enako kakor njegov oče opravljal službo pisarja in celih deželne pisarja. Kot mestnega sodnika ga omenjata le dve listini iz leta 1335: z dne 24. aprila in 12. maja.¹¹¹ Ob svoji prvi umembi 19. marca 1325 se Nikolaj še ne navaja kot pisar, pač pa v dokumentu iz naslednjega leta in v tistih iz let 1330 in 1333 ter 1335. 4. julija 1325 pa moža srečamo kot pričo v dokumentu, v katerem se nam navaja kot »her Nirla der lantschreyher«.¹¹²

25. maja 1367 je Nikolaj izdal ustanovno pismo za beneficij sv. Katarine v mariborski župnijski cerkvi ter mu podelil številne posesti zunaj mesta Maribora ter dobolke v mestu. V letu 1378 se Nikolaj navaja že kot pokojni.¹¹³

Jakob Grudel

Grudlein, Grudel, Grudl, Grudlein

1339, 1342, 1343

Že ob svoji prvi umembi v listini z dne 19. septembra 1339 se Jakob navaja kot mariborski mestni sodnik in v tej funkciji ga srečamo še enkrat v letu 1342 in dvakrat v letu 1343, v katerem se kot sodnik poslednjič omenja 13. novembra.¹¹⁴ Muž je poleg funkcije mestnega sodnika v letu 1342 upravljal tudi še službo deželnoknežjega gorskega mojstra za vojvodovo posest v Mariburu.

Jakob se omenja poslednjič v letu 1353, ko je imel deželnoknežjo posest na Štajerskem.¹¹⁵

Viljem

Wilhalm, Villalmus

1341

Viljema srečujemo v treh listinah iz leta 1341 kot mariborskega mestnega sodnika: prvikrat 29. januarja in zadnjič 21. februarja.¹¹⁶

¹⁰⁹ GZM III/36, 32, 115, 122.

¹¹⁰ GZM IV/20, 21. Glej str. ... Mož je bil vsekakor na poti iz Jeruzalema, saj dokument (IV/21) pravi takole: ... vromentes de portibus sequenti... K temu glej G. Cerwinka, o. c., str. 212.

¹¹¹ LZM III/19, 120.

¹¹² GZM III/72, 78, 97, 115, 129, 132.

¹¹³ LZM IV/12 in V/33.

¹¹⁴ GZM IV/11, 23, 31, 35.

¹¹⁵ LZM IV/62.

¹¹⁶ GZM IV/20.

Paltram

Paltram, Paltramus

1344, 1348, 1353

Paltram je sodil k znameniti mariborski družini, ki je bila tudi gospod dvora Betnave in katere posamezni člani so se pričeli imenovati po njem (von Windenau).¹¹⁷ Paltram je bil sin mariborskega mestnega sodnika in deželnega pisarja Rudolfa ter se leta 1311 omenja skupaj z brati Merhlom, Janezom, Nikolajem, Konradom, Rudolfom in Leopoldom ter s sestrami Reitzo, Nežo in dvema Elizabetama. S sestro Ano je bil leta 1363 poročen Filip, služabnik gospodov Walseejev.¹¹⁸

Prvič se Paltram navaja 1311, nato kot priča (Paltram, purger cze Marchpurg) v ilstni iz leta 1330.¹¹⁹ V letu 1333 ga srečamo v družbi z bratom Janezom in 1338 se sam pojavi kot priča.¹²⁰ Leta 1341 je mož bil član mariborskega mestnega sveta. Mestni sodnik je Paltram bil v letih 1344, 1348 in 1353: tedaj je pečatil listine. V funkciji mestnega sodnika se prvič omenja 25. novembra 1344 in poslednjič 25. maja 1353.¹²¹ Že v naslednjem letu se Paltram omenja kot meščan, čeprav je še v letu 1353 opravljal poleg sodniške službe tudi službo kletarskega mojstra v Mariboru. V letu 1367 je bil Paltram starejši že pokojni.¹²²

1354 je vojvoda Albreht zastavil Paltramu in Nikolaju Petzoldu za dva tisoč goldinarjev za dobo petih let svoje mariborsko sodišče in mariborsko klet ter desetino na Dravskem polju.¹²³ 1359 in 1361 se je povečala posest družine: najprej je namreč Nikolaj kupil od Židinjne Schönhiltze iz Maribora domec pred Gorenjimi mestnimi vrati, nato pa Paltram od Tomaža Goldnerja šest kmetij pri Križu (Gaj) nad Mariborom.¹²⁴

V letu 1367 so bili še pri življenju Paltramovi bratje Nikolaj, Konrad in Rudolf, navajajo pa se tedaj tudi njegovi sinovi Paltram, Rudolf (Ruedlein) in Vid (Veytlein) ter njihov bratranec Rudolf (Ruedl, 1378). Ena izmed Paltramovih sestra je bila poročena s Konradom Pfeffingerjem.¹²⁵

Najvplivnejši med Paltramovimi sinovi je bil sin, ki je nosil očetovo ime: Paltram. Medtem ko se mož v letu 1375 imenuje še po Mariboru (Paltram, Rudl, Weytl, pruder ze Marchpurg), pa se od leta 1378 naprej imenuje po Betnavi (Paltran von Wintnaw). Družina je bila dobrotnik beneficija sv. Katarine v mariborski župnijski cerkvi (1367, 1378).¹²⁶ 1372 so Paltramovi sinovi prodali Henriku iz konjiške veje Viltuških, namreč tistemu, ki si je v letu 1351 posest razdelil z Viljemom, kmetije in gorskopravna zemljišča pri Krivcu pri Kamnici. Listino sta pečatila Paltram mlajši in njegov svak Ulrik Limbuški.¹²⁷ Leta 1375 je Paltram z bratom Rudolfom in Vidom prodal Ivanu z Mute hišo in dvor na mariborskem Glavnem trgu, leta 1389 srečamo Paltrama kot oskrbnika mladoletnih sinov pokojnega mestnega sodnika Gilga Slachenochsa.¹²⁸ 22. februarja 1390 je Paltram (von Windenaw) izdal za Žida Eferleina iz Ljubljane zadolžnico in 21. novembra istega leta je pečatil nek dokument. Paltrama srečamo kot živega še 16. maja 1391, medtem ko je 13. junija 1395 bil že mrtev.¹²⁹

Paltramovi sinovi so imeli tesne odnose s šentpavelskim samostanom ter se večkrat omenjajo v šentpavelskem urbarju iz 1371/1372. Tedaj je npr. Pal-

¹¹⁷ 1363 se Betnava imenuje »Paltramshof« (H. Pirchegger, o. c., str. 165).

¹¹⁸ GZM III/9, in IV/131.

¹¹⁹ GZM III/9, 100.

¹²⁰ GZM III/15 in IV/4.

¹²¹ GZM IV/29, 46, 61.

¹²² GZM IV/63, 112.

¹²³ GZM IV/66, 67.

¹²⁴ GZM IV/84.

¹²⁵ GZM IV/112 in V/23.

¹²⁶ GZM V/18, 28, 55, 58, 60, IV, 112, V/23.

¹²⁷ J. Milnarč, Graščina Betnava pri Mariboru ..., str. 14.

¹²⁸ GZM V/18, 55.

¹²⁹ GZM V/58, 60 in J. Milnarč, o. c., str. 14.

tram mlajši imel dve šentpavelski kmetiji pri Prošekju (zahodno od mesta), njegovi bratje pa številne letne dohodke od samostanskih podložnikov.¹³⁰

Okoli leta 1410 in še okoli 1440 je dobil neki Paltram z Betnave od šentpavelskega opata v fevde v Melju pri Mariboru. V letu 1428 srečamo v dokumentu Paltrama in njegovo ženo Katarino Fladnitzer.¹³¹ Paltram, ki se omenja po letu 1395, je bil glede na svoje ime vsekakor sin Paltrama mlajšega.

Nikolaj Petzold

Nicla, Niclas, Nicolaus Petzolt, Petzod, Peczol

1349, 1350

Nikolaj se ob svoji prvi znani omembi 25. maja 1349 navaja že kot mariborski mestni sodnik. V tej funkciji ga srečamo še 15. junija istega leta in 6. januarja 1350. Mož 1354 ni bil več mestni sodnik ter se 1362 navaja kot meščan (purger).¹³² Vprašanje je, ali je »Niclas der richter ze Marchpurch« iz listine z dne 1. septembra 1355 Petzold ali pa ni ta prej identičen z Rudolfovim sinom Nikolajem, ki smo ga kot mestnega sodnika srečali že leta 1335.¹³³

Nikolaj je imel sina, ki je nosil enako ime in ki je bil poročen s sestro duhovnika Ivana (Hans) iz Maribora, sina pokojnega mariborskega menjalca denarja Jakoba. Petzold je bil pokojni 1378, saj so v tem letu nekateri plemiči in meščani razsodili v zadevi njegove zapuščine.¹³⁴ 1378 je bil Nikolajev sin še živ.¹³⁵ 1390. leta se omenja Petzoldov zet Öttlein, za katerega ne vemo, ali je bil poročen s hčerjo nekdanjega mestnega sodnika ali s hčerjo njegovega sina.¹³⁶

Družina je bila kaj premožna ter je bila dobrotnik mariborskega meščanskega špitala. 1375 se v dokumentu omenja Petzoldova hiša na mariborskem Glavnem trgu.¹³⁷ V letu 1354 je vojvoda Petzoldu in Paltramu zastavil svoje letne dohodke za dobo petih let, kar kaže na Petzoldovo premožnost.¹³⁸ Kot dobrotnik meščanskega špitala je Nikolaj s svojo ženo 1352 tej ustanovi podelil domec in vrt pod Urbanom nad Mariborom, v letu 1359 pa ji je zopet poklonil neko posest.¹³⁹

Nikolaj Wolf

Niclein, Nicla, Niclas der Wolf, Wolff

1358, 1360, 1361

Nikolaja srečujemo v šestih ohranjenih listinah v času med 1358 in 1361, in to po dvakrat v vsakem letu: prvič 22. februarja 1358 in zadnjič 4. oktobra 1361.¹⁴⁰ Zanimivo je, da se v vseh dokumentih omenja le kot mestni sodnik in da ni listine, v kateri bi se pojavil kot navaden meščan.

Henrik Rechner

Hainreich der Rechner

1369

Henrik se omenja v ohranjenih dokumentih le en samkrat: 9. maja 1369 kot mestni sodnik. Mož je pečatil dokument, s katerim je Elza, vdova po Frideriku Fuscleinu, izročila mariborskim minoritom pol marke letnih dohodkov od svoje hiše.¹⁴¹

¹³⁰ W. Fresacher, o. c., str. 250, 256, 268, 254, op. 1211.

¹³¹ J. Mlinarič, o. c., str. 14, 11. Pirchegger, o. c., str. 106.

¹³² GZM IV/50, 51, 53, 66, 67, 96.

¹³³ GZM IV/74.

¹³⁴ GZM V/27, 24.

¹³⁵ GZM V/24.

¹³⁶ GZM V/60.

¹³⁷ GZM V/19.

¹³⁸ GZM IV/66, 67.

¹³⁹ GZM IV/56, 86.

¹⁴⁰ GZM IV/70, 81, 87, 90, 93, 94.

¹⁴¹ GZM IV/118.

Henrik Kozirep

Hainreich der Cozerep, Kozerep, Cozeraep, Gozrapp, Kozierrep, Gozzierep, Kozirep, Gosirep, Kossirep

1370, 1372, 1373, 1380

Henrika prištevamo k tistim Mariborčanom, ki so v mestu opravljali po več javnih funkcij. Tako je bil mož nekaj časa mestni sodnik, bil je upravitelj meščanskega špitala in židovski sodnik.

Henrik se že ob svoji prvi omembi 26. januarja 1370 navaja kot mestni sodnik ter je to funkcijo opravljal vse leto.¹⁴² Tudi v letu 1372 in 1373 se Henrik omenja kot sodnik, v letih 1375 in 1378 pa kot meščan.¹⁴³ Ponovno srečamo moža v letu 1380, ko je opravljal funkcijo mestnega sodnika in oskrbnika meščanskega špitala.¹⁴⁴ Odslej je kot meščan pečatil dokumente v letih 1388 in 1389 (kar trikrat).¹⁴⁵ 21. novembra 1390 se Henrik navaja kot židovski sodnik v Mariboru. V letu 1394 je kot meščan pečatil še dve listini, medtem ko se 29. septembra 1399 navaja že kot pokojni.¹⁴⁶

Člani te družine se v dokumentih navajajo nekajkrat v 15. stoletju. 1441 je Lenart Kozirep (Linhart der Kozerep) imel njive na desnem bregu Drave, v letu 1459 pa neki »Kosyrepp« hišo v Slovenski ulici. V letu 1488 se omenja meščan »Khosrepp«, leta 1492 pa Mariborčan »Vlreich Goserepp«.¹⁴⁷

Matej Künig

Mathe der Chvnig, Chunig, Chunikh, Chung, Chunikh, Chünig, Künigk, Künig

1375, 1378, 1385, 1388, 1394, 1399

Matej je bil član ugledne in vplivne mariborske družine, katere dva člana: Matej in Janez sta na začetku 14. stoletja opravljala službo mestnega sodnika. Matej je imel sina enakega imena, ki bi mogel biti identičen s tem Matejem. Moti le to, da se Matej Künig omenja še v letu 1403, tako da bi prej prišel v pošte v vnuk Mateja iz začetka stoletja.¹⁴⁸

Matej se prvič navaja v listini z dne 21. novembra 1373, v naslednjih iz 1375 in 1378 pa se omenja kot mestni sodnik.¹⁴⁹ Vmes je od 27. septembra 1378, pa po vsej verjetnosti do 8. septembra 1381, bil v funkciji židovskega sodnika. Ponovno ga srečamo kot mestnega sodnika v letih 1385, 1388, 1394 in 1399 (zadnjič 25. oktobra). V letih 1389 in 1390 pa se navaja kot navaden meščan.¹⁵⁰

1390 je Matej bil varuh Katarine in njenih otrok, doma iz Košakov. V treh listinah je mož odprodal posest: 1373 je vetrinjskemu opatu Nikolaju prodal letne dohodke od zemlje, 1389 je dominikanskemu samostanu v Radljah (Marenberk) prodal vinograd pri Mariboru in 1403 someščanu in kolarju Juriju njivo na mestnem pomirju.¹⁵¹

Gilg (Egidij) Slachenochs

Gilig, Gilg der Slahenocho, Slahennochs, Slachnochs

1381

Gilg je službo mestnega sodnika prevzel za Henrikom Kozirepom, saj se omenja kot sodnik 8. septembra 1381, ko je opravljal tudi službo oficijala.¹⁵²

¹⁴² GZM IV/120, 124.

¹⁴³ H. Pirchegger, o. c., str. 134. GZM V/11, 12, 18, 24.

¹⁴⁴ GZM V/32.

¹⁴⁵ GZM V/53, 55, 56, 57.

¹⁴⁶ GZM V/60, 64, 65, 74.

¹⁴⁷ GZM VI/83, VII/81. Fond mesta Maribora, škatla 7, fol. 228^r in 238^r.

¹⁴⁸ Glej str. . GZM V/88.

¹⁴⁹ GZM V/12, 18, 24, 25.

¹⁵⁰ GZM V/26, 36, 43, 53, 65, 66, 74, 75, 56, 60.

¹⁵¹ GZM V/60, 12, 56, 86.

¹⁵² GZM V/38.

Gilg se prvič v dokumentu omenja 23. decembra 1375, v katerem Peter Sweinörl in Ivan Brentzel, meščana St. Vida ob Glini na Korškem, izjavljata, da možu dolgujeta za vino dvainšedemdeset goldinarjev.¹⁵³ V letu 1378 se Slachenechs navaja kot meščan kar v treh dokumentih. 25. septembra je s svojo ženo Marjeto zamenjal z rožsko bistero vinograd, 8. septembra 1381 pa je prejel od admontskega opata Albrehta v zakup po kupnem pravu kmetijo v Slovenskih goricah.¹⁵⁴

Gilg je imel sinova z imenom Lazar in Jurij, katerih varuha sta v letu 1389 bila Paltram z Betnave in Wölfel iz Bistrice (von Fewstritz), kar izpričuje, da je bil Gilg tedaj že mrtev. 1389 sta Jurij in Lazar marenberškemu dominikansko samostanu prodala vinograd pri Mariboru. Na tesen odnos družine z admontskim benediktinskim samostanom nam kažeta že omenjeni listini iz leta 1381 in dokument iz leta 1403, v katerem se je Gilgov sin Lazar odpovedal vsem zahtevom do samostana v pogledu Ročjega dvora ter druge posesti v mestu Mariboru in zunaj njega.¹⁵⁵

Nikolaj Pirpawm

Nielas der Pirpawmb

1385, 1389, 1390

Nikolaj se v listinah omenja le trikrat, vendar vselej kot mestni sodnik: 5. avgusta 1385, 24. julija 1389 in 21. novembra 1390.¹⁵⁶

Ulrik Pirpawm

Vlreich der Pirpawm

1393

Srečamo ga kot mestnega sodnika v listini z dne 4. julija 1393, sicer pa nikjer drugod.¹⁵⁷ Glede na tedanjo pogosto prakso, da je oče v funkciji mestnega sodnika nasledil sin, smemo trditi, da gre pri Ulriku za Nikolajevga sina.

Friderik iz Spittala (?)

Fröbrioh der Spitaler

1397

Friderik se ob svojih prvih dveh omenbah v letu 1397 (21. januarja in 26. septembra) navaja kot mestni sodnik. V letu 1399 je skupaj s tedanjim mestnim sodnikom Matejem Künigom pečatil listini kot »der alt richter«. Poslednjič se Friderik omenja v dokumentu z dne 25. oktobra 1399.¹⁵⁸

Friderik

Fridreich

1403, 1404, 1409

Friderika srečamo v štirih listinah v času od 1403 pa do 1409 kot mestnega sodnika. Prvič se omenja 26. marca 1403 in nato dvakrat v letu 1404, zadnjič pa 4. novembra 1409.¹⁵⁹

Glede na svoje ime je mož morda bil sin prejšnjega mestnega sodnika z imenom Friderik.¹⁶⁰

¹⁵³ GZM V/19.

¹⁵⁴ GZM V/24, 25, 26.

¹⁵⁵ GZM V/55, 56, 36, 85.

¹⁵⁶ GZM V/47, 55, 60.

¹⁵⁷ GZM V/83.

¹⁵⁸ GZM V/70, 71, 74, 75.

¹⁵⁹ GZM V/86, 91, 93, 100.

¹⁶⁰ Glej str. 47.

Filip

Philipp »der püchssenmaister«

1413

Filip se v dokumentih omenja le enkrat: 18. junija 1413 kot mariborski mestni sodnik.¹⁶¹

Nikolaj Walh

Niclas, Niklas der Walich, Walch, Walh

1414, 1416, 1427

Nikolaj se v dokumentih omenja kar desetkrat v času od leta 1404 pa do 1433. Ob svoji prvi omembi 9. julija 1404 se navaja kot navaden meščan, ob naslednjih omembah v letih 1414, 1416 in 1427 pa je opravljal funkcijo mestnega sodnika. Prvikrat se kot sodnik omenja 21. januarja 1414 in zadnjikrat 6. februarja 1427. Že 22. julija istega leta ni več opravljal službe mestnega sodnika. Odslej ga srečamo še nekajkrat: 1430, 1431 in 1433. Poslednjič se mož navaja v dokumentu z dne 8. avgusta 1433.¹⁶² V letu 1433 je Nikolaj s svojo ženo Dorotejo prodal nekaj družinske posesti; najprej someščanu Mihaelu Drechslu njivo pod današnjo Kalvarijo, nato Elizabeti, ženi Andreja Žusemskega, vinograd pri Prošek (zahodno od mesta).¹⁶³

Morda so Nikolajevi sorodniki bili meščani, ki jih omenjajo listine iz let 1385, 1396 in 1447. V letu 1385 je Ivan Walh (Hennslein der Walh) imel vinograd na Velikem Cvajniku pri Mariboru, v letu 1396 se omenja Ivanova vdova, v letu 1474 pa Lenart (Linhart) Walh.¹⁶⁴

Rajnhard iz Strassburga

Rainhart, Raynhart von Straspurg, Strasspurg

1423, 1427

Rajnhard se ob svoji prvi omembi navaja kot mariborski mestni sodnik: 22. novembra 1423, in ob naslednji 3. marca 1427.¹⁶⁵ Zatem se od 24. aprila 1431 pa do 3. junija 1437 v sedmih listinah navaja skoraj izključno kot židovski sodnik. Sicer pa vseh enajst ohranjenih listin potrjuje s svojim pečatom.¹⁶⁶

Peter Vischer

Peter, Petter (der) Vischer

1428, 1430, 1434, 1438, 1441, 1443, 1444

Petra Vischerja prištevamo k tistim Mariborčanom, ki so izredno pogosto opravljali funkcijo mestnega sodnika. V enajstih ohranjenih dokumentih se le dvakrat ne navaja kot mestni sodnik, ampak le kot meščan: 29. septembra 1431 in 2. maja 1433.¹⁶⁷ Ob svoji prvi omembi 3. junija 1428 je Peter bil že mestni sodnik in v tej funkciji se nato omenja 1430, 1434 (dvakrat), 1438, 1441 (dvakrat) ter 1443 in 1444. Poslednjič ga kot mestnega sodnika srečamo v dokumentu z dne 20. januarja 1444. Leta 1452 se omenja Petrova vdova.¹⁶⁸

29. septembra 1431 je Peter s svojo ženo Dorotejo prodal someščanu Mihaelu Drechslu njivo na Taboru na desnem bregu Drave. V kakšnem razmerju je bil Peter do Andreja, ki ga srečujemo v dokumentih v letih od 1450 do 1455, ko je večino teh let opravljal tudi službo mestnega sodnika, ne vemo. Omenimo naj, da je Peter imel hči, ki je bila poročena z zidarjem Ivanom (Hans).¹⁶⁹

¹⁶¹ GZM V/102.¹⁶² GZM V/93, 105, 106, VI/2, 24, 27, 38, 45, 49, 52.¹⁶³ GZM VI/49.¹⁶⁴ GZM V/43, 44, 68. Fond mesta Maribora, škatla št. 7, fol. 132^r.¹⁶⁵ GZM VI/15, 25.¹⁶⁶ GZM VI/33, 37, 41, 43, 44, 50, 54, 62, 65.¹⁶⁷ GZM VI/43, 49.¹⁶⁸ GZM VI/31, 39, 55, 56, 6781, 82, 88, 97.¹⁶⁹ GZM VI/43.

Jurij Stur

Jorg (der) Stur, Stur

1431

Jurij se kot mestni sodnik navaja v dokumentih z dne 19. marca in 14. avgusta 1431. V letu 1444 je bil garski mojster šentpavelskega samostana za njegave vinograde v mariborski okolici. Poslednjič se Jurij omenja kot meščan 14. januarja 1446.¹⁷⁰

Martin Hechtel

Mert, Mertt, Mertten Hechtl, Hechtel

1444, 1445

Martin se v dokumentih prvič omenja kot mariborski meščan 21. januarja 1434. V letih 1442 in 1443 je opravljal funkcijo židovskega sodnika. 11. septembra 1444 in 22. februarja 1445 se Martin omenja kot mestni sodnik.¹⁷¹ V letu 1446 mož ni imel nobene funkcije, v letu 1447 pa zopet funkcijo židovskega sodnika. Omenja se še v listini iz 1448 in poslednjič v letu 1462.

1464 nam dokument navaja meščana z imenom Wolfgang Hechtel.¹⁷²

Mihael Gwentler

Michel Gwentler, Gwentler

1445

Mihaela srečamo prvič v dokumentu z dne 24. oktobra 1443. 5. marca 1445 pa je opravljal funkcijo mestnega sodnika. Ker se še 22. februarja omenja kot mestni sodnik Martin Hechtel, je torej Mihael ta službo prevzel pa zgornjem datumu.¹⁷³

Leta 1462 se omenja meščan z imenom Gregar Gwentler.¹⁷⁴

Andrej Vischer

Andree, Andre Vischer

1450–1452, 1455

Ob svoji prvi omembi v dokumentih dne 18. novembra 1450 se Andrej, očitno sorodnik nekdanjega mestnega sodnika Petra Vischerja, že navaja kot sodnik. To službo je opravljal tudi v naslednjih dveh letih ter se navaja v dokumentu 30. januarja 1452.¹⁷⁵ S presledkom dveh let srečamo Andreja v letu 1455 ponovno kot mestnega sodnika. Poslednjič se v tej službi in sploh v dokumentih omenja 19. avgusta 1455. Poleg službe mestnega sodnika je mož opravljal še nekaj časa dve funkciji: službo židovskega sodnika ter mariborskega deželno knežjega oficijala in vohovnega kletarskega mojstra. Kot židovskega sodnika nam ga navaja dokument z dne 17. aprila 1453, sicer pa je ponavadi istočasno s službo mestnega sodnika opravljal tudi dolžnost deželno knežjega uradnika.¹⁷⁶

Martin, mesar

Mert der vleischakcher, fleischakcher

1452

Kot mestni sodnik se mesar Martin pojavi le v dokumentu z dne 2. junija 1452. Mož je bil pri življenju še v letu 1463, ko nam ga kot člana mestnega sveta predstavi listina z dne 4. aprila.¹⁷⁷

¹⁷⁰ GZM VI/40, 42, 100 in VII/1.

¹⁷¹ GZM VI/34, 84, 85, 91, 105, 106, VII/1, 8, 9, 12 in Fond mesta Maribor, škatla št. 7, fol. 48^v.

¹⁷² Fond mesta Maribor, škatla št. 7, fol. 61^r.

¹⁷³ GZM VI/92, 109.

¹⁷⁴ Fond mesta Maribor, škatla št. 7, fol. 54^v v SLn.

¹⁷⁵ GZM VII/28, 32, 34, 38, 60.

¹⁷⁶ GZM VII/63, 45, 46, 49.

¹⁷⁷ GZM VII/41, 114.

Krištof Seeleiter

Christof, Christoph, Christof Seeleytter, Seeleyter, Seeleytter, Seeleiter, Seeleiter, Seelewter, Seeleütter

1455, 1456

Krištof se v dokumentih navaja v času od leta 1454 pa do 1465 kar blizu dvajsetkrat. Opravljal je, kakor mnogi drugi mestni sodniki tega stoletja, poleg službe mestnega sodnika tudi službo židovskega sodnika in deželnoknežjega uradnika. Kot mestnega sodnika ga srečamo v dokumentih z dne 12. novembra 1455 in 22. januarja 1456, ko je bil istočasno tudi deželnoknežji oficial.¹⁷⁸ Ob svoji prvi omembi 21. januarja 1454 je Krištof opravljal službo deželnoknežjega oficiala in vrhovnega kletarskega mojstra v Mariboru. V tej službi se v letu 1455 omenja kar štirikrat. Židovski sodnik je Krištof bil v letih 1455, 1461 in 1465. V letih 1463 in 1464 se omenja le kot navaden meščan.¹⁷⁹ Poslednjič ga srečamo v dokumentu z dne 17. januarja 1465. 12. februarja 1468 pa je bil že pokojni.¹⁸⁰

Erhard Chol

Erhart, Erhard Chol, Köll, Choll, Chäll, Köll, Kchöl, Chöel, Kchol, Kol

1458—1460, 1464

V dokumentih ga srečujemo nad desetkrat v času od 16. marca 1451 pa do 7. avgusta 1464. Ob svoji prvi omembi se kot »junger Chol« omenja kot meščan Maribora, nato pa v listinah iz let 1458, 1459, 1460 in 1464 kot mestni sodnik.¹⁸¹ V letu 1462 Erhard ni bil mestni sodnik, pač pa je v naslednjem letu (1463) opravljal funkcijo židovskega sodnika. V listinah ga srečamo poslednjič 7. avgusta 1464.¹⁸²

V letu 1467 je nek meščan z imenom Erhard hasnoval posest mariborske mestne župnije: vinograd v Sojči (vzhodno od mesta) ter domec v mariborski ulici »Knyegesleinn«. Morda je ta Erhard identičen s Cholom.¹⁸³

Jurij Aicher

Jorg Aicher

1463, 1467, 1468

Aicher je že ob svoji prvi omembi dne 4. januarja 1463 opravljal službo mestnega sodnika. V tej funkciji se omenja še v letu 1467 in poslednjič 7. februarja 1468.¹⁸⁴ V letih 1464 in 1465 je bil meščan brez funkcije, 1467 pa se omenja kot židovski sodnik. Ko je v letu 1468 odložil funkcijo mestnega sodnika (pred 21. junijem), je ostal član mestnega sveta.¹⁸⁵

Seebald Mitterhuber

Seebald, Sebald Mitterhueber

1465

Za mestnega sodnika je Mitterhuber bil izvoljen 22. februarja 1465. V tej funkciji se omenja 15. marca istega leta. Omenja se tudi v listini z dne 18. januarja 1468.¹⁸⁶

¹⁷⁸ GZM VII/68, 70.

¹⁷⁹ GZM VII/50, 59, 62, 65, 26, 96, 124, 112, 123.

¹⁸⁰ GZM VII/124 in rokopis Blau 53/1 (oilim 163), fol. 5^v v Avstrijskem državnem arhivu na Dunaju.

¹⁸¹ GZM VII/31, 77, 79, 81, 85, 86, 93, 95.

¹⁸² Fond mesta Maribora, škalla št. 7, fol. 51^v, GZM VII/116, 123.

¹⁸³ Urbar mariborske župnije iz 1467 v arhivu krške škofije v Celovcu.

¹⁸⁴ GZM VII/112, 115, 117 in orig. perg. listini z dne 17. maja 1467 (PaM) in 7. februarja 1468 (št. 7230a v SLa).

¹⁸⁵ GZM VII/122, 127. Orig. perg. listine z dne 30. julija 1465, 8. januarja 1467 (PaM), 3. februarja 1467 (št. 7180 v SLa) in 21. junija 1468 (št. 7252c v SLa).

¹⁸⁶ Fond mesta Maribora, škalla št. 7, fol. 73^v v SLa in GZM VII/26.

1467 se omenja Mitterhuberjeva hiša na mariborskem Glavnem trgu in v tem času je bil tudi lastnik njiv na Dravskem polju.¹⁸⁷

Filip, zlatar

Philip, Philipp, goldsmid, goldschmidt

1468

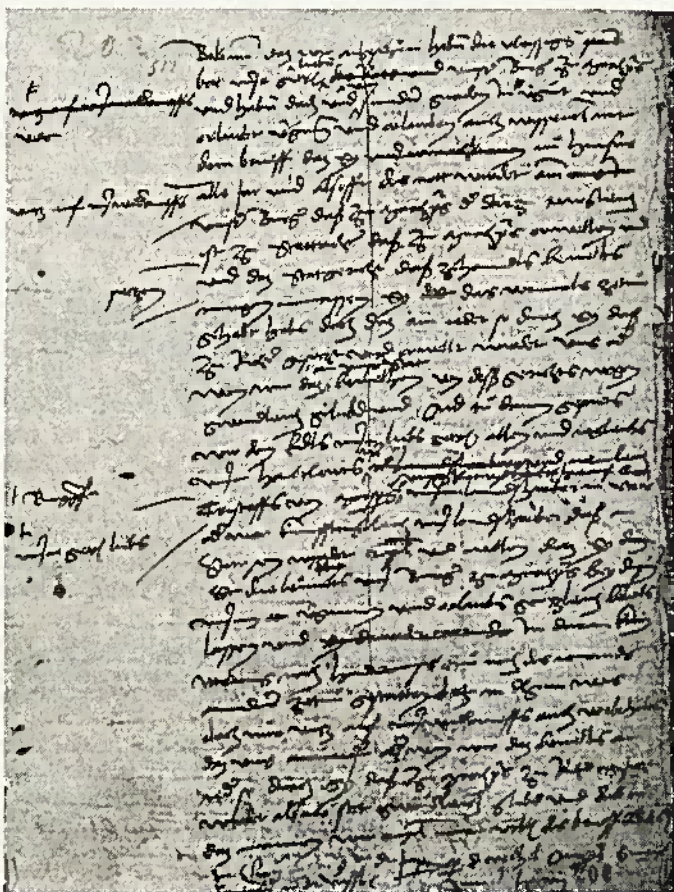
Filip se omenja kot mariborski meščan 15. marca 1465 in kot mestni sodnik v letu 1468.^{187a}

Lenart Igelshofer

Lienhart, Linhart Iglstorffer, Igelshofer, Iglshouer, Igelshoffer

1471—1477

Igelshoferja prištevamo k tistim mariborskim meščanom, ki so v drugi polovici 15. stoletja igrali v mestu pomembno vlogo. V listinah se omenja kar blizu

Cesar Friderik III. potrjuje mariborskemu mestu svobodno volitev mestnega sodnika. (Zapis v rokopisu Blau 53/1, št. 512, fol. 206^v v Avstrijskem državnem arhivu na Dunaju.)

¹⁸⁷ Urbar mariborske župnije iz 1467 v arhivu krške škofije v Celoveu.

^{187a} GZM VII/25 in Dvorna komora, karton 174/5 v SLA. Filip se omenja v tem času tudi v Računskih knjigah mesta Maribora (fond mesta Maribora v SLA).

tridesetkrat ter je opravljal v času od 1471 do 1483 funkcije mestnega sodnika,¹⁸⁸ židovskega sodnika ter deželno knežjega oficijala in vrhovnega kletarskega mojstra v mestu Mariboru. Ob svoji prvi znani omembi 9. avgusta 1471 je bil istočasno mestni in židovski sodnik.¹⁸⁹ Od leta 1472 do 1477 pa je opravljal le funkcijo mestnega sodnika. V letu 1473 Lenarta v dokumentih srečamo kar šestkrat in v naslednjem letu štirikrat.

V letu 1478 je bil član mestnega sveta, z letom 1479 pa je stopil v službo deželnega kneza ter jo glede na ohranjene vire opravljal do leta 1483.¹⁹⁰ V letu 1494 srečamo Lenarta kot navadnega meščana. Medtem ko se v letu 1494 Lenart omenja še med živimi, pa je bil 4. aprila 1497 že mrtev. Tedaj se namreč omenja njegova vdova z imenom Ema (Hemma).¹⁹¹ Lenart je imel posest v mestu in njegovi okolici: 1473 se omenja njegov dom na mestnem pomirju pred mestom v ulici z imenom »Knyegässlein«, v letu 1479 pa zemlja pred vrati Naše ljube gospe na Koroški cesti in ki je po vsej verjetnosti identična s tisto posestjo, ki jo je njegova vdova Ema v letu 1497 prodala mariborskemu peku Tomažu Freynstetterju.¹⁹²

Luka Jurčič, mesar

Lucas Jurtschicz, Jurtschitsch, Jurtschicz, Jurtschitz
1479

Ob svoji prvi omembi se Jurčič omenja kot špitalski mojster mariborskega meščanskega špitala: 5. marca in 12. maja 1473. V letu 1479 je opravljal funkcijo mestnega sodnika in se omenja 25. julija in 5. oktobra.¹⁹³

Benedikt Sattl

Benedict Sattl, Setel
1482, 1491

Kot mestnega sodnika ga navaja A. Muchar za leti 1482 in 1491. V letu 1482 je cesar Friderik III. ukazal Benediktu, naj da s pomočjo meščanov in deželanov popraviti od Ogrov ruinirano mestno obzidje. V letu 1492 pa naj bi deželni knez izročil Benediktu za devetsto funtov denarjev na leto v hasnovanje dohodke iz mariborskega deželno knežjega urbarja.¹⁹⁴

Matevž Ruetzinger

Mathes Ruetzinger, Rueczinger
1486

V letu 1483 je bil Matevž špitalski mojster v Mariboru, 12. junija 1486 ga srečamo kot mestnega sodnika, 4. septembra 1498 pa kot člana mestnega sveta.^{195a}

¹⁸⁸ Listine: 9. avgust 1471 (C 2914 v KLa), 6. september 1471 (št. 7382 v SLa), 27. november 1472 (PaM), 8. januar 1473 (PaM), 5. marec 1473 (PaM), 12. maj 1473 (št. 7471b v SLa), 12. maj 1473 (PaM), 1473 (št. 7486b v SLa), 1474, januar 19. (A 1230 v KLa), 1474, februar 11. (št. 7495 v SLa), 11. februar 1474 (št. 7495a v SLa), 1474, april 25. (PaM), 1478, april 30. (PaM), 1478, julij 21. (PaM), 1477, december 5. (rokopis 2714, fol. 176^v–177^v v SLa).

¹⁸⁹ Listina 9. avgust 1471 (C 2914 v KLa).

¹⁹⁰ Listine 20. julij 1478 (PaM), 17. junij 1479 (arhiv krške škofije, listina št. 570), 5. oktober 1479 (rokopis 2714, fol. 163^v–165^v v SLa), 1482, december 3. (rokopis 2714, fol. 182 in 183 v SLa), 24. april 1483 (št. 7948a v SLa).

¹⁹¹ Fond mesta Maribora, škafila 7, fol. 253^r, listina z dne 4. aprila 1497 (PaM).

¹⁹² Listina 12. maj 1473 (PaM) in 4. april 1497 (PaM).

¹⁹³ Listine 5. marec 1473 (PaM), 12. maj 1473 (št. 7471b v SLa), 25. julij 1479 (PaM) in 5. oktober 1479 v rokopisu 2714, fol. 163^v–165^v v SLa.

¹⁹⁴ A. Muchar, *Geschichte des Herzogthums Steiermark VII, Grätz, 1864*, str. 132 in VIII, str. 171. Dokumenti ga ne omenjajo kot mestnega sodnika.

Glede na formulacijo: »Benedict Sattl, vnsern diener vnnd dem richter vnnd ratt zu Marchburg« (rokopis 2714, fol. 16^v) je pismo naslovljeno na deželno knežjega uradnika v Mariboru.

A. Muchar za leto 1444 (VII, str. 317) navaja mariborskega sodnika Payr Jorga. Zoper to govoril dejstvo, da se v listinah z dne 11. septembra 1444 in 12. februarja 1445 omenja kot sodnik Martin Hechtel (GZM VII/105, 106). V letu 1304 tudi ni bil sodnik Richer, temveč Rudolf (GZM II/106).

^{195a} Orig. perg. listine 1483, september 29., 1486, junij 12. in 1498, september 4. v PaM. 1500 februarja 25., Innsbruck se omenja »Bernhard Trugkher« (MHVSt XII, 1803, št. 1074. (Prepis št. 8673 v SLa).

Bernardin Druckher

Bernhard, Bernhardin, Bernhart Drukher, Drukher, Trugkher
1489—1491, 1497, 1498

Druckherji sodijo k bogati trgovski družini, ki jo v letu 1447 srečamo v mestu Ptuj. 10. aprila sta tamkajšnja meščana Uršula in Lenart Druckherja (Drukher) volila v testamentu ptujskemu meščanskemu špitalu, minoritom, župnijski cerkvi sv. Jurija za gradnjo ter Marijini cerkvi pri Vurberku. Proti koncu stoletja najdemo to družino v Mariboru.¹⁹⁵

1489. leta je Bernardin opravljal službo mariborskega mestnega sodnika, iz česar je sklepati, da je sam oziroma njegova družina tedaj bila že nekaj časa naseljena v mestu in je prejel mariborsko meščanstvo.¹⁹⁶ V letih 1493 in 1497 si je družina Druckherjev povečala svojo posest: 2. januarja 1493 je Žid Jona iz Gradca Bernardinu prodal domec v Mariboru in 1. januarja 1497 je Žid Chayn istemu prodal domec v Židovski ulici. V letu 1493 pa je družina nekaj posesti odprodala: 4. septembra 1493 je Bernardin s svojo ženo prodal Konradu Vinderju, kaplanu beneficija sv. Katarine v Mariboru, hišo in domec poleg svoje nadstropne zidane hiše v Slovenski ulici.¹⁹⁷

Po izgonu Židov iz mesta sta Bernardin in žena Barbara v letu 1501 uslavila v cerkvi Vseh svetih, prirejeni za cerkev iz nekdanje sinagoge, beneficij, ga bogato dotirala s posestmi in dohodki na obeh bregovih Drave ter za cerkev priskrbela opremo.¹⁹⁸

Tomaž Pücher

Thoman, Thaman Pueher, Püecher, Puecher, Püchel
1492—1494, 1499

Tomaž se prvič omenja že v letu 1468, v kolikor seveda ne gre za njegovega očeta. 1472 srečamo v dokumentu Tomaža, ko pečati neko listino. 1478, 1480, 1486, 1489 in 1490 je Tomaž bil že član mestnega sveta.¹⁹⁹ Kot mestnega sodnika najdemo Tomaža 10. maja 1492, ko je istočasno opravljal tudi funkcijo židovskega sodnika. Kot mestni sodnik se Tomaž omenja še 4. septembra 1493 in v letu 1494 ter v letu 1499.²⁰⁰ 1495 ga dokumenta navajata kot meščana in člana mestnega sveta oziroma kot »allter stattrichter«, sicer pa se kot član mestnega sveta omenja tudi še v letih 1490 in 1496. 8. novembra 1490 je Tomaž prodal večtrinskemu opatu Janezu domec pred Ulrikovimi vrati pri Mariboru.²⁰¹

Jurij Püchel, ki se kot mariborski meščan v dokumentih pojavi že v letih 1452 in 1464, je bil brat Tomaža. V dokumentu z dne 12. maja 1470 se navajajo Jurijeva žena Elizabeta, hči Barbara in oče Tomaž ter mati Kunigunda. Jurij je v letu 1466 opravljal službo židovskega sodnika. V letu 1468 ga srečamo, ko kot mariborski meščan pečati neko listino. V letu 1470 pa se je Jurij izkazal za dobrotnika mariborskih minoritov, ko jim je daroval vinograd pri Sv. Petru

¹⁹⁵ Listina z dne 10. aprila 1447 (št. 320 v PaM).

¹⁹⁶ Orig. perg. listine 1489, oktober 5., 1490, marec 15., 1491, april 22., 1481, november 22., 1497, januar 1., 1497, januar 2., 1498, september 4. In 1498, december 3. v PaM.

Ad 201: Orig. perg. listine 1488, junij 11., 1490, marec 15., 1490, oktober 29. in 1496, januar 26. v PaM.

¹⁹⁷ Listini v PaM ter prepis v rokopisu 2714, fol. 184^v—185^v v SLA.

¹⁹⁸ 25. februarja 25., Innsbruck se omenja »Bernhard Trugkher« (MHVSt XII, 1863, št. 1074, str. 232—233).

¹⁹⁹ Rokopis 2714, fol. 190^v—192^v v SLA.

²⁰⁰ Fond mesta Maribora, škalla št. 7, fol. 112^v v SLA. Listine 10. marec 1472, 20. julij 1478 in 5. marec 1480 (PaM).

²⁰¹ Listini 10. maj 1492 (št. 8931 v SLA) in 4. september 1493 (rok. 2714, fol. 184 v SLA) ter fond mesla Maribora, škalla št. 7, fol. 254^v in 265^v v SLA.

²⁰² Listine 6. maj 1495 (št. 9371 v SLA) in 23. oktober 1495 (št. 9423 v SLA), 8. november 1490 1489, junij 11., 1490, marec 15., 1490, oktober 29. In 1496, januar 26. v PaM.

²⁰³ Fond mesla Maribora, škalla št. 7, fol. 3^v in 62^v. Prepis v rokopisu 2714, fol. 178^v—179^v (PaM). Listini 11. december 1466 (PaM) in 18. januar 1468 (Osrednji državni arhiv v Pragi).

niže Maribora (Malečnik).²⁰² 30. aprila 1476 se omenja tudi mariborski pek Urban Pucher, čigar hči Marjeta je bila poročena z meščanom Valentinom, zidarjem.²⁰³

DIE STADTRICHTER VON MARIBOR IM MITTELALTER

Zusammenfassung

Maribor mit seiner vorzüglichen Lage an der Drau unter der Festung Maribor (zuerst erwähnt im Jahre 1164) ist aller Wahrscheinlichkeit nach die Gründung der letzten Traungauer »auf dem grünen Rasen« aus den letzten Jahren des 12. Jahrhunderts. Als bürgerliche Siedlung wird Maribor erst zur Zeit Leopold des VI. von Babenberg erwähnt, und zwar als Markt im Jahre 1209. Als Stadt (civitas) ist der Ort erst im Jahre 1254 bekannt. Die ersten bekannten Bürger sind Markward und Eberhard, die in einem Dokument aus dem Jahre 1250 erwähnt sind. Den genauen Entwicklungsgang der Stadtverwaltung und ihrer Organe in mittelalterlichen Maribor kann man wegen Mangel an entsprechenden historischen Quellen nicht feststellen. Aus den erhaltenen Quellen kann man ersehen, dass dieser Entwicklungsgang hauptsächlich wie in anderen grösseren Siedlungen auf dem slowenischen Gebiete vor sich ging. Die Spitzenstellung in der Stadtverwaltung hatte der Stadtrichter, der höchste Repräsentant der bürgerlichen Siedlung und ihrer freien Einwohner und zugleich der Vertreter des Stadtherrn — des Landesfürsten. Ihm zur Seite stand zuerst eine beratende Körperschaft von 12 reichsten und einflussreichsten Bürgern — der spätere Stadtrat. Diese Körperschaft und der Stadtrichter zogen in der Stadt fast die ganze Macht an sich und verdrängten auf diese Weise die Gemeinde — die Versammlung aller Bürger — aus ihrem Machtbereich.

Laut Urkunden wurde die beratende Körperschaft immer aus Bürgern aus bestimmten Gesellschaftskreisen gebildet und zwar der Mitglieder der reichsten und einflussreichsten Leuten der Stadt. Im 14. Jahrhundert wurde der Stadtrat gebildet, der gewöhnlich aus 12 Mitgliedern bestand und der Zahl nach der vorangegangenen beratenden Stadtkörperschaft gleich war. Indem im 14. Jahrhundert der Mariborer Stadtrat 12 oder ungefähr 12 Mitglieder zählte, hatte er Mitte des folgenden Jahrhunderts sechs. Da sich ab 1330 die Zahl der Bürger um den Stadtrichter immer mehr vermindert und folglich die Zeugenzahl in einzelnen Urkunden immer kleiner wird, weist auf die immer grössere Konzentration der Macht und Gewalt des Stadtrichters in der bürgerlichen Siedlung hin. Die Geschichtsquellen für den Zeitabschnitt des Mittelalters bezeugen 46 Stadtrichter. Manche von ihnen stammten aus den gleichen Familien, die hinsichtlich ihrer Besitztransaktionen ausserordentlich vermögend sein müssten. Einige gehörten zu den Familien, die man jahrzehntelang in den Urkunden verfolgen kann, die Familie des Stadtrichters Markvard aber z. B. über 150 Jahre (1282 — ungefähr 1440). Einige Stadtrepräsentanten — die Richter übten neben ihrem Richteramt noch andere öffentliche Funktionen in der Stadt aus: so z. B. das Amt des Judenrichters oder sie waren im Dienste des Landesfürsten als Offiziale oder Kellermeister für sein Landesgericht in Maribor und für seine Herrschaft. Einige waren auch im Dienste der kirchlichen Grundherrschaften (z. B. Viktring und St. Paul) als Verwalter ihres Grundbesitzes in der Stadt und Umgebung.

Die Stadt wählte in der Regel ihren Richter einmal im Jahr, Mitte des 15. Jahrhunderts am 22. Februar. Doch konnte für diese Funktion dieselbe Person gewählt werden: so wurde das Richteramt durch Lenart Igelschöfer sogar sieben Jahre hintereinander ausgeübt (1471—1477). Die Wahl des Stadtrichters konnte nur mit der Bewilligung des Stadtherrn — in Maribor des Landesfürsten — auf Grund einer besonderen Urkunde, die der Stadt das Recht der Freien Wahl des Stadtrichters genehmigte, vollzogen werden. Dieses Recht wurde wiederum durch den Kaiser Friedrich den III. im Jahre 1478 genehmigt, doch mit der Bestimmung, dass der jeweilige auserwählte Richter ihm oder seinem Vertreter den Eid ablegen musste. Die Bürger aber verpflichteten sich, der Summe von 208 Pfunden noch 8 Pfunde für die Bewilligung des oben erwähnten Rechtes, beizusteuern.

²⁰² Listina 30. april 1476 (PaM).

MINORITSKI SAMOSTAN V MARIBORU

13. stoletje — 1814

Jože Mlinarič*

UDK 271.32:332(091)(497.12 Maribor)»12/1814«

MLINARIČ Jože: Minoritski samostan v Mariboru, 13. stoletje — 1814. (Das Minoritenkloster in Maribor, 13. Jahrhundert — 1814) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 54=19(1983)1—2, str. 55—72.

izvirnik v sloven., povzetek v nem., izvleček v sloven. in angl., 1 slika, 1 faksimile.

Avtor v uvodu postavlja mariborski minoritski samostan v širši okvir Avstrijske redovne province, kamor je ta-ta do začetka 17. stol. tudi sodil, nato pa predvsem na podlagi arhivskih virov zasleduje njegov gospodarski razvoj v srednjem veku ter ugotavlja materialno in duhovno stanje v samostanu v času reformacije, protireformacije in v vsem obdobju do njegove ukinitve v letu 1814.

UDC 271.32:332(091)(497.12 Maribor) »12/1814«

MLINARIČ Jože: The Minorite Monastery at Maribor, 13th Century — 1814. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 54=19(1983)1—2, p. 55—72.

Orig. in Slovene, summary in Gerol., synopsis in Slovene and Engl., 1 fig., 1 facsimile.

In the introduction the author places the Minorite monastery into a wider frame of the Austrian Monastic Province, where this one also belonged up to the beginning of the 17th century, then, above all on the basis of the archival sources, he traces its economic development during the Middle Ages and states the material and spiritual condition in the monastery at the time of the Reformation, Counter-Reformation and during all the period up to its dissolution in the year 1814.

Z razvojem meščanstva, novega družbenega razreda, ki se je ukvarjal v prvi vrsti z obrtjo in trgovino, so nastajala tudi nova gospodarska središča in žarišča kulture. Ta nov stan, ki se je od plemiškega in kmečkega stanu, od razreda fevdalcev in od razreda podložnikov, močno oddaljil tako v svojem načinu življenja kakor tudi mišljenja, je razvil tudi nov odnos do sveta in seveda tudi do Cerkve. Nove razmere pa so pogojevale tudi nastanek novih redovnih skupnosti, ki so bile primerne za delovanje v novih okoliščinah. Iz reformnega gibanja iz konca 12. in začetka 13. stoletja sta izšla tudi dva reda, ki sta si za svoje delovanje izbrala v prvi vrsti meščanske naselbine: dominikanci in manjši bratje. Zanje je, kakor za večino redovnih skupnosti tistega časa, značilno med ostalim tudi to, da stremé za idealom ubožstva, s čimer postajajo, povečini nehoti, kritiki Cerkve in življenja njenih služabnikov. Zato so

ti redovi sprva odklanjali pridobivanje zlasti nepremičnin, dajatev od podložne zemlje in desetnin, saj so njihovi člani želeli živeti predvsem od miloščine.¹

Začetnik reda manjših bratov, ki so si že v prvem stoletju svojega obstoja tudi pri nas pridobili vrsto postojank, je bil Frančišek Asiški (rojen 1182), ki mu je redovna pravila potrdil ustno papež Inocenc III. 1210, t. i. tretjo regulo pa papež Honorij v letu 1223.² S svojim načinom življenja so si udje tega reda že v najkrajšem času pridobili pri prebivalstvu tolikšno naklonjenost, ki jim je omogočala takšen razmah, s kakršnim se od starejših redov more pohvaliti v glavnem le red cistercijanov, ki je nekako pol stoletja po svojem nastanku štel že 333 opatij.³ Na redovnem kapitlju v letu 1221 naj bi manjši bratje šteli že tri do pet tisoč članov, ki so v naslednjih letih ustanovili svoje postojanke širom po Evropi. Med 1221 in 1223 so se naselili v Nemčiji, 1224 v Angliji, od koder so odšli na Škotsko, v letu 1228 naj bi prišli že na Ogrsko, Češko, Poljsko in Norveško.⁴

O času naselitve manjših bratov v nekdanji Avstrijski redovni provinci, kamor je do začetka 17. stoletja sodila tudi večina postojank tega reda pri nas, nam viri molče. V 18. stoletju spisana kronika Avstrijske redovne province podaja »na podlagi starejših virov«⁵ čas nastanka posameznih samostanov, vendar so podatki močno nezanesljivi.⁶ V nekdanje avstrijske dežele so se manjši bratje naselili v času okoli leta 1230: iz leta 1234 imamo namreč prvi zapis o naselitvi bratov v teh deželah, v naslednjem letu je obstajala že Avstrijska redovna provinca in v letu 1241 je bil v Gradcu prvi znani redovni kapitelj omenjene province.⁷ Seveda pa pri tem ni izključeno, da so posamezni udje tega reda skozi te dežele potovali že precej pred letom 1230.⁸

Za vse kroniste, ki so se lotevali vprašanja časa in okoliščin nastanka nekega samostana manjših bratov, je značilno, da so poskušali čas njegove ustanovitve postaviti v čim zgodnejše obdobje in da so njegovo ustanovitev spravljali v zvezo z redovnim ustanoviteljem, sv. Frančiškom, ali vsaj z osebami iz njegovega časa. Tako ravnanje je vsekakor razumljivo še zlasti tedaj, če upoštevamo močno tekmovanje, ki je bilo med obema, tedaj najbolj priljubljenima redovoma, med dominikanci in med manjšimi brati.⁹

Med samostani Avstrijske redovne province je skozi ves čas veljal za najstarejšega samostan na Dunaju, ustanova Leopolda VI. Babenberžana (1202—1230). Po utemeljitvi postojanke na Dunaju se je red z neverjetno naglico širil po Spodnji in po Zgornji Avstriji in njegove postojanke v Steinu ob Donavi, v Tulnu, v Dunajskem Novem mestu in v Welsu datirajo vse v čas prve polovice 13. stoletja.¹⁰ Kdaj so se manjši bratje naselili na Štajerskem, ni moč z gotovostjo trditi. Poudarimo pa naj, da je samostan v štajerskem deželnem glavnem mestu, v Gradcu, veljal vedno za najstarejšega, saj se omenja prvič leta 1239¹¹ in v letu 1241 je v njem, kakor smo to že omenili, zasedal prvi znani redovni kapitelj.¹² Za samostan v Judenburgu velja prepričanje, da njegova ustanovitev sodi v čas ustanovitve graškega konventa, vendar imamo prvo zgo-

¹ Prim. J. Milnarič, *Kartuzija Pieterje 1403—1595*, Ljubljana 1982, str. 19.

² Ibidem, str. 20.

³ Ibidem, str. 19.

⁴ G. E. Friess, *Geschichte der oesterreichischen Minoritenprovinz*, Archiv für österreichische Geschichte, Wien LXIV, 1882, str. 88.

⁵ Ibidem, str. 81.

⁶ Ibidem, str. 87—88.

⁷ M. Heimbucher, *Die Orden und Kongregationen der katholischen Kirche II*, Paderborn 1907, str. 351.

⁸ G. E. Friess, o. c., str. 88.

⁹ Ibidem, str. 90—91.

¹⁰ Ibidem, str. 92, 95—105.

¹¹ Ibidem, str. 107.

¹² Prim. W. Watznig, *Klöster in Graz*, Graz 1978, str. 17.

¹³ M. Heimbucher II, str. 351.

dovinsko poročilo o njegovem obstoju šele iz leta 1256.¹² Postojanka v Brucku na Muri pa je šele iz konca 13. stoletja.¹³

Na slovenskem Štajerskem so se manjši bratje po vsej verjetnosti naselili že precej pred letom 1241 v Celju, saj so v Žovneških-Celjaskih, dobrotnikih in podpornikih mnogih naših samostanov, našli mogočne zaščitnike, ki so si v njihovi cerkvi izbrali svoje zadnje prebivališče.¹⁴ V Ptuj so bratje prišli nekako v istem času kakor v Maribor, tj. proti sredini 13. stoletja, čeprav redovna kronika, vendar brez podpore historičnih dokazov, postavlja prihod bratov v ptujsko naselbino že v leto 1239.¹⁵ Na Kranjskem so manjši bratje bili že pred letom 1242 v Ljubljani,¹⁶ ko se omenja njihov gvardijan; sicer pa naj bi se tod po redovni tradiciji naselili v letu 1233. Na Koroško je brate uvedel bamberski škof Henrik (1242—1256), s čimer je dan čas ustanovitve obeh postojank: v Beljaku in Volšperku.¹⁷ Na slovenskem ozemlju so v srednjem veku nastale še tri frančiškove postojanke, ki pa niso sodile k Avstrijski redovni provinci. V Gorici naj bi se manjši bratje naselili že v letu 1225,¹⁸ v Trstu štiri leta kasneje,¹⁹ v Kopru pa okoli leta 1260.²⁰

Vzporedno z moškimi samostani so se, čeprav ne s tolikšnim uspehom, širili tudi konventi drugega reda sv. Frančiška: klarise. K najuglednejšim postojankam klaris je v nekdanji Avstrijski redovni provinci sodil samostan sv. Klare na Dunaju, v katerega so vstopale tudi hčere Habsburžanov.²¹ Na tleh Kranjske je bil v letu 1301 ustanovljen samostan klaris v Mekinjah²² in v letu 1358 postojanka v Škofji Luki.²³ Na Koroškem so se klarise naselile v letih med 1320 in 1330 v Št. Vidu ob Glini.²⁴

Ustanavljanje redovnih provinc kaže na že močno razširjenost redovnih postojank, ki pa so se kmalu zaradi lažjega upravljanja ob še večji ekspanziji reda delile na »zveze samostanov« določene pokrajine: na kustodije. Avstrijska redovna provinca je že v 13. stoletju obsegala t. i. dunajsko in štajersko kustodijo, ki sta šteli petindvajset moških samostanov in osem ženskih postojank. V naslednjem stoletju pa je prišlo do nove reorganizacije province: ustanovljenih je bilo šest kustodij.²⁵

Z razširitvijo reda manjših bratov je rasel tudi njihov ugled in večala se je njihova moč. Sicer pa so jih kot zveste sodelavce v njihovi politiki podpirali skoraj vsi papeži od Honorija III. (1216—1227) naprej, seveda pa tudi svetni vladarji in velikaši. Privilegiji, ki so jih papeži podeljevali manjšim bratom, so zmanjševali oblast krajevnih ordinarijev in sploh klerikov, kar je vodilo do dolgih in žolčnih konfliktov med brati in svetno duhovščino. V te spore je moral poseči celo Rim. Tako je npr. Aleksander IV. v letih 1256—1257 nashvil na škofo v deželah Avstrije, Štajerske, Koroške in Moravske zahtirvo, da manjšim bratom ne kratijo pravic in da tega ne dovolé svoji duhovščini.²⁶

¹² J. Zahn, Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark III, Graz 1903, št. 263, str. 351—352.

¹³ G. E. Friess, o. c., str. 112.

¹⁴ J. Orožen, Zgodovina Celja in okolice I., Celje 1971, str. 250. Prim. J. Mlinarič, Kartuzlja Pleterje ..., str. 84—86.

¹⁵ G. E. Friess (o. c., str. 109—110) je mnenja, da je postojanka bila ustanovljena v prvi polovici 13. stoletja.

¹⁶ F. Kus, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku V, Ljubljana 1928, št. 802, str. 384—385.

¹⁷ J. Gruden, Zgodovina Slovencev ..., str. 481—482.

¹⁸ Ibidem, str. 486.

¹⁹ M. Miklavčič (Zgodovina Cerkve v Jugoslaviji, Ljubljana 1972 [ciklostil], str. 103) pravi, da so se tod manjši bratje naselili pred letom 1250.

²⁰ M. Godina, 700-letnica minoritskega samostana v Ptuj (Pax et bonum. Spominski listi posvečeni sedemstoletnici minoritskega samostana v Ptuj, Ptuj 1929), str. 44—45.

²¹ B. Grafenauer, Kulturni pomen samostancev v slovenskem prostoru v širšem obdobju (XVI. seminar slovenskega jezika, literature in kulture, Ljubljana 1980), str. 185.

²² G. E. Friess, o. c., str. 124.

²³ Orig. perg. listina z dne 15. junija 1301 v Arhivu SRS v Ljubljani.

²⁴ J. Gruden, Zgodovina slovenskega naroda, str. 494—495.

²⁵ Ibidem.

²⁶ G. E. Friess, o. c., str. 120.

²⁷ Prim. ibidem, str. 127—128, 144—147, 150.

Z nastopom Habsburžanov, katerih več ženskih članov je stopilo v samostane klaris, se je vpliv manjših bratov močno povečal. Sicer pa so mnogi izmed Habsburžanov bili njihovi veliki dobrotniki in podporniki. Tako je npr. Friderik Lepi v svojem testamentu iz leta 1327 manjšim bratom namenil večje denarne vsote. Podpore v višini desetih funtov v denarju so tedaj bili deležni konventi v Brucku na Muri, Dunajskem Novem mestu, Gradcu, Mariboru, Judenburgu, Dunaju, Steinu, Ennsu, Welsu in Linzu.²⁷ Pa tudi petičneži takó iz vrst plemstva kakor tudi iz vrst meščanstva so želeli biti pokopani v samostanih manjših bratov in so jim zato poklanjali darove v denarju, v zemlji ali v letnih dohodkih.²⁸

Ker je redovni ustanovitelj določil ubožstvo za bistveno sestavino svoje redovne skupnosti ter jo predpisal ne le za posameznika, temveč za vso skupnost, je nujno moralo priti do sporov med tistimi v redu, ki so zagovarjali t. i. »evangeljsko ubožstvo«, in med onimi, ki se niso hoteli odpovedati nepremičninam. Ti notranji spori, ki so imeli svoje korenine že v prvem stoletju obstoja reda, in so se razplamteli v naslednjih dveh stoletjih, so redu v marsičem škodovali in so v 15. stoletju privedli celó do ločitve reda v dve veji: na tiste, ki so si želeli prvotne rigoroznosti: na observante, in na one, ki so se od nje oddaljili: na minorite.²⁹ Novo vejo-observante je priznal cerkveni zbor v Konstanci 1415. Leon X. pa jim je priznal celó lastnega redovnega poglavarja. Odslej so minoriti imeli v observantih močnega konkurenta, ki jih je izpodrinil iz mnogih postojank ter je manjšal njihov vpliv in moč.³⁰

Vsi samostani v nekdanji Avstrijski redovni provinci so se odpovedali prvotni rigoroznosti, kajti mnogi med njimi so postali veliki lastniki zemlje. In med te sta sodila tudi naša samostana v Celju in Ptuj. Izredno bogat je bil na drugem mestu omenjeni samostan, ki so mu njegovi dobrotniki Ptujski nenehno večali posest ter mu v letu 1399 prepustili ogromne posesti v svojem uradu Podlehnik in v uradu Jesenice.³¹ Razumljivo je, da se je večina takih konventov uprla reformaciji v lastnem samostanu, ki so jo z vso gorečnostjo izvajali Janez Kapistran s svojimi sodelavci in somišljeniki ter deželna kneza, Friderik III. in Maksimilijan I. V letu 1491 je cesar Friderik III. ukazal redovnemu provincialu, da izročil ljubljanski minoritski samostan observantom.³² Najbolj boleča izguba pa je za minorite bila izročitev samostana v Gradcu observantom. Papež Leon X. je od minoritov zahteval, naj se oklenejo nove observance, pri čemer sta ga v tem podprla Maksimilijan I. in reinski opat Wolfgang, ki je bil določen za vodjo deželnoknežje komisije. V letu 1515 je vizitacijska komisija ugotovila, da redovniki vztrajajo pri starih pravilih. Zato je samostan bil izročen z vsem premoženjem vred observantom.³³

V drugi polovici 15. stoletja in v naslednjem stoletju je na slovenskih tleh nastalo še nekaj Frančiškovihi postojank. V Kopru so se 1467 naselili manjši bratje-glagoljaši,³⁴ konec stoletja pa observanti v Kamniku (1493) in Ormožu (1495).³⁵ Nastanek postojanke v Novem mestu (1472) pa je bila posledica pre-

²⁷ Ibidem, str. 141.

Tudi Friderikova žena Elizabeta naj bi v letu 1329 mariborskim minoritom namenila tri funte denarjev (F. Kovačič, *Zgodovina Lavantinske škofije 1228–1928*, Maribor 1928, str. 137).

²⁸ G. E. Friess, o. c., str. 143.

²⁹ Ibidem, str. 150–156.

³⁰ Ibidem, str. 153.

³¹ Prim. F. Kovačič, o. c., str. 137–139.

³² G. E. Friess, str. 159.

Prim. M. Kos, *Srednjeveška Ljubljana*. Topografski opis mesta in okolice, Ljubljana 1955, str. 30.

³³ G. E. Friess, o. c., str. 160.

Prim. W. Watzelg. o. c., str. 17–19.

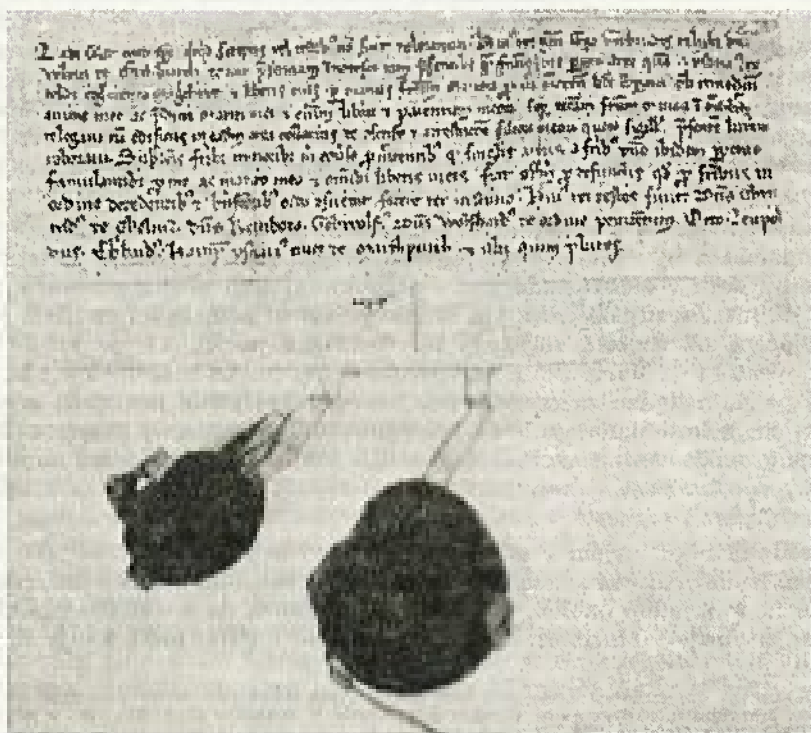
³⁴ B. Grafenauer, o. c., str. 185.

³⁵ M. Kos, *Gradivo za historično topografijo Slovenije. Za Kranjsko do leta 1500/1*, Ljubljana 1975, str. 250.

selitve konventa iz Bele krajine, ki so jo ogrožali turški vdori.³⁶ V letu 1564 pa je nastala še postojanka Frančiškovih sinov na Sv. gori (Skalnici) pri Gorici.³⁷

Zaradi pomanjkanja zgodovinskih virov nam leto prihoda manjših bratov v Maribor ni poznano. Povečini so se zgodovinarji odločili za čas okoli leta 1250, in to predvsem na osnovi dveh nedatiranih listin iz okoli leta 1280, ki so jih datirali v čas okoli 1250.³⁸ Za precej kasnejši čas nastanka mariborskega samostana sta pa se odločila I. Orožen (1284)³⁹ in M. Fidler (1302).⁴⁰ Prvi zgodovinski vir, ki nam priča o obstoju samostana manjših bratov v obdravskem mestu, je dokument, čigar nastanek datiramo v leto 1273 ali 1274, ki pa nam priča, da so se tedaj bratje v kraju že močno zasidrali.⁴¹ Ker so manjši bratje bili v sosednjih mestih: v Gradcu in v Celju naseljeni gotovo že nekaj let pred 1240, pač smemo nastanek mariborskega samostana postaviti v čas okoli leta 1250.

V Maribor so manjši bratje prišli po vsej verjetnosti na pobudo in s pomočjo mariborskih meščanov, ki se v dokumentu iz leta 1470 izrecno navajajo

Darovalnica Gertrude, vdove po Ulriku Mariborskem iz 1273/1274 za mariborski minoritski samostan. (Orig. perg. listina št. 1021a v Stajerskem deželnem arhivu v Gradcu.)

³⁶ J. Dular, Metlika skozi stoletja, Metlika 1961, str. 121. L. Podlogar, Frančiškanci v Beli krajini, IMK XVII, 1907, str. 35–38.

³⁷ J. Gruđen, o. e., str. 490.

³⁸ Prim. F. Kovačič, Kdaj je nastal mariborski minoritski samostan, ČZN XXIII, 1828, str. 151–153.

³⁹ Objava listin v J. Mlinarič, Gradivo za zgodovino Maribora (= GZM) II, Maribor, št. 49 in 50.

⁴⁰ Ign. Orožen, Das Bisthum und die Diözese Lavant I, Marburg 1875, str. 11.

⁴¹ Marian Fidler, Austria sacra III, str. 6.

⁴² Nedatirana listina, nastala v času 1273. junij 1274 (H. Appelt-G. Pferschy, Urkundenbuch des Herzogtums Steiermark IV, Wien 1960, št. 542, str. 325).

O gradbeni zgodovini glej: J. Curk, Oris gradbene zgodovine nekdanjega minoritskega samostana in žlekega dvora v Mariboru, ČZN XLVII, 1977, str. 117–130.

kot ustanovitelj njihovega samostana.⁴² Meščani, katerih naselbina se v letu 1209 imenuje trg in v letu 1254 mesto⁴³ in ki je stala ob pomembnih kopenskih poteh in ob vodni poti, so pač mogli bratom odkazati zemljo za zidavo samostana in cerkve tik ob mestnem obzidju pri Koroških vratih. Zlasti pa je meščanom trgovina z vinom dajala trdno gospodarsko podlago, da so mogli postati dobrotnik redovnikom in jih materialno podpirati, o čemer pričajo darovnice skozi ves srednji vek.

Do naselitve kapucinov na začetku 17. stoletja je bil v mestu en sam samostan, zato navajajo dokumenti do tega časa manjše brate kar z »fratres« ali »brueder«, samostan pa z »monasterium« ali s »chloster«. Listine 13. stoletja imenujejo Frančiškove sinove »fratres minores«⁴⁴ ali »fratres in Marchpurga«.⁴⁵ Kasneje dokumenti brate imenujejo takole: »minner pruder« (1369), »mynner pruder sand Franciscen ordens« (1430), »brueder sand Franciscen orden« (1452), »mynner ordenn des heyligen sannd Francisco« (1543) in »ordo minorum s. Francisci« (1640).⁴⁶ Od druge polovice 14. stoletja naprej pa je običajni naziv zanje »miner brüder orden« ali »ordo minorum«.⁴⁷ Samostan manjših bratov nastopa v dokumentih v najrazličnejših oblikah. V listini iz 1273/1274 se samostan navaja kot »ecclesia fratrum minorum in Marchburch«,⁴⁸ 1361 kot »das chloster ze Marchpurg«,⁴⁹ 1370 »conuent minner pruder dacz vnser frawn dacz Marchpurch«⁵⁰ in 1430 »das kloster mynner pruder sand Franciscen ordens ze Marchpurg«.⁵¹ Po manjših bratih se leta 1346 v dokumentu prvič navaja ulica »Prudergassen«.⁵² V letu 1361 pa se prvič v dokumentih pojavi tudi bratovsko pokopališče (vreithof).⁵³ Po samostanski Marijini cerkvi so se pričela imenovati Koroška mestna vrata tudi Vrata Naše ljube gospe.⁵⁴

Manjši bratje so z meščani in z okoliškim prebivalstvom prihajali v stik v gospodarskem in v duhovnem pogledu. S pridobitvijo zemlje in letnih dohodkov s posesti v mestu samem in v njegovi najbližji okolici so bratje postali v določeni meri zemljiški gospodje, ki jim posest ni prinašala le koristi, temveč tudi določene obveznosti, zlasti do mariborskega mesta, kar je moglo voditi med konventom in Mariborčani do sporov. O napetostih med meščani in samostanom pa nam listine za srednji vek ne vedo kaj prida povedati; v kolikor zanje vemo, se le-te nanašajo le na neizpolnjevanje obveznosti posameznikov do gorskega gospoda-samostana.⁵⁵ Dokumenti iz konca srednjega veka nam kažejo tudi na gospodarske stike konventa z Židi, torej tik pred nasilno izselitvijo tega sloja prebivalstva iz mesta.⁵⁶

Z rednim bogoslužjem v samostanski cerkvi in z obligacijami, izvirajočimi predvsem iz darovnic, so se manjši bratje vključevali tudi v dušnopastirsko delo v mestu in v najbližji okolici. Poudariti pa moramo, da z dušnopastirskim delom manjši bratje v Mariboru niso bili okupirani v toliki meri, kakor so to bili

⁴² Dokument govori o »richter, ratt vnd gemain, die dann von aliter des clossers vnser frawen zu Marchburg stifter sein« (Prepis dokumenta v rokopisu 2714, fol. 178^v v Štajerskem deželnem arhivu v Gradcu = SLA).

⁴³ GZM I/47, 85 in 86.

⁴⁴ GZM II/28.

⁴⁵ GZM II/49 in 50.

⁴⁶ GZM IV/118, VI/39, orig. perg. listina št. 6341 ter listini z dne 11. novembra 1543 in z dne 17. maja 1640, Gradec v SLA.

⁴⁷ GZM V/5.

Listina z dne 17. maja 1640, Gradec v SLA.

⁴⁸ GZM II/28.

⁴⁹ GZM IV/94.

⁵⁰ GZM IV/120.

⁵¹ GZM VI/9.

⁵² GZM IV/38.

⁵³ GZM VI/39.

⁵⁴ Prim. H. Pirchegger, Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Güten, Städte und Märkte, München 1962, str. 19.

⁵⁵ Glej str. 63.

⁵⁶ Glej str. 62.

mnogi drugi samostani, saj niso imeli inkorporiranih župnij. Sicer pa svetna duhovščina delovanju redovnikov v dušnem pastirstvu v srednjem veku ni bila kaj prida naklonjena v strahu za svoj redni dohodek.⁵⁷

Konvent so močno obremenjevale obligacije iz darovnic, ki so od redovnikov terjale opravljanje bogoslužja v samostanski cerkvi. Od pomembnosti darovnice je bila odvisna obligacija konventa. Tako so nekatere darovnice zahtevale od redovnikov branje vsakodnevne maše za darovalca ali pa vsaj na določene dni v tednu. Pogosta je bila samostanska obveza obhajanja aniverzarija (obletnice smrti) za dobrotnika. Posamezne listine so zavezovale konvent, da je na dan izvrševanja obligacij bil dolžan deliti revežem jedajočo in pijačo ter obleko. Tudi redovniki sami so mogli biti na tak dan pogoščeni z obilnejšo hrano in pijačo.⁵⁸ Poznamo pa tudi darovnice brez obligacij, ki so od obdarovanega ponavadi zahtevale, da se darovalca spominja pri bogoslužju. Nekateri dobrotniki so samostanu izročili denar ali posest za prav določen namen: npr. za vzdrževanje večne luči pri določenem oltarju, za postavitve oltarja v cerkvi, za nabavo določenega kosa opreme in paramentov itd. Tudi pokopi v samostanski cerkvi ali na pokopališču so samostanu mogli prinese precejšnje koristi, kar je moč videti tudi v primeru mariborskega samostana.⁵⁹

Večina darovnic, ki jih je mariborski samostan prejel od svojih dobrotnikov, v prvi vrsti mariborskih meščanov, je od redovnikov terjala duhovne protiusluge, trajne beneficije. V listini iz 1273/1274 je Gertruda, vdova po Ulriku Mariborskem, samostanu podarila posest s poslopji na njem, vendar z zahtevo, da redovniki zanjo, za moža in otroke opravijo trikrat na leto mašo zadušnico (*officium defunctorum*).⁶⁰ V dveh listinah, nastalih okoli leta 1280, je mariborski konvent bil deležen darežljive roke dobrotnikov. V prvi listini je Mariborčan Vulfink, ki je sicer tudi domači župnijski cerkvi zapustil za njeno zidavo marko denarjev, podelil manjšim bratom dohodke z nekega vinograda, da bi z njimi mogli v svoji cerkvi postaviti oltar.⁶¹ V drugi listini pa je neki Valter s priimkom Dens v svojem testamentu zapustil denar vrsti samostanov manjših bratov: v Judenburgu, Gradcu, Brucku na Muri, Ptujju in Mariboru.⁶²

Sprva skromna samostanska posest se je ves srednji vek večala z darovnicami, ki z njegovim zatonom počasi usihajo, dekler v obdobju reformacije popolnoma ne presahnejo. Iz začetka 14. stoletja poznamo darovnico s podelitvijo precejšnjih letnih dohodkov. 1313. leta je namreč mariborski trgovec Wulfhart podelil bratom dohodke za vzdrževanje večne luči v kapeli sv. Katarine.⁶³ Leta 1369 so se samostanski letni dohodki povečali z darovnico Elizabete, vdove po Frideriku Fulseinu,⁶⁴ v naslednjem letu pa z darovnico Mariborčanke Diemote, Wulfhartove vdove, ki je darovala dohodke od domca v Mariboru, od njiv na Dravskem polju ter od vinograda na Kozjaku (severno od mesta).⁶⁵ 1371. leta se med darovalci pojavi tudi članica stare plemiške družine Mariborskih-Viltuških, ki je bratom podelila vinograd blizu rodnega Viltuša.⁶⁶ Že proti kraju stoletja,

⁵⁷ Delm. J. Milinarič, *Kartuzija Pleterje* ... str. 28.

⁵⁸ Delm. GZM IV:34 in 36.

⁵⁹ Delm. orig. berg. listina št. 921 z dne 12. julija 1493 v S.a.

⁶⁰ Manjšim bratom je že papež Klemen IV. dovolil z bulo »*Virtute conspicuos*« iz leta 1265 pokopavati luke v njihovih cerkvah, vendar pravilne do pokopa niso imeli tisti, ki so bili od cerkve izobčeni, ki so bili pod kaznijo interdikta, ali taki, ki so posejali denar na obresti. Ta privilegij sta manjšim bratom podelila Bonifacij VIII. v letu 1300 in Sikst IV. leta 1474.

⁶¹ Karelleka M. Slekuveca: Redovniki minoriti [št. 26] v Pokrajinskem arhivu Maribor (= *Karto-*

leka M. Slekuveca).

⁶² Delm. str.

⁶³ GZM II:28.

⁶⁴ GZM II:49.

⁶⁵ GZM I:30.

⁶⁶ GZM III:25.

⁶⁷ GZM IV:118.

⁶⁸ GZM IV:120.

⁶⁹ GZM V:5.

namreč 1395, je Hartl Dietinger konventu zapisal določeno količino žita in vina s svoje posesti na Krivcu pri Kamnici.⁶⁷

Tudi v naslednjem, 15. stoletju, je mariborski samostan svojo posest večal predvsem na račun darovnic, zlasti Mariborčanov, vendar z obligacijo opravljanja predpisanih obredov (predvsem aniverzarijev). V letu 1409 je meščan Jurij Stigler podelil redovnikom svojo hišo ob mestnem obzidju pri njihovem samostanu ter jim zapisal po dvajset funtov loja od mesarske stojnice.⁶⁸ V letih 1418 in 1454 je konvent prejel po en vinograd: 1418 je Matej iz Studencev daroval vinograd v Pekrah,⁶⁹ leta 1454 pa je čevljar Nikolaj izročil vinograd pri Bistrici pri Limbušu.⁷⁰ V letih 1455, 1468 in 1481 se je močno povečala samostanska posest v neposredni okolici mesta. 1455 je Kunigunda, vdova po Mariborčanu Wolfhartu, samostancem darovala dohodke od domca pred Vrati Naše ljube gospe (na zahodnem robu mesta),⁷¹ v letih 1468 in 1481 pa sta Franc Hueter in Ana, vdova po Andreju Metzu, darovala po en vinograd v Košakih.⁷² Obično so bratje bili obdarovani v letu 1470, ko jim je Mariborčan Jurij Püchl izročil vinograd s prešo in z vsem drugim pri Sv. Petru pri Mariboru (Malečnik) ter vrt na mestnem pomirju pred Ulrikovimi vrati (na vzhodni strani mesta).⁷³

Iz zadnjega desetletja 15. stoletja so ohranjene kar tri darovnice, ki kažejo še vedno na darežljivost ljudi, ki so samostanu utrjevali pogoje za njegovo materialno eksistenco. Leta 1490 je gvardijan Ivan Kraws, ki je vodil samostan v letih 1490 do 1495, prejel od Petra Krawsa in od njegove žene Magdalene, ki sta morda bila njegova sorodnika, za konvent vinograd in travnik pod Meljem ter pol domca in njivico v Melju.⁷⁴ V naslednjih dveh listinah srečamo kot dobrotnika redovnikov Mariborčana: v letu 1493 je Krištof Altzeug z ženo Marjeto samostancem podelil vinograd s prešo na Nebovskem vrhu (pri Malečniku),⁷⁵ leta 1495 pa je Konrad Tullinger daroval njivi pri Radvanju.⁷⁶

Kakor je odprodaja nepremičnin ponavadi znak za slabo gospodarsko stanje posameznika ali ustanove, tako je nakup le-teh pogosto izraz dobrega gospodarskega stanja. Poudariti moramo, da kupoprodajne pogodbe med ohranjenimi dokumenti našega samostana predstavljajo skoraj izjemo. V letu 1430 je samostanski predstojnik Andrej iz Welsa prodal mariborskemu meščanu in špitalskemu mojstru klet s pripadajočim zemljiščem ob samostanskem pokopališču,⁷⁷ leta 1452 pa je predstojnik z imenom Konrad od Nikolaja Pergawerja iz Nebove kupil vinograd na Nebovskem vrhu.⁷⁸ Tudi posojanje denarja in odkup zadolžnic more biti odraz pozitivnega gospodarskega stanja samostana. V letu 1443 je gvardijan Konrad mlinarju Mihaelu posodil trinajst funtov denarja,⁷⁹ v letu 1492 pa je že omenjeni gvardijan Ivan Kraws prišel v last dveh dolžnih pisem v višini okoli pet mark, ki si ju je pridobil od mariborskih Zidov.⁸⁰

Mariborski konvent večino podarjene zemlje ni obdeloval v lastni režiji, temveč je zemljo oddajal v zakup po kupnem pravu proti plačilu letnega činža, ali pa vinogradniške komplekse v zakup po gorskem pravu, za kar je prejemal

⁶⁷ 1395, maj 26. (regest v rokopisu XVI/45, str. 46 v fasc. Geistliche Akten, fasc. 277 v SLA).

⁶⁸ GZM VI/100 in regest v rokopisu XVI/45, str. 69.

⁶⁹ 1418, julij 21. (regest v rok. XVI/45, str. 46).

⁷⁰ 1454, maj 24. (ibidem).

⁷¹ 1455, maj 7. (orig. perg. listina št. 6527b v SLA).

⁷² 1468, avgust 23. (regest v rok. XVI/45, str. 46).

⁷³ 1481, maj 25. (orig. perg. listina št. 7877a v SLA).

⁷⁴ 1490, maj 12. (prepis v rok. 2714, fol. 178^v–179^v v SLA).

⁷⁵ 1490, november 6. (orig. perg. listina št. 8672 v SLA in regest v rok. XVI/45, str. 46 in 72).

⁷⁶ 1493, julij 12. (orig. perg. listina št. 9121 v SLA).

⁷⁷ 1495, julij 9. (sočasna kopija, papir, št. 9363 v SLA in regest v rok. XVI/45, str. 47).

⁷⁸ GZM VI/39.

⁷⁹ 1452, januar 30. (orig. perg. listina št. 6341 v SLA).

⁸⁰ GZM VI/82.

⁸¹ 1492, maj 10. in 1492, maj 14. (orig. perg. listini št. 8931 in 8936 v SLA).

vsako jesen predpisano količino mošta in denar. Po drugi strani pa je samostan pod zgoraj navedenima pogojeva hasnoval tudi sam zemljo, ki so mu jo izročili tuji lastniki.⁸¹ Zaradi neplačevanja letnih dajatev je konvent imel z nekaterimi svojimi sogorniki težave. Tako je v letu 1444 mariborski advokat Marko Perwein pred mariborskim magistratom zastopal konvent v sporu s Filipom Weisom zaradi zaostale gornine z vinograda v Krčevini,⁸² v naslednjem letu pa je isti advokat zastopal konvent v pravdi zoper Jerneja Makischerja zaradi enakega zaostanka z vinograda »im Weirbach« (severno od mesta).⁸³ V obeh pravadah je samostan zmagal ter je mogel z vinogradoma odslej prosto razpolagati.

S koncem 15. stoletja, ki ga imenujemo stoletje splošne gospodarske in duhovne krize, je samostan vedno manj deležen darovnic, tako da moremo v prvih desetletjih 16. stoletja med dokumenti najti le eno samo darovnico. V letu 1529 je namreč Elizabeta, vdova po Martinu Ulmerju, mariborskem padarju, gvardijanu Gašperju podelila vinograd, vendar pod pogojem, da je konvent da dasrtno hrana in stanovanje ter vso oskrbo v samostanu, kakršno imajo minoritski patri.⁸⁴ Začuda pa najdemo med ohranjenimi dokumenti iz prve polovice 16. stoletja še dva nakupa posesti (1500, 1543).⁸⁵

O tesnem odnosu med Mariborčani in minoritskim samostanom pričaja tisti dokumenti, ki govore o povezavi mestnih cehov s konventom. Močno naklunjen je konvent moral biti mariborskemu pekovskemu in mlinarskemu cehu. Leta 1491 je omenjeni ceh pri minoritih ustanovil mašo zornico,⁸⁶ že prej (1469) pa je le-ta imel v samostanu v najemu sobo.⁸⁷ Krojaški ceh pa je imel v samostanski cerkvi svoj posebni oltar, ki ga je dal postaviti gvardijan Sigmund iz Gmündena z meljskim kamturjem, z mariborskim mestnim pisarjem Ivanom in s člani bratovščine sv. Ane ter s krojačem Jurijem,⁸⁸ posvetil pa ga je v letu 1510 lavantinski škof Lenart.⁸⁹ Člani ceha so se zavezali, da bodo za oltar skrbeli in vzdrževali pred njim večno luč in skrbeli tudi za božjo službo ob torkih in na določene dni v letu.⁹⁰

O narodnostnem in socialnem poreklu članov mariborskega konventa glede na maloštevilne podatke v dokumentih težko kaj določnega rečemo. V listinah srečujemo le predstojnike samostana, ne pa tudi ostalih članov konventa. Za nekatere izmed njih je jasno, da so bili nemškega pokolenja: npr. Martin iz Gradca (1313), Andrej iz Welsa (1430), Ulrik z Dunaja (1434), Wolfgang Reintaler (1500) in Sigmund iz Gmündena (1512), medtem ko je bil npr. Hieronim Mikuž (1575) naše krvi. Poudariti pa moramo, da nam imena redovnikov, pa naj še takó zvené nemško, o narodni pripadnosti njegovega nosilca ne povedo prav ničesar. Trditi smemo, da so bili naši konventi po svoji nacionalni pripadnosti mešani in resnici blizu bo trdtev, da je večika večina bratov laikov, ki so prihajali v večji meri tudi s podeželja, bila slovenskega porekla. Gotovo pa je tudi to, da se je število demačinov z obdobjem protireformacije v naših konventih povečalo.

Medtem ko so v samostane starejših redov vstopali predvsem sinovi in hčere plemičev in so bila mesta za korne menihe in nune pridržana vsaj spočetka v znatni meri plemstvu in so ljudje iz nižjih socialnih slojev mogli

⁸¹ Pribl. GZM VI/98.

⁸² GZM VI/103.

⁸³ GZM VI/106.

⁸⁴ 1529, februar 8. (orig. perg. listina v SLa).

⁸⁵ 1500, april 24. (orig. perg. listina v SLa).

1543, november 11. (ibidem).

⁸⁶ 1491, februar 3. (regist v rok. XVI/45, str. 48-49).

⁸⁷ 1469, december 26. (regist ibidem, str. 47).

⁸⁸ 1512, februar 1. (kopija, papir iz XVII. stol. v SLa).

⁸⁹ 1510, avgust 22., Maribor (regist v rok. XVI/45, str. 40).

⁹⁰ Glej op. 88.

postati predvsem fizična delovna sila samostanov, so se manjši bratje rekrutirali predvsem iz vrst meščanstva, deloma tudi iz podeželskega prebivalstva, le v skromni meri iz plemstva. V ženske samostane Frančiškovega reda, samostane klaris, pa so z majhnimi izjemami vstopale le plemiške hčere.

Obdobje reformacije je Frančiškove sinove zateklo oslabiljene od dolgoletnih sporov in ločene v dve samostojni veji. Ideji redovništva nenaklonjeno obdobje je samostanom dajalo malo novincev, mnogi pa so svoje konvente zapuščali. Medtem ko je Avstrijska redovna provinca pred 16. stoletjem štela po več sto članov, jih je v letu 1558 imela le še petintrideset. In v najpomembnejšem samostanu te province, na Dunaju, jih je leta 1553 bilo le še sedem, zato je redovno vodstvo za nekaj desetletij sedež province preneslo v Ptuj.⁹¹ Samostan v Dunajskem Novem mestu, prej znan po številnih redovnikih, je Ferdinand I. v letu 1541 ukinil.⁹² Redovniki konventov v Beljaku in Brucku so morali na pritisk meščanov nekaj časa živeti zunaj samostana, medtem ko se je v Celju, Volšperku in še marsikje število članov konventa za nekaj desetletij močno skrčilo, vendar so le-ti nekako životarili naprej. V najbolj ugodnem položaju pa je očitno moral biti samostan v Ptuj, na kar kaže že dejstvo, da je le-ta postal v najbolj kritičnem obdobju za nekaj desetletij sedež Avstrijske redovne province.⁹³ Gotovo je ptujski konvent za razliko od mnogih drugih konventov bil na boljšem že zato, ker v materialnem pogledu ni bil povsem odvisen od meščanov. Pač pa je samostan skupaj s tistimi samostani starejših redov, bogatimi z zemljo, trpel pod pritiskom deželnega kneza, ki je potreboval denar za obrambo dežel pred Turki in za financiranje jezuitov.⁹⁴ Pomanjkanje denarja pri samostanih je terjalo izposojevanje le-tega, za kar so zastavljali zemljo, s čimer so zmanjševali svoje letne dohodke in tako načenjali svojo materialno bazo.

Kdaj in do kolike mere se je v naše minoritske samostane vgnezdil duh reformacije, zaradi pomanjkanja zgodovinskih virov ni moč kaj določnega reči. Znano je, da je npr. eden izmed članov celjskega konventa že v letu 1528 pridigal zoper čaščenje Marije in da je kasneje zapustil samostan.⁹⁵ Konec stoletja pa je oglejski patriarh Francesco Barbaro našel v istem samostanu kaj slabe razmere.⁹⁶

Tudi na mariborski minoritski samostan je obdobje reformacije vsekakor vplivalo negativno: gotovo ga je oslabilo takó v gospodarskem kakor tudi v duhovnem oziru. V drugi polovici 16. stoletja je večina meščanov prestopila na stran Lutrove vere oziroma ji je vsaj bila naklonjena. Zato so tudi vse darovnice konventu usahnile in je izgubil večino svojih podpornikov in dobrotnikov. Vemo, da je moral leta 1593 na ukaz nadvojvode Ernesta mariborskim minoritom v gospodarski stiski priskočiti na pomoč ptujski konvent.⁹⁷ V takih pogojih si seveda za čas reformacije ne smemo predstavljati, da je konvent bil mnogoštevilen. Gotovo je tudi, da ideje reformacije niso šle mimo našega konventa, do katere mere pa so ga s svojimi idejami izpraznile, je težko reči.

Zmanjšanje števila minoritskih samostanov je terjalo reorganizacijo redovne province. Razen tega je v tej burni dobi prišlo tudi do odtujitve med posameznimi postojankami. Po sklepu redovnega vodstva se je iz Avstrijske

⁹¹ G. E. Friess, o. c., str. 162–163, 167.

Prim. Ilistino 1524, september 4. (orig. perg. št. 155 v PaM).

⁹² Ibidem, str. 164.

⁹³ Ibidem, str. 166.

Prim. H. Stelzer, Ein Nekrolog des Minoritenkonventes in Bruck a. d. Mur (Blätter für Heimatkunde LV, 1981, str. 35).

⁹⁴ Prim. Kartoteka M. Slekovca, Redovniki minoriti, št. 174, 232, 236, 251, 255.

⁹⁵ F. Kovačič, o. c., str. 135.

⁹⁶ Idem, str. 136.

⁹⁷ Kartoteka M. Slekovca, št. 274.

Pogled na Maribor sredi XVII. stoletja (detajl): jugozahodni del mesta z minoritskim samostanom in s cerkvijo. (Olje, Stajerski deželni arhiv v Gradcu.)

redovne province izločila Štajerska provinca, koder se je ohranilo največ redovnih postojank. Nova provinca je obsegala tri kustodije: Štajersko s samostani v Gradcu, Ptuju, Mariboru in Celju ter Brucku na Muri in konventom v Slovenski Bistrici, ustanovljenim v letu 1629, Koroško kustodijo z obema samostanoma v Beljaku in Volšperku, ter Kranjsko kustodijo, h kateri je sodil sprva le samostan v Grignianu, od leta 1668 pa iz dalmatinske redovne province dodani konventi v Gorici, Trstu in Porpettu. Izločitev Štajerske redovne province iz Avstrijske province je na redovnem provincialnem kapitlju v letu 1621 potrdil general minoritov.⁹⁸

Obdobje protireformacije je Avstrijski oziroma Štajerski redovni provinci dalo nov gospodarski zagon in duhovni polet. Meščanstvu, od katerega so bili konventi v materialnem pogledu najbolj odvisni, je zopet mar njenih duhovnih ustanov in jih v materialnem pogledu zopet podpirajo. Novo obdobje je zadalo tudi minoritskemu redu nove naloge: predvsem delo v dušnem pastirstvu.⁹⁹ Gotovo pa je, da minoriti kljub novi zunanji in notranji rasti niso nikoli več dosegli tistega mesta in pomena, kakor so ga imeli manjši bratje v prvih stoletjih svojega obstoja; zlasti še zaradi močne konkurence jezuitov in kapucinov.

Vemo, da je sekovski škof Martin Brenner poskušal pomanjkanje svetne duhovščine premostiti ne le s tujo duhovščino, temveč tudi z redovniki. Ob svoji vizitaciji leta 1607 v Mariboru Brenner ugotavlja, da sta bila poleg župnika za dušno pastirstvo na razpolago tod le dva kaplana. Zato je na eno izmed kaplanskih mest potrdil tudi člana minoritskega konventa, brata Nikolaja.¹⁰⁰ Število članov konventa je počasi raslo in nekatere med njimi zasledimo tudi z italijanskim poreklom. Tak je bil npr. celó predstojnik samostana v letih 1634 in 1635, ki je bil doma iz Cremona.¹⁰¹ Mnogi med redovniki so v 17. in v naslednjem stoletju bili v mestu »slovenski« kaplani in pridigarji (concionatores sclavonici).¹⁰²

⁹⁸ G. E. Friess, o. c., str. 168—169.

⁹⁹ Vizitacija škofa Martina Brennerja leta 1607 je pokazala izredno pomanjkanje duhovščine na Štajerskem, pa je škof to vrzel poskušal zapolniti s potrjevanjem redovnikov na dušno-pastirske postojanke. (Prim. J. Mlinarič, Prizadevanje škofovskih škofov Martina Brennerja (1585—1615) in Jakoba Eberleina (1615—1633) kot generalnih vikarjev salzburških nadškofov za katoliško versko prenovalo na Štajerskem v luči protokolov iz 1585—1614 in vizitacijskih zapisnikov iz 1607, 1608 in 1617—1619 (Acta Ecclesiastica Sloveniae V, Ljubljana 1983, str. 23 in 78 sl.

¹⁰⁰ Ibidem, str. 81.

¹⁰¹ Škofljski arhiv Maribor, Salzburg 3.

¹⁰² Ibidem.

Na začetku 17. stoletja se je v Mariboru naselil še en red, ki mu je bila podlaga Frančiškova ideja, kapucini. Naselitev je kapucinom omogočil lastnik obeh mariborskih gosposčin grof Ivan Jakob Khissl. Temeljni kamen za cerkev in samostan je 1. maja 1613 položil ljubljanski škof Tomaž Hren, cerkev pa je 25. oktobra 1620 posvetil sekovski škof Jakob Eberlein.¹⁰³ Kapucinske patre srečujemo odslej kot pridigarje v mestni župnijski cerkvi in po okoliških krajih ter kot vnete delavce v dušnem pastirstvu pri njihovi cerkvi v Graškem predmestju, in kot taki so bili močni konkurenti drugi veji Frančiškovih naslednikov-minoritom.

Od 17. stoletja naprej si je minoritski samostan pridobil sicer le malo posesti, vendar je bil deležen številnih dobrotnikov, ki so predvsem pri deželi Štajerski naložili vsote, iz katerih so minoriti prejeli letne obresti. V času pred letom 1638 je samostan prejel v dar njivo na Taboru (na desnem bregu Drave),¹⁰⁴ leta 1680 pa mu je bila zagotovljena vsota devetih funtov denarjev z vinograda v Počehovi.¹⁰⁵ Naj omenimo, da je zanemarjanje oddajanja gornine mariborske minorite v letu 1640 pripravilo ob vinograd v Košakah. Krištof baron Ivniški je vinograd izročil graškim minoritom ter jih oprostil oddajanja vsakršne gornine pod pogojem, da zanj in za njegove sorodnike opravljajo določene obrede.¹⁰⁶

Med dobrotnike tega časa štejemo poleg meščanov vrsto članov iz znanih plemiških družin na Štajerskem, ki za prejetje obresti od naložene glavnice minorite obligirajo, da zanje in za njihove opravijo aniverzarije in druge obrede. K pomembnim minoritskim dobrotnikom 17. stoletja štejemo mariborskega meščana Matijo Haasa, ki je v svojem testamentu v letu 1637 volil tudi kapucinom in minoritom: prvim po pol štrtina vina na leto, drugim pa »za popravilo njihove cerkve« sto goldinarjev.¹⁰⁷ Tej darovnici sledi v 17. in v naslednjem stoletju vrsta darovnic-mašnih ustanov. V letu 1686 je lastnik mariborskih gosposčin Ivan Jakob baron Khissl minoritom volil petsto goldinarjev, za kar so bili dolžni v njegovi loretanski kapeli v gradu brati tedensko po dve maši.¹⁰⁸ V letu 1698 jim je Jurij Haas zapisal po deset goldinarjev letno, za kar so bili dolžni vzdrževati vsak petek v križevi kapeli večno luč.¹⁰⁹ V letu 1733 je Jožef grof Rabatta naložil v korist minoritov tri tisoč goldinarjev,¹¹⁰ leta 1746 pa Franc Karel pl. Wurmbbrandt dva tisoč goldinarjev.¹¹¹ V letu 1740 je Uršula Barbara Wagner samostanu volila sto renskih goldinarjev za vzdrževanje večne luči pred križevim oltarjem na vsako soboto, dvanaest let kasneje pa je pri deželi naložila v korist samostana štiri tisoč dvesto goldinarjev.¹¹² 1755. leta je Ivana Felicita Stubenberška, rojena grofica Khüenburg, prav tako pri deželi Štajerski v korist minoritov naložila glavnico v višini tisoč sto goldinarjev.¹¹³ Med dobrotniki tega časa srečamo tudi župnika Janeza Žunka, ki je samostancem 1757. leta zapisal v testamentu dva tisoč goldinarjev.¹¹⁴ 1761 je Marija Jožefa Reindl minoritom volila dvesto goldinarjev,¹¹⁵ v nedatirani listini pa je

¹⁰³ Prim. J. Mlinarič, *Župnija sv. Janeza Krstnika pod jurisdikcijo salzburške nadškofije XII. stoletje* — 1786 (Zbornik ob 700-letnici Mariborske škofije, Maribor 1978), str. 164. V samostanu je v 18. stoletju živel znameniti pisec nemško-slovenskega slovarja Janez Anton Apostel — pater Bernard (J. Stabej, Janez Anton Apostel — pater Bernard: *Dictionarium Germanico-Slavonicum* 1760. ČZN XLIII, 1972, str. 283—274).

¹⁰⁴ 1638, junij 25. (kopija, papir, iz leta 1841. a [v SLA]).

¹⁰⁵ 1680, marec 12. (regist v rok. XVI/45, str. 49).

¹⁰⁶ 1640, maj 17. (orig. perg. listina v SLA).

¹⁰⁷ Prepis dokumenta v rokopisu 2714, fol. 228^v—230^v v SLA.

Prim. J. Mlinarič, *Župnija sv. Janeza Krstnika v Mariboru* ..., str. 167—168.

¹⁰⁸ 1686, september 25. (dokument v Geistliche Akten, fasc. 277 v SLA).

¹⁰⁹ 1698, maj 7. (ibidem).

¹¹⁰ 1733, marec 4. (Gradec (ibidem)).

¹¹¹ 1746, december 24. (ibidem).

¹¹² 1740, januar 1. in 1752 (dokumenta ibidem).

¹¹³ 1755, junij 11. Maribor (ibidem).

¹¹⁴ 1757, marec 24. (regist v rok. XVI/45, str. 49).

¹¹⁵ 1761 (Geistliche Akten, fasc. 277).

Marija Ivana Peinstingl minoritom zapustila denarno vsoto s pogojem, da jo pokopljejo pri altarju sv. Ane.¹¹⁶

Solidna materialna podlaga, ki so jo samostanom tistega časa ustvarili njihovi številni dobrotniki, zlasti iz vrst meščanstva in plemstva, je omogočila, da so konventi bili močno zasedeni. Mariborski kapucinski samostan je npr. v letu 1754 štel dvaintrideset redovnikov,¹¹⁷ minoritski konvent pa v letu 1765 sedemnajst.

Stajerska redovna provinca s »pridruženimi« konventi je leta 1765 štela 231 redovnikov, od teh je bilo 150 duhovnikov, 21 jih je bilo klerikov in 60 bratov-laikov. Največji je bil graški konvent s svojimi 56 člani, za njim ptujski s 33 člani in celjski z 22 člani. Mariborski se je s svojimi 17 redovniki mogel meriti s konventom v Brucku na Muri. Medtem ko je dve tretjini patrov v tistem času živelo v konventih, v katerih so napravili svoje redovne zaobljube, so bratje laiki bili skoraj izključno v samostanu svojih redovnih zaobljub. Le predstojniki, gvardijani, so običajno bili iz drugih konventov.

Poleg gvardijana in vikarja ter spovednikov srečujemo v konventih patre z najrazličnejšimi obveznostmi in funkcijami: kot organiste, muzike, zakristane, voditelje raznih bratovščin itd. Naj omenimo, da je npr. ptujski konvent imel v svoji sredi arhivarja, graški pa bibliotekarja. Kot značilnost naj navedemo, da je tedaj konvent v Beljaku imel poleg posebnega spovednika za Italijane tudi takega za Slovence (*confessarius slavonicus*). Za Slovence sta skrbela tudi spovednika v Trstu in Brucku na Muri, ki stoji ob božjepotni cesti v Mariazell. Bratje laiki so v konventih opravljali naslednje službe: službo vratarja, zakristana, kletarja, vrtnarja, kuharja, lekarnarja, padarja, krojača, mizarja, peka, zbiralec miloščine in oskrbnika refektorija. V manjših konventih so seveda posamezniki bili zadolženi za več opravil.¹¹⁸

Potem ko se je večina naših samostanov takó v gospodarskem kakor v duhovnem oziru konsolidirala, jih je zadel razpust po Jožefu II. Prva sta bila v letu 1782 ukinjena konventa klaris v Mekinjah in Škofji Loki,¹¹⁹ sledila sta jim v letu 1784 minoritska samostana v Volšperku in Beljaku in v naslednjem letu je bil razpuščen samostan v Slovenski Bistrici.¹²⁰ Ukinitev celjskega konventa je za nekaj časa zavrlo dejstvo, da je leta 1777 pet njegovih patrov delovalo na tamkajšnji glavni šoli. Po strahotnem požaru samostana v letu 1798 je konvent samo še živel in se skrčil na štiri člane. Franc I. je nato v letu 1808 samostan ukinil, potem ko je leto poprej razpustil konvent v Brucku na Muri.¹²¹ Ptujskemu konventu pa je bilo prizanešeno, ker je pri njegovi cerkvi sv. Petra in Pavla bila ustanovljena nova župnija za slovensko okolico.¹²²

Že v prvem letu ukinitve samostanov je razpust zadel mariborski samostan celestink, ki je komaj prav zaživel.¹²³ V letu 1784 je isto usodo zadel kapucinski samostan v Graškem predmestju.¹²⁴ Minoritom je bil sicer njihov samostan s cerkvijo ob Dravi odvzet, vendar jim je ukinitve bila prizanešana. Patri so namreč delovali kot pridigarji in spovedniki v mestni župnijski cerkvi ter v šolstvu: njihov gvardijan je bil ravnatelj glavne šole, eden izmed patrov pa je bil učitelj na normalki. Do preselitve v kapucinski samostan so minoriti

¹¹⁶ Ibidem.

¹¹⁷ Ign. Orožen, *Das Bisthum und die Diözese Lavant* I, str. 12.

¹¹⁸ Dokument *«Cathologus Familiarum Per Provinciam Styriae et Annexarum in Conventibus Commorantium Ordinis Minorum S. Franc[isci] Convent[ualium] 1765»* v arhivu minoritskega samostana na Dunaju.

¹¹⁹ A. Wolf, *Die Aufhebung der Klöster in Innerösterreich 1782–1790*, Wien 1871, str. 85–87.

¹²⁰ Ibidem, str. 155, 120–121.

¹²¹ F. Kovačič, o. c., str. 136.

¹²² H. Stelzer, o. c., str. 38.

¹²³ F. Kovačič, o. c., str. 332–333.

¹²⁴ A. Wolf, o. c., str. 80–81.

¹²⁵ Ibidem, str. 114.

prebivali v Vetrinjskem dvoru¹²⁵ ter so prevzeli dušno oskrbo nove v letu 1784 ustanovljene župnije pri Marijini cerkvi v Graškem predmestju, ki je veljala za slovensko predmestno župnijo. Bivšo minoritsko cerkev pa je 21. maja 1784 eksekriral mariborski mestni župnik ter jo je skupaj z ostalimi samostanskimi poslopji prevzelo vojaštvo, ki si je v kompleksu uredilo oblačilnico, skladišče in kasarno.¹²⁶ Ob ukinitvi je bil minoritski samostan v dobrem stanju, saj je bil v istem stoletju povečan in renoviran.¹²⁷

Iz obdobja po preselitvi minoritov v kapucinski samostan je ohranjen obsežen inventarni zapis minoritskega imenja ter premičnin v samostanu in v njegovi cerkvi. Inventar iz 1788 navaja tudi seznam redovnikov s krajem rojstva, z osebno in s kanonično starostjo in s funkcijo, ki jo je posameznik v konventu opravljal. Minoritski konvent je tedaj štel devet patrov in tri bratelke. Predstojnik samostana je bil Jernej Lusitzer, doma iz Št. Vida ob Glini na Koroškem, star sedemintrideset let, obenem tudi direktor glavne šole. Vikar konventa je bil Norbert Švalec iz Maribora, star enainpetdeset let. Evgen Nagata iz Ptuja, star šestintrideset let, je poučeval na normalki, Celestin Herzog iz Judenburga, star osemintrideset let, pa je bil glavni pridigar v mestni župnijski cerkvi. Ker je bil iz Judenburga, smemo sklepati, da je bil v župnijski cerkvi t. i. nemški pridigar. Nadaljnja dva patra sta bila kaplana v predmestni župniji, bila pa sta doma iz Ptuja in Maribora. Medtem ko jih je bilo med patri kar pet iz domačega konventa, so bratje bili iz Maribora, Ptuja in Hartberga.

Minoriti so imeli kar izdatno dominikalno in rustikalno posest. Okoli samostana je bil dobro vzdrževan vrt, ki sta ga obdelovala samostanski vrtnar in pomočnik, sicer pa je za obdelovanje dominikalne zemlje bilo treba od časa do časa najemati tujo delovno silo. K dominikalijam je sodilo naslednje: njivi pri Dravi in pri Kalvariji, travnik na Pohorskem dvoru ter nekaj vinogradov na območju levega brega Drave, od Rošpoha na zahodu do Nebove (pri Malečniku) na vzhodu. Nekaj vinogradov pa je konvent hasnoval po gorskem pravu. Trije vinogradniški kompleksi so ležali v Košakah, po eden pa v Rošpohu, na Račjem bregu, pri Kalvariji, v Melju in v Nebovi. Vrednost dominikalij je znašala 35.426 goldinarjev in 55 krajcarjev, sama vrednost vinogradov pa je bila 36.889 goldinarjev in 51 1/2 krajcarja.

Vinogradi v Košakah so se imenovali »Zgornji«, »Srednji« in »Spodnji«.¹²⁸ Prvega je samostanu v letu 1475 darovala Ana Metz ter je bil prost gornine in desetine, drugi vinograd, dar Elizabete Ulmer iz leta 1529, je bil z gornino podložen mariborski gosposčini, tretjega pa je konvent v letu 1543 kupil od Mariborčana Antona Schlägla ter ga je zanj ivniška gosposčina v letu 1640 oprostila dajanja gornine in desetine. Vinograd v Nebovi je bil v dveh kosih: en del je konventu poklonila za vzdrževanje večne luči Marjeta s Pobrežja, drugi del pa je bil z gornino in desetino podložen Herbersdorferjem, vendar se je Erhart Herbersdorfer v letu 1441 zanj odpovedal slehernim prejemkom. Vinograd v Melju, dar Terezije Montner, je bil z gornino podložen tamkajšnji komendi, z vinsko desetino pa mariborski župniji. Vinograd pri Kalvariji (in Weissenweg) je konvent prejel kot dar družine Koglov, sicer je bil desetine prost, z gornino pa je bil podložen imenju Freideneggu, marenberskemu (radeljskemu) samostanu, mariborskemu meščanskemu špitalu in gosposčini Strass. Vinograd na Račjem bregu je dajal le gornino mariborski gosposčini, samostan

¹²⁵ A. Leskovec, *Vojaška oblačilnica v Mariboru 1784–1809*, CZN XLII, 1971, str. 100.

¹²⁶ Idem.

¹²⁷ Orožen 1, str. 12.

¹²⁸ J. Čurk, *Maribor (Urbanistično-gradbeni zgodovinski oris)*, CZN XXXVII, 1966, str. 69–70 in XXXIX, 1968, str. 87.

¹²⁹ Vinogradi v Košakah so se imenovali »der Obere«, »der Mittere« in »der Untere«.

pa si ga je pridobil z dediščino po minoritu p. Izidorju Neumaierju. Od vinogradu v Rošpohu pa konvent ni dajal ničesar.

Podložnike je samostan imel na obeh bregovih Drave, in to v bližini mesta. Dva podložnika sta bila na Zgornjem Pobrežju, pet jih je bilo v Spodnjem Radvanju in trije so bili na Studencih. K rustikalni posesti na desnem bregu Drave je sodilo še sedem njiv, mlin na Dravi ter hiša z njivo pri Jožefovi cerkvi na Studencih. Na levem bregu pa je konvent imel štiri podložnike: dva v Melju in po enega v Graškem in v Koroškem predmestju. Rustikalna zemlja je minoritom dajala letno v denarju po 174 goldinarjev in 33 krajcarjev ter dva denarja. Del svojih vinogradniških kompleksov so minoriti dajali v zakup po gorskem pravu. Od 14 vinogradov, ki so ležali predvsem severno in vzhodno od Maribora, nekaj tudi pri Hočah, je samostan prejemal letno po 44 goldinarjev, 57 krajcarjev in dva denarja. Samostan je imel pri svojih zidanicah tudi nekaj glav živine.

V samostanu je tedaj bilo za 278 goldinarjev gotovine, pri deželi Štajerski naloženi kapital je znašal 8775 goldinarjev, pri privatnikih pa 300 goldinarjev. Procenti od kapitala, naloženega pri deželi, so znašali letno 362 goldinarjev, od glavnice ustanov pa 19.800 (?) goldinarjev, ostali letni dohodki so bili 663 goldinarjev.

Inventarni popis navaja tudi precejšnje število premičnin. V samostanu je tedaj bilo precej srebrnine (npr. 6 žlic ter 23 vilic in nožev) in zlasti cinaste posode (14 velikih skled, 40 srednje velikih krožnikov, 54 novih krožnikov). Med posodo se navaja tudi precej medeninaste in bakrene posode.

Samostanska cerkev je bila dobro založena s cerkvenim posodjem, parametri in z vso potrebno opremo. Med srebrnino v vrednosti 116 goldinarjev in 13 krajcarjev se med drugim navaja tole: ostensorij iz srebra, posejan z umetnimi kamni, velik kelih z osmimi diamanti, osem kelihov, pacifikale, kadilnica, srebrni srci, po dve majhni in dve veliki kroni z žezlom, 26 zlatih prstanov s kamni. Inventar navaja tudi vrsto ornatov, nad 50 mašnih plaščev, 27 oltarnih prtov, 10 alb in še vrsto drugega cerkvenega perila.

Med cerkveno opremo se navaja tudi šest velikih in enako število majhnih kovinskih svečnikov, 22 lesenih svečnikov, 10 medeninastih, 8 visečih svetilk, pozlačen bakreni angel s štirimi svetilkami, pozlačena železna ograja, 6 mašnih knjig in »različne slikane podobe«. Samostan je premogel tudi vrsto instrumentov: par pavk s pripadajočim, violo, veliko violo, 3 violine, 4 trompete, lovski rog in razstavljene orgle.

Inventar navaja poleg refektorija trinajst sob za redovnike in za služinčad (za vrtnarja in njegovega pomočnika, hišnega slugo in cerkovnika). Sobe so bile opremljene in v nekaterih vzbujajo pozornost izredno veliko število podob, od katerih so mnoge bile privatna last redovnikov. Dva redovnika sta imela npr. kar po 17 oziroma 10 slik pod steklom.

Samostanska aktiva so znašala 69.685 goldinarjev in 21 $\frac{1}{2}$ krajcarja, pasiva (dolgovi) pa so bili 608 goldinarjev in 51 krajcarjev.¹²⁹

Ker so minoriti bili dolžni pri nekdanji kapucinski cerkvi v Graškem predmestju skrbeti za redno službo božjo, je nanje padlo dodatno materialno breme. Zato je tudi vlada v letu 1796 določila, da naj vsakokratni župnik prejema iz dohodkov ptujskega minoritskega samostana po 400 goldinarjev letno.¹³⁰ Sprva so postojanko upravljali svetni duhovniki, ki jih je imel pravico nanjo prezen- tirati vsakokratni provincial minoritske province, saj je pravica patronata bila

¹²⁹ Inventar iz leta 1788 (rokopis XVI/44 v Gelstliche Akten, fasc. 277 v SLn): »Inventarium über das im Monat Juni 1788 erhabene Vermögen des Minoritenklosters zu Marburg«.

¹³⁰ Dokumenti 10. julij 1793, 17. avgust 1796 in 14. julij 1797 v fondu Državnega namestništva, fasc. Predmestna župnija v Mariboru v Štajerskem deželnem arhivu v Gradcu.

prisojena minoritskemu redu. V letu 1796 sta se za mesto župnika pri »slovenski predmestni župniji« potegovala poleg vrste svetnih duhovnikov tudi minoritska patra Maksimilijan Ribič in Anton Krammer. Prvi je postal župnik, drugi pa kaplan, vendar jima je bila v pomoč tudi svetna duhovščina.¹³¹

Minoritom pa na novi postojanki v Graškem predmestju ni bilo usojeno daljše življenje. Ker se je število redovnikov iz leta v leto manjšalo, pri cerkvi pa je bil zahteven dušnopastirski okoliš, so bili prisiljeni to postojanko kmalu opustiti. 18. oktobra 1813 je v samostanu umrl zadnji minorit p. Rudolf Raitter, ki je do tedaj na samostanske stroške vzdrževal kaplana, svetnega duhovnika, ter na lastne stroške še drugega duhovnega pomočnika, ki je bil obenem tudi katehet na normalki. Vlada je bila mnenja, da se je tako minoritski konvent »sam od sebe razpusstil«, in je mariborskemu okrožnemu uradu ukazala, naj se pri fari nastavi svetni duhovnik kot provizor, ki naj se mu za oskrbo slovenskega prebivalstva doda še en svetni duhoven. Za oskrbnika samostanskega premoženja pa je bil imenovan brat-laik, član ukinjenega konventa iz Beljaka, Tomaž Samec, ki mu je bilo prisojeno po 150 goldinarjev plače letno.

Spričo takega stanja tudi red ni videl drugega izhoda, kakor da se tej postojanki odpove. Minoritski provincial Manse Zangerl je sam prosil vlado za ukinitve postojanke, pri čemer je kot razlog za ta ukrep navedel slabo materialno stanje postojanke kakor tudi pomanjkanje redovnikov svoje province. Letni dohodki so po njegovih besedah majhni, obresti znašajo letno le okoli 600 goldinarjev, poslopja v izredno slabem stanju, enako tudi vse pohištvo in druga oprema. Zaloge skoraj ni, saj je konvent po smrti zadnjega minoritskega patra, da bi poravnal dolgove, moral odprodati vse vino (9 štrtinov), v zapuščini pa se je našlo le 30 goldinarjev. Poslopja in viničarije so po provincialovem prepričanju potrebne takó temeljitega popravila, da bi stroškov provinca nikakor ne mogla nositi. Konvent, ki je dolžan skrbeti za župnijo, bi moral imeti najmanj štiri duhovnike in brata-laika, ki pa jih provincial zaradi pomanjkanja duhovščine v provinci ne bi mogel nuditi, sicer pa takega števila mariborski samostan sploh ne bi mogel vzdrževati.

Minoritski provincial in okrožni urad sta se sporazumela, naj se mariborska minoritska postojanka ukine. Po njunem predlogu naj bi se župnija pri Marijini cerkvi sploh ukinila in naj bi se njeno ozemlje priključilo mestni župniji, kjer naj bi se nastavil »slovenski« kaplan, in zato naj bi mestna župnija tudi prejela del minoritskega premoženja. Za potrebe slovenskega prebivalstva pa naj bi se po mnenju obeh opravljala božja služba tudi v Alojzijevi cerkvi v mestu. Vlada je k ukinitvi samostana dala svoje soglasje 20. julija 1814. Glede minoritskega premoženja pa je bila mnenja, naj se le-to povsem izroči verskemu skladu, ki naj bi za vzdrževanje »slovenskega« kaplana v mestni župnijski cerkvi dajal letno po 300 goldinarjev. Stavbe nekdanjega kapucinskega samostana naj bi se popravile in se uporabile v »koristne« namene, cerkev pa naj bi se odstranila. Zaradi pomanjkanja redovnikov v provinci pa vlada s provincialom soglaša, da bi jih provinca ne mogla dati za mariborski samostan, saj po njenih besedah minoriti opravljajo na Štajerskem dve veliki župniji, vendar da imata majhen konvent: graški konvent je imel le štiri patre, klerika in tri brate-laike, ptujski pa enako število patrov in dva brata-laika.¹³²

Mariborski minoritski samostan je bil nato na osnovi cesarskega odloka z dne 4. septembra 1814 in dvornega dekreta z dne 5. oktobra 1814 po naročilu graškega gubernija razpuščen 14. oktobra istega leta. V samostanu je tedaj živel en sam redovnik: devetinšestdesetletni brat-laik Tomaž Samec z Otoka ob

¹³¹ Dokument z dne 27. oktobra 1796 (ibidem).

¹³² Dokument z dne 20. julija 1814 (ibidem).

Vrbskem jezeru, ki mu je bil v pomoč prokurator posesti. Kot nekdanjemu konventualu beljaškega samostana je bila za Sameca določena letna pokojnina v višini 150 gulinarjev.

Inventarni popis navaja, da so letni dohodki bili izenačeni z izdatki in da je bila vrednost poskupij z vrtno ocenjena na 5900 gulinarjev. Inventar je bil kaj skromen in se v ničemer ni mogel primerjati s premičninami nekdanjega minoritskega samostana. V zakristiji je komisija našla med drugim dva srebrna in pozlačena kiliha in enak ciborij, popolnoma novo monštranco ter parifikale iz srebra. Skrumna je bila tudi biblioteka, saj je štela le nekaj nad 250 knjig, od katerih jih je bilo več kakor tretjina s področja ascetike, s področja teologije jih je bilo nad osemdeset, 26 je bilo pridigarskih priručnikov, trinajst pravnih in usem zgodovinskih knjig.

Za cerkveno poskupje inventar pravi, da je srednje velika in zgrajena po običaju kapucinov, sn pravi skrumna. Samostanska poskupje je bilo v slabem stanju, pokrito z opeko, vendar skupaj z ostrešjem v tako slabem stanju, da strehe ne bi bilo moč popraviti. V izredno slabem stanju sn bila tudi vsa vrata, okna in ključavnice. Sredi samostanskega poskupja je bilo štirikotno dvorišče z vodnjakom in z zidanim pokritim hodnikom. V pritličju je bila vrsta sob in prsturnov in refektorij, v nadstropju pa med ustalim dvajset celic za redovnike. Samostanski vrt velikosti orala in blizu 690 klafter je od treh strani zapiral upečni zid, z ene strani pa se je le-ta naslanjal na samostansko cerkev. Vrt je bil tedaj zasajen s sadnim drevjem.

Nekdanji kapucinski samostan in cerkev je minoritski provincial Manse Zangerl v prisotnosti brata Sameca izročil novemu župnijskemu provizorju Francu Axerju, medtem ko je nekdanje minoritsko imenje (Exminoritengült) bilo že prej izročeno gosposčini Vetrinjski dvor, na osnovi dvurnega dekreta z dne 7. oktobra 1819 pa je imenje bilo izračeno henediktinski opatiji v Št. Pavlu v Labutski dolini.¹²³

Nekdanje kapucinsko in kasnejšo minoritsko redovno pustojanko v Graškem predmestju so v letu 1864 poselili frančiškani tirolsko-štajerske redovne province, ki so si ukuli leta 1900 pozidali nov samostanski kompleks s cerkvijo.

DAS MINORITENKLOSTER IN MARIBOR

13. Jahrhundert — 1814

Zusammenfassung

Die älteste Geschichtsquelle über das Vorhandensein des Minoritenklosters in Maribor ist die in den Jahren 1273/1274 entstandene Urkunde, welche zugleich bezeugt, dass die Minderbrüder damals in der Stadt an der Drau schon fest verankert waren. Hinsichtlich verschiedener Umstände kann man die Ankunft der Ordensbrüder nach Maribor und in die Nachbarstadt Ptuj in die Zeit um das Jahr 1250 stellen. Nach Maribor kamen die Minderbrüder wahrscheinlich durch Anregung und Unterstützung der Bürger von Maribor, welche durch Almosen und Spenden ihre materielle Existenz ermöglichten.

Mit den Bürgern und mit den Bewohnern der Umgebung kamen die Minderbrüder in Verbindung im wirtschaftlichen und geistlichen Sinne. Durch Bodenerwerb und festes Jahreseinkommen aus dem Besitz in der Stadt und ihrer näheren Umgebung wurden die Brüder im gewissen Sinne auch Grundbesitzer. Mit regel-

¹²³ Inventar iz leta 1814 (rokopis XVI/45 v Geistliche Akten, fasc. 277 v SLA).

Inventar iz leta 1819 (rokopis XVI/46, ibidem).

Priln. J. Mlinarič, Gosposčina Limbuš pri Mariboru, ČZN XLVII, 1976, str. 88, in isti. Posest vetrinjske opatiije na Štajerskem (ok. 1145–1786), ČZN LII, 1981, str. 56–57.

mässigen Gottesdienst in der Klosterkirche und mit Erfüllung von Obligationen, die meistens aus den Schenkungen herrührten, schalteten sie sich auch in die Seelsorge in der Stadt und Umgebung ein.

Das Kloster von Maribor, so wie fast alle Klöster auf dem damaligen slowenischen Gebiet, gehörte bis zum Anfang des 17. Jahrhunderts zu der sogenannten Österreichischen Ordensprovinz mit dem Sitz in Wien und teilte mit den übrigen Konventen dieser Provinz ein ähnliches Schicksal. In der Zeit der Gegenreformation wurde der Konvent von Maribor der sogenannten Steirischen Ordensprovinz angeschlossen. Die Mitgliederzahl des Konvents ist für das Mittelalter wegen Quellenmangel nicht bekannt. Mitte des 18. Jahrhunderts, als die ganze Ordensprovinz zweihundert Mitglieder zählte, besass der von Konvent Maribor 17 Mitglieder.

In der Zeit der Reformation erfuhr auch unser Kloster einen Rückschlag. Die meisten Bürger traten dem lutherischen Glauben bei oder waren ihm gul gesinnt. Auf diese Weise verloren die Ordensbrüder ihren einstigen Gönner und Wohltäter, von dem sie in materieller Hinsicht sehr abhängig waren. Während einige Minoritenklöster in jener Zeit in Verfall gerieten und zugrunde gingen, ist das Kloster in Maribor am Leben geblieben, wenn auch mit einer verminderten Zahl von Ordensbrüdern.

Die Zeit der Gegenreformation brachte auch dem Minoritenkloster einen neuen Aufschwung im wirtschaftlichen und auch im geistlichen Sinne. Von jetzt an begegneten wir wieder die Bürger von Maribor als Wohltäter des Klosters, welchen sich im grossen Masse auch die Edelleute mit Schenkungen anschliessen. Die solide materielle Basis ermöglichte es dem Kloster eine grössere Zahl von Ordensbrüdern zu ernähren, denen wir als den sogenannten slowenischen Predigern und Kaplanen begegnen. Doch ihre Tätigkeit wurde durch die Mitglieder, des am Anfang des 17. Jahrhunderts gegründeten neuen Kapuzinerkonvents beträchtlich beschränkt.

Nach über hundert Jahren, seit sich die Verhältnisse in dem Minoritenkloster konsolidiert haben, wurde zwar der Konvent von der Aufhebung durch Joseph II. verschont, doch mussten sie ihren alten Standort an der Drau verlassen und in das, im Jahre 1784 aufgehobene Kapuzinerkloster in der Grazer Vorstadt übersiedeln. Dort übernahmen sie in erster Linie die Seelsorge der slowenischen Einwohnerschaft. Die umfangreiche vorstädtische slowenische Pfarre brauchte einen starken Konvent, doch er verminderte sich von Jahr zu Jahr, so dass die Minoriten im Jahre 1814 ihre Ordensniederlassung aufgaben.

Den ehemaligen Kapuziner- und späteren Minoritensitz übernahmen im Jahre 1864 die Franziskaner aus der tirolisch-steirischen Ordensprovinz. Um das Jahr 1900 errichteten sie hier eine monumentale Kirche im pseudoromanischen Stil und einen grossen Klosterkomplex.

IZ ZGODOVINE ZLATARSKE IN PASARSKE OBRTI V MARIBORU

Marjetica Simoniti*

UDK 739.1+739.5(091)(497.12 Maribor)»14/17«

SIMONITI Marjetica: *Iz zgodovine zlatarske in pasarske obrti v Mariboru. (Aus der Geschichte des Goldschmied- und Gürtlerhandwerks in Maribor.)* Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 54: 19(1983)1—2, str. 73—83.

Izvirnik v sloven., povzelen v nem., izveleek v sloven. in angl.

Prispevek obravnava mariborske zlatarje in pasarje od 15. do konca 18. stoletja. Imenoma je znanih 29 zlatarjev in 16 pasarjev. Med zlatarji se kot prvi omenja Lasio 1436, pri pasarjih pa Ivan (Hans) 1567. Podatki o majstarih iz 16. in 17. stoletja govorijo v glavnem o premoženjskih zadevah. Za 18. stoletje pa je gradiva več, tako da je mogoče ngolavljati kontinuiteto delavnic, med sebojno sorodstvene povezave in da je mogoče govoriti tudi o domovinskem izvoru v Mariboru živlelih zlatarjev in pasarjev. Duhan je bil seznan iskaleev zlata v Dravi, ki se pojavljajo v 16. in 17. stoletju. Ohranjeni izdelki mariborskih zlatarjev pa izvirajo iz 1. polovice 18. stoletja.

UDC 739.1+739.5(091)(497.12 Maribor)»14/17«

SIMONITI Marjetica: *From the History of the Goldsmith's and Girdler's Trade in Maribor.* Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 54: 19(1983)1—2, p. 73—83.

Orig. in Slovene, summary in Germ., synopsis in Slovene and Engl.

The article deals with the goldsmith's and girdler's trade of Maribor from the 15th century to the 18th century. There are 29 goldsmiths and 16 girdlers known by name in that period. Among the goldsmiths is first mentioned Lasio in the year 1436, and among the girdlers Hans (John) in the year 1567. All particulars of the masters in the 16th and 17th centuries are known from their pecuniary documents. For the 18th century it is possible to state, on a basis of more extensive particulars, the continuous connections of workshops, the masters' mutual relations, and the origin of domicile of the goldsmiths and girdlers living in Maribor at that time. There is also a list of goldwashers in the Drava in the 16th and 17th centuries added. The oldest preserved products of the goldsmiths of Maribor date from the first half of the 18th century.

Zgodovinskega orisa, ki bi predstavil zlatarsko in pasarsko obrt v Mariboru, še ni. Kot podlaga takemu delu naj služi pričujoč prispevek, ki tokrat obravnava mariborske zlatarje in pasarje od 15. do konca 18. stoletja. Mojstri obeh strok iz 19. stoletja pa bodo obdelani v nadaljevanju v naslednjih številkah ČZN. O cehovski organiziranosti štajerskih zlatarjev sta bili napisani dve deli, zato že znanih ugotovitev ne bi ponavljali. Vemo, da so bili štajerski in s tem seveda tudi mariborski zlatarji včlanjeni v skupnem zlatarskem cehu za vso nekdanjo štajersko deželco s sedežem v Gradcu in da so zanje veljala ista pravila. J. Joos je 1918 orisal zlatarsko obrt na Štajerskem s poudarkom na graških

* Marjetica Simoniti

mojstarih. 1935 pa je G. Wolfbauer objavil ohranjena cehovska pravila štajerskih zlatarjev in seznam mojstrov. Med mariborskimi zlatarji našteva Wolfbauer 9 mojstrov iz časa do konca 18. stoletja. Čeprav je število mariborskih zlatarjev do konca 18. stoletja naraslo na 29 in čeprav poznamo iz tega obdobja še 16 pasarjev, se zavedam, da tudi ta seznam ne more biti dokončen, saj bo nadaljnje preučevanje gotovo prineslo nova odkritja. Videti je, kako raztreseno in nepregledano je bilo in je še arhivsko gradivo. Zbrani izsledki se omejujejo na podatke iz matrik, na doslej že urejeno starejše listinsko gradivo, objavljeno v Gradivu za zgodovino Maribora in na nekatere arhivalije mesta Maribor, ki jih hranijo Arhiv Slovenije, Pokrajinski arhiv Maribor in Štajerski deželni arhiv v Gradcu. Ob zlatarjih so v seznamu upoštevani tudi pasarji in izpiralci oziroma iskalci zlata. Pasarsko obrt veže z zlatarsko dejavnostjo med drugim isti naročnik — cerkev. Prav v cerkveni posesti se je namreč ohranilo največ zlatarskih in pasarskih izdelkov iz preteklih stoletij, zato se preučevanje teh dveh obrtnih strok ukvarja predvsem s sakralnimi predmeti. Za pasarsko obrt manjka podobna temeljna dela kot jih za zlatarsko obrt že imamo. Izpiralci zlata v Dravi so zanimiv obroben pojav. Zlatarji so brez dvoma obdelovali predvsem kupljeno zlato in niso bili navezani na zlato, izprano v Dravi. Prvi z imenom znan iskalec zlata se pojavi v 16. stoletju, nadaljnji štirje pa v 17. stoletju. Zanimivo bi bilo vedeti, zakaj jih v 18. stoletju ne najdemo več.

Najstarejši znan mariborski zlatarski mojster Lasla se pojavi 1436. Njemu sledi skozi vso 2. polovico 15. stoletja še 7 zlatarjev in 1 pasar. Vsi se omenjajo v listinah, ki obravnavajo premoženjske zadeve ali davščine. Dva izmed njih, Peter in Ulrich, se omenjata 1474 med premožnimi meščani, ki so pomagali pri utrjevanju mestnega obzidja. V listinah do konca 15. stoletja, ki so v pripravi za izdajo gradiva za zgodovino Maribora se ti že znani zlatarji še večkrat omenjajo kot lastniki hiš in posesti v Mariboru in kot davkoplačevalci. Tako se Lasla omenja tudi 1452, zlatar Vid še 1452 in 1465, zlatar Filip še 1462, 1464, 1465 in 1468, zlatar Hanns se omenja še 1462, 1464, 1468, 1488, 1492, 1494, 1499 in zlatar Sigmund tudi 1474. Te podatke bo treba v bodoče upoštevati. Iz 16. stoletja poznamo štiri mojstre. T. Podenstam je bil okoli 1537, v času turških vdorov, med najbolj obdavčenimi posestniki v Mariboru, kar potrjuje že znano ugotovitev, da so zlatarji sodili k bogatejšim obrtnikom. Bolj skopi so podatki za 17. stoletje. Doslej se omenjata samo zlatar Chr. Rosser, ki je bil 1628 na seznamu stražarjev mestnih vrat in med tistimi 230. ljudmi, ki so v tem letu uvozili vino v Maribor in J. Arnholdus, omenjen 1655 zaradi svoje dobrodelnosti.

Za 18. stoletje je podatkov več in podoba obrti postaja bolj pestra. V tem času je živelo v Mariboru 12 zlatarjev, 2 draguljarja in 13 pasarjev. Nekateri mojstri in delavnice so bili med seboj povezani tudi s sorodstvenimi vezmi. Posebno močna je bila pasarska družina Rabatin, ki je dala kar 7 pasarjev. Eden izmed njih, Johann, se je preselil v Ptuj in delal tam v sredini 18. stoletja. Sorodstveno povezani pa so bili s pasarjem Chr. Peyerjem, čigar obrt je nadaljeval njegov sin Chr. Peyer ml. Iz družine Schmiderer poznamo 3 pasarje, od katerih je šel drugi sin Leopold za kruhom v Ptuj. Zlatar F. Koller je kupil pravico do zlatarske obrti od J. Spolleritscha, nasledil pa ga je spet sin F. J. Koller. Tudi Hörnerjevo draguljarjo v Gosposki ulici je 1773 prevzel zet J. Mayr.

V 18. stoletju najdemo prvič tudi izpiske iz cerkvenih obračunov, ki govorijo o pasarskih in zlatarskih izdelkih, o popravljenih, o danes neohranjenih delih in o zneskih, ki so jih mojstri za svoje delo prejeli. Najbolj dragocena pa so gotovo ohranjena dela, ki jih žal ni mnogo. To so izdelki dveh izvrstnih baročnih mojstrov J. B. Reymanna in J. A. Zeckla. Da so Zeckla cenili kot mojstra zlatarske stroke, kaže tudi zapis ob njegovi poroki. Laskavo ga imenujejo plemenitega

in umetelnega gospoda, meščana in zlatarja mariborskega, ki mu je bil za pričo sam mestni sudnik. Šele v 18. stoletju se je žigosanje izgotovljenih izdelkov v praksi uveljavilo, čeprav še vedno neosledno. Zaradi tega je mogoče udslej zlatarska dela mnoge lažje in zanesljiveje pripisati določenemu mojstru. Iz obdobja pred 18. stoletjem namreč ne poznamo nobenega označenega domačega zlatarskega izdelka.

Morda velja spregovoriti še o domuvinskem izvoru mariborskih zlatarjev in pasarjev. Težka je reči, kuliku je bilo med njimi dumačinov in kuliku jih je privadrala od drugad. Pri nekaterih mojstrih pa je v matrikah iz 18. stoletja venilarte zahuležena, od kud so bili. Ali lahko verjamemo, da su se zapisavaleci vestnu držali pravila, da zabeležijo izvor le pri prišlekih in da su vsi ustali domačini? Zlatarja J. B. Reymann in J. A. Zeckl sta prišla v Maribor pu vsej verjetnosti iz Dunaja, zlatar L. T. Tschiderer je označen kot Tirolec, F. Maykel se omenja kot Gradčan, pasar Pavel Rabatin je prišel iz Moravskega, pasar Chr. Peyer se je preselil v Maribor iz Melka v Avstriji, zlatar F. Kuller in draguljar J. Mayr pa sta prišla iz Radgone. Migracija obrtnikov ima korenine v zahtevah ubrtniških pravil, ki su za pomočnike zahtevala abvezna poputovanja. Posledica tega je bila, da so se ubrtniki določenih strok pugosto ustalili dalje od domačega kraja. Vsi mujstri, za katere vimo, od kud su prišli v Maribor, pa vendarle niso presigli ukviruv nekdanjega avstrijskega cesarstva, v čigar državni in kulturni prustor je spadala tudi Slavenija.

Zlatarska in pasarska ubrt sta bili v Mariboru živi skozi vsa stoletja od 30. let 15. stoletja naprej. Dslej je znanih več zlatarjev in bulje smu poučeni u njihovi obrtni bratovščini kakur a pasarjih, venilar ni dvuma, da sa tudi pasarji kantinuirano delali v Mariburu. Po poročilih graške trgovinske zbornice je delala v Mariboru od 1635 do 1833 12 pasarjev, v 19. stoletju pa sta zabeležena po 2 mujstra. Čeprav se uhranjeni označeni mariborski zlatarski izdelki pojavijo šele v I. poluvici 18. stoletja, in prav zaradi njih, lahko zaključimo, da so bili izdelki mariborskih zlatarjev na visoki ubrtniški ravni. Obžalujemo lahko samo, da je tako malo uhranjenega. Zbrano gradivo pa vendar osvetljuje in dopolnjuje poznavanje zlatarske in pasarske ubrtne dejavnosti v preteklosti našega mesta.

MARIBORSKI ZLATARJI IN PASARJI

JUST ARNHOLDUS, zlatar

omenjen 1655 med meščani, ki so se izkazali z bogastvom in dobrodelnostjo.¹ Pokopali su ga 8. 1. 1665 na mestnem pokopališču.²

FILIP (PHILLIPP), zlatar

umenjen 15. 3. 1465, ku skupaj s tremi drugimi meščani prodaja Juriju Regenspurgerju, ključavničarju in mariborskemu meščanu hišu in pripadajoče zemljišče, last pukujnega mariborskega kositarja in meščana Konrada Plabfelderja v Grajski ulici na vogalu med hišama Viljema Gresla in kramerja Moritza.³ 1467 je daljal činz oil aštata v koruskem pridmestju. Oštat ima pred vrati naše ljube guspe na Lebarjih, daje mestni župniji zato 50 pfenigov, 2 kokoši in 20 jaje.⁴ Istega leta je imel vinograd v Sojči. 1468 je bil mestni sodnik — ome-njem kot darovatelj mestnega špitla (Štajerski deželni arhiv Gradec, Hofkam-mer, kanton 174, snopič 5).

¹ R. G. Puff: Marburg in Steiermark II. Gratz 1847, str. 143.

² M. Siekovec: Izpiski iz štajerskih maticnih knjig, Mariborčani, 130, rokopis, FAM.

³ J. Milnarič: GZM VI/125.

⁴ J. Milnarič: Mariborska župnija do leta 1600, CZN, N. v. 9, XLIV, 2. zvezek, Maribor 1973, str. 242, op. 63, str. 241, op. 62.

HANNS, zlatar

v mariborski mestni knjigi je med plačevalci zemljiškega davka v drugi mestni četrti omenjen okoli 1500 ali malo prej zlatar Hanns, ki je plačal 3 helerje.⁶

IVAN (HANS), pasar

1467 se omenja pasar Ivan (Hans) kot lastnik hiše v mestu.⁶

FRANCISCUS HÖRNER, draguljar

omenjen 1747 v cerkvenih obračunih župnijske cerkve v Kamnici kot draguljar iz Maribora.⁷ V letih 1732, 1735, 1742, 1744 je omenjen ob rojstvih svojih otrok.⁸ Umre 29. 9. 1756.⁹ Njegova hči Katarina se 23. 8. 1773 poroči z Jakobom Mayrjem, ki prevzame draguljarno in hišo št. 80 od vdove Marije.¹⁰ Gre za hišo v Gosposki ulici z ozkim pasom v vrednosti 1000 fl.¹¹

JOSEPH, pasarski pomočnik

3. 2. 1732 umre pasarski pomočnik z imenom Jožef.¹²

FRANZ KOLLER, zlatar

se poroči 18. 1. 1768 z Marijo Ano Kuezl?¹³ Ima hišo št. 208 v Minoritski ulici, ki jo je dobil za 320 fl iz zapuščinske muse Gertraude Mayrhöfler. K tej je kupil pravico do zlatarske obrti od Josefa Spolleritschia.¹⁴ V meščansko knjigo je vpisan 1775 kot zlatar, rojen v Radgoni in kot lastnik hiše s pravico do zlatarske obrti.¹⁵ 29. 11. 1781 je včlanjen v graški zlatarski ceh kot mojster v Mariboru.¹⁶ V letih 1768 in 1775 mu umre dva sinova.¹⁷ 22. 5. 1788 vzame v uk svojega sina Franca Jožefa, ki je oproščen 7. 12. 1788.¹⁸ Umre 19. 8. 1799, star 62 let.¹⁹ Dela: 1771 je predelal star kelih in pateno za župnijsko cerkev v Rušah, za kar je dobil 13 fl.²⁰ Kelih ni več ohranjen.

FRANZ JOSEF KOLLER, zlatar

sin Franca Kollerja. Oče ga najame 22. 3. 1788 in ga oprostí 7. 12. 1788.²¹ 3. 2. 1801 je včlanjen v zlatarskem cehu v Gradcu na obrtno pravico svojega očeta.²² 19. 11. 1800 je prevzel po očetovi smrti v svojo posest hišo za 550 fl s pravico do zlatarske obrti za 300 fl.²³ Še enkrat vpisan v meščansko knjigo 1802 kot lastnik hiše št. 208 s pravico do zlatarske obrti.²⁴ Umre 22. 11. 1807 kot meščanski zlatar, star 36 let.²⁵

⁶ Mariborska mestna knjiga, str. 268a nove foliacije, fotokopija v PAM

⁷ J. Milnarčič: Mariborska župnijska do leta 1600, CZN, N. v. 9, XLIV, 2. zvezek, Maribor 1973, str. 242, op. 63

⁸ Cerkevni obračuni župnijske cerkve sv. Martina v Kamnici pri Mariboru za leto 1744, PAM

⁹ Rojstna knjiga II., str. 861, ž. c. Janeza Krstnika Maribor, AS

¹⁰ Rojstna knjiga III., str. 43, ž. c. Janeza Krstnika Maribor, AS

¹¹ Rojstna knjiga III., str. 210, ž. c. Janeza Krstnika Maribor, AS

¹² Rojstna knjiga III., str. 258, ž. c. Janeza Krstnika Maribor, AS

¹³ Mrliška knjiga I., str. 325, ž. c. Janeza Krstnika Maribor, AS

¹⁴ Poročna knjiga II., str. 139, ž. c. Janeza Krstnika Maribor, AS

¹⁵ Meščanska knjiga II., 1. jan. 1744, fol. 58, PAM

¹⁶ Zemljiška knjiga I., fol. 121, PAM

¹⁷ Mrliška knjiga I., str. 263, ž. c. Janeza Krstnika Maribor, AS

¹⁸ Poročna knjiga I., str. 105, ž. c. Janeza Krstnika Maribor, AS

¹⁹ Zemljiška knjiga I., fol. 13, PAM

²⁰ Meščanska knjiga I. 1775, fol. 60, PAM

²¹ G. Wolfbauer: Meisterverzeichnis der steterischen Goldschmiede, Zeitschrift des historischen Vereins für Steiermark XXIX, Graz 1935, str. 41

²² Mrliška knjiga II., str. 13, ž. c. Janeza Krstnika Maribor, AS

²³ Mrliška knjiga II., str. 33, ž. c. Janeza Krstnika Maribor, AS

²⁴ G. Wolfbauer: o. c. str. 41

²⁵ Mrliška knjiga II., str. 137, ž. c. Janeza Krstnika Maribor, AS

²⁶ Cerkevni obračuni ž. c. sv. Marije v Rušah za leto 1771, PAM

²⁷ G. Wolfbauer: o. c. str. 41

²⁸ G. Wolfbauer: o. c. str. 41

²⁹ Zemljiška knjiga II., fol. 98, PAM

³⁰ Meščanska knjiga, fol. 83, leto 1802, PAM

³¹ Mrliška knjiga II., str. 171, ž. c. Janeza Krstnika Maribor, AS

LASLA (LASSLAA), zlatar

imenovan v knjigi bratovščine v Tamswegu. Živi med 1436 do 1480 v Mariboru.²⁶ 23. 6. 1451 se je poročil zlatar in mariborski meščan Lasla v Mariboru z Marjeto, vdovo po sedlarju Ulriku.²⁷ Listina pa sicer govori o premoženjskih zadevah med Laslo in njegovimi pastorkami.²⁸ 1451 se je Lasla poročno poročil.²⁹

ANDREAS MAYRHOFER, zlatar

omenjen 1709 v seznamu dijakov ruške gimnazije kot Mariborčan in kasnejši zlatar.³⁰ Po Puffu gre za zlatarsko družino, ki je imela hišo št. 20.³¹ Drugih podatkov doslej ni bilo mogoče najti.

FRANCISCUS MAYKEL, zlatar

omenjen ob poroki 3. 9. 1726 v Mariboru kot graški zlatar, vdovec, ki se poroči z vdovo Ano Marijo Chatarino Cassander.³² Morda identičen s Francem Meiklom, ki umre v Gradcu 1743.³³

JAKOB MAYR, draguljar

se 23. 8. 1773 poroči s hčerko Fr. Hörnerja in od njegove vdove Marije prevzame hišo in zlatarno v Gosposki ulici z ozkim pasom za 1000 fl.³⁴ 1773 vpisan v meščansko knjigo kot meščan in draguljar.³⁵ Umre 18. 7. 1818, star 72 let.³⁶ 13. 3. 1818 je hiša in realna draguljarna prepisana na Johanna Josepha in Cecilijo Herritsch.³⁷ Je sin trgovca Sebastjana Mayrja iz Radgone.

PETER, zlatar

omenjen 1474 med premožnimi meščani, ki so podpirali sodnika Leonharda Igelshoferja pri utrditvi mesta.³⁸

CHRISTOPH PEYER, pasar

8. 11. 1723 se poroči Chr. Peyer iz Melka v Avstriji, mariborski pasar, z Marijo Julijano Robathin, hčerko mariborskega pasarja Johanna Baptista Robathina.³⁹ V letih 1725 do 1741 se mu rodi 5 otrok.⁴⁰ Umre 24. 12. 1763, star 78 let.⁴¹ Ima hišo št. 33 v Poštni ulici s pravico do pasarske obrti, ki je prešla nanj po dedovanju in v vrednosti 900 fl. Po njegovi smrti je bila pravica do obrti prepisana na ženo Ano Peyer leta 1805. 1811 je bila prenesena obrtna pravica in hiša na Josepha Denzla, hiša 1823 na Mihaela Hönigmanna,⁴² obrtna pravica pa 1816 na pasarja Georga Gunscherja.

CHRISTOPH PEYER ml., pasar

sin Chr. Peyerja, 7. 5. 1759 se poroči s Terezijo Frauenperger.⁴³ 23. I. 1775 pa z

²⁶ G. Wolfbauer: o. c. str. 44

²⁷ J. Milnarič: GZM VII/34, pravilno Lasla in ne Lasta, kot je bral Wolfbauer

²⁸ J. Milnarič: GZM VII/34

²⁹ J. Milnarič: GZM VII/34

³⁰ Ruška kronika, Zupnijski urad Ruše

³¹ R. G. Puff: o. c. I, str. 39/40

³² Poročna knjiga I., str. 637, ž. c. Janeza Krstnika Maribor, AS

³³ G. Wolfbauer: o. c. str. 47

³⁴ Meščanska knjiga II., I. 1774, 1. januar, fol. 58, PAM

³⁵ Zemljiška knjiga I., fol. 121, PAM

³⁶ Meščanska knjiga II., 1. jan. 1774, fol. 58, PAM

³⁷ Mrliška knjiga II., str. 233, ž. c. Janeza Krstnika Maribor, AS

³⁸ Zemljiška knjiga I., fol. 121, PAM

³⁹ R. G. Puff: o. c. str. 83

⁴⁰ Poročna knjiga I., str. 614, ž. c. Janeza Krstnika Maribor, AS

⁴¹ Rojstna knjiga II., str. 656, ž. c. Janeza Krstnika Maribor, AS

⁴² Rojstna knjiga II., str. 722a, ž. c. Janeza Krstnika Maribor, AS

⁴³ Rojstna knjiga II., str. 854, ž. c. Janeza Krstnika Maribor, AS

⁴⁴ Rojstna knjiga III., str. 88, ž. c. Janeza Krstnika Maribor, AS

⁴⁵ Rojstna knjiga III., str. 189, ž. c. Janeza Krstnika Maribor, AS

⁴⁶ Mrliška knjiga II., str. 4, ž. c. Janeza Krstnika Maribor, AS

⁴⁷ Zemljiška knjiga I., fol. 164, PAM, III., fol. 14, PAM

⁴⁸ Poročna knjiga 1749–1836, str. 75, ž. c. Janeza Krstnika Maribor, AS

Marijo Ano Prantl.⁴⁴ V letih 1759 do 1776 se mu rodi 13 otrok.⁴⁵ Umre 22. 2. 1804, star 75 let v hiši št. 33.⁴⁶ Dela: 1766 je popravil medeninasto pipo pri kotličku v zakristiji župnijske cerkve v Rušah, za kar je dobil 15 kr. 1771 je za župnijsko cerkev v Rušah napravil bakreno pozlačeno sponko za pluviale, za kar je prejel 2 fl 30 kr. 1803 je za ruško cerkev popravil in pozlatil veliko monštranco v znesku 9 fl.⁴⁷

TIMOTEJ PODENSTAM, zlatar

med najmočnejše obdavčenimi posestniki med turško nevarnostjo najdemo v Mariboru okoli 1537 zlatarja Timothea Podenstama.⁴⁸

SEBASTIAN POGÄTSCHNIK, zlatar

omenjen prvič ob rojstvu sina 1674,⁴⁹ izrecno kot zlatar 1689.⁵⁰ Umre 24. 4. 1725.⁵¹ Med tem časom omenjen v matrikah ob rojstvih in smrtih svojih otrok in žene.⁵² 22. 12. 1677 umre otrok izpiralca zlata z imenom Marija Pogätschnig.⁵³ Vprašanje je, ali se je Sebastjan Pogätschnik ukvarjal tudi z izpiranjem zlata. Bolj verjetno pa je, da gre za dve različni osebi. Njegov sin zlatar Johann Josef Pogätschnik se 7. 1. 1717 poroči v Gradcu z vdovo Marijo Claro Ginter.⁵⁴

JOHANN JOSEF POGÄTSCHNIK, zlatar

sin Sebastjana Pogätschnika iz Maribora. 7. 1. 1717 se v Gradcu poroči z vdovo Marijo Claro Ginter. Oče Sebastjan je ob poroki še živ.⁵⁵

WENEDICT RANITHALER, zlatar

16. 3. 1580 zamenja Benedikt Reintaler, zlatar in mariborski meščan z Adamom Hallerjem posest.⁵⁶ Omenjen v letih 1595 in 1596 v zadolžnicah mestnega arhiva v Mariboru.⁵⁷

JOANNES BAPTISTA REYMANN, zlatar

zlatar s tem imenom omenjen v popisu dunajskih mojstrov pred 1722.⁵⁸ iz česar I. Bach sklepa, da je prišel v Maribor iz Dunaja.⁵⁹ 1732 je že v Mariboru, ker se omenja v arhivskih dokumentih župnijske cerkve v Kamnici pri Mariboru.⁶⁰ Umre 22. 10. 1738 v Mariboru kot meščanski zlatar.⁶¹ Njegova vdova se januarja 1739 poroči z zlatarjem Josephom Antonom Zecklom, ki je delal v skupini zlatarjev z J. B. Reymannom oblogo glavnega oltarja za zagrebško katedralo 1738.⁶² Pri tem delu so sodelovali še J. Wodizka, J. Arzperger in S. Sträzgielt. Dela:

⁴⁴ Poročna knjiga 1749–1836, str. 147, ž. c. Janeza Krstnika Maribor, AS

⁴⁵ Rojstna knjiga III., str. 655, 678, 707, 736, 752, 768, 781, 799, 816, 837, 851, 882, ž. c. Janeza Krstnika Maribor, AS

⁴⁶ Mrliška knjiga II., str. 152, ž. c. Janeza Krstnika Maribor, AS

⁴⁷ Izpisik cerkvenih obračunov za župnijsko cerkev sv. Marije v Rušah za leta 1766, 1771 in 1803, PAM

⁴⁸ R. G. Puff: o. c. str. 105

⁴⁹ Rojstna knjiga I., str. 39, ž. c. Janeza Krstnika, Maribor, AS

⁵⁰ R. G. Puff, II., o. c. str. 143

⁵¹ Mrliška knjiga I., str. 236, ž. c. Janeza Krstnika, Maribor, AS

⁵² Rojstna knjiga I., str. 99, 91, 139, 199, 269, 640, ž. c. Janeza Krstnika Maribor, AS

⁵³ Mrliška knjiga I., str. 128, 157, 184, 193, 247, ž. c. Janeza Krstnika Maribor, AS

⁵⁴ Mrliška knjiga I., str. 74, ž. c. Janeza Krstnika Maribor, AS

⁵⁵ G. Wolfbauer: o. c. str. 52

⁵⁶ G. Wolfbauer: o. c. str. 52

⁵⁷ J. Milarič: GZM, še v rokopisu. Dr. Milarič se za ta in druge še neobjavljene podatke iskreno zahvaljuje.

⁵⁸ Mestni arhiv Maribor, 5. karton, ovoj zadolžnice, SLA Graz

⁵⁹ E. Leisching: Zur Geschichte der Wiener Gold und Silberschmiedekunst, Kunst und Kunsthandwerk, VII., Wien 1904

⁶⁰ I. Bach: Zlatarski radovi u riznici zagrebačke katedrale sa žigovima mariborskih i zagrebačkih majstora XVIII. stoljeća, Tkalčićev zbornik II., Zagreb 1958, str. 257–283

⁶¹ Cerkevni obračuni župnijske cerkve sv. Martina v Kamnici pri Mariboru za leta 1732, PAM

⁶² Mrliška knjiga I., str. 253, ž. c. Janeza Krstnika Maribor, AS

⁶³ M. Setine: Zlatarstvo na slov. Stajerskem, Maribor 1971, str. 11–12, katalog

⁶⁴ Poročna knjiga I., str. 746, ž. c. Janeza Krstnika Maribor, AS

⁶⁵ I. Bach: o. c., M. Setine: o. c., str. 11–12

poleg štirih relikviarijev v obliki piramide, ki predstavljajo dele obloge glavnega oltarja zagrebske katedrale, je ohranjen v župnijski cerkvi sv. Marka v Zagrebu še pladenj z vrčkoma za vino in vodo z Reymannovo signaturo I. R. v ščitku iz dveh četrtkrugov. J. Reymann je bil vodja skupine zlatarjev in po delih sodeč najboljši med njimi. 1732 je za župnijsko cerkev v Kamnici pri Mariburu izdelal ciburij in posodice za sveta olja, ki niso več ohranjeni.⁶³ Njemu in Zecklu so pripisane še 3 kanonske table v zakladnici zagrebske katedrale.

PAULUS ROBÄTHIN, pasar

9. 2. 1660 se poroči Paulus Robäthin, pasar iz Moravskega, s Katarino, vdovo Georga Mispichlerja.⁶⁴ 29. 5. 1684 pa z vdovo Evo Herschnikl.⁶⁵ V letih od 1661 do 1687 se mu rodi 11 otrok.⁶⁶ Umre 29. 11. 1695.⁶⁷ Priimek je pisan na različne načine: Rubattin, Rabathin, Robadin, Rubatin, Robuthin itd.

MATHIAS RABUTHIN, pasar

sin Pavla, rojen verjetno 12. 2. 1661.⁶⁸ Umre 11. 12. 1734 kot meščanski pasarski mojster v Mariburu.⁶⁹ V letih 1703 do 1709 se mu rodijo 4 otroci.⁷⁰

ANDREAS ROBADIN, pasar

sin Pavla, rojen 8. 11. 1662,⁷¹ se poroči 14. 11. 1689 z Marijo Lampel⁷² in umre 29. 1. 1700.⁷³ Ima 7 otrok.⁷⁴

JOHANNES ROBADIN, pasar

sin Pavla, mnen murda 16. 5. 1671 kot Joannes Baptista.⁷⁵ Umre 3. 8. 1711.⁷⁶ V letih 1700 do 1710 se mu rodi 5 otrok.⁷⁷ Hči Marija Julijana se 8. 11. 1723 poroči s Krištofom Peyerjem, pasarjem v Mariboru,⁷⁸ ki prevzame obrt.

ANTONIUS RABATIN, pasar

februarja 1756 umre otrok Antona Răbăthina, pasarskega mojstra.⁷⁹ 7. 10. 1760 umre Anton Rabatin, star 60 let. Morda sin Matije, rojen 15. 5. 1703?⁸⁰

JOHANN RABATHIN, pasar v Ptuj

omenjen 1753 kot izdrževalec večne luči za kapelo sv. Dizme v prostijski cerkvi v Ptuj.⁸¹ Umre 3. 2. 1772 kot pasar v Ptuj star 64 let.⁸² V letih med 1735 do 1770 omenjen ob rojstvih in smrtih otrok in žene.⁸³

⁶³ Dj. Comisso: Zlatarski delovi u riznici cirkve sv. Marka u Zagrebu, iz starog i novog Zagreba II., Zagreb 1960, str. 160.

⁶⁴ Cerkevni obračuni župnijske cerkve v Kamnici pri Mariboru za leto 1732, PAM

⁶⁵ Poročna knjiga I., str. 44, ž. c. Janeza Krstnika Maribor, AS

⁶⁶ Poročna knjiga I., str. 262, ž. c. Janeza Krstnika Maribor, AS

⁶⁷ Rojstna knjiga 1650–1673, str. 342, 398, 484, 537, 614, 667, Rojstna knjiga 1673–1700, str. 66, 120, 177, 312, 359, ž. c. Janeza Krstnika Maribor, AS

⁶⁸ Mrliška knjiga I., str. 150, ž. c. Janeza Krstnika Maribor, AS

⁶⁹ Rojstna knjiga 1650–1673, str. 342, ž. c. Janeza Krstnika Maribor, AS

⁷⁰ Mrliška knjiga I., str. 273, ž. c. Janeza Krstnika Maribor, AS

⁷¹ Mrliška knjiga II., str. 65, 114, 199, 231, ž. c. Janeza Krstnika Maribor, AS

⁷² Rojstna knjiga 1650–1673, str. 398, ž. c. Janeza Krstnika Maribor, AS

⁷³ Poročna knjiga I., str. 296, ž. c. Janeza Krstnika Maribor, AS

⁷⁴ Mrliška knjiga I., str. 166, ž. c. Janeza Krstnika Maribor, AS

⁷⁵ Rojstna knjiga I., str. 449, 502, 551, 608, 664, 763, 820, ž. c. Janeza Krstnika Maribor, AS

⁷⁶ Rojstna knjiga 1650–1673, str. 667, ž. c. Janeza Krstnika Maribor, AS

⁷⁷ Mrliška knjiga I., str. 266, ž. c. Janeza Krstnika Maribor, AS

⁷⁸ Rojstna knjiga 1673–1700, str. 828, Rojstna knjiga II., str. 15, 133, 283, 254, ž. c. Janeza Krstnika Maribor, AS

⁷⁹ Poročna knjiga I., str. 614, ž. c. Janeza Krstnika Maribor, AS

⁸⁰ Mrliška knjiga I., str. 322, ž. c. Janeza Krstnika Maribor, AS

⁸¹ Mrliška knjiga I., str. 336, ž. c. Janeza Krstnika Maribor, AS

⁸² Rojstna knjiga II., str. 65, ž. c. Janeza Krstnika Maribor, AS

⁸³ M. Simoniti: Zlatarstvo in pasarstvo v Ptuj, Ptujski zbornik IV., Maribor 1975, str. 325

⁸⁴ Mrliška knjiga II., str. 115, Župnijski urad sv. Jurija, Ptuj

⁸⁵ Rojstna knjiga I., str. 197, Rojstna knjiga II., str. 68, Mrliška knjiga II., str. 50, 76, 143, Župnijski urad sv. Jurija, Ptuj

ANTONIUS FRANCISCUS RABBUTIN, pasar

omenja se 1704 v seznamu dijakov ruške gimnazije kot Mariborčan in kasnejši pasar.⁸⁴

Z ozirom na veliko število otrok in članov pasarske družine Rabatin je težko reči, za koga točno gre. V matičnih knjigah najdemo v letih od 1669 do 1770 še vrsto podatkov o posameznih članih družine, ki pa jih ni mogoče točneje opredeliti.

CHRISTOPH ROSSER, zlatar

omenjen 1628 v seznamu stražarjev mestnih vrat in med 230 ljudmi, ki so v tem letu uvozili vino v Maribor.⁸⁵

RUPRECHT, zlatar

omenjen 2. 9. 1505 kot pokojni v kupni pogodbi, v kateri prodaja Agnes, vdova mesarja Wenzla, hišo s pripadajočim zemljiščem na trgu Elizabeti, vdovi po zlatarju Ruprechtu.⁸⁶ V listini iz 16. 11. 1506 se Elizabeta, vdova zlatarja Ruprechta še enkrat omenja.⁸⁷

PETER SCHICHSEYSEN, zlatar

omenjen 1505 zaradi spora s tesarskim mojstrom Lambrechtom.⁸⁸ 30. 5. 1535 se omenja njegova žena Margareta kot vdova po zlatarju in mariborskem meščanu Petru Schickseisnu.⁸⁹

JAKOB SCHMIDERER, pasar

ima hišo št. 122 v Slovenski ulici z vrtom v vrednosti 450 fl. Pravico do obrti je dobil z ženitvijo.⁹⁰ V letih 1761 do 1764 se mu rodijo 4 otroci z ženo Terezijo Puechenbosserin.⁹¹ V letih med 1767 do 1774 pa ima še 6 otrok z Jožefo Marxin.⁹² Umre 5. 2. 1792 kot pasarski mojster, star 59 let.⁹³ 1792 je kot dediščino vzel v svojo posest hišo in obrt sin Johann Schmiderer.⁹⁴ Dela: 1767 je popravil v župnijski cerkvi v Rušah bandero, za kar je dobil 30 kr. 1788 je dobil 8 fl za čiščenje velike pločevinaste svetilke in kadilnice ter za zlačenje monštrance. Podatek se nanaša na cerkev sv. Marjete v Pernici.⁹⁵

JOHANN SCHMIDERER, pasar

sin Jakoba Schmidererja. 4. 11. 1792 se poroči Johann Schmiderer, meščanski pasarski mojster s Katarino Holzerin.⁹⁶ V letih 1798 in 1800 mu umreeta hčerki.⁹⁷ V meščansko knjigo je vpisan 1793 kot pasar in lastnik hiše, ki ju je prevzel po očetu.⁹⁸ 1800 ima hišo št. 195 (današnja Poštna ul. 6).⁹⁹ Obrtno pravico do pasarstva je kupil 17. 12. 1800 za 500 fl od Johanna Schmidererja Johann Gartner, pasarski pomočnik.¹⁰⁰

⁸⁴ Ruška kronika, Seznam dijakov ruške gimnazije, župnijski urad Ruše

⁸⁵ R. G. Puff. II.: o. c. str. 137

⁸⁶ J. Milnarič: GZM, še v rokopisu

⁸⁷ J. Milnarič: GZM, še v rokopisu

⁸⁸ R. G. Puff. II.: o. c. str. 109

⁸⁹ J. Milnarič: GZM, še v rokopisu

Mestni arhiv Maribor, 10. karton, SLA, Graz

⁹⁰ Zemljiška knjiga I., fol. 97, PAM

⁹¹ Rojstna knjiga III., str. 657, 678, 722, ž. c. Janeza Krstnika Maribor, AS

⁹² Rojstna knjiga III., str. 770, 780, 798, 811, 834, 856, ž. c. Janeza Krstnika Maribor, AS

⁹³ Mrljska knjiga II., str. 110, ž. c. Janeza Krstnika Maribor, AS

⁹⁴ Zemljiška knjiga I., fol. 97, PAM

⁹⁵ Cerkevni obračuni župnijske cerkve v Rušah za leto 1767, PAM,

Cerkveni obračuni cerkve sv. Marjete v Pernici za leto 1788, PAM

⁹⁶ Poročna knjiga I., str. 231, ž. c. Janeza Krstnika Maribor, AS

⁹⁷ Mrljska knjiga II., str. 135, 139, ž. c. Janeza Krstnika Maribor, AS

⁹⁸ Meščanska knjiga, fol. 77, leto 1793, PAM

⁹⁹ R. G. Puff I.: o. c. str. 88

¹⁰⁰ Zemljiška knjiga I., fol. 97, PAM

LEOPOLD SCHMIDERER, pasar

sin Jakoba Schmidererja. Rojen 1768, delal v Ptujju kot meščanski pasarski mojster, umrl je v domači hiši v Mariboru 3. 12. 1791, star 23 let.¹⁰¹

SIGMUND, zlatar

omenjen 1483, ko plača za vrt v mestnem jarku 24 pfenigov in še od dveh vrtov 24 pfenigov davka.¹⁰²

JOSEF SPOLLERITSCH (SPLERITSCH), zlatar

ima hišo s pravico do zlatarske obrti v Cerkveni ulici.¹⁰³ Februarja 1752 se poroči z Marijo Philipitsrhin.¹⁰⁴ V letih do 1766 se omenja ob rojstvih in smrtih otrok kot meščanski zlatar.¹⁰⁵ Dela: 1760 je popravil v župnijski cerkvi v Kamnici pri Mariboru monštranco za 4 fl 12 kr. Verjetno se nanj nanaša tudi popravlilo in zlačenje dveh poškodovanih kelihov in paten za isto cerkev v tem letu, za kar je zlatar dobil 16 fl in posebej še 2 lota srebra.¹⁰⁶ Od njega je kupil pravico do zlatarske obrti Franz Koller.¹⁰⁷

STEPHAN, zlatar

med plačevalci zemljiškega davka je omenjen v drugi mestni četrti okoli 1500 ali malo prej zlatar Štefan, ki plačuje 3 helerje davka na hišo.¹⁰⁸

SEBASTIANUS STRÄZSGIELT, zlatar

omenjen med zlatarji, ki so 1738 delali kovinsko oblogo glavnega oltarja v zagrebški katedrali skupaj z J. Reymannum, J. Wodizko, J. Arzbergerjem in J. A. Zecklom.¹⁰⁹ Umre v Mariboru 24. 5. 1765.¹¹⁰

LUCAS FERDINAND TSCHIDERER, zlatar

po rodu iz Tirolske (slabotiljiv kraj Piory?) se prvič poroči v Mariboru 7. 7. 1704 in drugič 8. 2. 1720.¹¹¹ Umre 6. 3. 1729.¹¹² V tem času se večkrat omenja v matrikah ob rojstvih in smrtih otrok in žen.¹¹³ 1709 dobi 2 fl.¹¹⁴ 1727 omenjen kot poročna priča.¹¹⁵

ULRICH, zlatar

omenjen 1474 med premožnimi meščani, ki so pomagali mestnemu sodniku Leonhardu Igelschoferju pri utrditvi mesta.¹¹⁶

VID, zlatar

omenjen 1455 in 1456 kot lastnik hiše v beležki o davčnih izstankih mariborskega mestnega sodnika Sebald Mitterhuebarja iz leta 1465.¹¹⁷

¹⁰¹ Mrliška knjiga II., str. 110, ž. c. Janeza Krstnika Maribor, AS

¹⁰² Mariborska mestna knjiga — Marchburger Stadtbuch, Urkundenabschrift d. XVI.—XVII. J., fol. 105—203a, str. 187 nove foliacije, fotokopija originala, ki ga hranijo v SLA Graz, v PAM

¹⁰³ Slara zemljiška knjiga Maribor, fol. 182, SLA Graz

¹⁰⁴ Poročna knjiga I., str. 74, ž. c. Janeza Krstnika Maribor, AS

¹⁰⁵ Rojstna knjiga III., str. 452, 505, 603, 625, 739, ž. c. Janeza Krstnika Maribor, AS

¹⁰⁶ Mrliška knjiga I., str. 319, 334, Mrliška knjiga II., str. 7, ž. c. Janeza Krstnika Maribor, AS

¹⁰⁷ Cerkveni obračuni župnijske cerkve sv. Marjana v Kamnici pri Mariboru za leto 1760, PAM

¹⁰⁸ Zemljiška knjiga I., fol. 13, PAM

¹⁰⁹ Mariborska mestna knjiga, d. r. fol. 283 — 300a, str. 288a nove foliacije, fotokopija v PAM

¹¹⁰ I. Bach: o. c. str. 257—280

¹¹¹ Mrliška knjiga 1762—1857, str. 7, ž. c. Janeza Krstnika Maribor, AS

¹¹² Poročna knjiga I., str. 460, 582, ž. c. Janeza Krstnika Maribor, AS

¹¹³ Mrliška knjiga II., str. 252, ž. c. Janeza Krstnika Maribor, AS

¹¹⁴ Mrliška knjiga I., str. 218, 224, 225, 229, ž. c. Janeza Krstnika Maribor, AS

¹¹⁵ Rojstna knjiga 1701—1739, str. 533, 572, 728, ž. c. Janeza Krstnika Maribor, AS

¹¹⁶ G. Wolfbauer: o. c. str. 68

¹¹⁷ Poročna knjiga I., str. 639, ž. c. Janeza Krstnika Maribor, AS

¹¹⁸ R. G. Puff, II., n. c. str. 83

¹¹⁹ Mestni arhiv Maribor, 8. karton, SLA Graz

JOHANN WINDISCH, zlatar

omenjen 1695 kot mariborski meščan in zlatar ob rojstvu hčerke.¹¹⁸ Umre 15. 4. 1707.¹¹⁹ V matrikah omenjen še ob rojstvih in smrtih otrok v tem času.¹²⁰

JOSEPH ANTON ZECKL (ZBEKEL, ZEKL), zlatar

zlatar s tem imenom omenjen v popisu dunajskih mojstrov pred 1722,¹²¹ iz česar I. Bach sklepa, da je prišel v Maribor iz Dunaja podobno kot J. Reymann.¹²² V. Reitzner navaja v svojem seznamu dunajskih meščanskih zlatarjev do 1722 tudi Josepha Andonyja Zeckla (Zvekl), ki se pojavlja po 1719 in še 1728, kar bi pomenilo, da bi Zeckl lahko prišel v Maribor proti koncu 20. let 18. stoletja.¹²³ Ima hišo v takratni Cerkveni ulici (Kürchgassen), ki jo je dobil obenem s pravico do zlatarske obrti s poroko. Januarja 1739 se je namreč, vdovec, poročil z Reymannovo vdovo Ano.¹²⁴ V letih 1739, 1742, 1746, 1748 in 1749 se omenja kot mariborski meščanski zlatar v zadolžnicah mestnega arhiva.¹²⁵ Umre 30. 12. 1757, star 65 let.¹²⁶ Dela: 1738 skupaj z Reymannom in drugimi zlatarji izdelava oblogo glavnega oltarja zagrebške katedrale, ki ni v celoti ohranjena.¹²⁷ V župnijski cerkvi v Pregradi so ohranjeni štirje, v župnijski cerkvi sv. Katarine v Zagrebu pa sta še dva enaka svečnika s Zecklovo signaturo IAZ v srčastem ščitku. Vseh šest svečnikov izvira verjetno iz zagrebške katedrale. V zakladnici katedrale hranijo dva Zecklova relikviarja v obliki monštrance in tri okvire kanonskih tabel, ki so pripisane Zecklu in Reymannu.¹²⁸ 1746 je izdelal ciborij za cerkev sv. Jožefa v Studencih pri Mariboru, ki pa ni več ohranjen.¹²⁹ Iz 2. četrtine 18. stoletja je monštranca iz župnijske cerkve sv. Petra na Kronske gori.¹³⁰ Ivo Lentič mu pripisuje kelih iz 1722 z dunajsko značko iz župnijske cerkve sv. Mihaela v Osijeku, ki bi časovno spadal v obdobje njegovega bivanja na Dunaju.¹³¹

JOSEF ZWICKL, zlatar

omenjen 1748 kot zlatar v Mariboru.¹³²

VERONICA, pasarka

6. 7. 1762 so pokopali pasarko Veroniko, staro 43 let.¹³³

ANDREJ, pasar

19. 9. 1760 so pokopali Rosalijo, hčerko pasarja Andreja.¹³⁴

¹¹⁸ G. Wolfbauer: o. c. str. 73

¹¹⁹ Mrliška knjiga I., str. 190, ž. c. Janeza Krstnika Maribor, AS

¹²⁰ Rojstna knjiga I., str. 292, 656, 727, ž. c. Janeza Krstnika Maribor, AS

¹²¹ Mrliška knjiga I., str. 155, 190, 257, 287, 297, ž. c. Janeza Krstnika Maribor, AS

¹²² En otrok mu 14. 3. 1701 umre v Gradcu (G. Wolfbauer: o. c. str. 73)

¹²³ E. Lelsching: o. c.

¹²⁴ I. Bach: o. c. str. 257—280

¹²⁵ V. Reitzner: Alt Wien Lexikon, Edelmetalle, Wien 1962, str. 170

¹²⁶ Poročna knjiga I., str. 746, ž. c. Janeza Krstnika Maribor, AS

¹²⁷ Stara zemljiška knjiga Maribora, fol. 152, SLA Graz

¹²⁸ Mestni arhiv Maribora, 4. karton, SLA Graz

¹²⁹ Mrliška knjiga I., str. 329, ž. c. Janeza Krstnika Maribor, AS

¹³⁰ I. Bach: o. c. str. 257—280

¹³¹ I. Bach: o. c. str. 257—280

¹³² Cerkveni obračuni cerkve sv. Jožefa v Studencih pri Mariboru za leto 1746, PAM

¹³³ M. Simoniti: Prispevek k poznavanju mariborskega baročnega zlatarja Josepha Antona Zeckla, Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske, XXVIII, 1, Zagreb 1979, str. 32—35

¹³⁴ M. Simoniti: Zlatarska in pasarska obrt v Slovenjem Gradcu, ZUZ, N. v., XIV—XV, Ljubljana 1979, str. 199—210

¹³⁵ I. Lentič: Nekoliko radova bečkih zlatara 18. stol. u Osijeku i Aljmašu, Peristil 12—13, Zagreb 1969—70, str. 134—135

¹³⁶ G. Wolfbauer: o. c. str. 74

¹³⁷ Mrliška knjiga II., str. 1, ž. c. Janeza Krstnika, Maribor, AS

¹³⁸ Mrliška knjiga I., str. 332, ž. c. Janeza Krstnika Maribor, AS

IZPIRALCI ZLATA

STEPHAN FASSER

omenjen 1689.¹³⁵ 15. 5. 1681 se poroči z Lucijo Herbin, ki umre 26. 2. 1689, imenovana kot žena izpiraleca zlata.¹³⁶

STEPHAN JURCHI

omenjen ob svoji smrti 28. 12. 1694 kot izpiralec zlata.¹³⁷

MATIJA

se omenja 22. 7. 1609 v listini, v kateri mestni sodnik in mestni svet mariborski potrjujeta njegovi ženi in njenim otrokom iz prvega zakona posest vinograda.¹³⁸

PETER

se omenja 2. 4. 1562 v listini, v kateri prodaja Uršula poročena Krabat svojemu očetu Petru, izpiralcu zlata iz Dogaš vinograd pri Jarenini.¹³⁹

JOSEPHUS TERNOSCHNIGG

omenjen 1691 v seznamu ruških dijakov kot Mariborčan in kasnejši iskalec zlata v Dravi.¹⁴⁰

AUS DER GESCHICHTE DES GOLDSCHMIED- UND GÜRTLERHANDWERKS
IN MARIBOR

Zusammenfassung

Es gibt noch keine geschichtliche Beschreibung des Goldschmied- und Gürtlerhandwerks von Maribor. Als Grundlage könnte der vorliegende Beitrag dienen, der die Mariborer Goldschmiede und Gürtler vom 15. Jahrhundert bis zum Ende des 18. Jahrhunderts behandelt. Die Meister der beiden Handwerke aus dem 19. Jahrhundert werden in der Fortsetzung des ČZN besprochen. Es konnten Daten über 29 Goldschmiede und 16 Gürtler, die in diesem Zeitabschnitt ihr Handwerk in Maribor ausübten, gesammelt werden. Es ist noch eine Liste der Goldwäscher auf der Drau aus dem 16. und 17. Jahrhundert beigelegt. Unter den Goldschmieden wurde im Jahre 1436 Laslo als erster erwähnt, unter den Gürtler aber Hans im Jahre 1467. Ihnen folgen in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts noch sieben Goldschmiede und ein Gürtler. Aus dem 16. Jahrhundert sind vier Goldschmiedsmeister bekannt, aus dem 17. Jahrhundert zwei. Alle werden hauptsächlich in Vermögensurkunden erwähnt. Für das 18. Jahrhundert gibt es mehrere Angaben. In diesem Zeitabschnitt lebten in Maribor 12 Goldschmiede, 2 Juweliere und 13 Gürtler. Man kann zahlreiche kontinuierliche Verbindungen zwischen den Werkstätten beobachten, wie auch viele verwandtschaftliche Beziehungen. Auch die Herkunft der Goldschmiede und Gürtler von Maribor kann man aus den Eintragungen in den Matrikeln ersehen. Aus der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts stammen die ältesten punzierten Goldschmiedsarbeiten zweier bedeutenden Goldschmiede von Maribor J. B. Reymann und J. A. Zeckl.

¹³⁵ R. G. Puff, II.: o. c., str. 154

¹³⁶ Mrljska knjiga 1664—1762, str. 123, ž. c. Janeza Krstnika Maribor, AS

¹³⁷ R. G. Puff, II.: o. c., str. 154. Mrl. knjiga 1664—1762, str. 112, ž. c. J. Krstnik, Maribor, AS

¹³⁸ J. Milnarčič: GZM, še v rokopisu

¹³⁹ J. Milnarčič: GZM, še v rokopisu

¹⁴⁰ Ruška kronika. Seznam dijakov ruške gimnazije, Zupnijski urad Ruše

Za ljubezno pomoč pri iskanju arhivskih podatkov se zahvaljujem prof. Antoši Leskovcu in dr. Jožetu Milnarčiču, ki mi je dovolil vpogled v še ne objavljeno gradivo za VII., VIII. in IX. zvezek GZM. Prav tako pa tudi prof. dr. Jožetu Koropcu.

MARIBOR IN NAJVEČJI SLOVENSKI KMEČKI UPORI

Jože Koropec*

UDK 323.4:316.343.64(491.12 Maribor)»1478/1635«

KOROPEC Jože: Maribor in največji slovenski kmečki upori. (Maribor und die grössten slowenischen Bauernaufstände.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 54=19(1983)1—2, str. 84—92.

Izvirnik v sloven., povzetek v nem., izvleček v sloven. in angl.

Mesto Maribor je bilo manj ali bolj povezano z največjimi slovenskimi kmečkim upori, najbolj s Prvim in Drugim slovenskim kmečkim uporom. V Mariboru je izšla v zadnjih 75 letih marsikatera razprava o slovenski kmečki puntariji. V skoraj vsakem povojnem letniku Časopisa za zgodovino in narodopisje se izpopolnjuje zgodovina kmečkih uporov. Mariborčani Jaro Dolar, Mirko Križman in Jože Milnarič seznajajo slovensko in nemško javnost s pesmimi o puntih. Veliki Drugi slovenski kmečki upor leta 1635 je znova zažarel v romanu z Mariborom zelo povezanega pisatelja Antona Ingoliča.

UDC 323.4:316.343.64(497.12 Maribor)»1478/1635«

KOROPEC Jože: Maribor and the Greatest Slovene Peasants' Uprisings. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 54=19(1983)1—2, p. 84—92.

Orig. in Slovene, summary in Germ., synopsis in Slovene and Engl.

3 reprints of originals and translations of rebellion poems. The town of Maribor was less or more connected with the biggest Slovene peasants' uprisings, mostly with the First and Second Slovene Peasants' Uprising. In the last 75 years many a treatise about the Slovene peasants' rebellion was issued at Maribor. In nearly each post-war volume of the Review for History and Ethnography the history of the peasants' uprisings has been completed. The citizens of Maribor Jaro Dolar, Mirko Križman and Jože Milnarič make the Slovene and German public acquainted with the poems about the rebellions. The great Second Slovene Peasants' Uprising in the year 1635 glowed up afresh in the novel of the writer Anton Ingolič, who was closely tied up with Maribor.

Slovensko ljudstvo, med najmanjšimi po številčni moči v Evropi, se je dvigalo od 14. stoletja v prek 120 kmečkih vstajah, najbolj v 16. in 17. stoletju, in s tem izpričalo toliko puntarske in življenjske moči, da bi kaj podobnega težko zasledili drugod. Največje slovenske kmečke vstaje v letih 1478, 1515, 1573, 1635 in 1713 smemo upoštevaje slovensko skromno številčno jakost mirno vključiti med največje v svetovnih razsežnostih.

Kakšna je bila vloga mesta Maribora v njih?

Prvi večji upor, ki je pretresal zlasti slovenski del Koroške leta 1478, je dvignila koroška kmečka zveza, prva takšna zveza med Slovenci. Izoblikovala se je kot prepovedan plod sicer prav tako prepovedanih podložniških zborovanj

* Dr. Jože Koropec, izredni profesor, Pedagoška akademija Maribor.

že leta 1473. Naslednje leto je februarja naslovila na zborujoče zastopnike koroških in kranjskih deželnih stanov poslanico s svojo uporniško grožnjo, da bodo njeni ljudje nehali izpolnjevati podložniške obveznosti, če ha organiziranje protiturske obrambe še vnaprej nemarno in zanikrno. Zanimivo je, da so tudi štajerski podložniki ravnali v istem letu podobno. Na zasedanju v Mariboru so zvedeli štajerski deželni stanovi pred 9. decembrom 1474. leta, da se bodo podložniki ali izselili ali se povezali s Turki, če obramba dežele ne bo učinkovita. Turki so že nekaj let po deželi strahotno pustošili. O podložniški grožnji so stanovi obvestili celo cesarja.¹ V Mariboru so že od srede 15. stoletja večkrat zasedali štajerski deželni stanovi, včasih tudi stanovski odborniki Koroške, Kranjske in Štajerske, treh dežel Notranje Avstrije.²

V največjem slovenskem kmečkem uporu leta 1515 je Maribor imel važno vlogo.

Kranjski stanovski zastopniki so predlagali 20. marca cesarjevemu namestniku krškemu (Krka-Gurk na Koroškem) škofu in kardinalu Mateju Langu na Dunaju med drugim tudi zbiranje deželnih vojsk. Južnoštajerska vojska bi se naj zbrala v Mariboru.³

Ptujski podjetnež Janez Svetkovič je posedoval z bratom Adamom zbelovsko (Zbelovo zahodno od Poljčan) zemljiško gospodstvo od leta 1509, Adam Svetkovič konjiško zemljiško gospodstvo od leta 1511 in spodnje-mariborsko zemljiško gospodstvo od leta 1514. Bila so vsa deželnoknežja lastnina. Že 18. maja 1515 so vedeli v Ljubljani za uporne zbelovske in konjiške podložnike. Prav gotovo se je o tem raznesel glas tudi po Mariboru. Ko se je par dni zatem začelo kar 14-dnevno slovensko-štajersko zelo množično konjiško puntarsko zborovanje, so morali biti med zborujočimi do Ptuja tudi uporniki iz mariborske južne okolice. V pismenem sporazumu s komisijo štajerskega deželnega glavarja so južno-štajerski zborovalci med drugim obljubili, da bodo že osvojene gosposke postojanke takoj vrnili. To je veljalo tudi za grad Podčetrtek, last koroškega krškega škofa, osvojenega že pred 31. majem. Pred 10. junijem so ga res vrnili in Abac Šrot, krški upravnik v Vitanju, je Podčetrtek takoj oskrbel s posadko 16 mož, ki so zvečine prišli iz Maribora, morali pa zaradi puntarske nevarnosti na daljšo pot skozi sosedno ogrskohrvaško državo.⁴

Proti koncu junija se je zbirala stanovska vojska z južne Štajerske v Mariboru. Pri Viltušu (zahodno od Maribora) je okoli 1. julija paralizirala vstajnike ob Dravi. Tu je zginilo takrat zelo dosti Rušanov, podložnikov koroškega šentpavelskega samostana. Zanimivo je, da urbarji za Ruše in Viltuš po uporih niso poznali puntarskega srebrnika, trajnejše kazni za udeležence upora. Po zmagi je mariborska stanovska vojaška skupina odhitela prek Konjic v Celje in se tam združila z glavnino protipuntarske vojske.⁵

Najboljši vir za najobsežnejšo bitko slovenske kmečke vojske v Celju je 30-vrstna nemška vojaška pesem, ki so jo natisnili že julija 1515 na Dunaju v obliki novičarskega lista. Le dva ohranjena primerka se nahajata sedaj v Ljubljani in Berlinu. Bajni klici slovenske kmečke vojske, ohranjeni v tej pesmi, predstavljajo zaslužen prve slovenske tiskane besede. Mariborčan doktor Jože Mlinarič je leta 1972 preliel celotno pesem v slovensko umetnino. Mariborčan univerzitetni profesor doktor Mirko Križman pa leta 1983 slovenske besede v

¹ Franz Krones: Vorarbeiten zur Quellenkunde und Geschichte des mittelalterlichen Landtagswesens der Steiermark, BKSGQ 2, 1885, 98—99.

² B. Seufferl-G. Kogler: Die ältesten steirischen Landtagsakten II, 1858.

³ Bogo Grafenauer: Boj za staro pravdo v 15. in 16. stoletju na Slovenskem, 1974 (Grafenauer), 46—47.

⁴ Jože Koropec: Srednjeveško konjiško gospodstvo, ČZN 43, 1972, 8.

⁵ Jože Koropec: Zbelovo, Studenec, Pogled do srede 17. stoletja, ČZN 51, 1980, 270.

⁶ Jože Koropec: Vitanjsko zemljiško gospodstvo do 17. stoletja, ČZN 52, 1981, 16.

⁷ Jože Koropec: Ruše v srednjem veku, ČZN 48, 1977, 85.

⁸ Jože Koropec: Srednjeveško gospodstvo Slovenj Gradec, ČZN 49, 1978, 25.

njej v nemščino. Mariborčan profesor Jaro Dolar se je posvetil latinski škofjeloški pesmi, prav tako zelo pomembnemu sodobnemu viru za Prvi slovenski kmečki upor leta 1515 in jo odlično prepesnil v slovenski jezik leta 1973. Mirko Križman letos seznanja z vsebino škofjeloške pesmi nemški jezikovni svet v njeni nemški prepesnitvi. Jože Mlinarič se je letos lotil tudi prevoda tistih verzov Celovške rimane kronike, ki v nemščini govorijo o punktu v letu 1515 okoli Celovca.⁶

Ein neues lied von den krayn- nerischen bauren.

33t wunder zu der krayn vntuel thet sich so fer aus paittū. In kurtz-
er zeit zu krieg vnd streit/ tham manger her von werten. An irer ge-
mait thet sy schreyen Stara pranda/ am yeder wolt sich reden/ seines
hern gut vnd schreyen. Leut hup leut hup leut hup leut hup woga gmai-
na/ mit gmainem rat sy thamen dar/ fur gschloß/ set marel/ hie das ist ir ar.

Der adel guet/ an so seyen muet/ thet sich gar stark auff schwingen/ er
macht das pēst/ war mit der leg/ mit vechen vnd mit ringen der krayn
schar/ was wessen dat. Stara pranda/ die launt/ thetten pangen
mit spießen vnd mit sängen. Leut hup. l. l. l. woga gmaina/ der bauren
pand/ was yet trent/ ir thamer weis vnd das endt.

Der bauren list/ man mit vergift/ zu singen vnd zu schreiben/ in irem milt
das edel pluett/ dachū sy zimetreiben/ sy schreyen fer yelenge/ yemer/ Stara pranda/ den geistlichū mit schencken/ ir milt vū gnam zu bedene/ en.
Leut hup. l. l. l. woga gmaina/ thamer sol ab wenden/ er milt den
krieg vordenden.

Der bauren rat/ gar oft vnd diat/ gen Cili her thet schicklen/ Begert do
vil/ am selkain spil/ die stat thet sich erquickten/ mit puchsen gūt/ sy schre-
cken thut. Stara pranda/ am yeder schawt/ bey seinem ayd/ es solt der
stat werden layd. Leut hup. l. l. l. woga gmaina/ wir wellens frischlich
vohen an/ thamen darin leben lan.

Ans tags mit veyt nach vesper zeit/ die bauren thetten heidungen/ wol
zu der stat/ in iamer sonot/ vey maitū die zu leuungen/ mit ei macht/ in
heir das lacht. Stara pranda/ pald was in entgegen/ gan man gschach
sy auff der walt/ stat stan. Leut hup. l. l. l. woga gmaina. n puchsen wor-
den krachten/ das spil wil sich machen.

Gar pald darnach/ ain spil da gschach/ gat manger ward erschodent
auff der bauren seyt/ in klamer zeit/ es her ain endt ir pūchen/ erlich ans
Iphetten klam gevin. Stara pranda. Sy haben die schantz verlorit
man hat in trucken gschoren. Leut hup. l. l. l. woga gmaina/ durch/ Ir
falsch sinn vnd arglist/ erhangen vnd auch geipft.

⁶ Paul Kheppiz: Clagenfurterische Chronik, izdal D. Jandl, Celovec-Klagenfurt, 1968
Jože Mlinarič: Nova pesem o kranjskih kmetih, Srednjeveško slovstvo, 1972, 199-198
Jaro Dolar: Tisti čas ljudstvo... Kmečki upori v slovenski umetnosti, 1974, 78
Jože Koropeč: Mi smo tu. Veliki punkt na Slovenskem v letu 1515, 1985

AIN NEWES LIED VON DEN
KRAYNNERISCHEN BAURENNOVA PESEM O KRANJSKIH
KMETIH

Hört wunder zu
der baurn vnru
thet sich so ser auspraitten.
In kurtzer zeit
zu krieg vnd streit
kham maniger her von weitten.
Aus irer gemain
theten sy schreien
Stara prauda
[Alte Rechte!]
ain yeder wolt sich rechen
seines hern gut nun schwächen.
Leukhup leukhup leukhup leukhup
[Nur auf, nur auf, nur auf, nur auf,]
woga gmaina
[ihr armen Bauern!]

mit gmainem rat sy khamen dar
fur gschlösser marckht das ist war.

Der adel guet
auss freyem muet
thet sich gar starck auff schwingen
er macht das pöst
war nit der letzst
mit vechten vnd mit ringen
der baurn schar
was rueffen dar.
Stara prauda
die lantzknecht thetten prangen
mit spiesen vnd mit stangen.
Leukhup, l. l. l. woga gmaina
der bauren pundt was zertrent
ir khainer west vmb das endt.

O, čujte to:
nemir močno
vse kmečki je preplavil.
V kratkem že
premnogi je
prišel na boj od daleč.
Iz množice
krik čuje se:
Stara pravda!
Vsak rad bi maščevanje,
gospoda premoženje.
Le vkup, le vkup, le vkup, le vkup,
uboga gmajna!
Sklenili so in že gredo
nad mesta in gradove.

In plemič se
prav hlabro je
postavil jim po robu.
Srčno se bil,
ni zadnji bil
v boju in spopadu.
Kmetje tako
tu vsi vpijó:
Stara pravda
Landsknehti se bleščijo
in sulice vihtijo.
Le vkup, le vkup, le vkup, le vkup,
uboga gmajna!
In kmečki punt razbit je zdaj,
nihče ne ve, kaj pride.

Jože Koropeč: Der innerösterreichische Bauernkrieg im Jahr 1515 — der erste slowenische Bauernkrieg — der Erste slowenische Bauernaufstand. Burgenland in seiner pannonischen Umwelt, Eisenstadt, 1984, 228–241.

Prevod: prof. dr. Mirko Križman z Unizerze v Mariboru (Pedagoška akademija) s tole obrazložitvijo:

Stara prauda
Alte Rechte!
V prevodu je bila izbrana množinska oblika, čeprav je pojem v slovenščini v ednini. Vendar se zaradi tega ne spremeni nič na pomenu, ker je šlo za več zahtev kmetov. Predvidena oblika tudi metrično in ritmično mnogo bolj ustrežata originalu.
Leukhup leukhup leukhup leukhup woga gmaina
Nur auf, nur auf, nur auf, nur auf, ihr armen Bauern!
Metrično, ritmično, zvočno in pomensko ustreza tak prevod. V originalu je sicer le vkup (leukhup) ..., kar bi moralo biti dobesedno v nemščini nur zusammen...! S tem pa bi popolnoma porušili metrum in ritem. Gre pa vendar za poziv k uporabi in za pesem.
Uboga gmaina (woga gmaina) bi bilo v nemščini dobesedno arme Gemeinde v pomenu armee Bauernvolk. Slovenska beseda gmajna (izpričana od 16. stol. — gl. Fr. Bezjač: Etimološki slovar slovenskega jezika, prva knjiga, 1976, str. 151) je izposojena iz srbn. gemelne »občinska skupna posest« (Bezjač, prav tam) in je pri Slovencih med drugim ohranila pomena »skupna zemlja« in »skupnost kmetov« ispolno »izkoriščani tlačani«. S pomensko zvezo v pesmi (tudi na Nemškem se je govorilo takrat o kmečkih uporih — Bauernaufstände), s priložnostjo in armen in z zgradbo verza obdržimo pomen originala. Prav tako so s tem prevodom ohranili mnogi ponavljajoči se samoglasniki (celo diftongizirani) v stopicah in hiperkatalektični verz.

Der bauru llt
man nit vergist
zu singen vnd zu schreiben
in lrem muet
das edel pluot
erdachten sy zuuertreiben
sy schrayen ser
ye lenger ye mer
Stara praua
den geistlichen nit schencken
ir nütz vnd gwin zu bedencken.

Leukhup, l. l. l. woga gmaina
ir khainer sol abwenden
er muest den krieg vor enden.

Der bauren rat
gar oft vnd drat
gen Cili her thet schicken
begert do vil
ain seltzam spil
die stat thet slch erquicken
mit püchsen guet
sy schrecken thut.
Stara praua
ain yeder schwur bey seinem ayd
es solt der stat werden layd.
Leukhup, l. l. l. woga gmaina
wir wellens frischlich vahan an
khainen darin leben lan.

Ains tags nit weyt
nach vesper zelt
die bauren thetten herdringen
wol zu der stat
in iamerss not
vermainten die zubezwingen
mit irer macht
ir hertz das lacht.
Stara praua
pald was in entgegen gan
man gsach sy auff der walstat stan.
Leukhup, l. l. l. woga gmaina
ir püchssen worden krachen
das spil wil sieh machen.

Gar pald darnach
ain spil da gsach
gar maniger ward erstochen
auff der bauren seyt
in klainer zeit
es het ain endt ir puechen
etlich aus In
hetten klain gewin.
Stara praua

Sy haben die schantz verloren
man hat in trucken gschoren.
Leukhup, l. l. l. woga gmaina
durch Ir falsch sinn vnd arglist
erhangen vnd aueb gespist.

Nakana zdaj
se kmetov naj
zapiše in zapoje.
V predrznosti
bi modro kri
radi s sveta pregnali.
Vsak dan vpijó
vse bolj močno:
Stara pravda!
In še za tem stremijo,
da cerkve last dobijo.
Le vkup, le vkup, le vkup, le vkup,
uboga gmajna!
Nihče ne sme zdaj iz vojské,
vsak mora z njimi iti.

Sklenili so
in pošljejo
tja k Celju svoje čete.
Poigrati se
si z njim želé.
Se mesto utrjuje.
S pokom hudó
ga plašijo.
Stara pravda!
So vsi prlsego dali:
se bodo maščevali.
Le vkup, le vkup, le vkup, le vkup,
uboga gmajna!
»Podkurimo jim dobro mi,
vse bomo pomorili!«

Nekega dne —
večer je že,
pritisnili so k mestu.
Menili so,
gorje, z močjo
zavzeti ubogo mesto.
In v srcu vseh
se čuje smeh:
Stara pravda!
Na okope že prodrejo,
meščani se uprejo.
Le vkup, le vkup, le vkup, le vkup,
uboga gmajna!
Se kmalu slišal pok bo pušk,
se igra bo začela.

In kmalu se
pričela je
tu igra. Prav v kratkem
premnogi kmet
je bil ubit.
Je konec njih početju!
Premnogi, dà,
plačilo lma:
Stara pravda!
Jih z okopov so odbili,
vso igro so izgubili,
Le vkup, le vkup, le vkup, le vkup,
uboga gmajna!
Za hudobijo, zvitost kol
in vislice dobijo.

O NIMIUM STEURIS TUNC ANGITUR UNDIQUE VULGUS
 CONSPIRATQUE SIMUL JURANS PLEBS RUSTICA FALLAX
 RURE LIGAM SARXIT SUPERIS SUA JURA RECUSANS
 IN DOMINOS COLLECTA SUOS PLEBS SURGIT INIQUA
 CONCURRUNTQUE SIMUL DUCTI RANCORE MALIGNO
 MAGNATUM MUNDO CUPIUNT EXTINGUERE NOMEN
 INDE SACERDOTES MAGNO LIVORE PEROSOS
 NOBILIUMQUE GENUS PRORSUS DELERE MINANTUR
 FOEDERE NON CESSARE PRIUS QUIN ORBE POTENTES
 EXSTIRPENT CUNCTOS DIRO GLADIOVE TRUCIDENT
 VAE FRUSTRA VALIDO VINCTI SUNT MARTE REPULSI
 RUSTICITAS MOX POENAM PERTULIT INDE REBELLIS
 ARMIS PARS PERCUSSA; RUIT DUM CUSPIDE FIXA
 PARS CULTRO PARTITA, QUADRI PARS ARBORE PENDENS
 PARS ADESQUE SUAS HINC CONSPICIT URERE FLAMMIS
 NUMMIS QUISQUE SUAM PAUPERQUE REDIMERE CASAM
 COGITUR AC LOCUPLES VACUAT NUMISMATE BURSAS
 FLETIBUS ET PLANCTU TRISTATUR VULGUS AMARE
 SUSTINET HANC POENAM MOESTO CUM CORDE COLONUS
 JURE QUOD HOS PRAEFERT DOMINOS CUM PERDERE CURAT

TISTI ČAS LJUDSTVO POVSOD SO STISKALE ŠTIBRE NEZNOSNE.
 IN ZAROTILA TEDAJ VEROLOMNA SE KMEČKA JE GMAJNA,
 PUNT JE SKLENILA IN TERJALA PRAVDO SVOJO OD VIŠIH,
 ZDRUŽENA V SRDU SE VZDIGNILA PROTI GOSPODI JE SVOJI.
 VKUP SO BRŽ PRIBEŽALI GNANI OD JEZE ZLOHOTNE
 ZBRISATI Z ZEMLJE HOTEČ IME IN SPOMIN VELIKAŠEV.
 V BLEDI ZAVISTI NATO SVEČENIKOM SO MRZKIM PRETILI,
 DA KAKOR PLEMICEV ROD JIH VSE IN POVSEM POKONČAJO,
 PUNTA IN VLADE V DEŽELI, DA PREJ NE BODO PUSTILI
 DOKLER JIH VSEH NE ZATRO IN POKOLJEJO Z MEČEM POGURNIM.
 TODA BILI SO ODBITI IN ZMAGANI V BOJU STRAHOTNEM.
 KMALU ZAROBLIENE KMETE UPORNE ZATEKLA JE KAZEN:
 DEL SO Z OROŽJEM POBILI, DEL PA SO S KOPJI PREBODILI,
 DEL RAZČETVERILI SO IN POVESILI SO PO DREVESIH
 DEL PA ZAGLEDAL NATO JE DOMOVE SVOJE V PLAMENIH.
 REVEZ PRISILJEN JE BIL, DA NA NOVO KUPI SI HIŠO.
 K TEMU PA SE BOGATIN MU IZPRAZNIL JE MOŠNJO Z DENARCI.
 GMAJNA JE Z JOKOM IN TOŽBO PREKLINJALA BRIDKO USODO.
 Z GRENKO ZALOSTJO V SRCU PRENAŠAL TLAČAN JE TO KAZEN.
 IN PO PRAVICI — SAJ JE NAPLETAL POGUBO GOSPODI.

ZU JENER ZEIT WAR ALL DAS VOLK ÜBERLASTET DURCH STEUERN.
 EINE VERSCHWÖRUNG SCHIUF DA DIE TREULOSE BAUERNGEMEINDE,
 IM BUND VON DER HERRSCHAFT DIE RECHTE ABFORDERND.
 DIE BAUERN BESCHLOSSEN DEN AUFSTAND GEGEN DIE HERREN.
 IM ÜBLEN HASS KAMEN SIE EILIGST ZUSAMMEN,
 DIE NAMEN DER REICHEN UND DIE ERINNERUNG AN SIE ZU TILGEN.
 DANN DROHTEN SIE IM BLASSEN NEID DEN PRIESTERN,
 SIE WIE DAS ADELSGESCHLECHT ALLE UND GANZ ZU VERNICHTEN,
 NICHT FRÜHER VOM AUFSTAND UND VON DER MACHT ZU WEICHEN,
 BEVOR SIE NICHT ALLE ERSCHLAGEN MIT SCHRECKLICHEM SCHWERT.
 MAN SCHLUG SIE ZURÜCK UND SIEGTE IM HARTEN KAMPFE.
 DIE AUFSTÄNDISCHEN BAUERN ERHIELTEN SEHR BALD IHRE STRAFE:
 EIN TEIL WURDE MIT WAFFEN GETÖTET, EIN ANDERER MIT SPIESSEN
 DURCHBOHRT,
 EIN TEIL WURDE GEVIERTELT UND AUF DEN BÄUMEN GEHÄNGT,
 EIN TEIL ERBLICKTE ALSBALD IHRE HEIME IN FLAMMEN.
 ES MUSSTE DER ARME SEIN HAUS WIEDER ERKAUFEN,
 DABEI HAT IHM DER REICHE NOCH SEINEN GELDBEUTEL ENTLIEFERT.
 MIT TRÄNEN UND SEUFZERN VERFLUCHTE DAS VOLK SEIN HARTES
 GESCHICK,
 BITTEREN HERZENS ERTRUG DER FRÖNER DIE STRAFE.
 ES IST GERECHT SO, ER WOLLTE DIE HERRSCHAFT VERNICHTEN.

Med 9. in 13. julijem 1515 so zasedali štajerski deželni stanovi v Mariboru. Tu so sprejeli cesarjev odgovor na svojo prejšnjo prošnjo, da bi jim cesar poslal še nekaj najetih ogrskih konjenikov, sicer so računali tudi na pomoč s Tirolske. Cesar jim je v tem odgovoru sporočil, še ne vedoč za celjsko bitko, da bo sam osebno prišel potlačiti upor in da mu štajerski deželni stanovi morajo prispevati sredstva za kar 1000 najetih čeških pešcev. Štajerskim deželnim stanovom se celjski puntarski poraz ni zdel dovolj, tudi ne pričakovani prihod cesarjeve in koroške stanovske vojske iz Beljaka. V odgovoru cesarju so si želeli čeških pešcev in bili zanje pripravljeni prispevati 8000 funtov. Slovenska kmečka vojna se je razrasla v evropske razsežnosti.

Štajerske deželne stanove je na zasedanju v Mariboru seznanil Ahac Schrott, upravnik krškega zemljiškega gospostva Podčetrtek, kaj vse se je v slovenski kmečki vojni dogajalo v Podčetrtku.⁷

Mariborčane so morali leta 1515 vznemirjati v zvezi s slovensko puntarijo tudi prehodi delegacij, vojske in ujetnikov: aprila prihod in povratek delegacije po volji cesarjevega namestnika, ki jo je vodil novi štajerski deželni glavar (veliko gorenjsko puntarsko zborovanje pri Ljubljani), sredi maja in začetek junija prihod in povratek delegacije štajerskega deželnega glavarja (veliko južnoštajersko puntarsko zborovanje pri Slovenskih Konjicah), v drugi polovici junija prihod in povratek štajerske Štubenbergove vojske (bitka pri Slovenskih Konjicah), poleti prihod in povratek dela Herbersteinove vojske (bitka pri Celju), odgon ujetih puntarjev v Gradec.⁸

Upor, ki ga je vodil Beg (= Ambrož) Gubec-Matija v letu 1573, je segal na slovenski vzhod le do Frama.⁹ Po zlomu punta je okoli 1. marca 1573 burila Mariborčane strašna povorka na dolgo verigo prikovanih ujetih puntarskih kolovodij. O tem je zapisal Janko Orožen takole: »Dne 9. februarja je 15 žusemskih kmetov pripeljalo v Celje 42 zajetih upornikov, ki so jih zaprli v grajski stolp. Ranjence je obvezal celjski padar..., Janez Winkler je izdelal 41 obročev, ki so jih kmetom dali okrog vratu, Pavel Šmid pa 24 sežnjev dolgo, iz 900 členov sestojajočo verigo, na katero so kmete prikovali, preden so jih odpeljali v Gradec in usmrtili.«¹⁰ Na osnovi vira bl k temu zapisal še naslednje. Celjskega vicedoma so v njegovem protipuntarskem početju zvesto podpirali teharski kosezi. Že 3. februarja je poslal 3 koseze na ogled, 8. februarja 2 koseza v Planino, da sta tam grajskega upravnika opozorila, naj skrbno čuva ujetega Pavla Šterca, glavnega slovenskega voditelja v tem kmečkem uporu, pred 10. februarjem 2 koseza na ogled na hrvatsko mejo. Enajstega februarja so prignali Šterca iz Planine v Celje, kjer ga je vicedom s pomočjo rablja zasliševal. Tobija Strasser je s spremstvom oborožencev, padarja in 19 kmetov odvedel 41 ujetnikov skozi Maribor v Gradec pred 27. februarjem. Pavel Šterc je še pričakal novo leto v celjski ječi.¹¹

Jože Mlinarič bo še letos prepesnil nemško pesem o slovenski kmečki vojni 1573.

Velika puntarija leta 1635 je pretresla tudi Maribor. Štajerski deželni profos (poveljnik deželne policije) se je 17. aprila odpravil z oboroženim spremstvom iz Gradca prek Maribora na puntarsko področje okoli Vranskega. Proti koncu aprila se je vračal skozi Maribor v Gradec brez ujetih puntarskih kolovodij a z nad vse vznemirjajočimi vestmi o razplamtelem puntu, ki se je razširil že do

⁷ Grafenauer, 76, 102–103

⁸ Grafenauer, 54, 103

⁹ Jože Koropec: Krško bizeljsko gospostvo, CZN 42, 1971, 34

¹⁰ Jože Koropec: Framsko zemljiško gospostvo, tipkopis

¹¹ Janko Orožen: Zgodovina Celja in okolice I, 1971, 558, 666

¹² Celjski vicedomski arhiv, Posebni arhiv Celje, 35, Štajerski deželni arhiv v Gradcu

Jože Koropec: Zemljiško gospostvo Podsejeds do 17. stoletja, CZN 1981, 213

Jože Koropec: Mi smo tu. Veliki punt na Slovenskem v letu 1635, 1985

Frama. V prvi tretjini maja so prekucuhi obvladali že Slivnico, Hoče in Pohorski dvor. V Maribor, kamor so prestrašeni plemiči in njihovi oskrbniki bežali, so prihajale puntarske grožnje, da bo tudi mesto kmalu njihovo. Mestno vodstvo je prosilo za strelivo v Gradec. Betnava je dobila močno posadko. Že 10. maja je graška dvorna komora obvestila cesarja, da bo odposlala strelivo v Maribor, mestu samemu pa naslednji dan, da ga bo dobilo 8 centov. Zatem je po volji štajerskih deželnih stanov graški dvorni orožar Miha Morell namenil za nekaj pod poveljstvom Valentina Marianija v Maribor poslanih slavonskih krajišniških vojakov za 3067,5 goldinarjev orožja in streliva. Ta vojaška skupina je morala biti kar velika, saj so ji med drugim poslali tudi 300 mušket in 20 helebard. Tudi bi naj v Maribor poslali nekaj vojaških zalog iz Ptuja. Krajišniki so se pojavili pri Ptujju pred 16. majem, od koder je njihov poveljnik varaždinski general Jurij Ludvik Švarcenberg poslal skozi Maribor proti zgornještajerskim nemškim kmečkim upornikom najprej konjeniško kompanijo 50 borcev z zastavonošo in trobentačem pod poveljstvom Janeza Viljema Gallerja. V samem Mariboru pa so se zadrževali Marianijevi strelci (200) in nemški mušketirji (100), obojni iz Slavonske vojne krajine. Vsak Marianovih vojakov je dobival mesečno plačo 7 goldinarjev. Štajerski deželni stanovi so 16. maja naročili svojemu blagajniku, da mora takoj poslati v Maribor 8000 goldinarjev za plače krajišnikov. Ker to ni takoj storil, je mariborski mestni svet spomnil 23. maja deželne stanov, naj vendarle takoj pošljejo plačo za krajišniške vojake, ker jih zaradi davkov in prehodov vojsk izčrpani meščani ne morejo več oskrbovati. Nekateri meščanov so se že odločali za izselitev. Iz mesta so zadnje majske dni odposlali za krajši čas del Marianovih krajišniških vojakov v Celje. Preostali krajišniki so prvo polovico junija pred odhodom domov plenili in naropano pošiljali v Slavonsko krajino.

V prvih junijskih dnevih sta okoli Maribora nabirala najete vojaške za domačo vojsko radeljski zemljiški gospod Jurij Stübich in betnavski zemljiški gospod Volf Viljem Mlajši Herberstein. Stübich se je z nabranimi oboroženci napotil iz Radelj skozi Maribor 8. junija.

Med 1. in 5. junijem se je podila iz Gradca skozi Maribor proti Celju profosova oborožena skupina z nalogo, da vsaj zdaj privede v Gradec nekaj upornih voditeljev, zaprtih v Celju. Sredi junija se je profos vračal s svojim spremstvom šestih strelcev in dvoje konjenikov in s sedemnajstimi ujetniki. V Mariboru so povsem izčrpane puntarje naložili na lojtrske vozove in tako nadaljevati pot v Gradec. Tudi zatem so še lovili puntarje in jih zbirali po ječah, tudi v Mariboru.

Na vladarjevo pobudo so v Gradcu 18. julija imenovali za preiskovalnega sodnika za ujete puntarje v Mariboru in njegovem sosodstvu Janeza Andreja Partha. Ker ni obvladal slovenščine, so naročili, naj mu v Mariboru poiščejo sodnega tolmača. Parth se je še 9. avgusta mudil v Gradcu in osebno sprejel od dvornega računskega mojstra Tomaža Edra 100 goldinarjev za svojo predvideno mariborsko nalogo. V Maribor je odpotoval 11. avgusta in prišel v mesto ob Dravi 13. avgusta. Še istega dne je poslal po rablja v Slovensko Bistrico in Ravno Polje zahodno od Ptujja. Iz Maribora je hodil tudi v nekdanji štatenbergški grad nad Makolami in tam zasliševal vsaj 22 zapornikov, tako 17. avgusta in od 25. avgusta kar 14 dni. Okoli 10 zapornikov je zasliševal v Mariboru. Okoli 1. oktobra je predlagal notranje-avstrijski graški vladi kazni za 35 na Štatenbergu in v Mariboru zaprtih zaslišancev: za 1 obglavljenje, za 3 vešala, za 8 odgon med vojake prek morja, za 6 nadalnja zasliševanja in za 17 izpustitev.

Vlada je menila, da je Parth svojo nalogo slabo opravil. Osmega oktobra je predlagala vladarju, naj se z obglavljenjem obsojenega tudi razčeteri, izpusti pa se jih naj le 14.

Še 24. novembra 1635 je vladar ukazal Parthu v Mariboru, naj še nadaljuje s sodnim procesom, tudi proti morebitnim novim zapornikom, naj pri enem obsojcu na vešala spremeni v dosmrtno robijo na turški meji ob Rabi, enemu vešala v odgon med vojake prek morja. Z obglavljenjem je bil kaznovan majšperški podložnik Janez Strumpf, z vešali pa majšperški podložnik Jurij Zafošnik.¹²

V Mariboru je izšlo marsikatero pomembno delo o slovenskih kmečki puntariji, tako

Anton Kaspret: Tiranstvo graščaka Tahija in njegovega sina Gabrijela, ČZN 6, 1909, 70—108

Anton Kaspret: Oplenitev kunšperskih in podsredskih podložnikov l. 1573, ČZN 8, 1911, 21—32

P.(avel) Strmšek: O kmečkih vstajah v Studenicah, ČZN 14, 1918, 102—104

Bogo Grafenauer: Potek vseslovenskega kmečkega upora leta 1515 na spodnjem Štajerskem, ČZN 34, 1939 (1940), 145—160

Mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Modinci 5, 1973, 203 strani

Jože Koropec: Slovenski puntarji med 1573 in 1635, ČZN 46, 1975, 12—43

Branko Marušič: Po poteh velikega tolminskega punta 1713, 1976, 22 in 30 strani — pri založbi Obzorja.

V skoraj vsakem povojnem letniku Časopisa za zgodovino in narodopisje se izpopolnjuje zgodovina slovenskih kmečkih uporov.

Veliki Drugi slovenski kmečki upor leta 1635 je znova zažarel v romanu za Maribor zelo zaslužnega profesorja Antona Ingoliča: Pradedje, 1975, 467 strani.

MARIBOR UND DIE GRÖSSTEN SLOWENISCHEN BAUERNAUFSTÄNDE

Zusammenfassung

Dasselbe 1474. Jahr, als der kärntnerische Bauernbund, der Organisator des grossen Bauernaufstandes in Slowenien im 1478, ein Sendschreiben an die Vertreter der steirischen und kärntnerischen Landstände adressierte, mussten die steirischen Landstände auf ihrer Tagung in Maribor ihre schon rebellierenden Untertanen in Erwägung ziehen. viel enger war Maribor mit dem Ersten slowenischen Aufstand im Jahre 1515 verbunden. Der Lehnsherr von Konjice und Zbelovo, in Mittelpunkt des Aufstandsgebiets, war gleichzeitig der Lehnsherr der Mariborer Grundherrschaft. Ein grosser Teil des Heeres gegen die Aufständischen versammelte sich in Maribor. Im Juli tagten in Maribor die steirischen Landstände und verhandelten vorwiegend über den Aufstand.

Der Aufstand von Gubec im Jahre 1573 reichte nicht bis Maribor. Doch wurden die gefangenen Aufstandsführer durch die Stadt nach Graz getrieben, so wie schon im Jahre 1515 und später im Jahre 1635.

Am meisten wurde Maribor durch den grossen Aufstand im Jahre 1635 erschüttert. Die Grundherren aus der Umgebung flüchteten in die Stadt, die sich auf die Verteidigung vorbereitete. In der Stadt hielten sich überaus gewalttätige Soldaten auf. Über eine Gruppe von gefangenen Rebellen wurde nach dem unterdrückten Aufstand in Stari Grad oberhalb Makole und in Maribor Gericht gehalten. Die Rebellen aus Majšperk Janez Strumpf wurde mit Enthauptung bestraft und Jurij Zafošnik mit dem Galgen. Ein Rebelle wurde mit lebenslänglicher Zwangsarbeit an der türkischen Grenze an der Raab verurteilt und neun Rebellen wurden unter die Soldaten übers Meer vertrieben.

In Maribor erschien in den letzten 75 Jahren manche Abhandlung über den slowenischen Bauernaufstand. Fast in jedem Nachkriegsjahrgang der Zeitschrift für Geschichte und Ethnographie (ČZN) wird die Geschichte der slowenischen Bauernaufstände vervollständigt. Die Mariborer Jaro Dolar, Mirko Križman und Jože Mlinarič machen die slowenische und deutsche Öffentlichkeit mit Dichtungen von den Rebellionen bekannt. Der grosse Zweite slowenische Aufstand im Jahre 1635 erglühete erneut in dem Roman des mit Maribor eng verbundenen Schriftstellers Anton Ingolič.

¹² Jože Koropec: Ml smo tu. Veliki punt na Slovenskem v letu 1635, 1985

IZ ZBIRK POKRAJINSKEGA MUZEJA V MARIBORU

II. Podobice iz posesti rodbine Brandis

Sergej Vrišer*

UDC 75.046.3.056:069(497.12 Maribor)*17*

VRIŠER Sergej: Iz zbirke Pokrajinskega muzeja v Mariboru. II. Podobice iz posesti rodbine Brandis. (Aus der Sammlung des Regionalmuseums in Maribor. II. Heiligenbildchen aus dem Besitz der Familie Brandis.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 54 = 19 (1983)1—2, str. 93—104.

Izvirnik v sloven., povzetek v nem., izvleček v sloven. in angl., 8 slik, 2 faksimila.

V zbirki grafik mariborskega muzeja je 10 ročno naslikanih podobice iz posesti nekdanjih lastnikov mariborskega gradu — rodbine Brandis. Na nekaterih podobicah so posvetila, iz katerih je razvidno, da su bile namenjene grofici Brandis, ki je očito bila nekaj časa vzgojiteljica otrok cesarice Marije Terezije. Na treh podobicah so posvetila s podpisli Marije Terezije, na ostalih pa podpisli prince Karla Loharinskega in cesarčininih hčera, nadvojvodinj Marije Amalije, Marije Karoline in Marije Elizabete. Odprto ostaja vprašanje, katera grofica ali končesa Brandis je bila v dvorni službi.

UDK 75.046.3.056:069(497.12 Maribor)*17*

VRIŠER Sergej: From the Collections of the Provincial Museum at Maribor. II. Little Pictures from the Possession of the Brandis Family. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 54 = 19(1983)1—2, p. 93—104.

Orig. in Slovene, summary in Germ., synopsis in Slovene and Engl., 8 picl., 2 facsimiles.

In the collection of graphics at the Museum of Maribor there are 10 little pictures, painted by hand, from the possession of the once owners of the castle of Maribor — the Brandis family. On some pictures there are dedications from which it appears that they were designed for a countess Brandis, who had obviously been for some time governess of the children of the Empress Maria Theresia. On three pictures there are dedications with the signatures of Maria Theresia, on the other ones the signatures of Prince Charles the Lothringian and of the Empress' daughters, the archduchesses Maria Amalia, Maria Caroline and Maria Elizabeth. The question, which countess or count's daughter of Brandis was in service on the court, remains open.

V zbirki grafik mariborskega muzeja je 10 podobic, ki izvirajo najverjetneje iz posesti nekdanjih lastnikov mariborskega gradu, družine Brandis. Podobice so ročno delo na pergamentu in so zanimive že po izdelavi, še večjo pozornost pa zaslužijo zaradi posvetil, ki nam povedo, kdo jih je bil napisal in komu so bila namenjena.

* Dr. Sergej Vrišer, ravnatelj Pokrajinskega muzeja v Mariboru in profesor Filozofske fakultete v Ljubljani.

Podobica s sv. Stanislavom z začetka 18. stoletja

Sest podobic je opremljenih z letnicami, ki se nanašajo na posvetila, dve je moč datirati glede na pisca tekstov, dve pa lahko okvirno opredelimo po slogovnih značilnostih. V celoti gre za dela 18. stoletja, ko je bilo razširjanje podobic izredno priljubljeno in je zlasti po zaslugi jezuitov zajelo vse družbene plasti od najpreprostejših do vladarskih hiš. Tudi pri nas se je ohranilo sorazmerno precej baročnih podobic, naša skupina nabožnih sličic pa je posebej zgovorna in vredna omembe, ker prihaja vsaj 8 med njimi iz najvišjih krogov tedanje avstrijske družbe.

Za začetek bi predstavil dve podobici, ki nista datirani, sodita pa po mojem med zgodnejše v naši vrsti, morda v drugo tretjino 18. stoletja. Prva, s sliko sv. Stanislava (7,3×11,3 cm, inv. št. N. 1913) nam predstavlja v ovalu miniaturno dopasno podobo svetnika v redovnem oblačilu in s sklenjenima rokama. Oval obdaja čipkasta ornamentika, ki je izrezana z istega lista, na katerem je slika. Ne gre torej za prešane in sličici dodane papirnate aplikacije, kakršne v tem času pogosto zasledimo pri podobicah. Ornamentalni preplet je izredno pretanjen in se izvirno razživlja v mrežastih in vitičastih vzorcih, med katere vključuje še obrise ptic, rož, girland in simbol — božje oko.

Na spodnjem robu podobice, zunaj čipkaste površine, preberemo naslednji tekst:

Candida depictum tibi quem demonstrat imago
 Exprimere hunc in te pulchrius ipse potes.
 Sic oculos, sic ille manus, sic ora gerebat
 Mente, oculis, gestu, corpore sanctus erat.
 Hanc ergo speciem mens toto corpore spiret.
 In te depictus sic Stanislaus erit. ita. P.A.H.S.J.

Prof(?)sor addi(?)tissmus

Podoba svetnika, predvsem način, kako so oblikovane roke in obraz, izpričuje spretnega miniaturista. Versko spodbudo in zgledovanje pri sv. Stanislavu pa je imetniku podobice po vsej verjetnosti priporočal učitelj ali vzgojitelj-pater A. H.

Slikarske izurjenosti ni moč odrekati tudi roki, ki je naslikala drugo podobico z likom sv. Marjete (7,2×12 cm, inv. št. N. 1914). Medtem ko je sv. Stanislav upodobljen z vsemi nadrobnostmi in v zamolkli barvitosti, kot jo poznamo s sočasnih oljnih podob, je svetnica podana skicozno, v glavnih obrisih in barvah, ki so doma v poljudnejšem slikarstvu, postavimo pri slikah na steklu, poslikanem pohištvu in podobno. Tudi na tej podobici zbudi našo pozornost ornametirani okvir okoli osrednjega lika: s čopičem in peresom je bežno narisana rokokajska kartuša, nekaj vrtnic in podlaga za napis s svetničinim imenom, z vbodljaji in zarezi pa je podobno kot pri prvi podobici vsa površina kartuše čipkasto perforirana. Minucioznost tega dela se prav pokaže šele, če sliko pogledamo proti svetlobi.

Na tretjo mesto v časovni vrsti smemo bržda postaviti podobico s sv. Alojzijem (8,5×11,6 cm, inv. št. N. 1908). Svetnik v jezuitskem redovnem oblačilu drži v levici križ in prt, v desnici pa iz vrvi spleten bič. Na rdeče pregrnjeni mizi ob njem je videti lilijo, mrliško lobanjo in krono. Tudi ta slika je v osnovi nežna, predvsem v risbi obraza in rok, sicer pa gre za dokaj tipiziran baročni nabožni motiv, vreden omembe predvsem kot miniatura in zaradi ročne izdelave.

Bolj kot slička nas pritegne posvetilo na hrbtni strani podobice: *Sein Sie solchet nicht vergessen ihrer gehorsammen diener Prinz Karl von Lothringen Kaysl.Königl.Feldmarschal Lieutenant.*

Podobiča je torej priromala v domnevno posest družine Brandis s cesarskega dvora. Karel Lotarinški (1712—1780), brat cesarja Franca I. Štefana in svak Marije Terezije je zavzemal položaj feldmaršala lajtnanta do leta 1757, ko se je po nekaterih vojaških neuspehih umaknil na Nizozemsko, kjer se je posvečal ustanavljanju kulturnih institucij, umetniške akademije, knjižnic, a tudi

Podobiča z mariazellsko Materjo božjo, ki jo je grofici Brandis poslala leta 1765 nadvojvodinja Marija Amalija

pospeševanju trgovine in poljedelstva.¹ Posvetilo nam sicer ne pove, kdaj je bilo napisano, podpis z navedbo vojaškega naslova pa bi vsekakor govoril za čas do 1757. Prav tako ne izvemo, komu je bilo posvetilo namenjeno. Bržkone pa se ne motimo, če menimo, da gre za osebo, ki jo bomo spoznali po nekajkratnih omembah na naslednjih podobnicah.

Z letnico 1765 je označeno posvetilo na četrti podobici, ki prikazuje Marijo z detetom v ornamentiranem in z deželnimi grbi okrašenem okviru ter z napisom *Dass Schatzkammer bild zu Maria Cell* (10,3×15,6 cm, inv. št. N. 1907). Podobica povzema v precejšnji stilizaciji božjepotno sliko iz mariazellske zakladnice, vendar je motiv naslikan skrbno in s posluhom za dekorativno učinkovitost.

Na hrbtni strani preberemo naslednje besedilo: *Voici un image que je vó fait present ma chere Brandis pour que vó songies quelquefois a celle qui vó la donnée*

Amalie

Archiduchesse d'Autriche

Besedilo nam torej sedaj predstavi osebo, ki je bila v stiku z dvorom — najverjetneje grofico ali vsaj konteso iz družine Brandis, podobico pa ji je poslala nadvojvodinja Marija Amalija (1746—1804), šesti otrok Marije Terezije in poznejša žena Ferdinanda II iz rodu Bourbon-Parma. V času, ko je Brandisovi poklonila podobico, ji je bilo 19 let. Znano je, da je Amalija materi povzročala precej preglavic zaradi svojih čudaštev in da je ostal njen zakon brez otrok.

Leta 1767 je grofica Brandis ponovno prejela podobico z motivom mariazellske Matere božje (8,2×13,4 cm, inv. št. N. 1905). Tokrat sta Marija in Jezus zajeta v ovalno podobo v razgibani rokokojski kartuši, ki jo pridržuje plavajoč

Podobica z mariazellsko Materjo božjo, ki jo je grofica Brandis poslala cesarici Mariji Tereziji leta 1767

¹ Vsi podatki o družini Marije Terezije so iz kataloga razstave *Maria Theresia und ihre Zeit*, Wien 1980.

17 + 67
 justitia et clementia
 liebe brandeis du
 solst dich ganz wohl
 befinden was auch
 dich nicht nützt ist.
 und verbleibe alzeit
 in der göttlichen
 Maria Theresia

Posvetilo grofici Brandis, ki ga je leta 1767 napisala
 cesarica Marija Terezija

angel, pri vrhu pa krasijo cvetlične vejice in dve angelski glavici. Tudi to kompozicijo odlikujeta nežnost in dinamičnost, njen pomen pa povzdiguje spet besedilo.

Na hrbtni strani podobice piše: 17+ 67 justitia et clementia liebe brandeis du solst dich gantz wohl befinden was mein gebett was nutz ist.und verbleibe alzeit deine getreueste Maria Theresia

Pisava je nedvomno cesaričina. Podobna posvetila je Marija Terezija naslavljala tudi na druge osebe, ki so ji bile blizu, tako npr. leta 1734 na grofico St. Julien, kot je pokazala razstava ob 200. obletnici smrti Marije Terezije l. 1980 na Dunaju.

K novemu avtorju miniaturnih nabožnih kompozicij in za korak naprej v stikih med grofico Brandis in dunajskim dvorom nas pripeljeta dve podobici iz leta 1768. Prva nam predstavlja sv. Janeza Nepomuka pri spovedovanju češke kraljice (11×16,7 cm, inv. št. N. 1909). Figuri se sklanjata nad klečalnikom, oblačila so nabrana v bogate gube, nad prizorom pa je razpeta težka zavesa. Na drugi podobici je upodobljen sv. Leopold v oklepu, z ogrinjalom in zastavo (11×17,3 cm, inv. št. N. 1911). Z oblakov lijejo nanj svetlobni žarki, putto ob njem pa pridržuje model dvostolpne cerkve. Kakor prva razodeva tudi ta slička avtorjev smisel za kompozicijo in ustaljene baročne slikarske učinke, obe deli sta zanimivi tudi zaradi slikanja v tehniki grisaille.

Na podobici s sv. Janezom Nepomukom je naslednje besedilo, datirano z 9. februarjem 1768: Exemplo Majorum. Il n'est pas necessaire que je vous assure ici que je ne vous oublierai jamais, j'espere que vous en serez persuadée sans que je vous le dise, Soyez aussi sure que j'ai pour vous chere Brnadis, toute L'estime, L'attachement et la reconnoissance que je vous dois puisque je reconnois toutes les peines, soins, fatigues et désagremens que vous avez eu avec moi, je souhaite avec empressement et ardeur de pouvoir trouver L'occasion

Podobica s sv. Janezom Nepomukom, ki jo je grofici Brandis leta 1768 poslala nadvojvodinja Marija Karolina

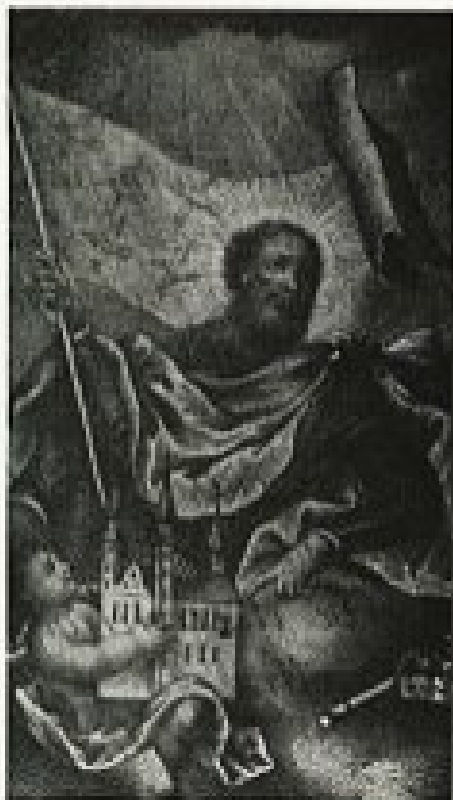
de vous donner des preuves réelles de ma vive reconnaissance et des tendres sentiments avec lesquels je serai toute ma vie votre

tres fidelle Charlotte
Archiduchesse d'autriche

Pričujoče besedilo nam pove kar precej o odnosu med vojvodinjo in grofico Brandis. Posvetilo je napisala Marija Karolina (1752—1814), po vrsti štirinajsti otrok cesarice Marije Terezije. Leta 1768 je bila v šestnajstem letu, prav tega leta pa se je morala poročiti s Ferdinandom IV., kraljem Neapla in Sicilije, sinom španskega kralja Karla III. Zdi se, kot bi se bilo dekle tudi v posvetilu Brandisovi poslavljalo od mladostnih spominov. Besede o spoštovanju, vdanosti in hvaležnosti so bile očitno namenjene Brandisovi kot Karolinini vzgojiteljici. Karolina omenja »težave, skrbi, napore in nevšečnosti«, ki da jih je imela Brandisova z njo, za vse da je ne bo nikoli pozabila itd.

Tudi podobica s sv. Leopoldom nosi naslov *Exemplo Majorum*, posvetilo pa je bilo napisano 21. februarja 1768. Glasi si takole: Vous pouvez etre persuadée chere Brandis que mon attachement et amitie pour vous ne sera point diminuez par L'eloignement je me flatte que vous serez de même et que vous n'oublierez point celle qui sera toute sa vie avec toute la tendresse et reconnaissance possible votre

tres fidelle Charlotte
Archiduchesse d'Aütriche

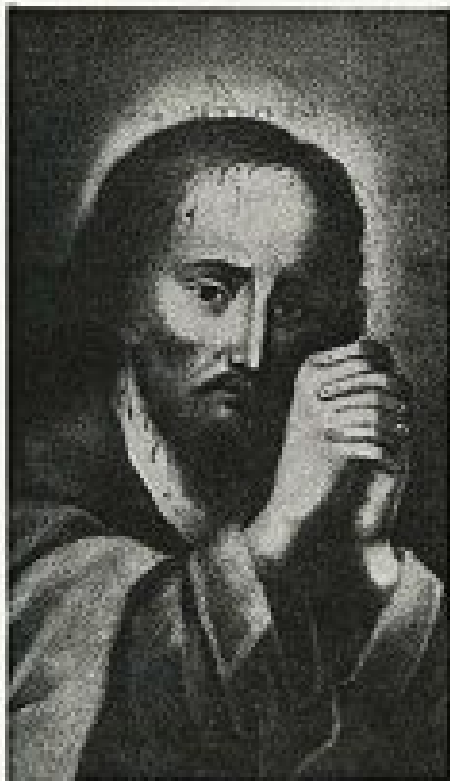
Podobica s sv. Leopoldom, ki jo je Brandisovi leta 1768 poslala nadvojvodinja Marija Karolina

Nadvojvodinja Karolina se torej ponovno spominja Brandisove »z nežnostjo in hvaležnostjo« in ji zagotavlja, da oddaljenost nikakor ne bo zmanjšala njene navezanosti nanjo in prijateljstva. Skoraj gotovo je, da je bilo posvetilo napisano pred bližajočim se neveselim Karolininim odhodom v Italijo in da se je v teh dneh še posebej spominjala otroštva in vzgojiteljice. Pisanje bi govorilo za odkrito izpoved in ne zgolj za vljudnostno poslavljanje. Iz poznejšega Karolininega življenja velja omeniti, da je po odločnosti in podjetnosti daleč prekašala moža in da je v materinskem poslanstvu sledila svoji materi in imela kar 17 otrok.

Z letnico 1769 sta označeni nadaljnji dve podobici. Na eni vidimo doprsno podobo Kristusa v molitvi in pod njim napis *Mein Seel ist betrübt biß in den tod* (13×18 cm, inv. št. N. 1906). Spet bi lahko opozorili na značilnosti, ki smo jih že zasledili na drugih podobicah v tej skupini. Nežna risba in kolorit ustrezata baročni miniaturi, nekoliko disproporcionirana glava pa ne more skriti, da gre za slikarja skromnejših umetniških moči, bolj kopista ali izdelovalca reprodukcij.

Posvetilo na hrbtni strani podobice se začinja z napisom *Deo et Proximo!* in nadaljuje takole: *Meine liebe Brandis sei versichert, daß mich deiner in allem Gelegenheit erinnern werde. Marie Therese Archidse.*

Pisava se ne ujema s sočasnim cesaričinim rokopisom, tudi podpis v francoščini s pripisom *archiduchesse* se zdi, da tedaj ni bil več v navadi cesarice. Resda je v tem času živela tudi Marija Terezija (1762—1770), hči cesaričinega

Podobica s Kristusom, ki jo je leta 1769 poslala grofici Brandis cesarica Marija Terezija

sina Jožefa, ki ji je bilo leta 1769 komaj 7 let. Podobica s posvetilom take vsebine pa bi zanjo ne mogla priti v poštev. Otroka je po materini smrti, med leti 1767 in 1770, vzgajala markiza Kristina Filipina de Herzelle. Gre torej za podobico, ki jo je Brandisovi najverjetneje le poslala cesarica Marija Terezija. Motiv z žalostnim Kristusom ustreza obdobju žalovanja za leta 1765 umrlim sprogom Francom I. Štefanom, besedilo pa je v cesaričinem imenu napisal kdo drugi.

Druga podobica z letnico 1769, Marijo in detetom ter napisom *Consolatrix afflictorum* (10,3×15,5 cm, inv. št. N. 1904) ponavlja žalno razpoloženje, ki veje s prve podobice. Gre za Marijo, ki ji dete počiva na kolenih in drži v roki sadež. Motiv se nedvomno opira na starejše predloge, mogoče je tudi, da je avtor nekoliko svobodneje predelal mariazelsko Mater božjo. Tudi tukaj bi lahko opozorili, da sta risba in kolorit čista, pretanjena, v celoti pa vendarle precej šablonska, tudi če je slikar morda zavestno poskušal ujeti monumentalno statičnost slikarske predloge.

Posvetilo se začenja enako kot na podobici iz leta 1767 z »justitia et clementia«, v nadaljevanju pa se glasi: *So oft du dises bild ansehest errinere dich meiner besonders in dein mir so werthen Vatterland und bey marie hilf und seye versichert das alzeit verbleibe deine gnädigste frau Maria Theresia.*

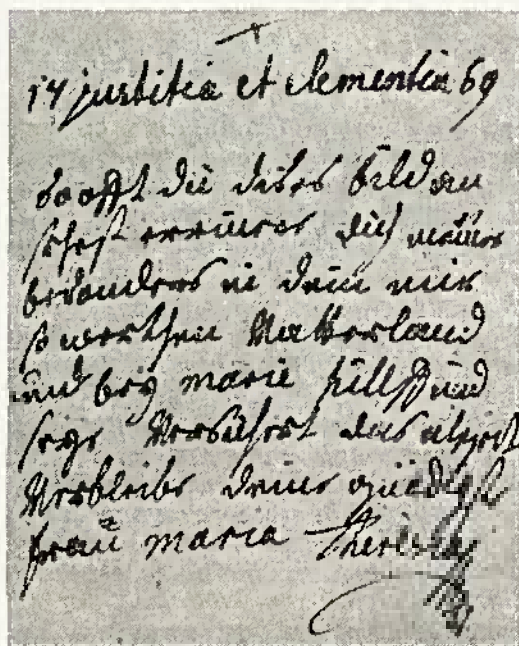
Zastavlja se nam vprašanje, zakaj je grofica Brandis prejela leta 1769 kar dve podobici od cesarice. Morda je šlo za kakšno obletnico, rodbinski praznik, morda le za pozdrav osebi, ki ji je bila cesarica naklonjena. Vsekakor

Marijina podobica, ki jo je leta 1769 poslala Brandisovi cesarica Marija Terezija

govori za tak odnos prijateljski ton posvetila, tudi omemba grofičine »tako drage mi domovine«.

Zadnja v vrsti podobic je brez datacije, upodobljena sv. Barbara s palmo, kelihom in obzidnim stolpom (9,8×15,3 cm, inv. št. N. 1910) pa se slogovno nedvomno veže na nekaj sličic, ki smo jih že opisali. Svetničino obličje razodeva

Posvetilo z Marijine podobice, ki ga je leta 1769 Brandisovi napisala cesarica Marija Terezija

Podobica s sv. Barbaro in posvetilom nadvojvodinje Marije Elizabete iz časa pred letom 1781

značilno baročno tipizacijo, podobico povzdiguje spet rahla risba in barve so nežno ubrane, sicer pa ima kompozicija nedvoumen poljudni prizvok.

S posvetilom se nam predstavi še en član cesarske družine — nadvojvodinja Marija Elizabeta. Takole je zapisala: *En regardant cet image resouvenez toujours de celle qui ne cessera d'être*

*Votre tres affectiones
Elisabeth d'autriche*

Marija Elizabeta (1743—1808), šesti otrok Marije Terezije, je v mladosti zbolela za kozami, ostala je neporočena, slovela pa je zaradi duhovitega in ostrega jezika. Leta 1781 je zapustila Dunaj in je kot opatinja živela v samostanu v Innsbrucku. Sklepati smemo, da izvira podobica iz časa pred letom 1781, besedilo pa bi spet govorilo za to, da bi Brandisova utegnila biti vzgojiteljica tudi tej cesaričini hčeri.

Začeli smo z umetnostnim opisom podobic in bi se tudi v sklepnih mislih pomudili pri likovni plati teh del. Kult nabožnih podobic je v 17. in 18. stoletju zaposloval številne ustvarjalce. Iz tega obdobja poznamo mnogo natisnjenih, grafično izdelanih listkov, med njimi take, ki so se jih lotevali tudi sloveči umetniki. Razvoj zase predstavljajo ročno naslikane podobice, torej unikati, s katerimi so se prav tako ukvarjali poklicni slikarji, mnoge pa so nastajale v samostanih, kjer so jih v različnih tehnikah izdelovale redovnice. Skupaj z vezeninami, relikviariji in drugimi dekoracijami za sakralne namene pome-nijo ta samostanska dela (Klosterarbeit) posebno poglavje v razvoju baročne uporabne umetnosti. Ker je bilo versko življenje v baroku izredno razgibano (proščenje, procesije, romanja, delovanje cerkvenih bratovščin itd.), so bile tudi podobice deležne velike popularnosti. Naj še poveljmo, da so se v tem času

posvečali slikanju tudi v meščanskih hišah, še izraziteje pa so ga ljubiteljsko gojili v plemiških krogih.

Že omenjena dunajska razstava je med drugim predstavila nekaj risb, ki pričajo, da je risanje in slikanje s pridom šlo ud rak tudi nekaterim članom cesarske hiše. Predvsem ni moč prezreti umetniške nadarjenosti same cesarice, o čemer priča vsa risa s kreda in lučeno, shranjenih v dunajski Althertini. Če primerjamo te risbe z našimi podobnicami, bi se mogla pa umetniški ravni meriti z njimi predvsem podobica z Marijo v rokokojski kartuši in puelavajočim angelom. Seveda pa lahko še ugibamo, ali bi Marija Terezija usebno ulegla nadikati tudi lu podobico. Za trdnjše mnenje o tem bi bila vsekakor potrebna določnejša primerjava med naša in dunajskimi risbami. Kar zadeva cesaričino udeležbo pri nastajanju umetniških del, je znano, da je slikala tudi še, ko je že bila obremenjena z vladarskimi posli. Znano je npr., da je sodelovala pri šivanju mašnih plaščev, npr. kazalo, ki so ga našli iz domače hiše cesarja Franca, danes v Lipsbrucku, nahuje mašnega plašča za cerkev sv. Frančiška Ksaverija v Rulmirju pri Gornjem Gracu iz leta 1750. Sama mimogrede naj prislavin, da je že leta 1744 darovala isti cerkvi mašni plašč, ki ga je sama našla, nahujevodinja Marija Magdalena, sestra cesarja Karla VI.²

Če se še nekodiku pomudimo pri umetniških poskusih na dunajskem dvoru, predvsem pri risanju in slikanju, je omeniti, da sta kazali slikarsko nadarjenost predvsem cesaričini hčarki Marija Kristina in Marija Antonija, pozneje znana kot Marija Antoinetta. Slednja je z atruško roko, vendar portretu prepričljivo upodobila svojega očeta Franca I. Štefana.

Mužneta, da li podobice lahko nastajale kot izdelki članov cesarske družine, torej ne kaže povsem zavreči. Prav gotovo pa je bila navada pošiljanja teh spominskih sličic in posvetil belikšna, da su na dvoru palchevali pač prevej več podobar, kot bi jih hile mogle izdelati za ljubiteljsko slikanje vnele princese.

Po vsej verjetnosti gre torej tudi v naših primerih za ročno izdelane podobice iz samostanskih delavnic. Najbrž bi nahujebnjše puizvedovanje, iz katerega samostana so prihajale in kdu bi jih hile našikali, ne pripeljalo do pomembnejših rezultatov. Za štiri od njih - podobice s slikami sv. Alojzija, Kristusa, Marije tekčnice in sv. Barbare bi se mi zihle verjetno, da gre za dela iste roke. Nahuje sem že omenil, da sta si po slikarski tehniki bližni podobici s sv. Janezom in Leopoldom, vsem podobicami pa so skupne črte poljudnejšega haroka. Ne dvomno je zanimivo, da sta dvor in tudi sama cesarica segala po teh izdelkih izvirile ljudske umetnosti, čeravno ni manjkalo sluvečih umetniških imen, ki bi jima lahko prispevala umetniško pupodnejše stvaritve. Tu nagibanje k ljudskosti bi si hila morda muč razlagati s cesaričino vsesplašno neposrednostjo, drugič pa z željo, približati se v verski gorečnosti preprostemu ljudstvu, ki je na rumunjih, zlasti v Maria Zell, kupovalo in častilo prav takšne podobice.

Odrpu ostaja za enkrat vprašanje, kateri grofici ali kontesi Brandis je pripadala čast, da je smela duločen čas preživeti na dunajskem dvoru. Iz besedil, predvsem iz navezanosti cesaričinih hčera na Brandisevo je več kot očitno, da je morala hili z utroki sorazmernu tesno povezana in da je bila najverjetneje vzgajiteljica ali kol, sa rekli »sina« teh utroki. Zvečine so bile to starejše in neporočene plemkinje. S tem da izviraju podobice iz posesti mariborskih Brandisov, seveda še ne pomeni, da bi morala biti omenjena Brandisova za vsaka ceno navezana z Mariborom. Vahljiva pa se gotovo zdi misel, da bi šla za Marijo Ana Brandis roj. Traulmannsdorf, ženo grafa Henrika Adama, ki je dal med drugim leta 1744 prizidati mariborskemu gradu rukukojsko stopnišče in je leta

² A. Stepišek, Dekanija gornjegrajska, Maribor 1903, str. 4030.

1782 gostil papeža Pija VI. ob njegovem potovanju iz Rima na Dunaj. Zgodovina navaja seveda še druga ženska imena iz te rodbine. Proti koncu 18. stoletja se je npr. zapisala v umetnost s svojimi akvareli kontesa Jožefina Brandis.

O vsem tem bi morda lahko določneje spregovorili, ko bi preučili arhive te rodbine, ki niso v naši posesti. Nemara bo pričujoči sestavek sprožil poizvedovanja tudi v tej smeri.

AUS DER SAMMLUNG DES LANDESMUSEUMS IN MARIBOR

II. HEILIGENBILDCHEN AUS DEM BESITZ DER FAMILIE BRANDIS

Zusammenfassung

In der kunstgeschichtlichen Sammlung des Mariborer Museums befinden sich zehn Heiligenbildchen, die höchstwahrscheinlich aus dem Besitze der Familie Brandis, der ehemaligen Eigentümer der Mariborer Burg stammen.

Die Heiligenbildchen sind eine Handarbeit auf Pergament mit ziemlich volkstümlich abgebildeten religiösen Barokmotiven. Bildchen dieser Art waren, sowie andere Gegenstände der angewandten Kunst, meistens von Ordensschwwestern gefertigt.

Acht Bildchen in unserer Reihe fallen durch Widmungen von einigen Persönlichkeiten aus den höchsten Kreisen der damaligen österreichischen Gesellschaft auf.

Auf einem Bildchen ist eine Widmung mit der Unterschrift des Prinzen Carl von Lothringen. Er war der Bruder des Kaisers Franz I. Stephan und der Schwager der Kaiserin Maria Theresia.

Auf den Heiligenbildchen aus dem Jahre 1765 ist eine Widmung von der Erzherzogin Amalie, der Tochter von Maria Theresia, an die Gräfin oder Komtess Brandis.

Im Jahre 1767 sendete Kaiserin Maria Theresia ein Heiligenbildchen mit Widmung an die dieselbe Person — Gräfin Brandis.

Aus dem Jahre 1768 sind zwei Heiligenbildchen mit Widmung von der Erzherzogin Charlotte — Maria Karolina an die Gräfin Brandis. Aus dem Wortlaut kann man ersehen, dass sie vor der Abreise der Erzherzogin Karoline nach Italien geschrieben worden waren und dass Gräfin Brandis höchstwahrscheinlich Karolines Erzieherin gewesen war.

Zwei weitere Bildchen aus dem Jahre 1769 tragen die Unterschrift Maria Theresias. Es bat den Anschein, dass eine der Widmungen im Namen der Kaiserin von anderer Hand geschrieben worden war.

Das letzte Heiligenbildchen in der Reihe ist ohne Datum, aber mit der Unterschrift von Erzherzogin Elisabeth, auch einer Tochter von Maria Theresia.

Aus den Texten auf den Heiligenbildchen, welche eine grosse Anhänglichkeit der Töchter der Kaiserin an die Gräfin Brandis bezeugen, ist ersichtlich, dass sie mit den Kindern eng verbunden war. Dass lässt, wie schon gesagt, darauf schliessen, dass sie die Erzieherin oder die »Aia« der Kinder war.

Die Frage bleibt offen, welcher Gräfin oder Komtess Brandis gebührte die Ehre eine bestimmte Zeit am Hofe zu verbringen. Es ist auf keinen Fall unbedingt nötig, dass die erwähnte Gräfin Brandis mit Maribor verbunden war. Man kann nur raten, ob es um Maria Anna Brandis, die Gemahlin des Grafen Henrik Adam, dem Besitzer der Mariborer Burg geht. In der Geschichte sind noch andere weibliche Namen aus dieser Familie erwähnt.

Vielleicht wird der vorliegende Artikel Nachforschungen in dieser Richtung anregen.

NEKDANJI JEZUITSKI KOLEGIJ V MARIBORU IN NJEGOV GRADBENI MOJSTER JANEZ FUCHS

Jože Curk*

UDK 726.7:271.5(091):929 Fuchs J. (497.12 Maribor) »17«

CURK Jože: Nekdanji jezuitski kolegij v Mariboru in njegov gradbeni mojster Janez Fuchs. (Das ehemalige Jesuitenkollegium in Maribor und sein Baumeister Johann Fuchs.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 54 19(1983)1—2, str. 105—124.

Izvirnik v sloven., povzetek v nem., izvleček v sloven. in angl. 1 tloris.

Nekdanji jezuitski kolegij ob južni strani Glavnega trga v Mariboru, ki ga je sestavljala cerkev z gimnazijo in rezidenca ob straneh, je nastal iz 6 starih meščanskih hiš, ki sogajo dejoma čelu v srednji vek. Med ohranjenimi stavbami je najpomembnejša cerkev, zgrajena kot enoladna arhitekturna, sestavljena iz ovalne, kupolaste obkane ladje, kvadratastih altarnega in kornega prostora ter 6 ladjinih niš. Sočasno s cerkvijo sta nastali tudi obe kolegijski stavbi, ki sta kmalu duhili še dolga prečna trakti. Dvomeren avtor celotnega kompleksa je Janez Fuchs (1727—1804), izem iz Neissa v Sleziji, ki se je po letu 1755 naselil v Mariboru, se leta 1762 poročil prvič in okoli leta 1784 drugič ter postal vodilni gradbeni mojster poznobaročnega Maribora. Zgradil je več cerkva, v katerih prostorski in formalni govorili je vedno bolj prevladovali racionalistični razpokoženje konca 18. stoletja, h kateremu se je Fuchsova umetniška izraznost ves čas latentno nagibala.

UDC 726.7:271.5(091):929 Fuchs J.(497.12 Maribor):17«

CURK Jože: The Former College of the Jesuits at Maribor and his Architect Johann Fuchs. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 54 19(1983)1—2, p. 105—124.

Orig. in Slovene, summary in Germ., synopsis in Slovene and Engl. 1 ground-plan.

The former college of the Jesuits on the south side of Glavni trg (the Main Square) at Maribor, consisting of a church with a grammar-school and a residence at the sides, arose from 6 old civic houses which reach partly even back into the Middle Ages. Among the preserved buildings the church is the most important, built as a central architecture, composed of an oval, spherically vaulted nave, of a square altar and choir place and of 6 aisle niches. Simultaneously with the church the two college buildings rose up too, but they soon got still two long transverse tracts. The supposed author of the whole complex is Johann (John) Fuchs (1727—1804), originating from Neiss in Silesia, establishing himself at Maribor in the year 1755. In the year 1762 he married for the first time and about the year 1784 for the second time and he became the leading master builder of the Late Baroque Maribor. He built several churches in whose spatial and formal talk the rationalistic mood of the end of the 18th century prevailed more and more and to which Fuchs's artistic manner of expression was all the time latently inclined.

Hišni kompleks med Mesarskim in Splavarskim prehodom ter Glavnim trgom in dravsko teraso, ki jo oba prehoda premagujeta s svojo strmino, vmesno zemljišče pa z eskarpo, je odigral v gradbeni in kulturno-prosvetni zgodovini Maribora važno vlogo. Sorazmerno nizka terasa, ki je ob severnem robu Vojaš-

* Jože Curk, dipl. umetnostni zgodovinar, Pokrajinski arhiv Maribor.

niškega trga razmejevala hišno parcelacijo Koroške ceste od ceste, povezujoče mostišče s sedanjim Vodnikovim trgom, se je tu začela usmerjati proti jugovzhodu in višati, tako da se je med njo in mestnim obzidjem pozneje razvila posebna parcelacija z ozko uličko, ki je povezovala Dravsko ulico z Mesarskim in Splavarskim prehodom. Lega na prehodu s starejše Koroške ceste na mlajši Glavni trg se na območju našega kompleksa ni odrazila tako izrazito kot na severnem, kar je logično, če upoštevamo nagib terena in omejitveni faktor terasnega platoja. Na obravnavanem prostoru so se gotovo že v 13. stoletju pojavili meščanski domovi, ki so se verjetno že v srednjem veku spremenili v sedem meščanskih hiš.

Jezuiti so prišli v Maribor spomladi 1757 po zaslugi patra Adalberta pl. Burgstalla, ki je umrl na Dunaju 30. 4. 1756, in graškega provinciala p. Pavla Zetlacherja. S strani mesta so bili slovesno sprejeti 10. 10. 1757. Nastanili so se začasno na Burgstallovem imenju ob Ruški cesti, h kateremu je spadal nadstropen dvorec s kriloma na Ruški cesti 3 in pristava, poznejša gostilna Pri zlati hruški, na Gorkega ulici 2. S 45.000 gld iz zapuščine istega dobrotnika so med 4. 6. 1757 in 1. 1. 1758 pokupili hiše na Glavnem trgu: svobodno grofa Ludvika Kühnburga ter meščanske trgovca Franca Lindtnerja, graničarskega kapetana Jakoba Schneiderja in ogalno padarja-kirurga Jakoba Karga ter v Splavarskem prehodu one od Matije Ohmayerja, Martina Glatza in še eno od Jakoba Karga. Skupaj torej 7 hiš z 9 poslopji. Dne 31. 7. 1758 jim je vdova Ivana Felicita Stubenberg, rojena Kühnburg darovala obveznice v vrednosti 10.200 gld in posestvo Renthof na desnem bregu Drave. Jezuiti so hiše ob trgu v teku leta 1758 preuredili in povezali ter že 6. 7. 1758 odprli gimnazijo, ki je razen med leti 1773—1775 delovala neprekinjeno do leta 1959, ko so jo po 200-letnem jubileju ukinili. Do leta 1892 je bila v stavbi na Koroški cesti 1, nato v novi stavbi na Mladinski ulici 9. Zanimivo je, da jezuiti leta 1757 niso kupili hiše na Glavnem trgu 6, s čemer bi kompleks med Mesarskim in Splavarskim prehodom posestno zaokrožili, ampak je to storila šele lavantinska škofija leta 1886.

Vse kaže, da jezuiti pred gradnjo cerkve niso bistveno posegli v stavbni fond svojega kolegija (rezidence in gimnazije) ter da so hiše le toliko predelali, da so jih funkcionalno usposobili in povezali. Šolske prostore so namestili v zahodnih stavbah, bivalne prostore pa v vzhodnih. Šele po desetih letih, ko so zbrali dovolj sredstev, so 11. 3. 1767 začeli z zidavo cerkve, ki so jo po dveh letih skonstruirali z izdatno podporo grofice Ane Stubenberg. Ob tem so podrli srednjo od hiš, Lindtnerjevo in cerkev umaknili za skoraj vso njeno širino od trga, s čemer so pred njo ustvarili majhno dvorišče, nekaj cour d'honneur. Ob tej priložnosti so Khuenburško svobodno hišo dvignili za drugo nadstropje, jo funkcionalno povezali s hodniki, prizidali stopnišče ter vso, tako organizirano stavbo enotno fasadirali. Isto so storili z zahodnima hišama, ki so ju tudi funkcionalno povezali, dvignili za drugo nadstropje in enako fasadirali. Posebno pozornost so posvetili glavni fasadi cerkve in stranskima obeh poslopj, ki okvirjajo cerkveno vhodno dvorišče, zaprto proti trgu z dragoceno rokokojsko kovano ograjo.

Po razpustu jezuitov julija 1773 je njihovo premoženje prevzel študijski sklad, ki je za dve leti zaprl tudi gimnazijo, upravljala pa dvorna komora. Medtem ko so gimnazijo kot državno šolo leta 1775 zopet odprli, se je v rezidenci naselil najprej polk Terzi, nato mondurna komisija (1784—1809) in končno kadetski vzgojni zavod polkov Lusignan in Kinsky z do 60 gojenci, ki jo je zasedal vse do leta 1858. Cerkev je bila eksekirana šele maja 1783. Njen inventar se je raznesel (Kostivnica), cerkev pa se je leta 1784 spremenila v depo vojaške opreme. Znova so jo posvetili in odprli šele oktobra 1831, nakar je 28 let služila

predvsem gimnazijskim potrebam, dokler ni oktobra 1859 postala bogoslovna cerkev.

Rezidenčni del kolegija je dobil ob prezidavah okoli leta 1768 novo stopnišče v obliki prizidka, ob prezidavah za potrebe mondurne komisije pa dolg ozek dvonadstropen dvoriščni trakt, tako da je končno premogel kar 28 uporabnih prostorov. Cerkev, ki ima zaradi visečega terena pod presbiterijem jezuitsko kripto, je imela prvotno ob vzhodni strani presbiterija le majhno pritlično zakristijo, ki so jo leta 1859 povečali do sedanje velikosti. Največ prezidav je doživelo gimnazijsko poslopje. To poslopje je leta 1780 dobilo najprej nadstropen prizidek med zalomom in koncem stavbe ob Splavarskem prehodu s po 2 razredoma v vsaki etaži. Stalo je 3700 gld brez stroškov za les, opeko, apno, posek in vodo, kar je prispevalo mesto. Ko so leta 1811 nameravali tu ustanoviti licej, ki bi ga skupaj z gimnazijo prevzeli šentpavelski benediktinci, je bilo v stavbi 9 razredov, v nekdanji rezidenči pa bi bilo dovolj prostora za stanovanje profesorjev gimnazije (6) in liceja (največ 6). Obe poslopji, ki sta bili do leta 1773 povezani preko hodnikov cerkvenega predkorja, bi se lahko zopet združili. Če bi cerkev znova odprli, bi jo lahko uporabili tudi za sedež slovenske župnije, ki je bila od leta 1786 pri nekdanji kapucinski cerkvi v Graškem predmestju. Ponoven večji gradbeni poseg je stavba doživela šele okoli leta 1840, ko so ji morali zaradi hišne gobe zamenjati strop v obeh nadstropjih. Ob tej priliki je stavba dobila pusto klasicistično fasado, kot to dokazuje fotografija Glavnega trga iz leta 1849. Ta se je leta 1982 umaknila sedanji rekonstrukciji prvotne fasade. Ko je šestrazredna gimnazija v šolskem letu 1849—1850 postala popolna, so njen nadstropen prizidek iz leta 1780 dvignili za drugo nadstropje, kar je stalo 6047 gld. S tem je gimnazijska stavba dosegla velikost, ki jo ima še danes. Ko se je leta 1859 preselila škofija iz Šent Andraža v Lavantinski dolini v Maribor, je najprej uredila bogoslovje v hiši na Glavnem trgu 7, ga zopet zvezala v pritličju in nadstropju s cerkvijo, zanjo plačala študijskemu skladu 10.000 gld, jo nekoliko prezidala za 1966 gld 46 kr in opremila, nato pa 4. 9. in 10. 10. cerkev in bogoslovje slovesno odprla. Leta 1886 je pridobila še hišo na Glavnem trgu 6, leta 1892, po izselitvi gimnazije pa stavbo na Koroški cesti 1, s čemer je postala lastnica celotnega stavbnega kompleksa med Mesarskim in Splavarskim prehodom. Odslej je bilo bogoslovje v bivši gimnaziji, semenišču s stanovanji profesorjev in bogoslovcev pa v bivši jezuitski rezidenči.

Med prvo svetovno vojno je vojaštvo zasedlo vse semenišče razen drugega nadstropja in celotno poslopje bogoslovja, tako da so gojenci hodili po hodniku prvega nadstropja mimo vojaških sob v cerkev. Podobno usodo je kompleks doživljal tudi med drugo svetovno vojno. Nemško vojaštvo je zasedlo bogoslovje, uredilo v izpraznjeni cerkvi (razen oltarjev) skladišče mondur in čevljev, v semenišču pa se je nastanila policija, ki je v kleti hiše Glavni trg 6 uredila preiskovalne zapore. Ker se po vojni bogoslovje ni obnovilo, so bile vse stavbe razen cerkve nacionalizirane. Cerkvi so najprej popravili streho, nato pa jo leta 1947 za 300.000 din funkcionalno usposobili. Leta 1955 so ji ponovno popravljali streho, od leta 1980 pa doživlja svojo celovito in prepotrebno obnovo.

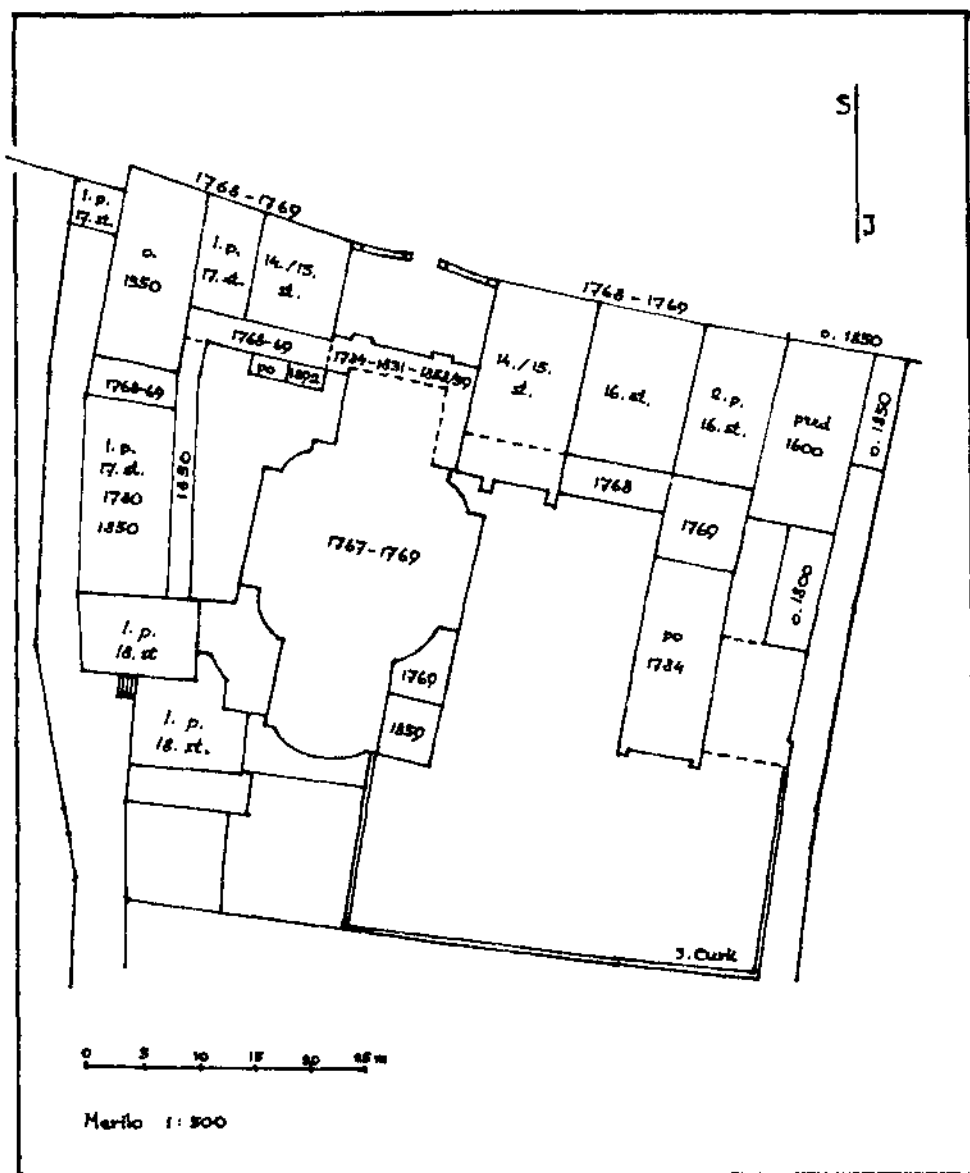
Poslopje semenišča je za raznimi trgovskimi podjetji, ki so v njemu imela svoja skladišča, dobil leta 1960 Pokrajinski arhiv, ki ga je postopoma predelal za svoje potrebe ter mu v letih 1979 in 1982 obnovil tudi vse fasade. Nekdanje bogoslovje so po vojni spremenili v stanovanjsko poslopje, ki je bilo šele leta 1962 vrnjeno škofiji. Ta je v njemu uredila svoj arhiv s knjižnico in Šlemškovo študentsko središče, stremi pa za izselitvijo kemične čistilnice in preostalih strank, nakar ga bo v celoti uporabila za svoje, predvsem kulturne potrebe.

Danes sestoji kompleks iz 4 stavb (Glavni trg 6 in 7, Alojzijeva cerkev, Koroška cesta 1), ki so dvonadstropne, pokrite s sedlastimi opečnimi strehami (razen cerkve s šotorasto opečno streho in zakristije s pultasto pločevinasto), ter opremljene z 2 uličnima lokoma, dvoetažnim preko Mesarskega prehoda in enoetažnim preko Splavarskega. Ker zemljišče, ki ga zaseda kompleks, visi, se oba prečna trakta proti jugu za etažo dvigneta, cerkev pa dobi kripto. Medtem ko oblikuje kompleks proti Glavnemu trgu rahlo konkavno zidno črto in ob Splavarskem prehodu rahlo konveksno, pa ga eskarpa na južni strani zaključuje s črto, ki se prostorsko stopniči od zahoda proti vzhodu.

Hiša na Glavnem trgu 6 je bila prvotno dvoosna nadstropna stavba z nekoliko nižjimi etažnimi nivoji, kot jih ima sosednja hiša na številki 7, in pokrita s prečno sedlasto streho. Imela je klet pod severno polovico hiše ter trikotni čeli proti trgu in dvorišču, medtem ko je ulični lok preko Mesarskega prehoda spadal k sosednji hiši na številki 5. Proti trgu je imela samo okna, vhoda v lokal in v vežo pa sta bila iz Mesarskega prehoda. Prvi je bil kamnit, polkrožno zaključen in s posnetim robom, drugi večji pa je bil zidan, polkrožno zaključen in imel je poševno ostenje. Medtem ko je prvi zazidan, je bil drugi prezidan v pravokotno okno s poševnim ostenjem. Prvi je vodil v lokal oziroma delavnico, ki je sedaj poznobaročno kapasto obokana, drugi v vežo z banjastim obokom, iz katere sta bila na levo vhoda na stopnišče in v arkadni hodnik oziroma na dvorišče, na desno v lokal, naravnost pa je za čelnim zidom vodil hodnik preko pravokotnega stopnišča v klet. Ob jugovzhodnem kotu veže je bilo stopnišče, ki je vodilo v nadstropje, kjer se je osnovna razporeditev pritriljša ponovila: velika soba na ulični in enoločen arkadni hodnik s stopniščem in straniščem na dvoriščni strani ter osrednji prostor, prečno razdeljen v tri prostorske enote: banjasto obokano sobo, križno obokani hodnik in banjasto obokano kuhinjo s pravokotnim portalom, posnetim na ajdovo zrno, in s podolžnim pravokotnim kamnitim oknom s posnetimi robovi, polico in kvadratasto kovano mrežo, obrnjenim na Mesarski prehod. Križnogrebenasto obokani arkadni hodnik je s hišno notranjostjo povezoval pravokoten portal z podolžnopravokotno nadsvetlobo in manjše pravokotno okno, oba s posnetimi robovi. Na hišo se je naslanjal manjši ulični lok sosednje hiše že v 17. stoletju, saj ga kažejo več ali manj določno vse vedute iz tega stoletja. Gradbena koncepcija in kamnoseški detajli govore za nastanek hiše pred letom 1600. To hišo so sredi 18. stoletja, gotovo pa pred letom 1768 dvignili za drugo nadstropje, katerega osnovna florisna razdelitev je enaka onl v prvem nadstropju. Na tržno stran soba, na dvoriščno enoločen arkadni hodnik s stopniščem in straniščem, v osredju pa banjasto obokani hodnik v obliki črke T, ki povezuje vse prostore med seboj: majhno banjasto obokano kuhinjo, nadaljevanje stopnišča na podstrežje, manjšo sobo, shrambo, veliko sobo in banjasto obokani arkadni hodnik. Vratnice, ki zapirajo pravokoten vhod na podstrežje, so baročne. Bivalni prostori so pokriti z zmožničnimi stropi. Povišava hiše je dobro vidna v Mesarskem prehodu, saj je renesančna gradnja mešana, baročna pa izrazito opečna. Prva se končuje ravno, druga trikotno, kar dokazuje, da so takrat stavbo obrnili s tem, da so ji zamenjali streho. Medtem ko je bilo njeno novo ulično čelo opečno, je bilo ono proti hiši številka 7 leseno, saj je takrat ta hiša imela še prečno streho, številka 6 pa nima lastne požarne stene. K tako povišani hiši so okoli leta 1800 prizidali ožje in nižje gospodarsko poslopje, pri čemer so morali prezidati hodnikova spodnja arkadna loka in zazidati dvoje stopniščnih okenc. To poslopje je imelo kljukasto obliko, saj je z južnim krilom zapiralo majhno dvorišče in se s požarnim zidom in pultasto streho naslanjalo na dvoriščni trakt hiše številka 7. Medtem ko je bil severni del poslopja okoli leta 1962 stanovanjsko predelan, je bil južni del leta 1958 porušen. Sedanji ulični

lok, ki ga nosi banjasti obok s 5 pari sosvodnic in v obeh nadstropjih pokriva banjasta oboka, je čista opečna gradnja iz sredine 19. stoletja. Ker je krajši od hiše, je njegova južna stena mnogo višja od nje, saj sega skoraj do njenega strešnega slemenca. Takrat so hišo enotno fasadirali in ostrešili. Nastal je sedanji vhod v pritlični lokal, prvotnega pa so prezidali v stensko nišo.

Hiša na Glavnem trgu števil. 7 sestoji iz treh hiš, ki so bile 2-, 3- in 2-osne ter se ena druge dotikajo v rahlo zalomljeni zidni črti. Označili jih bomo s črkami A, B in C.

Hiša A je bila dvoosna ter nekaj krajša od hiše številke 6. Njeno pritličje je pokrival banjasti obok, nadstropje pa zmozičen strop. Prvotna etažna organizacija ni več jasna. Po vedutah iz 17. stoletja sodeč, je tudi to hišo pokrivala prečna sedlasta streha. Njena gradnja je mešana, kar skupaj z banjastim obokom v pritličju in dejstvom, da je številka 6 nanjo prislonjena, govori za nastanek v 2. polovici 16. stoletja. Sedanja okna so poznobaročna, stara pa se na ulični strani niso ohranila, medtem ko so na dvoriščni predelana ter služijo osvetljavi pritličja in 1. nadstropja, ki ga prečna stena deli v dva prostora. To stavbo so opečno nadzidali okoli leta 1768, ko so jo opremili z lastnim požarnim čelom, ki sega nad streho hiše številka 6. Ob tem so 2. nadstropje talno enako organizirali kot prvo ter pokrili z zmozičnimi stropi. Vsi sedanji stranski vhodi v prostore te stavbe so iz zadnjih dveh stoletij, originalna vhoda sta bila namreč le v vzhodni osi ulične in zahodni osi dvoriščne fasade.

Sočasno ali vsaj ne mnogo pozneje so ob njeno južno (dvoriščno) fasado prizidali poznobaročno stopnišče s sistemom dvojnih medetažnih podestov ter ga banjasto in kapasto obokali. Stopnišče sta v vsakem nadstropju osvetljevali po 2 okni, eno v zahodni in drugo v vzhodni steni, v pritličju okno v zahodni steni in okence v južni, na podstrešju pa okence v južni steni. Ker stopnišče ni služilo samo hiši A ampak tudi B in C, bo o njegovih komunikacijskih povezavah govora pozneje. Ob prizidavi stopnišča so hišno streho z zmanjšanjem naklona podaljšali preko njega. K stopniščnemu prizidku, ki je enake širine kot hiša A, so okoli leta 1784 prizidali enako širok in visok, vendar dolg dvoriščni, 4×1 osni, dvonadstropni trakt, katerega notranjščina je sedaj popolnoma predelana za arhivske potrebe, star samostanski vodnjak ob njegovi zahodni steni pa zasut. Ker se etažno ni ujemal s stopniščem, čeprav je bil z njim povezan, je imel diferencialno leseno stopnišče, sicer pa 7 sob in 2 sobani ter v vseh etažah sanitarije. V spodnjih dveh etažah so ga pokrivali plitvi banjasti oboki, v vrhnji pa zmozični stropovi. Pod stopniščem in severnim delom trakta je globoka dvojna klet, pokrita z opečnima banjastima obokoma, ki je nastala sočasno s traktom za potrebe mondurne komisije. Namenom kuhinje in živilske shrambe je služilo podpritličje v južnem delu trakta, kjer so sedaj arhivski pomožni prostori (kotlovnica in delavnica) in kjer je bil vodnjak s pitno vodo.

Hiša B je bila triosna, nadstropna stavba, zaključena s trikotnima čeloma in pokrita s prečno streho. Bila je enako dolga kot hiša A. Njeno pritličje je obsegalo uvozno vežo z banjastim obokom in nekoliko širši, enako obokani prostor, razdeljen s prečno steno na dva dela, ki sta ju osvetljevali okni, nameščeni v obeh končnih stenah, vanju pa vodila pravokotna vhoda iz uvozne veže. Njen predelan uvozni portal je enako kot izvozni in kot okna poznobaročnega porekla. Pretežno kamnita gradnja iz lomljenca govori za njen nastanek v 16. stoletju. Okoli leta 1768 so tudi to stavbo opečno nadzidali, ji na južni strani prizidali arkadni hodnik in jo pokrili s skupno sedlasto streho. Takrat so podaljšali uvozno vežo in ta podaljšek banjasto obokali ter povezali na levo s prizidanim stopniščem, na desno pa s prizidanim hodnikom. V 1. nadstropju so skozi sredino etaže potegnili hodnik s po 2 sobama na vsaki strani ter hišo A povezali z njim, sočasno pa pustili tudi vrata iz stopnišča v južno sobo. V 2. nadstropju so to talno organizacijo ponovili in tako tudi tu funkcionalno povezali hiši A in B. Vse prostore v nadstropjih so pokrivali zmozični stropi, povezovali pa zidni preboji. Dvoriščno fasado so v spodnjih etažah razčlenili s po tremi polkrožno zaključenimi loki, v 2. nadstropju pa z maltastimi ovali, ter predrli z 8 okni in vežinim polkrožno zaključenim dvoriščnim portalom. Ob adaptaciji stavbe za arhivske potrebe so bile vse notranje stene odstranjene in prostori v posameznih etažah spremenjeni v arhivska skladišča. Ob tem je bila odstranjena tudi prvot-

na stavbina dvoriščna fasada, ki je bila še ohranjena v pritličju, ter jo je prediralo vrčje pravokotno okno.

Hiša C je bila dvoosna nadstropna stavba, pokrita s prečno streho. Bila je nekoliko daljša od hiš A in B ter na južni strani oprta z dvema opornikoma. Njena gradnja je izrazito kamnita, sestavljena iz plastovitega lomljenca in z klesanostno severozahodnim ogalom. Sedanja okna so pozno-baročna, vendar so ob njih v 1. nadstropju ohranjeni živorebi podboji manjših starejših oken. V pritličju med oknoma je zazidan naknaden ravno zaključen portal iz okoli leta 1758. Drugo nadstropje je opečn baročni nadzidek iz okoli leta 1768. Kot fasadi hiš A in B je bilo ob barokizaciji tudi ta opečno obklečeno, kar je na severozahodnem ogalu še posebej opazno. Ko so hišo nadzidali, so jo obrnili in slemenasto ostrošili. Ob tem so njeno zahodno fasado proti cerkvenemu dvorišču toliko obzidali, da so jo lahko baročno razčlenili. Zaključili pa so jo s trikotnim čelom, ki je nižje od stavbinega. Njeno pritličje, ki ga tudi z juga osvetljuje okno, pokrivajo križni oboki, ki jih v sredini nosita toskanska, sedaj slopasto obklečena stebra. Južni del tega enovitega prostora so okoli leta 1769 ločno oddelili ter s prebitjem sten povezali s prizidanim hodnikom hiše B in kornimi debni cerkve. Morda je ta prostor do leta 1769 služil kot kapela, za kar bi govoril tudi preboj vhodnih vrat s trga, vsekakor pa je po letu 1859 služil za refektorij bogoslovcev. V 1. nadstropju je njegovo prostornino razdelil hodnik na dva dela s po 2 sobama in enako tudi v nadzidanem drugem nadstropju. Hodnika obeh etaž sta vodila na hodnika cerkvenega predkorja in preko njih v odgovarjajoči nadstropji gimnazije v stavbi na Koroški cesti 1. Gradnja te hiše govori kljub srbdomu gladkega ometa in živorebim okenskim podbojem za veliko starost, morda celo za 14. stoletje. Njeni prtljični oboki so iz 1. polovice 18. stoletja, zmazane stropne v nadstropjih pa so po letu 1962 zamenjali betonski stropi.

Zanimivo je, da nobena od hiš A, B in C ni podkletena. Danes vse tri povezuje enotna pozno-baročna fasada iz okoli leta 1769 s sočasnimi okni in vrati, bogata zahodna fasada in enotna sedlasta streha. Ta enoten videz zbuja v gledalcu vtis enovite arhitekture, kar pa ni, saj se v njej skriva troje hiš in več gradbenih faz. Te so bile posestno združene že pred letom 1749 ter so predstavljale khuenburško svobodno hišo, ki so jo leta 1757 pridobili jezuiti. Komisijski opis z dne 26. 9. 1811 našteva v njej sledeče prostore: desno od vhoda obokana stanovanjska soba in veliko obokano klet, levo obokani prostor, uporabljen kot živilska klet in lesno skladišče, v dvoriščnem traktu dolgo ozko sobo, kuhinjo in jedilno shrambo, v prvem in drugem nadstropju na tržno stran po pet sob, od teh srednji združeni v po eno, na dvoriščno stran po 2 sobi, od teh eno razdeljeno v po dve; v dvoriščnem traktu pa po eno veliko sobano.

O hiši, ki je stala na mestu današnje Alojzijeve cerkve oziroma njenega preddverja, nimamo zanesljivih podatkov. Po starih vedutah sodeč, je bila nadstropna ter verjetno štiriosna, skoraj gotovo ni bila podkletena in verjetno je že imela pobližno zalppesto streho. To je bila Lindtnerjeva hiša, za katero mestno zemljiška knjiga pod konskripcijsko številko 200 pravi, da je stala na mestu Alojzijeve cerkve.

Naslednji dve hiši obsega današnja stavba na Koroški cesti 1, ki je predstavljala zahodno krilo jezuitskega kompleksa in v kateri je delovala od leta 1758 do leta 1892 mariborska gimnazija. Danes je to dvonadstropno, 8 × 10 osno ogalno poslopje, pokrito s sedlastima strehami in povezano z enosnim enosetnim bličnim lokom s staro gostilniško hišo na Koroški cesti 3. Tudi v tem primeru bomo govorili o prvotnih hišah kot o hišah A in B z verjetno predpostavko, da sta imeli v sredini skupen uvoz v širini sedanjega dvoosnega ri-

zalita. Pred jezuitskim nakupom je bila prva hiša v posesti graničarskega kapetana Jakoba Schneiderja, druga pa mestnega padarja in kirurga Jakoba Karga. Hiša A je v južnem delu podkletena. Kletna gradnja iz drobnega lomljenca in prodnikov ter z opazno tendenco plastenja govori za srednjeveško poreklo, morda celo za 14. stoletje. Opečna banja z opuščnim ravnim opečnatim stopniščem ob južni steni, ki se je zapiralo s padnimi vrati z dvorišnega hodnika, je iz časa jezuitov. Današnji vhod v klet skozi dvorišni prizidek je nastal po letu 1892. Stavbino pritličje, ki je predstavljalo enoten prostor, je bilo leta 1931 predelano in ob tem tudi izložbeno pokvarjeno. Isto velja za prvo nadstropje in tudi za drugo. K srednjeveški hiši, ki so jo okoli leta 1768 opečno oblekli in dvignili za drugo nadstropje, so prizidali trietažen dvorišni hodnik pretežno opečne gradnje, osvetljen v vsaki etaži s po 3 pravokotnimi okni, pokrit s kapastimi oboki in ravnimi stropi ter na koncih povezan s cerkvenim predkorjem. Njeno vzhodno stranico so ob tej priliki prekrili z bogatejšo baročno fasado, katere pritlični okni so po letu 1892 zazidali. Kapasto obokana veža s predelanim pravokotnim uvoznim portalom, ki se v obsegu prizidanega hodnika nekoliko zoži, hrani v sredi obeh podolžnic sledove zazidanih pravokotnih vhodov ter na desni dostop do ravnega vzporednega stopnišča, na levi pa vhod v sedaj zazidani hodnik, vključen v prostore Slomškovega študentskega središča.

Mnogo bolj razgibano gradbeno zgodovino ima hiša B, ki zaseda zahodno polovico sedanje stavbe. Gre za ogalno hišo desno od uvozne veže. Tudi ta hiša je v južnem delu podkletena, čeprav precej plitvo. V klet vodi skozi njeno južno steno portal, ki je polkrožno zaključen in posnet na ajdovo zrno, kar govori za nastanek v 1. polovici 16. stoletja. Tudi to klet pokriva baročna opečna banja. Z njo je označena velikost prvotne hiše, ki je ležala z daljšo stranico ob Splavarskem prehodu, bila enonadstropna, pokrivala pa jo je zatrepasta streha, ki je proti Koroški cesti na severu in vrtu na jugu oblikovala ravna fasadna zaključka. Njeno pritličje, v katerem je sedaj kemična čistilnica, ter prvo in drugo nadstropje, v katerih so bili gimnazija (1758—1892), bogoslovje (1892—1941) in so po zadnji vojni stranke, so močno predelani. Iz prvega nadstropja je po sedaj zaprtem hodniku dostop v enoetažen ulični lok, katerega mešana gradnja in paličasto profilirana polica poznorenesančnega okna govore za nastanek v 1. polovici ali sredi 17. stoletja. Okoli leta 1768, ko so jezuiti hiši povezali, so jo dvignili za drugo nadstropje, vstavili sedanje stopnišče ter na južni strani pozidali enoosni sanitarni prizidek, pri čemer so dvoriščno črto zalomili, cestne pa ne. Leta 1780 so trakt ob Splavarskem prehodu nadstropno podaljšali za šest okenskih osi, to je za dolžino starega, prosto stoječega gospodarskega poslopja, zaradi katerega so zalomili njegovo cestno zidno črto. S tem so ustvarili prostor za 4 razrede in za shrambo kurjave. Leta 1850 so ta prizidek dvignili za drugo nadstropje, prizidali trietažen dvorišni hodnik, prekrili ves trakt z novim ostrešjem in s tem zaključili rast celotnega poslopja. Medtem ko je gradnja pritličnega dela prizidka mešana in ostanek starega gospodarskega poslopja iz 17. stoletja, je ona iz leta 1780 pretežno opečna, ona iz leta 1850 pa čisto opečna, kar velja tudi za že omenjeni dvorišni hodnik, ki je nadomestil starejšega, gotovo lesenega. Ta hodnik predirajo v severni polovici v vsaki etaži po trije potlačeni loki, katerih pritlični so opremljeni s poznoklasicističnimi mrežami, v južni polovici pa po tri okna. Med njimi je bilo k hodniku prislonjeno polkrožno stopnišče z vretenastimi stopnicami, ki ga je po zadnji vojni zamenjal sedanji pritlični prizidek. Ker je bila med prvo svetovno vojno stavba zasedena od vojaštva, so se po vojni v njej in na njenem dvorišču naselile razne obrtne delavnice, ki jih je škofija izselila šele leta 1925, nakar je stavba do leta

1941 služila predvsem bogoslovnim namenom. Po zadnji vojni nacionalizirana in leta 1962 vrnjena škofiji, je še vedno do polovice zasobena s strankami in s kemično čistilnico. Sedaj ravnokar doživlja svojo prepotrebno obnovo, ki ji bo vrnila nekdanjo kulturno-prosvetno veljavo, saj bo služila za škofijski arhiv, knjižnico, muzej, študentski center in podobne dejavnosti. Poučen je komisjski opis stavbe z dne 26. 9. 1811, ki našteva v pritličju levo od vhoda razred za 50 učencev, desno hišnikovo stanovanje z 2 sobama, kuhinjo in shrambo, v traktu ob Splavarskem prehodu pa 2 razreda in shrambo za drva. V 1. nadstropju je na levi razred, v sredini prefektova soba, na desni razred, v uličnem loku shramba, sledijo korekcijska soba, knjižnica, kabinet in na koncu 2 razreda. V 2. nadstropju je na levi preziden razred, sledi mala soba in na desni 2 razreda. Stavba je obsegala 9 razredov z možnostjo usposobitve še desetlega in je torej imela kapaciteto za okoli 350 učencev.

Jožno orientirana cerkev sv. Alojzija je nastala na mesto štiriosne Lindtnerjeve hiše in njenega dvorišča, ki ga je v redbi zasedla, saj sega s presbiterijem do južnega roba terase. Sama cerkev stoji ločeno od ostalih hiš, saj jo z njimi veže le sistem hodnikov, ki obteka njeno korno parlobo z vzhodne (stopnišče), severne (bije etažni hodniki) in zahodne strani (njih stičišča s prizidanim trietažnim hodnikom hiše A na Korški cesti 1). Zato predstavlja cerkev vase zaključeno stavbno enoto, ki je nastala v letih 1767—1769, ne da bi pozneje doživljala kakšne večje spremembe, če izvajamo povojno zakristije leta 1859, zazidavo severozahodnega vhoda v ladjo, zahodnega dostopa v kripto in nekaj manjših pravokotnih oken ter delno zazidavo oken v segmentnih ogalih cerkvene ladje. Vse spremembe je doživljala vhodna partija cerkve in njena oprema. Obstranitev fasadnega omota je potrdila obnovo, da fasada prvotno ni mogla biti tako pusta, kot je bila do zadnje obnove. Konceptualno razpada v dva dela, v ožjo vendar višjo slavobitno pojmovano fasado same cerkve ter v širšo toda nižjo, okensko razčlenjeno fasado predkorja. Fasado cerkve predstavljata podvojeva pilastra z visokima podstavkoma, profiliranim bazama in kompozitnima kapiteloma ter plastično občutno popolno ogredje z gulšastima obkrojkoma, ki nosi poznobaročno razgibanu, konvexno-konkavno, z volutama obrobjeno čelo. Za to fasado se pojavlja dvuga, nižja in s pomočjo zunanjega zibca organsko s sosednjima hišama povezana fasada. Njeno es predstavlja neznan, vendar gotovo manjši poznobaročni portal, polkrožno zaključena niša, širša od onih v stranskih fasadah sosednjih poslopij, in večje, zvonasto oblikovano okno. V obeh spremah obeh osredja so bila v vseh treh etažah pravokotna okna, v pritličju manjša, v nadstropjih večja, opremljena z maltastimi ušesastimi okviri in bogateje oblikovanimi čeli, zaključenimi s strošastima oziroma vzvabavljenima zidcema. Stranski osi med pilastroma in sosednjima fasadama sta imeli podobna okna, le da so bila opremljena le z maltastimi ušesastimi okvirji. Ko so cerkev leta 1783—1784 spremenili v vojaško skladišče, so okna zmanjšali, nišo pa zazidali in nadomestili z manjšim okencem. Ko pa so leta 1831 zopet spremenili v cerkev, so postavili današnji prevelik klasicističen portal s še ohranjenimi originalnimi vratnicami, zazidali vsa okna v osredju fasade in odprli novega večjega v njeni osi, v stranskih oseh pa pustili le obe zmanjšani v prvem nadstropju. Ko je cerkev leta 1859 postala bogoslovna, so dvignili fasadino križ do višine čelnih volut ter ju neobaročno opremlili s piščalastima, ornamentiranimi pasovoma in konvexno razgibanima linama, vendar pa s tem vzeli cerkvenemu čelu njegovo formalno avtonomnost in oblikovno sproščenost, saj so njegovo razgibanu konturo »utopili« v povišano fasadino ploškev. Sočasno so odprli podobni lini tudi na vsaki strani portala. Pozneje so vse 4 podstrešne line (okrogli od čela in konvexni od križ) zazidali do velikosti prav-

koinih pokončnih linij, ob zadnji obnovi pa oni od čela zopet odprli. Podobno usodo kot fasada je doživljalo tudi predkorje, ki leži med fasado in cerkvenim telesom. Obsegalo je etažne hodnike, povezujoče rezidenco na vzhodni z gimnazijo na zahodni strani cerkve. Zato je bilo širše od cerkvenega kora, saj je k njemu spadalo tudi stopnišče na vzhodni strani kora, ki je vodilo nanj, na majhno emporo nad njim in na podstrešje, ter vrata na zahodni strani, ki so vodila na gimnazijsko dvorišče. Ker je bila hiša C na Glavnem trgu 7 globlja od hiše A na Koroški cesti 1, predkorje pa se je ravnalo po zadnji, je pritlični hodnik hiše C, ki je bil speljan ob njeni južni stranici, vodil v predkorje skozi stopniščno vežo, nadstropna hodnika, speljana po sredini etaž, pa naravnost na njegova hodnika. Medtem pa so se hodniki hiše A na Koroški cesti 1 s predkornimi ujemali, saj je bila cerkev njim primerno locirana. Ko je vojaštvo po letu 1773 zasedlo rezidenco, so hodnike s te strani zazidali, ko pa je leta 1783—1784 zasedlo še cerkev, so jih zazidali tudi proti gimnaziji in njenemu dvorišču. Ko so cerkev leta 1831 ponovno odprli, so odstranili hodnik v 2. nadstropju. Ko so leta 1859 ustanovili bogoslovje, so odprli pritlično in nadstropno povezavo z njim, ko pa so leta 1892 bogoslovje preselili v gimnazijo, so odprli pritlično in nadstropno povezavo tudi na to stran in tako zopet povezali ves nekdanji jezuitski kompleks. V času prve svetovne vojne je ostal občasno odprt le nadstropni prehod iz semenišča na cerkveni kor, ki je od leta 1859 služil kot oratorij za bogoslovce. V času druge svetovne vojne je bil ves kompleks zaseden od vojaštva in policije, po vojni pa se je cerkev, ki edina ni bila nacionalizirana, izolirala nasproti ostalim poslopjem, kar je ostala do danes. Ogled podstrešja dokazuje, da je cerkev pretežno kamnite gradnje, vendar opečno obokana, ter da jo pokriva sedlasta streha, ki sega skoraj do vrha fasadinega čela, v katerem visita bronasta zvonova iz leta 1923. Ker se je cerkvena streha ravnala po širini cerkve, sta širše predkorje pokrivali dve posebni, plitvi, prečni, sedlasti, verjetno pločevinasti strehi, katerih vzhodna je omogočala prehod (sedaj zazidan) iz podstrešja rezidence na podstrešje cerkve. Ko so dvignili fasadini krili, so stari strehi zamenjali s pultastima opečnima strehama, ki se ravnata po nagibu čela rezidence oziroma čela in strehe gimnazije. Korna partija cerkve je doživela leta 1831 večjo spremembo: kor so po odpravi vrhnjega veznega hodnika z velikim lokom povezali s predkorjem ter obenem napol zazidali emporo nad njim, ki je odtlej dostopna samo še s stopnišča. Zakristijo ob vzhodni strani presbiterija z razgibanim poznobaročnim portalom, ki so jo hoteli leta 1859 oratorijsko nadzidati, so le podaljšali proti jugu in pod njo uredili dva podpritlična prostora.

Cerkvena notranjščina ni bila nikoli poslikana. Od njene prvotne opreme, ki je obsegala 3 oltarje, prižnico, klopi, spovednice in misijonski križ, sta se ohranili le oljni sliko sv. Ignacija Lojolskega in Frančiška Ksaverija iz okoli leta 1769 ter sočasen misijonski križ. Med leti 1784 in 1790 so opremo raznesli oziroma uničili. Glavni oltar, delo Jožefa Holzingerja iz leta 1769, je sedaj v župni cerkvi v Kostivnici. Nazadnje so pobrali iz cerkve še kamniti tlak. Ko so jo leta 1831 zopet posvetili in namenili zlasti za gimnazijske potrebe, je Jožef Reiter na presbiterijevo zadnjo steno naslikal Alojzijevo vnebovzetje. Začasen oltar je sestavljal misijonski križ z angeloma adorantoma, crglje je pribavil graški mojster Schebl, za tlak pa je služil lesen pod. Ko je cerkev leta 1859 postala škofijska last, namenjena za bogoslovne potrebe, se je pristopilo k njeni kompletni obnovi, tudi kar se tiče opreme. Secco jo je poslikal Tomaž Fantoni iz Gemone, vendar je slikarija kmalu odpadla. Glavni oltar, oba stranska in prižnico so izdelali graški mizar Jožef Kainz, mariborski slikar in pozlatar Tomaž Kotnik, graški kipar Jakob Gschiel (vse kipe razen baročnih sv. Petra in

Pavla) in mariburski kipar Maksimilijan Tenz (okrasje), navalna mizarska dela je upravljal Ferdinand Vugrin, kamnoseška dela Anton Vinkavič, kovaška Andrej Wagner, vsi iz Maribora. Križev pot na planovini je prihaval dunajski slikar G. Krotzmann, orglje je obnovil mariburski majster Salb (sedanje so od bratov Zupancov iz Kamne gorie iz leta 1892 in so stale 6800 kron). Glavno oltarno sliko sv. Alojzija s panoramo Maribora je naslikal graški slikar Jozef Tunner februarja 1. 1859 za 1100 gld. Sliki sv. Viktorina in Maksimilijana z vedutama Ptuja in Očja pa graški slikar J. Kuppelwieser (namesto Tendlerja) spomladi 1. 1860. Misijonski križ iz 2. polovici 18. stoletja in kip Brezmadežne iz leta 1859 so predstavili kot stranska oltarja v obe ladji in prečni niši, sliki sv. Ignacija in Franca Ksaverija pa obesili v severni diagonalni niši. Putem ku je cerkev dobila še klopi, spovednice, zakristijsku opremo (slika sv. Cirila in Metodja je iz leta 1863) ter posodje, je bila 4. 9. 1859 posvečena in prdana svojemu namenu, kotnemu je služila do leta 1941. Ker je bila med ukupacijo spremenjena v vojaško skladišče, je pomivno zgubila del svoje opreme. V letih 1980–1983 doživlja svojo prepotrebno obnovo, ki razkriva žlahtnost njene arhitekture, zaradi katere jo uvrščamo med najpomembnejše poznobaročne gradbene spomenike naše kulturne dediščine.

Gradbeno-analitična obravnava posameznih stavbnih enot je pokazala, da imamo v našem primeru upravitelj s stavbaim konglomeratom kot rezultat večstopenjnega razvoja, ki pa je med leti 1767–1770 doživel svojo kreativno presnovo. Ugotovljeno je bilo, da je v ulsegu kompleksa stalo 6 meščanskih hiš, katerih fasadna ritmika je dokumentirala srednjeveško ozko in globoko paradižajo. Njilovo, enavito, barokizirano zunanjsčino je poudarjala centralno lansirana, vendar nekoliko ulmaknjena cerkev, ki s kovano ograja preddverja in oblikovnim bogastvom fasade še danes kaže na domiselnost arhitekta, ki je znal iz dane situacije ustvariti lepoto uglašeno arhitektonsko kompozicijo, usklajeno s tržnim pristorom pred seboj.

S tem je bilo ponovno dukazano, da se za baročnimi, klasicističnimi in historičnimi fasadnimi preoblikami (ne) skrivajo gradbene enote, ki dokumentirajo urbani razvoj mesta od njegovih začetkov pa do danes. Prav ta ugotovitev lahko smatramo za prvi konkreten rezultat raziskave, ki se nam pokaže v posebni zanimivi obliki pri skupini hiš A in B na Karški cesti 1.

Kot drugi rezultat raziskave je smatrati ugotovitev, da su jezuiti pristopili h kompleksni prisilavi leta 1757 kupljenih hiš šele deset let pozneje, ko so začeli graditi cerkev, ki kaže sočasnost nastanka z njihovimi prezidavami. Pri tem je zanimivo, da jezuiti niso kupili hiše na Glavnem trgu 6, niti niso v svoj kompleks vključili noben kupljenih hiš v Splavarskem prehodu 3 in 8.

Kot tretji rezultat pa je treba ponovno podčrtati ugotovitev, da je cerkev izreden uhjekt naše poznobaročne arhitekture, katere verjetni avtor Janez Fuchs se nam pa spornih raziskavah pokaže v precej drugačni luči kot doslej. Prav v zvezi z gradbeno zgodovino jezuitskega kompleksa je bilo namreč posvečene več pozornosti tudi njegovi daslej nekoliko skrivnostni osebnosti, ki su ji pripisovali vrsto južnjašjskih arhitektonskih stvaritev iz 1. in 2. polovice 18. stoletja. Rezultati arhivskih študij v Arhivu SR Slovenije, Pokrajinskem arhivu Maribar ter Deželnem in Diecezanskem arhivu v Gradcu so mnoge od teh domnev ovrgle in s tem njegovemu opusu določile mesto, ki mu gre v razvoju štajerske poznobaročne arhitekture.

Janez Nepomuk Fuchs se je rodil leta 1727 v Neissu v Šleziji. O njegovih učnih in pomočniških letih zaradi ne vemo ničesar, pa tradiciji pa je na svojem potovanju po Zahodni Evropi doživel 1. 11. 1755 lisbonski potres. Tudi kdaj je prišel v Maribar, ne vemo. Vsekakor pa se je 35-leten dne 5. 5. 1762 poročil

z 41-letno Barbaro, vdovo po gradbenem mojstru Jožefu Hofferju (1704—2. 2. 1762), dednemu lastniku hiše s številko 106 (pozneje 95, sedaj Gosposka ulica 29) in zidarske obrtne pravice. Barbara Hoffer, rojena Mechtig (1721—11. 7. 1782), je sicer prvemu možu med leti 1737 in 1759 rodila 9 otrok, vendar je v zakon s Fuchsom prinesla le 4 najmlajše: Leopolda (rojenega 15. 10. 1749), Antona (rojenega 30. 1. 1753), Franca (rojenega 22. 6. 1757) in Ano Marijo (rojeno decembra 1759), ki jim je Fuchs, ki sicer z Barbaro ni imel otrok, postal očim. Barbara je s sklepom z dne 21. 6. 1762, overjenim dne 7. 7. 1782, določila svoje štiri otroke, katerih Franc pa je pozneje umrl, kot generalne dediče njenega premoženja, vendar so se mu ti proti primernim odpravinam (po 454 fl 51 kr 1 1/2 pf) dne 24. 4. 1774, 17. 11. 1777 in 27. 8. 1782 odpovedali, kar je potrdil tudi magistrat dne 29. 8. 1782. Takrat so bili vsi trije Hofferjevi otroci že polnoletni, torej starejši od 21 let, tako da so imeli polno razpolagalno pravico.

Potem ko se je Fuchs leta 1762 poročil z Barbaro, je prevzel Hofferjevo gradbeno obrt ter dne 1. 1. 1763 prisegel kot mariborski meščan in bil vpisan v Meščansko knjigo okrožnega mesta Maribora. V Zemljiški knjigi II. mesta Maribora, nastavljeni leta 1781, sta gradbeni (zidarski) mojster Janez in žena Barbara Fuchs vpisana kot posestnika hiše številka 106 v Gornji Gosposki ulici z dvoriščem in malim vrtom (ob Barvarski ulici 8), s katero je bila povezana zidarska obrtna pravica. K hiši, ki je bila leta 1781 zaradi hipotek ocenjena s 1500 fl, je spadala posest onkraj Drave na Pobrežju, sestoječa iz marofa, njive in travniškega deleža, ki je bila vredna 600 fl. To posest sta kupila pred letom 1772 in zanjo do leta 1776 plačala 400 fl.

Petindvajset let pozneje je bilo to premoženje ocenjeno mnogo višje: hiša s 4650 fl, posest na Pobrežju z 2500 fl, od česar je bil novi marof sam vreden 2100 fl, in zidarska obrtna pravica s 1000 fl, kar je zneslo skupaj 8150 fl. Iz teh podatkov spoznamo, da se je Fuchsovo premoženje v slabih treh desetletjih podvojilo, ne da bi pri tem upoštevali večletni najem dominikalnih vinogradov v Kraigu in Klapju v širši okolici Radgone. Celotno premoženje je bilo služno magistratu: hišnina je znašala 12 fl 44 kr 1 pf, obrtni davek 2 fl 33 kr, stražnina 40 kr, davek od posesti na Pobrežju pa 7 fl 3 kr, skupaj torej letno 23 fl 1 pf.

Po smrti šest let starejše Barbare se je Fuchs okoli leta 1784 ponovno poročil, vendar ne v Mariboru, kjer ta poroka ni zabeležena v matrikah, ampak verjetno v župniji njegove druge žene, 39 let mlajše Terezije Macher, hčerke Ignacija Macherja in Ane rojene Schrottgieser. Terezija, ki je bila celo mlajša od pastorka Ane Hoffer, takrat že poročene Jelinko, je s svojo mladostjo prinesla v hišo novo življenje. Sama rojena leta 1766, je Fuchsu rodila vsaj 4 otroke: Terezijo leta 1788, Janeza leta 1790 (ki je umrl 2. maja star 2 meseca), ponovno Janeza leta 1791 in Jožefo leta 1792, od katerih so trije preživeli svojega očeta. Ali je bilo pri hiši še več otrok, se ne ve, ker manjka krstna knjiga mariborske mestne župnije prav za leta 1777—1806. Terezija, ki je umrla dne 8. 3. 1834, je moža preživela za celih 30 let ter se je dne 25. 11. 1810 ponovno poročila z bivšim vojaškim blagajnikom nadporočnikom Matijo Sačeričem.

Sam Janez Nepomuk Fuchs, mestni gradbeni mojster, je umrl dne 9. maja 1804 za kapjo, star 77 let, v svoji hiši številka 106. Sprevidel in pokopal ga je mestni župnik in okrožni dekan Andrej Kavčič. Po ženitni pogodbi, dogovorjeni dne 9. 12. in zapisani dne 15. 12. 1801, s katero je Fuchs priznal svoji ženi popolno skupnost posesti in pravico do celotne dediščine ter ji poleg tega namenil kot ženitnino 2000 gld v obliki generalne hipoteke in kot jutrnino 50 zlatih dukatov, je Terezija prevzela zase in za svoje tri mladoletne otroke v last celotno Fuchsovo dediščino.

Preden pa bomo govorili o tem, poglejmo še premoženjsko plat Fuchsovega 20-letnega življenja s Terezo, kulikur ga je mogoče razbrati iz podatkov deželne deske v Gradcu in mestne zemljiške knjige v Mariboru.

Dne 1. 7. 1784 si je sposodil 4. 8. 1784 intabuliranih 500 fl po 4% obrestni mri iz zapuščine, zaupane magistratu kot jeroču mladoletnih otrok pokojnega Franca Linderja.

9. 7. 1788 si je sposodil 20. 4. 1789 intabuliranih 1550 fl po 4% obrestni mri iz premoženja njegove pastorki Ane Hoffer, poročne Jelinko.

29. 4. 1791 si je sposodil 11. 5. 1791 intabuliranih 200 gld po 5% obrestni mri pri Andreju Felberju.

5. 5. 1793 je sklenil, 28. 5. 1793 pa dal intabulirati izplačani zaslužek pri gradnji župne cerkve Marije Snržne in župnišča na Velki kut triletno garancijo za opravljen zidarsko delo.

31. 1. 1792 je vrnil dolg 500 fl s 1. 7. 1784 z obrestmi vred, ki je bil 28. 10. 1799 extabuliran.

30. 11. 1799 je vrnil dolg 200 gld s 20. 4. 1791 z obrestmi vred, ki je bil 29. 5. 1800 extabuliran.

9. 6. 1800 je vrnil dolg 1550 gld s 9. 7. 1788 z obrestmi vred, ki je bil 22. 7. 1800 extabuliran.

25. 7. 1800 je bila extabulirana garancija s 5. 5. 1793 za opravljen zidarski dela na Velki.

15. 12. 1801 si je sposodil 23. 12. 1801 intabuliranih 3000 fl po 5% obrestni mri pri trgovcu z železnimi izdelki Jakobu Mayerju.

18. 12. 1803 je vrnil dolg 3000 fl s 15. 12. 1801 z obrestmi vred, ki je bil 21. 12. 1803 extabuliran.

Podatki deželne deske kr. dokazujejo, da je imel Fuchs tudi nekaj dominikalne zemlje v širši okolici Radgunc, Gre za vinograd v Kraigu od leta 1781 dalje in za onega v Klapju v župniji sv. Jakuba od leta 1789 dalje, ki pa ga je okoli leta 1800 prodal Francu Maliju in njegovi ženi Ani, s čemer so se mu letne dajatve zmanjšale s 25 fl 5 š na 14 fl 3 š 14³/₄ kr.

Po smrti Janeza Fuchsa 9. 5. 1804 je bil 2. 7. 1804 upravljen popis in ocenitev njegovega premoženja, 23. 8. 1806 je bila zapuščinska razprava, 10. 10. 1806 izdana sodna odločba in 5. 12. 1806 magistratna odločba o drlovanju. Po tej odločbi je bilo Fuchsuv premoženje ocenjeno kot sledi: hiša številka 106 s 4650 gld, realna zidarska obrtna pravica s 1000 gld, polbreški marof z 2100 gld ter njiva in travniški delež s 400 gld, skupaj torej 8150 gld. Že 26. 9. 1806 je bilo izdano tudi potrdilo o plačani zapuščinski pristojbini. Dne 3. uziroma 15. 7. 1808 je Terezija vložila prošnjo za prepis premoženja ter 18. 7. istega leta plačala 250 gld laudemija magistratu, s čemer je poravnala svoje obveznosti do njega, nakar je bil 5. 8. 1808 sestavljen protokol o prepisu posesti. Glasum Fuchsove oporuke je Terezija Fuchs z zadolžnico z 26. 9. 1806 dodelila mladoletni, vendar že poročni hčerki Tereziji iz učetive zapuščine 3321 fl 56 kr 2 pf s 5% obrestmi ter to dala intabulirati 18. 7. 1808 na svojo posesti hišo v Gosposki ulici in marof na Pubrežju. Ista je istega dne storila z ustalima mladoletnima otrokoma Janezom in Jožefo glasom zadolžnice z dne 3. 1. 1807, ko jima je zapisala skupno vsoto 6643 gld 53 kr (dvakrat po 3321 gld 56 kr 2 pf). Vsem trem otrokom naj bi bile omenjene vsote izplačane ob njihovi polnoletnosti, kar se je zgodilo med leti 1809 in 22. 9. 1813. Medtem ko se je Terezija po poroki odselila v Schwanberg, je Janez dohl pubreško posest, s čemer je bil njegov dedni delež pri hiši extabuliran, najmlajša Jožefa pa je ostala pri hiši, ki jo je pozneje po materi dedovala, zato pa je bila extabulirana pri pubreški posesti. Njihovi dedni deleži, ki so bili do dsete polnoletnosti, torej starosti 21 let, vodeni kot deposila

pupilaria s 5% obrestmi in kot taki intabulirani, so bili z letom 1813 v celoti extabulirani.

Po smrti Fuchsa komaj 38-letna Terezija se je dne 25. 11. 1810 omožila z Matijo Sačeričem ter živela še 24 let, vendar otrok ni več imela. Zato je ostala pri njej mlajša hči Jožefa, rojena leta 1792, medtem ko se je starejša Terezija, rojena leta 1788, poročila 10. 2. 1806 z Jožefom Matičem, upravnikom gosposčine Schwanberg in se preselila k njemu. Ko se je leta 1813 odselil tudi sin Janez, je ostala sama z možem in hčerko v hiši številka 106.

Zemljiškoknjižni podatki o njenem poslovanju so skromni:

med letom 1808—1810 je sodnim potom poravnala potomcem Jožefa Karla Schillinga dolžni znesek 1400 fl, intabuliran na dominikalni vinograd v Kraigu.

1. 1. 1826 si je sposodila 21. 1. 1826 intabuliranih 137 gld 23 kr po 5% obrestni meri pri Štefanu Maračeru.

21. 3. 1826 si je sposodila 22. 3. 1826 intabuliranih 165 gld 54 ⁴/₅ kr po 5% obrestni meri pri župni cerkvi.

22. 3. 1826 je bilo intabuliranih 130 gld po 5% obrestni meri, dolžnih župni cerkvi na račun mašne ustanove po umrli Mariji Kanner.

2. 6. 1826 je bilo intabuliranih 200 gld po 5% obrestni meri, dolžnih pupilarnemu deležu sirote Franca Hofratha.

3. 9. 1827 je bilo intabuliranih 365 gld po 5% obrestni meri, dolžnih mestni blagajni.

30. 11. 1827 je bilo intabuliranih 200 gld po 5% obrestni meri, dolžnih za-puščinski masi umrle Jožefe Wreger.

11. 1. 1828 je bilo intabuliranih 200 fl po 5% obrestni meri, dolžnih za maše za umrlo Jožefo Wreger.

29. 2. 1834 je bil extabuliran dolg 200 fl s 5% obrestmi, ki ga je Tereza vrnila mestni komorni blagajni.

Dne 8. 3. 1834 je Terezija Fuchs-Sačerič umrla za pljučnico, stara 68 let. Na osnovi sodne odločbe z 10. 10. 1806 in testamenta z 26. 1. 1813 z dostavkom z 8. 7. 1832 je hišo številka 95 (prej 106) prevzela hčerka Jožefa Fuchs, kar je bilo zemljiškoknjižno izvedeno 11. 5. 1836. Jožefa si je 7. 5. 1836 sposodila 150 fl, intabuliranih 11. 6. 1836 na hišo v imenu svoje mladoletne hčerke Terezije, Jožefa, ki se je rodila leta 1792, je umrla 52 let stara 21. 10. 1844 za vnetjem želodca. Vse kaže, da ni bila omožena, da pa je imela hčerko Terezijo, ki je bila krščena dne 28. 4. 1819 v predmestni župniji in šele naknadno vpisana v mestnožupnijski krstni knjigi. Ta hči je 10. 12. 1844 prevzela materino premoženje, kar je bilo vnešeno v zemljiško knjigo 19. 12. istega leta. Tereza, ki jo kot hišno posestnico omenja tudi dr. Rudolf Puff, se je 13. 7. 1847 zadolžila pri Ferdinandu baronu Rastu mlajšemu za 500 fl po 5% obrestni meri, intabuliranih na hišo. Že 21. 2. 1849 pa je hišo prodala za 7500 gld Jožefu in Tereziji Kahlstorfer, ki sta ji kupnino izplačala do 2. 3., nakar se je 16. 3. istega leta izvršil zemljiškoknjižni prepis. S tem je najlepša baročna meščanska hiša Maribora, opremljena z zidarsko obrtno pravico, prešla iz rok gradbenih družin Hoffer-Fuchs v roke trgovcev Kahlstorferjev in leta 1874 Billerbekov.

Iz povedanega se nam nekoliko določneje kot doslej razkriva osebnost Janeza Fuchsa, šlezjskega prišleka, ki se je v Mariboru naselil, poročil, pomeščanil in postal njegov vodilni gradbeni mojster. Sicer drobni podatki nam ga kažejo kot človeka, ki je že za življenja slovel po svoji podjetnosti, saj je baje izučil več zidarskih pomočnikov kot vsi ostali sodobni mariborski gradbeniki in kamnoseki skupaj. Med njimi je omeniti Antona Haina, Antona Stadlerja, Matijo in Janeza Zeisla, Mihaela Ohmayerja, Matijo Wenigerja, Antona Bombassija

in druge, ki jih bodo nadaljnje raziskave izluščile iz pozabe in vanj deloma osvetlile v zvezi z gradbeno zgodovino Maribora.

Med njimi bo gotovo pripadalo posebno mesto Janezu Nepomuku Fuchs, ki ga kljub šlezjskemu poreklu lahko štejemo med vodilne mariborske baročne umetnike. Dejstvo, da se je rodil leta 1727 in da je na svojem vodenju doživel lizbunski potres leta 1755, nas navaja k sklepanju, da v Maribor ni prišel pred svojim 28 letom starosti. Takrat je bil gotovo še polin, ker ni imel svojega podjetja in nanj vezane mojstrske obrtnice pravice. Zaposlil se je pri takrat vodilnemu gradbenemu mojstru Jožefu Hofferju, katerega gradbeno podjetje je s puerko njegove vdove maja 1762 prevzel ter s tem postal pravno priznani gradbeni mojster in podjetnik. Zato odpadejo domneve, ki mu pripisujejo gradnjo vrste stavb iz 1. polovice in sredine 18. stoletja: župno cerkev v Šenturju pri Celju (1708—1721), romarsko cerkev Marije Tolažnice v Čermniških pri Zastavah (1722—1725), romarsko cerkev na Sladki gori (1745—1751), romarsko cerkev na Gori Oljki (ki jo je med leti 1754—1757 zgradil Janez Nepomuk Maier), romarsko cerkev na Kronske gori (1746—1750), grajsko stopnišče pri mestnem gradu v Mariboru (1747—1749), zvonik župne cerkve v Gleinstätten (ki ga je med leti 1754—1757 zgradil neimenovan graški arhitekt), župno cerkev v Ehrenhausnu (1752—1755) in župno cerkev v St. Johann im Saggautal (1753—1759), ki sta po uvalnem ladijskem konceptu sorodni Alojzijevi cerkvi v Mariboru, vendar pa za čas Fuchsovega gradbenega podjetništva prezgodnji. Isto velja za podobno župno cerkev sv. Egidija in podružno cerkev sv. Patricija v Holleneggu, ki sta bili posvečeni v letih 1778 in 1777, ker se v izvedbenih detajlih preveč razlikujeta od njegovih drugih del.

Ključni objekt, na katerega se opira atribucija Fuchs pripisanih ovalnih cerkva, je župna cerkev sv. Janeza v Saggautalu pri Arvežu, kjer naj bi se Fuchs arhivsko pojavil že leta 1753. Vendar temu ni tako. Ogled fascikla 286 (Geistliche Stiftungsacten v graškem diecezanskem arhivu) je pokazal, da se leta 1753 omenja mariborski gradbeni mojster v tekmi z vodilnim graškim mojstrom Jožefom Hueberjem, ki je predtem v bližini zgradil župno cerkev sv. Vida v Vogavi in podružno cerkev sv. Ulrika v Greithu pri Ivniku, a je v tej tekmi zgubil. V vlogi za škofijski gradbeni konsens iz leta 1753 se torej dobečno omenja mariborski gradbeni mojster, ne pa imenoma Janez Fuchs. Ta omenjava v Saggautalu šele pozneje in to dvakrat. Dne 27. 3. 1792 je ubrofirnal 393 fl 2 kr za opravljene prezidave v zakristiji ter popravilo venčnega in drugih zidcev na fasadi župne cerkve. Pomagala sta mu mariborska obrtnika: tesarski mojster Anton Mayer za 67 fl 49 kr in kotlarski mojster Ignac Kajetan Schranzhofer, ki je vse zidce pukril z bakrom za 325 fl 2 kr. Drugič se Fuchs omenja dne 1. 7. 1797, ko je sprejel 7 fl 24 kr za stroške dvudnevnega potovanja iz Maribora v Saggautal in nazaj. Rokus Kohlbach sicer govori v zvezi s Saggautalom še o obračunih Fuchsa iz let 1757, 1759 in 1791, vendar tega z ohranjenimi arhivalijami ni več mogoče dokazati.

Pregled arhivskih virov za župne cerkve v Ehrenhausnu, Wiesu in Holleneggu ni dal za nas uporabnih rezultatov, pač pa so po Kohlbachu ohranjeni arhivski podatki v fasciklu 314 (Geistliche Stiftungsacten v diecezanskem arhivu v Gradcu), ki dokumentirajo Fuchsovo avtorstvo župne cerkve N.IG v Vurbergu, zgrajene v letih 1773—1776. Karžno Kohlbach omenja v zvezi z župno cerkvijo v Wiesu njen gradbeni predračun v znesku 8175 fl, ki ga je neznanec označil za Fuchsuvega ter načrt za cerkev in župnišče, za kar je dobil 12 fl 54 kr.

Jedru opisanih cerkva označujejo centralno oblikovanje (ovalno) za obe in tridelne, konkavno razgibane fasade, kar se je oboje rodilo v Podonavju in

na Češkem na začetku 18. stoletja. Pri tem je ovalni tloris razvilo Podonavje, konkavno členjene fasade pa Češka. Oboje se je uveljavilo na Štajerskem po letu 1733, vendar močnejše v njeni južni (v seriji cerkva Ponikva—Kostrivnica med leti 1733 in 1768) kot severni polovici. V osrednji Štajerski sta bila najpomembnejša predstavnika te arhitekture Janez Jurij Stengg (1689—1753) in Jožef Hueber (1715—1787), na spodnjem Štajerskem pa po dosedanjih atribucijah Janez Nepomuk Fuchs (1727—1804), po novih odkritjih pa Jožef Hoffer (1704—1762).

Ce namreč izločimo skupino cerkva iz obdobja 1745—1755 iz opusa J. N. Fuchsa, ker so po nastanku zanj prezgodnje, se takoj pojavi vprašanje, kdo pa je bil njihov avtor. Tu moramo vključiti v razvoj štajerske baročne arhitekture novo osebnost — Jožefa Hofferja — doslej poznane le kot dograditelja Lenghaimbove hiše v Lipnici in zagotovo avtorja svoje hiše v Gosposki 29 v Mariboru, katerih prva je iz leta 1750, druga pa iz okoli leta 1735/40. Jožef Hoffer (1704—1762), mlajši sodobnik J. J. Stengga prihaja edini v poštev za to nalogo. Gotovo je namreč, da se Fuchs ni zaposlil pri komersibodi in gotovo je tudi, da je leta 1762 prevzel vodilno gradbeno podjetje v Mariboru, ki mu je leta 1764 prineslo tudi vodilno vlogo v cehu mariborskih zidarjev in kamnosekov. Pri župni cerkvi v Ehrenhausnu (Ernovžu) se gradbeni mojster sploh ne omenja, pri župni cerkvi v Saggautalu pa se omenja le gradbeni mojster iz Maribora in ne imenoma J. N. Fuchs. Fuchs torej ni arhivsko trdno izpričan pred letom 1762, ko se je poročil in prevzel podjetje ter s tem dobil tudi licenco gradbenega mojstra in podjetnika. Njegove omembe po Kohlbachu iz let 1757 in 1759 v Saggautalu so možne le v smislu njegove zaposlitve pri gradbenem podjetniku Hofferju, ki je dela uradno vodil. Seveda je Hofferjeva atribucija zaenkrat še domnevna, vendar pa zelo verjetna, saj se je Fuchs prav preko Hofferja uveljavil v Mariboru in postal njegov vodilni gradbenik. Prevzel je podedovani tip centralne cerkve, vendar v njega vnesel racionalističen podton, ki se kaže že pri Alojziji cerkvi v Mariboru, njegovi prvi veliki stvaritvi, svojo celovitost pa doseže pri župni cerkvi v Wiesu deset let pozneje.

Z vključitvijo Jožefa Hofferja v razvoj štajerske oziroma mariborske arhitekture in s tem povezanim rigoroznim črtanjem domnev, pripisov in na stilnih primerjavah slonečih sklepanj, se Fuchsov opus pokaže v precej drugačni luči kot doslej, predvsem pa se iz 2. četrtine in sredine 18. stoletja odločno premakne v 2. polovico 18. stoletja. Tako spremenjen opus obsega zaenkrat sledeča Fuchsova dela:

- zakristijo z oratorijem pri cerkvi sv. Jožefa na Studencih pri Mariboru (1764)
- jezuitski kolegij s cerkvijo sv. Alojzija v Mariboru (1767—1770)
- župno cerkev NLG v Vurbergu (1773—1776, predračun za 3106 fl)
- župno cerkev Bičanega zveličarja in župnišče v Wiesu (1774—1782, predračun za 8175 fl)
- špitalsko cerkev sv. Duha v Krškem (1776—1777)
- župno cerkev sv. Jakoba Starejšega v Nestelbachu pri Gradcu (1779—1783, vzorovano po oni v Laxenburgu, zato dvomljivo)
- župnišče v Šentjurju pri Celju (1780)
- župno cerkev Marije Snežne in župnišče na Velki (1789—1792)
- gospodarsko poslopje v Obergamlitzu (1772, predračun za 3082 fl)
- mitnico pri Dravskih vratih v Mariboru (1784, načrt)
- strokovno mnenje o gradbenem stanju hiš ob stari Dravski ulici v Mariboru (okoli 1795)
- gospodarski trakt in vodnjak v Račjem dvoru pri Mariboru (1798, 1803).

Ta vrsta gradbenih zlasti cerkvenih objektov seveda sploh ni popolna, saj se bo med cerkveno arhitekturo terezijanskega poznega baroka in jožefinskega zgodnjega klasicizma našla gotovo še več del, ki jih bomo lahko na osnovi arhivskih podatkov, stilnih analiz in projektantskih ter izvedbenih svojskosti pripisali Janezu Fuchsju. Pri tem pa je ena gotova: Janez Fuchs s svojim latentnim severnjaškim klasicističnim pudtom ni primerljiv z graškima mojstrama Janezom Jurijem Stenggom (1689–1753) in Jožefom Hofferjem (1715–1787) ter z njihovimi scenasa pojmovanimi, dekorativno učinkujočimi in skupinska delujočimi prastorninami. Z njima je primerljiv lahko le Jožef Hoffer (1704–1762), ne pa precej mlajši Janez Fuchs (1727–1804), ki ga stilno-razvojno lahko primerjamo kvečjemu s sodnim salzburškim dvornim mojstrom Wolfgangom Hagenauerjem (1726–1801), saj so njegove notranjščine sestavljene iz racionalnu pojmovanih praslurav, ki se spajajo po kompozicijskem načetu ritmičnih razmerij, kar pa je že izraz latentnega klasicističnega razpoloženja. Ta najlepše kaže Alajzijeve cerkev v Mariboru, ki je po konceptu sorodna oni v St. Johannu im Saggautal, čeprav ta ni Fuchsjeva ampak verjetno Hofferjeva dela. Alajzijeve cerkev (1767–1769) ima preprosto fasado brez zvonika toda z valutastim čelom, ki je kompozitna pilastra kot nekaj rizičil lečujeta od stranskih kril. Notranjščina predstavlja centralen elipsoiden prostor z večjima nišama v prečni in 4 manjšimi v diagonalnih oseh. Te niše so ravno zaključene in pokrite z banjami, nošenimi od lizenastih pilastrov s popolnimi ogredlji in opremljene z oprugami. Vhodna veža ima enako kot oltarni prostor kvadratast floris in plitev kupolast obok brez pendativov. Med fasado in vhodno vežo je vmesni prustor, pokrit s 5 kvadratastimi, z oprugami ločnimi kapastimi oblaki. Pevska empura počiva na 3 prečnih kapastih obokih, katerih prvi pripada predprustoru, ki ga pokrivata še dva kvadratasta kapasta oboka. Stenske slope krasi pilastri in popolna ogredje, ki pa ne obteka cerkvene notranjščine. Centralni prostor pokriva elipsasta kupola, ki jo polkrožni in rahlo potlačeni loki odpirajo v smeri obeh glavnih in obeh diagonalnih osi. Oltarni prostor z ovalnim zaključkom spremlja pritlična zakristija. Glavna okna so polkrožno zaključena, ostala su pravokotna. Svetlobni režim pa ni več prvoten, ker so ogalna okna osredja tretjinska zazidana, okni vhodne veže pa zaprti.

Župna cerkev v Wiesu (1774–1781) ima enozvonično fasado. Kvadratast centralni prostor ima poševne ogale in plitva prečna prostora. Orgeljska in obo oltarni pali so prečna pravokotne. Obok centralnega prostora je kupolast, orgeljskega prečno kapast, oltarnega dvakrat križni. Opruge so potlačenoobčne. Nasproti Alajzijevi cerkvi je upazna povečana klasicistična tendenca, zlasti vidna pri fasadi s pilastrsko členitvijo, izstopajočim srednjim delom s segmentnim čelom, aliko in tektansko bogatu oblikovanim fasadnim zvonikom, zgrajenim šele pa letu 1800.

Podružna cerkev sv. Duha v Krškem (1776–1777) ima fasado, sorodno oni v Wiesu. To je pilastrska arhitektura s popolnim golšastim ogredjem, ločnim čelom, atika in fasadnim zvonikom z ogalnimi pilastri toda brez prvotnega čebulastega strešnega zaključka. Iz podulžne ladje se izvijata polkrožni kapeli, kvadratast presbiterij pa se usločno zaključuje. V notranjščini se prostor ladje širi v obe prečni kapeli in presbiterij, vendar se vanje ne preliva.

Župna cerkev v Nestelbachu (1779–1783) ima širši kvadratičen centralni prostor s kupulo nad slopi, povezanimi z oprožnimi loki, enopadni oltarni prustor s polkrožnim zaključkom in vhodno pala. Ob vhodni fasadi z zvonikom sta konkavni krili, ki sta pilastrsko razdeljeni.

Župna cerkev v Vurbergu (1773–1776) po konceptu povezuje starejša v Ehrenhausnu z mlajšo v Nestelbachu. Župna cerkev na Velki (1789–1792) pa

je primerek cerkve, nastale po letu 1780, ko so se njihove notranjščine prostorsko umirile in začele dobivati prevladujoče klasicistične poteze.

Jožefinska cerkvena reforma je z ustanovitvijo novih župnij povzročila nastanek vrste novih cerkva, v katerih se je bogastvo poznobaročnih prostorskih zamisli vedno bolj umikalo klasicizmu z njegovimi treznimi prostorskimi idejami. Ta razvojni proces je spremljal tudi Janez Fuchs, ki je v njem aktivno sodeloval s tem, da je ustvaril vrsto za sedaj še nepoznatih cerkva, v katerih prostorski in formalni govorici je vedno bolj sozvanjalo racionalistično razpoloženje konca 18. stoletja in začetka 19., h kateremu se je Fuchsova umetniška izraznost ves čas latentno nagibala.

VIRI IN LITERATURA

- Matične knjige mestne župnije sv. Janeza Krstnika v Mariboru: krstne 1701—1733, 1734—1776, 1807—1859; poročne 1749—1835, 1836—1857 in mrliške 1664—1762, 1762—1857. Arhiv SR Slovenije
- Meščanska knjiga okrožnega mesta Maribora 1762—1918, p. 49. Pokrajinski arhiv Maribor
- Zemljiška knjiga mesta Maribora I 1745—1781. Deželni arhiv v Gradcu, II. 1781—1837, folio 111, h. št. 106. Pokrajinski arhiv Maribor
- Štajerska deželna deska I 1730—1810: A. Glavne knjige iz let 1730, 1751, 1770 in 1795 ter B. Instrumentalne knjige iz let 1730, 1737, 1739, 1747, 1750, 1762, 1780, 1792, 1799, 1803 in 1808. Deželni arhiv v Gradcu
- Škofijski arhiv Maribor: fonda A. M. Slomšek in D 15
- Diecezanski arhiv Gradec: Geistliche Stiftungsacten fascikla 286, 314
- Franc Kovačič: Zgodovina Lavantinske škofije. Maribor 1928, p. 281—283
- Johann Graus: Von alten Jesuitenkirchen und der Jesuitenkunst. Der Kirchenschmuck. Blätter des christlichen Kunstvereines der Diözese Seckau. 28 (zvezek 10) 1897
- Franc Hrastelj: Zgodovina cerkve sv. Alojzija v Mariboru, tipkopis iz l. 1956, 10 strani
- Nace Šumi: Ljubljanska baročna arhitektura. Ljubljana 1961, p. 103, 182
- Jože Curk: Razvoj mariborske mestne vedute. Kronika 9/1961, p. 145—156
- Antoša Leskovec: Vojaška oblačilnica v Mariboru 1784—1809. ČZN NV 7/1971, p. 99—105
- Jakob Richter: Priprave za ustanovitev filozofskega liceja v Mariboru. ČZN NV 8/1972, p. 68—74
- Jan Sedivy: Iz zgodovine mariborske klasične gimnazije I. ČZN NV 2/1988, p. 113—137 in II. ČZN NV 3/1967, p. 84—143
- Jan Sedivy: Zgodovina visokega šolstva v Mariboru do 1941. ČZN NV 6/1970, p. 285—295
- Jan Sedivy: Borba za višjo šolo v Mariboru pred 150 leti. ČZN NV 5/1969, p. 419—425
- Rudolf List: Kunst und Künstler in der Steiermark. Ried im Innkreis 1969, p. 150
- Rochus Kohlbach: Steirische Baumeister. Graz 1961, p. 460—461
- Dehio; Steiermark. Wien 1982, p. 77, 184, 439 in 616
- Hans Reuther: Eine Gruppe elliptischer Zentralraumkirchen des 18. Jahrhunderts in Steiermark. Zeitschrift für Kunstgeschichte, München 1956, Band 19, Heft 3, p. 237—258
- Günther Brucher: Die Entwicklung barocker Kirchenfassaden in der Steiermark I., p. 33—76, tabele 45—64, in II., p. 59—98, tabele 34—50, Jahrbuch des kunsthistorischen Institutes der Universität Graz 5/1970 in 6/1971

DAS EHEMALIGE JESUITENKOLLEGIUM IN MARIBOR UND SEIN BAUMEISTER JOHANN FUCHS

Zusammenfassung

Die Häusergruppe zwischen Mesarski und Splavarski prehod. Gheni trägt mit die Drauterrasse spielte in der Bau- und Kultur-Geschichte von Maribor eine wichtige Rolle. Da sind sicher schon im 13. Jahrhundert die Bürgerheime entstanden, die sich wahrscheinlich schon im Laufe des Mittelalters in 7 Bürgerhäuser umwandelten. Bei der Erforschung der älteren Bauperioden war das vorhandene Bild- und Archiv-Material nur wenig benutzbar, obwohl es bis ins 15. und 18. Jahrhundert reicht.

Heute besteht das Komplex aus der Kirche und 3 zweistöckigen Häusern, bedeckt mit Satteldächern und bereichert mit 2 Gassenbögen. Wegen des geneigten Terrains sind beide Quertrakte gegen Süden um eine Etage höher, die Kirche hat aber eine Krypta. Das Komplex bildet auf der Marktseite eine konvexe und auf Splavarski prehod eine konvexe Baulinie, im Süden wird es durch die Drauterrasse, die sich gegen Südosten bündelt, begrenzt.

Das Haus Glavni trg 6 war ursprünglich zweigesch. und einflüchlig und versehen mit einem Querdach. Den Baudetails zufolge entstand es vor dem Jahr 1600, den zweiten Stock bekam es vor dem Jahr 1768, den zweistöckigen Gassenbogen aber erst um die Mitte des 19. Jahrhunderts, als es auch seine jetzige Fassade bekam.

Das Haus Glavni trg 7 besteht aus drei Häusern (A, B, C) mit zwei-, drei- und zwei Fensterachsen und mit einer leisen Baugliederung. Alle drei Häuser waren einstöckig, mit Querdächern bedeckt und mit dreieckigen Giebeln auf der Strassen- und Hof-Seite beschlossen. Das Haus A ist im Kern aus der 2. Hälfte des 16. Jahrhunderts, erhöht war es um das Jahr 1768, als es auch das spätkarol. Stiegenhaus bekam, dazu hat man nach dem Jahr 1784 noch den langen und schmalen Hoftrakt zugebaut. Das Haus B ist aus dem 16. Jahrhundert. Um das Jahr 1768, als man es erhöhte, baute man hofseits den gleich hohen Gang wegen der Verbindung mit den Häusern A und C dazu. Das Haus C ist ein wenig länger als die Häuser A und B, darum hat man den Verbindungsgang im Jahr 1768--1769 durch sie in die Kirche geführt. Dieses Haus ist mittelalterlich, vielleicht sogar noch aus dem 14. Jahrhundert. Es ist interessant, dass die Häuser A, B und C nicht unterkellert sind. Heute verbindet alle drei die einheitliche spätkarol. Fassade aus dem Jahr 1769, die reicher gegliedert nur auf der Westseite ist. Alle drei Häuser stellen das Klementinische Freihaus zusammen, das schon im Jahr 1749 als am Hauptplatz befindlich erwähnt ist.

Über das Haus an der Stelle der jetzigen Kirche beziehungsweise ihres Vorhofes sind keine genauere Daten vorhanden. Es war 4-achsig, stockhoch und ohne Keller.

Das nächste Baukomplex stellt das Haus Koroška cesta 1 dar, wo zwischen den Jahren 1758--1812 das Gymnasium untergebracht war. Heute ist das ein zweistöckiger, 8+10-achsigter Bau auf dem Eck von Koroška cesta und Splavarski prehod. Auch dieser Bau ist aus zwei älteren Häusern A und B und der Gassenbogens zusammengestellt. Das Haus A, das mit dem unterkellerten Teil vielleicht sogar ins 14. Jahrhundert reicht, bekam in der 1. Hälfte des 17. Jahrh. die westlichen 2 Fensterachsen mit der Flur, um das Jahr 1768 den zweiten Stock und den gleich hohen Hofgang, der sich unmittelbar mit dem kirchlichen Vorraum verbindet, und die gleichen Fassaden wie die vorige Baugruppe. Eine mehr abwechslungsreiche Baugeschichte hat das Haus B, das im unterkellerten Teil aus der 1. Hälfte des 16. Jahrh. stammt. Es war um das Jahr 1768 um eine Etage erhöht und bekam Sanitären an der Südseite. Diesen zweistöckigen Bau vergrößerte man im Jahr 1780 mit dem 6-achsigen stockhohen Zubau, den man an der Stelle des Wirtschaftsgebäudes aus der 1. Hälfte des 17. Jahrh. anbaute. Diesen Zubau hat man im Jahr 1856 um zweiten Stock erhöht und den ganzen Trakt hofseits mit dem gleich hohen Gang verbunden.

Die anderen drei Häuser im Splavarski prehod, die die Jesuiten im Jahr 1757 kauften, sind wegen ihres bescheidenen Bauzustandes für unsere Untersuchung nicht interessant.

Im Zentrum des Komplexes steht die Kirche, die 8m von der Strassenlinie abgerückt ist. Erbaut in den Jahren 1717--1769 erlebte sie später keine größere Veränderungen. Ihre Fassade besteht aus 2 Teilen: der mittlere wird aus 2 Pilastern, dem Gebälk und dem funkreichen Giebel zusammengesetzt, der seitliche aber durch einfachere Fenster, die den dreilagigen Gängen des kirchlichen Vorraums dienen, gegliedert. Die Fassade, die in den Jahren 1784, 1831 und 1858--1859 gewisse Veränderungen erlebte, bekommt jetzt wieder die ursprüngliche Form, soll aber den klassizistischen Portal aus dem Jahr 1831 weiter behalten. Das Innere der Kirche, das

das ovale Schiff, die quadratischen Räume des Altars und des Chors, die beiden Quer- und die vier Diagonal-Nischen umfasst, bildet eine sehr harmonische Raumkomposition. Die jetzige kirchliche Ausstattung (Einrichtung) ist ausser einigen barocken Bildern, Statuen und des Missionskreuzes meistens aus den Jahren 1859—1860.

Die (bau)analytische Bearbeitung der einstigen Baueinheiten hat es bewiesen, dass wir in unserem Falle mit einem Baukonglomerat als dem Ergebnis eines mehrhundertjährigen Entwicklungsprozesses zu tun haben, das aber in den Jahren 1767—1770 seine kreative Erneuerung erlebte. Es ist bewiesen, dass im Rahmen des Komplexes 6 Bürgerhäuser standen, dessen Fassadenrytmik den mittelalterlichen schmalen und tiefen Parzellensystem dokumentierte. Ihr barockisiertes Aussehen pointierte die zentralgelegene (zentrallozierte) doch ein wenig zurückgezogene Kirche, die mit dem Eisengitter des Vorhofes und dem formalen Reichtum der Fassade noch heute auf das Ideenreichtum des Architekten zeigt, der aus der gegebenen Lage eine gelungene architektonische Komposition ableiten und sie mit dem vorliegenden Platzraum einzutönen verstand.

Die Forschung hat auch abermals bewiesen, dass sich hinter den barocken, klassizistischen und historischen Fassadenverkleidungen die Baueinheiten bergen, die die urbane und bauliche Entwicklung der Stadt von seinen Anfängen bis heute dokumentieren. Besonders diese Feststellung kann man als das erste konkrete Ergebnis der Forschung betrachten, das sich besonders interessant im Fall der Häuser A und B auf Koroška cesta 1 zeigt.

Als das zweite Ergebnis ist den Befund zu betrachten, dass die Jesuiten erst zehn Jahre nach dem Ankauf der 7 Häuser im Jahr 1757 ihre Umbauung durchführten, da erbauten sie auch die Kirche.

Als das dritte Ergebnis ist die wiederholte Feststellung zu erwähnen, dass die Kirche eine vorzügliche Bauleistung unseres Spätbarocks ist, und dass sich uns ihr Baumeister Johann Fuchs im ganz anderen Lichte vorstellt als das bis jetzt der Fall war.

Johann Nepomuk Fuchs (1727—1804) war in Neiss in Schlesien geboren und kam nach dem Jahr 1755 nach Maribor. Im Jahr 1762 heiratete er die Witwe des Baumeisters Josef Hoffer, legte im nächsten Jahr den Bürgereid ab und lebte dann bis zum Tode in Maribor. Um das Jahr 1784 heiratete er zum zweiten Male und hatte aus dieser Ehe 3 Kinder, von denen aber keines sein Gewerbe fortsetzte. Er besass das Haus Nr. 106, jetzt Gosposka ulica 29, das er anheiratete, und einen Besitz am Pobrežje. In seiner Zeit war er der führende Baumeister von Maribor, der bekannt war wegen seiner Unternehmungslust, er hat sich doch sein Vermögen in kaum 20 Jahren verdoppelt. Die obigen Daten, die im Bürger- und Grund-Buch neuentdeckt wurden, zeigen uns seine etwas mysteriöse Persönlichkeit wie auch sein Werk in einem neuen Lichte. Es entfallen alle ihm zugeschriebene Objekte aus dem 2. Viertel und der Mitte des 18. Jahrh., gesellen sich aber neue dazu, die sein Wirken in die 2. Hälfte des 18. Jahrh. rücken. Unter ihnen nimmt das Jesuitenkollegium und besonders seine Kirche eine wichtige Stelle. Fuchs hat sich mit ihm afirmiert, mit seiner Kirche hat er aber nach Maribor das spätbarocke Beispiel der ovalen Kirche eingeführt, in welcher sich aber schon das klassizistische Raum- und Form-Gefühl ankündigt. Dieses Gefühl hat Fuchs mit sich gebracht und später immer bestimmter gezeigt. Das beweist die Pfarrkirche Marija Snežna von Velka aus dem Jahr 1792. Dieser Neigung entsprach auch die josephinische Kirchenreform, die mit der Gründung neuer Pfarren die Entstehung vieler neuer Kirchen verursachte, zwischen welcher sicher noch mehrere von Fuchs sind. Ihr Rationalismus hat neben der traditionellen barocken Formsprache doch eine neue Stimmung angekündigt, die sich immer klarer auch bei uns, trotz gewisser Versäumnisse einbürgerte (durchsetzte).

SLAVJANOFIL IVAN SERGEJEVIČ AKSAKOV V MARIBORU LETA 1860

Bruno Hartman*

UDK 930.85:929 Aksakov I. S. (497.12 Maribor):1860*

HARTMAN Bruno: Slavjanofil Ivan Sergejevič Aksakov v Mariboru leta 1860. (Der Slavophile Ivan Sergejevič Aksakov in Maribor im Jahre 1860). Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 54 19(1983)1—2, str 125—144.

Izvirnik v sloven., povzetek v nem., izvirček v sloven. in angl., 7 slik.

Znameniti ruski slavjanofil Ivan Sergejevič Aksakov se je l. 1860 na poti po slovenskih deželah ustavil za dva dni v Mariboru. Iz dneve v slovenski literarni zgodovini neevlideniranega dnevnika Aksakova in pisma materi, ki sta v njihovih objavljena in komentirana v razpravi, je mogoče spoznati takratni Maribor, politične in znanstvene nazore nekaterih mariborskih Slovencev ter Aksakova pobudo za ustanovitev Slovenske matice.

UDC 930.85:929 Aksakov I. S. (497.12 Maribor):1860*

HARTMAN Bruno: The Slavophil Ivan Sergejevič Aksakov at Maribor in the Year 1860. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 54 19(1983)1—2, p. 125—144.

Orig. in Slovene, summary in Germ., synopsis in Slovene and Engl., 7 pict.

On his way through the Slovene countries the famous Russian slavophil Ivan Sergejevič Aksakov had stopped in the year 1860 for two days at Maribor. From the hitherto in the Slovene literary history not checked diary of Aksakov and from the letters to his mother, published in fragments and commented in this treatise, it is possible to get to know the Maribor of that time, the political and scientific views of some Slovences of Maribor and the initiative of Aksakov to found the Slovenian Literary Society (Slovenska matica).

V slovenski literarni zgodovini je doslej veljalo, da je a poputovanju ruskega slavjanofila Ivana Sergejeviča Aksakova po Slovenskem ohranjena le drobna omemba kaplana pri Sv. Barbari v Halozah Božidarja Raiča v dopisu celavškemu Slavencu l. 1865, v katerem je podžigal tedanje petičnejše slavenske umnike, naj denarno podpru kamaj ustanavljenca Slovenska matica. Dpis se začne takole: »Aksakov, bivši urednik ‚Ruske besede‘ v Moskvi, potoval je l. 1860 tudi po Slavenskem: a tej priliki je živo priporočal ‚Matica‘ kakor narodno-znanstveno ognjišče. Zraven pa je obečal, da kedar se ustanovi, hoče jej pošiljati vse knjige, ki v Moskvi izhajajo. Menim, da jih badeo tudi dobivali.«¹

Ivan Prijatelj je v svojem pretresanju nastanka Slovenske matice z obznavanjem menil, da »a poputovanju tega slovitega poznejšega ‚ljudskega tribuna‘ po Slavenskem nam žalibog ni ničesar znanega, dočim nam je dr. Bleiweis

* Dr. Bruno Hartman, docent, ravnatelj Univerzitetne knjižnice Maribor.

¹ B. R. (Božidar Raič): Iz Slavjerskega. (Slov. Matica.) — Slovenec, Celovec 1 (1865) 3, 21. l., str. 10—11.

v svojih „Novicah“ v poznejših 60-tih letih vestno beležil obiske ruskih profesorjev-slavistov...²

Joka Žigon je Aksakova popotovanje po Slovenskem in njegov nasvet o ustanovitvi Matice samo omenil,³ Jože Ftičar pa je v geslu o Božidarju Raiču v Slovenskem biografskem leksikonu apodiktčno zapisal, da »nam je R. ohranil edini zgodovinski podatek o potovanju Rusa Ivana Aksakova po Slovenskem in o njegovi vlogi pri ustanovitvi SM.«⁴

Toda o popotovanju Ivana Sergejeviča Aksakova po Slovenskem vendarle obstajajo še drugi podatki — namreč njegov dnevnik, v katerega si je vpisoval popotne vtise, in pismo, v katerem jih je popisal svoji materi. Nanju so me opozorile opombe v knjigi G. K. Cverave o Nikoli Tesli.⁵ Ko pisec v njej opisuje Teslovo bivanje v Mariboru l. 1879 in nato njegov odgon pod stražo v domači Gospič, si opis Maribora izposoja iz dnevnika Ivana Sergejeviča Aksakova.⁶ Ta je bil objavljen v knjigi Ivan „Sergěevič“ Aksakov v ego pismax“. Izslédovanie ukrainskix jarmarok“. Opolčenie. Putešestvija za granicu. Tom tretij i poslédnij. Pis'ma 1851—1860 godov“. Moskva 1892, v njenem sedmem poglavju: Dnevnik Ivana Sergěeviča vo vremja putešestvija po Slavjanskim zemjam“ od str. 107—118 (potovanje z Dunaja čez Maribor, Celovec in Ljubljano v Trst).⁷ O tem popotovanju pa piše Aksakov tudi v pismu materi iz Trsta 26. maja 1860, objavljenem v isti knjigi na straneh 434—438.

O Ivanu Sergejeviču Aksakovu in njegovem popotovanju po Slovenskem l. 1860 na osnovi istih virov precej obširno piše ruska literarna zgodovinarica Iskra Vasiljevna Čurkina v svoji knjigi Slovenskoe nacional'no-osvoboditel'noe dviženie v XIX v. i Rossija, Moskva 1978 v 7. poglavju Putešestvie po slovenskim zemjam I. S. Aksakova, str. 146—154.

V našem sestavku si bomo skušali osvetliti samo Aksakova dvodnevno bivanje v Mariboru 31. maja in 1. junija 1860, kakor si ga je zapisoval v svojem dnevniku⁸ in opisal v pismu materi iz Trsta 26. maja (po ruskem, še julijanskem štetju, po gregorijanskem pa 7. junija) 1860.⁹

Ivan Sergejevič Aksakov (roj. 8. okt. 1823 v Nadeždinem v Ufinski guberniji, umrl 8. februarja 1886 v Moskvi) je bil ruski publicist, politik in pesnik.¹⁰ Rodil se je v družini Sergeja Timofejeviča Aksakova (1791—1859), ruskega pisatelja, prevajalca in cenzorja v Moskvi, tovariša pisateljev Gogolja, Turgenjeva in Ščepkina, znanega pisca memoarov, pisatelja-realista in gledališkega kritika. Starejši brat Ivana Sergejeviča — Konstantin Sergejevič Aksakov (1817—1860) je bil tudi publicist, lingvist, kritik in pesnik, predvsem pa je znan po tem, da je bil v štiridesetih in petdesetih letih devetnajstega stoletja eden od ideologov ruskega slavjanofilstva.¹¹ Posebnost ruskega družbenega razvoja je videl v patriarhalno-občestvenem upravljanju z zemljo in postavil teorijo: »Moč oblasti gre carju, moč misli pa ljudstvu.«

Ivan Sergejevič Aksakov je študiral pravo (1838—42), nato pa je služboval v vladnem senatu in v ministrstvu za notranje zadeve. Leta 1852 je iz političnega prepričanja dal ostavko na službo v ministrstvu in se posvetil politični

² Prijatelj Ivan: Predzgodovina ustanovitve »Slovenske matice«. — V: Razprave I. Izdaja Znanstveno društvo za humanistične vede v Ljubljani. V Ljubljani 1923, str. 10—11.

³ Žigon Joka: Veliko pismo slovenske duhovne združitve, (Ustanovitev Slovenske matice.) Ljubljana 1935, str. 8.

⁴ SBL III, str. 10.

⁵ Cverava G. K.: Nikola Tesla. 1856—1943. Leningrad 1974, str. 44.

⁶ Cverava G. K., n. n. m.

⁷ Originalna ruska besedila so prečrkovana po priporočilih Slavistične revije.

⁸ Ivan „Sergěevič“ Aksakov v ego pismax“, str. 107—111, 116.

⁹ Ivan „Sergěevič“ Aksakov v ego pismax“, str. 434—435, 438.

¹⁰ Bol'shaia sovetskaja enciklopedija. Vtoroe izdanie. I. Moskva 1949, str. 610—611.

Kratkaja literaturnaja enciklopedija. I. Moskva 1962, str. 122.

¹¹ Ivan Sergejevič Aksakov. — Slovan, Ljubljana (1884) 17, 24. IV., str. 131—132.

¹² Kratkaja literaturnaja enciklopedija. I. Moskva 1962, str. 122.

Ivan Sergejevič Aksakov; presnetek iz revije Slovan, Ljubljana 1(1884)17, 24. IV., str. 131

publicistiki. Tisto leto je začel izdajati Moskovski zbornik. Kot prostovoljec se je udeležil krimske vojne proti Franciji, Angliji in Turčiji, po sklenitvi miru, ko so slavjanofilski dnevniki in revije vznikali kar zapovrstjo — Russkaja besěda (1856—60), Molva (1857), Parus¹² (1859), Den' (1861—1865),¹³ pa je urejal Russkajo besědo in Den'. V letih 1867—68 je bil med vplivnimi vodji Slovanskega dobrodelnega odbora in hkrati urednik časnika Moskva.

Med rusko-turško vojno 1877—78 je organiziral gibanje za pomoč Južnim Slovanom — Srbom, Črnogorcem, Bolgarom in Makedoncem v boju proti Turkom, nato pa je od 1880—1885 urejal dnevnik Rus'.

Ivan Sergejevič Aksakov je pred odpravo tlačanstva in zemljiško reformo v Rusiji (1861) izražal liberalno opozicijske nazore in se skušal opirati na gibanje meščanov in pomeščanjenih plemičev. Razvil je panslavistični program, kakršnega je bil zasnoval brat Konstantin, in ga zagovarjal v svojih člankih, predvsem pa v vodstvu Slovanskega dobrodelnega odbora. Skušal je prepričati carsko vlado, da mora rešiti »vzhodno vprašanje« in doseči zedinjenje Slovanov. Ko je po berlinskem kongresu l. 1878 ostro kritiziral rusko diplomacijo, je moral za nekaj časa v izgnanstvo, po vrnitvi pa se je vse bolj preobračal v ruskega nacionalista.

Ivan Sergejevič Aksakov je bil član slavjanofilskega krožka, ki so ga konec tridesetih let devetnajstega stoletja ustanovili literati, učenjaki in javni delavci A. S. Homjakov, brat Konstantin S. Aksakov, I. F. Samarin, A. I. Košelëv in I. D. Beljajev. Bili so nasprotniki »zahodnjakov«, ki so prihodnost Rusije gledali v prilagajanju na zahodnoevropski način življenja in mišljenja. Slavjanofili so menili, da v Rusiji niso možni revolucionarni preokreti: njen originalni

¹² Istorija russkoj literatury. Tom VIII. Čast pervaja. Moskva-Leningrad 1956, str. 92.

razvoj naj bi bil zasnovan na brezrazrednosti, ki bi rasla iz ruske občine, duhovno moč pa črpala iz ruskega pravoslavja. Slavjanofili so te samobitne poteze ruskega naroda pripisovali tudi drugim slovanskim narodom, predvsem tistim pod turško nadoblastjo, ki so bili pravoslavne vere. Po političnem prepričanju so bili monarhisti, a so se zavzemali za parlamentarizem. Njihova ideologija je bila meščansko liberalna.

Slavjanofili so se začeli zbirati okrog prvega vseslovanskega lista Dennica (1842—43), ki ga je izdal P. D. Dubrovski (njen sodelavec je bil tudi Stanko Vraz), navezovali pa so osebne stike z vseslovansko usmerjenimi umniki drugih slovanskih narodov. V štiridesetih letih je mnogo ruskih slavjanofilov-jezikoslovcev popotovalo po zahodnih slovanskih deželah, da bi spoznali njihove jezike, življenje in običaje. V prvem obdobju, pred krimsko vojno, so rešitev slovanskega vprašanja iskali v reakcionarnem panslavizmu, ki naj bi Slované združil pod vodstvom ruskega carskega absolutizma.

Po izgubljeni krimski vojni je Rusija preokrenila svojo zunanjo politiko. Sveta zveza Rusije, Avstrije in Prusije se je razkrojila, ruski družbeni in vladni krogi pa so se začeli vse bolj zanimati za zamejske Slované. Zgodovinar, publicist in pisatelj Mihail Petrovič Pogodin je menil, da so edini ruski zavezniki v Evropi Slovani, saj so Rusom »sorodni po krvi, jeziku, srcu, zgodovini in veri«. ¹³

Uradna ruska zunanja politika se je preosnovala. Grofa Karla Vasiljeviča Nesel'rodeja, zagovornika tesnega sodelovanja med Rusijo, Prusijo in Avstrijo, je zamenjal na mestu zunanjega ministra l. 1856 knez Aleksander Mihajlovič Gorčakov. Ta je na pomembna diplomatska mesta postavil slavjanofilsko usmerjene ljudi. Tako je za poslanika na Dunaj prišel V. P. Balabin, ki je krenil v navezovanju stikov z avstrijskimi Slovani še dlje kot uradna ruska politika. L. 1860 je na priliko v poročilu vladi vztrajal, da mora Rusija nujno podpirati slovanske narode v Avstriji, češ da »jim pripada vloga zaščitnikov in da so za nas edini možni zavezniki«. ¹⁴

Konec petdesetih let se je skupina slavjanofilov, ki so jo pod carjem Nikolajem I. preganjali, v nazorih približala vladni politiki. Slavjanofilski krožek Ivana Sergejeviča Aksakova je bil konec l. 1857 in v začetku l. 1858 pobudnik ustanovitve Slovanskega dobrodelnega odbora. Tega je na predlog zunanjega ministra kneza Gorčakova potrdil tudi car Aleksander II. Odbor je v šestdesetih letih dobival petino denarja za svoje delo iz državnega proračuna, čeprav se v vseh pogledih ni skladal z vlado.

Poglavitna dejavnost Slovanskega dobrodelnega odbora je bila namenjena pomoči slovanskim narodom pod turško oblastjo, vendar so že kar od kraja pritegovali njegovo zanimanje tudi slovanski narodi v avstrijskem cesarstvu. Temu je bilo namenjeno tudi popotovanje Ivana Sergejeviča Aksakova spomladi in poleti l. 1860 po južnoslovanskih deželah. Maja tistega leta se je na Dunaju seznanil s Slovencema Franom Miklošičem in Viktorjem Klunom, nato pa ga je pot vodila čez Maribor, Celovec (tam se je srečal z Antonom Janežičem in Andrejem Einspielerjem), Ljubljano (posebno pomembno je bilo srečanje z dr. Janezom Bleiweisom) v Trst in na Reko, kjer se je 9. junija pogovarjal tudi z Janezom Trdino. ¹⁵ Aksakov si je med pogovori s slovenskimi kulturnimi in političnimi delavci skušal ustvariti mnenje o političnem, kulturnem in jezikovnem položaju Slovencev, jim v duhu slavjanofilstva in delno tudi ruske državne politike razlagal politični položaj v Evropi, jih spodbujal k političnim

¹³ Curkina I.(rina) V.(asiljevna): Slovenskoe nacional'no-osvoboditel'noe dvizhenie v XIX v. I. Rossija. Moskva 1978, str. 98.

¹⁴ Curkina, n. d., str. 99.

¹⁵ Ivan' Sergejevič Aksakov v ego pis'max". Č. I, t. III. Moskva 1892. Prilozhenie, str. 140.

akcijam, ki hi se skladale s slavjanofilskimi nazori, in h kulturnemu delovanju. Obljubljaj jim je gmojna (posebna s publikacijami) in moralno pomoč.

Celotno popotovanje Aksakova po slovenskih deželah in njegovi pogovori s Slovenci, kakor jih je moč razbrati iz njegovega dnevnika in pisem materi, je vredno posebne obravnave. V našem razpravljanju se bomo omejili samo na bivanje Aksakova v Mariboru.

Ivan Sergejevič Aksakov ni bil prvi Rus, ki se je ustavil v Mariboru, da hi se seznanil z življenjem in položajem štajerskih Slovencev. Leta 1841 sta bila v Mariboru, vsak zase, gosta profesorja mariborske gimnazije dr. Rudolfa Gustava Puffa Izmael Ivanovič Sreznjevski (1812—1884), ki je popotoval po slovenskih deželah, preučeval slovenščino in slovensko narodopisje ter se spoznal s Prešernom; ta mu je v spominsko knjigo napisal priložnostne verzé.¹⁶

Sreznjevski je bil Puffov gost več dni,¹⁷ in to pred 31. marcem 1841.¹⁸ Spoznal se je tudi s franjskim kaplanom in jezikoslovcem Oroslavom Cafom.

Knala za Sreznjevskim se je mudil pri dr. Rudolfu Gustavu Puffu v Mariboru (okrog 20. aprila 1841) ruski slavist Peter Ivanovič Preis (1810—1846), ki se je srečal tudi s slovenskima radoljuboma iz bližnjega Lumbuša župnikom Francem Cvetkom in kaplanom Jurijem Matjašičem, iz Maribora v Ljubljano grede pa v Framu tudi z Oroslavom Cafom.¹⁹

Leta 1846 se je v Mariboru ustavil na poti v Ljubljano ruski slavist Viktor Ivanovič Grigorovič (1815—1876).²⁰

Ivan Sergejevič Aksakov je prispel v Maribor prav v času, ko je v Italiji proces nacionalnega zedinjenja prešel v novo fazo. Garibaldi se je s svojimi tisoč prostovoljci 11. maja 1860 izkrcal na Siciliji in začel pohod čez otok. Malo kasneje je nad njim razglasil diktaturo v imenu sardinskega kralja Viktorja Emanuela, konec maja (26. in 27.), torej neposredno pred prihodom Aksakova v Maribor, pa je prešel v poslednji napad na glavno mesto Sicilije — Palermo. Neapeljsko kraljestvo je bilo načeto v temeljih; v naslednjih mesecih se je vladavina sesula tudi na celini. S plebiscitom so se Siciljanci in Neapeljčani odločili za združitev s Sardinijo v združeno Italijo pod kraljem Viktorjem Emanuelom.

Slaba leto pred prihodom Aksakova v Maribor so se v Italiji dogajale velike premene. Sardinsko kraljestvo, katerega ministrski predsednik je bil grof Camillo Benso di Cavour, je bilo jedro prizadevanja za zedinjenje Italijanov v eno državo. Pri tem je imela krepko oporo v francoskem »meščanskem« cesarju Napoleonu III. Avstrijci, ki so imeli oblast nad velikim delom severne in srednje Italije, so Sardiniji zagrozili z ultimatom. Francija ji je prišla na pomoč z vojsko in Avstrija je doživela junija 1859 dva poraza — pri Magenti in Solferinu. Avstrija je morala Sardiniji predati Lombardijo, marca 1860 pa so se s plebisciti skoraj enodušno odločile Toskana, Modena in Romagna, da se združijo s Sardinijo.

Proces zedinjevanja Italije je bil zmagslavje ideje nacionalne enotnosti, nacionalne države, ustavnega monarhizma in liberalnih idej. Izsiljeni umik Avstrije iz Italije (brez Benečije) pa je pomenil poraz absolutizma in nacionalnega zatiranja.

¹⁶ Slodojak Anton: Poezije doktorja Francea Prešerna ... Ljubljana 1946, str. 36—37, 341.

¹⁷ Puff dr. Rudolf Gustav: Marburger Taschenbuch für Geschichte, Landes- und Sagenkunde der Steiermark und der an dieselbe grenzenden Länder von ... Graz 1853, str. 1—2.

¹⁸ Prijatelj dr. Ivan: Vrazova popotovanja po Slovenskem. — CZN 7(1916), str. 170.

¹⁹ Francosko pismo Sreznjevskega dr. Puffu iz Roža 22. aprila 1841.

²⁰ V: Glonar dr. Josip: Literarni odnošaji med štajerskimi Slovenci in Nemci v predmarčni dobi. II. Iz pisem v literarni zapuščini R. G. Puffa. — CZN 12(1915), str. 46.

²¹ Pismo Petra Ivanoviča Preisja dr. Rudolfu Gustavu Puffu iz Ljubljane 29. aprila 1841. — V: Glonar dr. Josip, n. d., str. 47—49.

²² Čuckina I. V., n. d., str. 72 z navedbo vira: Petrovič V. I.: Putešestvija po slavjanskim zemljam. — Z. M. N. P., 1915(LX), N°11, str. 114.

V velike premene na evropskem prizorišču so bili vmešani še drugi akterji: britansko kraljestvo je dobrohotno podpiralo italijansko zedinjevanje, medtem ko se je Francija izpostavljala nevarnosti, da jo na Renu napade Prusija. Povrh je imela Avstrija težavo z Ogrsko, ki je nedvoumno terjala neodvisnost.

V Avstriji se je spričo vojaških porazov in ozemeljskih izgub začel sesedati Bachov absolutizem. Narodi Avstrije so začeli glasneje terjati svoje pravice. Cesar Franc Jožef I. je marca 1860 sklical pomnoženi državni svet, ki naj bi spravil v red zaradi vojske razdejane državne finance, v resnici pa je bil prva stopnja v preraščanju v ustavno ureditev, ki je bila v jeseni 1860 formulirana v oktobrski diplomii. Član pomnoženega državnega zbora je bil kot zastopnik Kranjske grof Anton A. Auersperg,²¹ o katerem so Bleiweisove Novice hitro zapisale, da na Dunaju »tudi kranjskega gospoda grofa Antona Auersperga močno hvalijo vsi časniki, ker je slaven in svobodoljuben mož: nadejati se je, da bo tudi pokazal domorodno srce, ki bije za blagor naroda slovenskega na vsako stran.«²² V Mariboru je Davorin Trstenjak že kar od začetka grofa Auersperga odklanjal, ker je sodil, da se kot nemški aristokrat pač ne bo bojeval za slovenske narodne namene. Zastopnika Štajerske in Koroške sta bila prav tako nemška aristokrata.

Maribor je prav v času, ko je Avstrijo zadel dvojni poraz — pri Magenti in Solferinu — in so med 8. avgustom in 10. novembrom 1859 potekala v Zürichu mirovna pogajanja med Sardinijo, Francijo in Avstrijo, doživel pomemben dogodek: od pomladi 1859 se je namreč iz Št. Andraža na Koroškem selila v Maribor lavantinska škofija. 19. avgusta 1859 je škof Anton Martin Slomšek »dospel natihome« v Maribor, novi škofovski sedež, v nedeljo, 4. septembra pa je »slovesno vzel v posest svojo novo stolnico sv. Janeza Krstnika.«²³

Anton Martin Slomšek je na začetku sovražnosti v Italiji, še v Št. Andražu, 20. maja 1859 izdal svojim vernikom pastirsko pismo, v katerem jim je razlagal, za kaj da se avstrijska vojska bije: »za pravico in resnico: za resnico naše svete vere, za sveto mater katoliško cerkev; za pravico našega cesarstva, za svetiga očeta papeža in za našega svetlega cesarja Francu Jožefa sedanja vojska velja.«²⁴ V pismu se Slomšek spominja »prekucuških« časov l. 1848, piše o namerah, da se tujci polastijo avstrijskih »lepih dežel«, vendar so jih »naši hrabri vojšaki nažgali in zagnali globoko v njihov kraj«.

Nadalje je Slomšek gorak Francozom, ki da so večkrat že pustošili tudi po slovenskih zemljah, italijanskim nacionalnim revolucionarjem, za katere pravi, da so »brezdušni prekucuhi, ki nimajo vere, nimajo Boga, išejo italijansko ljudstvo oslepiti s sladkimi obljubami, ga ob pravo vero, in potem naj višjega Pastirja vdariti...«

Ko je 1. septembra 1859 že v Mariboru izdal novo pastirsko pismo, ga je naslovil Preljubi Slovenci, bratje in sestre moje!²⁵ V njem je v prilikah in z neposrednim nagovorom sicer izražal veselje, da so se štajerski Slovenci združili v lavantinski škofiji, vendar je dobro pazil, da je bil pri tem zadržan. Naročal jim je, kako naj živijo po krščanskih zapovedih, kako naj spoštujejo učitelje in duhovnike. Zahvaljeval se jim je za škofovsko bivališče, ki so mu ga bili pripravili, prosil pa jih je še za pomoč, da bo urejeno v Mariboru še bogoslovje s semeniščem. Niti z besedico ni omenil dogajanj v Italiji, niti z besedico pa tudi o kakšni napetosti med Nemci in Slovenci. Kakor da se s pri-

²¹ Iz Dunaja. — N 18(1860) 19, 9. V., str. 151.

²² Dopisli. Na Dunaji 12. majnika. — N 18(1860) 20, 16. V., str. 159.

²³ Kovačič Franc: Lavantinska škofija (1228—1928). Maribor 1928, str. 384.

²⁴ Anton Martin po milosti božji Lavantinski škof vslm vernim Lavantinske škofije... Pri sv. Andreju v Lavantinskem dolu 20. Maja 1859. Celje 1859, str. 1.

²⁵ Anton Martin po milosti božji Lavantinski škof vse verne ovčice svoje škofije... V Marburgi 1. septembra 1859. Maribor 1859.

hodom v Maribor nikakor ni maral komu zameriti (zato je bržčas tudi tako »potihoma« prišel v mesto), v politično negotovih časih pa se tudi ni želel narodnostno poudarjeno deklarirati.

Slomškova zadržanost je bila dobro premišljena; da je bila smotrna, se je kmalu pokazalo. Posvetni duhovnik in suplent za slovenščinc na mariborski gimnaziji Božidar Raič (Matija Reich) je sicer v nepoetični slavlilni pesmi Slovenci podravski in pomurski pozdravljajo višega pastirja prečastitega Slomškovega Antona Martina 4. kimovca 1859, objavljeni v Novicah 21. septembra 1859, dal duška veselju, da »... nebeški Vladař je razgenol roko darivno, Nam poslal pastirja, ki mila mati slovenska ga je gojila skrbno, da vzraste na zemlji naši«, kar je takoj sprožilo jezno reakcijo člankarja graškega časnika Tagespost (28. sept. 1859).²⁶ Božidar Raič pa je hkrati s slavlilno pesmijo Slomšku objavil v isti številki Novic poročilo o Slomškovem ustoličenju, pri čemer je ošvrknil duhovnike-Slovence, ki so ob slovesnosti govorili nemško: »Vse duhovnike so pogostili nekaj v vladikovem poslopji, nekaj v semenišči, kjer se je itak samo po nemškem napijalo, čeravno so sami domači gospodje bili; skoro bi nas tega slobodno sram bilo!«

V zadnjem pastirskem pismu pred prihodom Aksakova v Maribor je Slomšek 5. februarja 1860 sicer pisal vernikom predvsem o postnih določilih, a je vseno spet pozival k zvestobi papežu in katoliški Cerkvi ter ošibal »prekucuhe« krivovernike in neverce, ki podpihujejo »Lahe«, naj se uprejo papežu, mu odzamejo cerkveno državo in ga oropajo.²⁷

Božidar Raič; presnetek iz knjige Album slovenskih književnikov, Ljubljana (?), str. 16

²⁶ Glazer dr. Karel: Božidar Raič. — LMS 1888, Ljubljana 1888, str. 21.

²⁷ Anton Martin Slomšek po milosti božji Lavantinski škof... V Marburzi prvo predpepelnično nedelo 1860. Maribor 1860.

Takšna je torej bila uradna cerkvena interpretacija vojaških in političnih dogodkov v Italiji, kakršno je izoblikoval škof Anton Martin Slomšek.

V lavantinski škofiji, za katero je dosegel, da se je razmejila z nemško sekovsko, pa ni le cerkvenoupravno združil štajerskih Slovencev, marveč jim je z ustanovitvijo popolnega semenišča v Mariboru ustvaril visoko šolo, na kateri je dobila skromno mesto tudi slovenščina in so se na njej šolali cerkveni dostojanstveniki, ki so po študijih utrjevali slovensko narodno miselnost na Štajerskem.

14. oktobra 1859 je Slomšek slovesno odprl novo bogoslovje v Mariboru. Za učni jezik je bila poleg latinščine in nemščine določena tudi slovenščina.²⁸

Ko je Slomšek l. 1859 oblikoval različne škofijske organe in profesorski zbor semenišča (knezoškofijskega teološkega učilišča), je vanje poklical več slovenskih duhovnikov, ki so še pred preselitvijo sedeža lavantinske škofije delovali v Mariboru ali v njegovi bližnji okolici. Za pravega stolnega kanonika je imenoval mariborskega stolnega in mestnega župnika Jožefa Kostanjevca, za častnega kanonika pa župnika pri St. Petru pri Mariboru (v Malečniku) Marka Glazerja, ki je imel velike zasluge za preureditev škofijske palače, stolnice, Alojzijeve cerkve in semeniščne stavbe.

Jožef Kostanjevec in Marko Glazer sta bila imenovana tudi za prava konzistorialna svétnika, za naslovnega konzistorialnega svétnika pa katehet na višji gimnaziji v Mariboru Jurij Matjašič, ki je na zavodu poučeval od l. 1842, v letih 1850—1853 tudi slovenščino.

V škofijskem teološkem učilišču so od l. 1859 poučevali med drugimi Jurij Matjašič kot profesor za fundamentalno teologijo, jezikoslovec Oroslav Caf, ki ga je Slomšek pritegnil iz bližnjega Framu, kjer je bil od l. 1839 kaplan, in ga kot izvrstnega teologa namestil za začasnega profesorja pastoralne teologije in katehetike, kot začasni predavatelj zgodovine cerkvene umetnosti pa je bil postavljen knezoškofijski duhovni svetnik in katehet na mariborski nižji gimnaziji Davorin Trstenjak.²⁹

Malo pred prihodom Aksakova v Maribor se je na mariborski gimnaziji, ali bolje, med njenim učiteljskim zborom vnela vroča razprava o rabi slovenščine pri pouku. Šlo je za uveljavljanje slovenščine in za njeno ustrezno razmerje do nemščine, kar se je posredno vezalo na zahtevo po narodni enakopravnosti Slovencev in Nemcev, izražene še pred zlomom absolutizma.

Cesar Franc Jožef I. je namreč kot »prvi korak k reformam, ki so se napovedale«, izdal 8. avgusta 1859 ukaz o rabi narodnih jezikov pri pouku v gimnazijah.³⁰ Z njim je razveljavil svoj prejšnji ukaz iz l. 1854, s katerim je bila nemščina uvedena kot edini učni jezik v vse gimnazijske razrede.

Cesarsko namestništvo v Gradcu je 21. januarja 1860 poslalo mariborski gimnaziji učni program ministrstva za bogočastje in uk, po katerem naj bi se na tem zavodu obravnavala slovenščina tako, kot se je na Češkem češčina na gimnazijah na narodnostno mešanih ozemljih, na katerih so bili v večini gimnaziji češke narodnosti. Gimnazijski učitelji naj bi o tem povedali svoje mnenje.³¹

O cesarskem ukazu so se na moč razpisale Novice. Janez Trdina mu je posvetil obširnejši in poglobljeni sestavek Glasi o cesarskem ukazu, zastran učnega jezika v šolah.³² V njem je najprej opravil z nasprotniki slovenščine kot

²⁸ Kovačič Franc, n. d., str. 387—393.

²⁹ Personalstand des Bisthums Lavant. Mit Anfang des Jahres 1860. Marburg 1860, str. 8—14.

³⁰ Prijatelj Ivan: Kulturna in politična zgodovina Slovencev. 1848—1895. III. Ljubljana 1938, str. 31.

³¹ Glazer dr. Karel, n. d., str. 9.

³² Sedivý Jan: Profesorji klasične gimnazije v Mariboru. — ČZN 6 = XLI (1970) 1, str. 87.

³³ N 18(1860) 2, 11. I., str. 11—13; 3, 18. I., str. 13—20; 4, 25. I., str. 26—27.

učnega jezika med Slovenci samimi. Zavzel se je za slovenščino kot učni jezik na gimnazijah po Slovenskem iz pedagoških, psiholoških in metodičnih razlogov. Izobraževanje in vzgoja v materinem jeziku da utrjuje v mladini trden značaj. Ljudi takšne vrste pa država — Avstrija potrebuje. Ta bo notranje trdna le, če bodo njeni narodi enakopravni tudi po rabi jezika.

Na konferenci učiteljskega zbora mariborske gimnazije se je Božidar Raič v smislu Trdinovega utemeljevanja polegovel za pouk v slovenščini kot obveznem predmetu za vse učence. V nižji gimnaziji bi smeli poučevati samo učitelji, ki »znajo popolnoma in temeljito slovnico«, slovensko in nemško, klasična jezika, grščino in latinščino, pa bi morali primerjati še s slovenščino in ne zgolj z nemščino. Pouku slovenščine naj bi bilo v nižji gimnaziji dodeljeno prav toliko ur kot nemščini. V slovenščini bi se morali poučevati verouk, zgodovina in prirodopis. Raič je svoje »mnenje«, v katerem je terjal, da je treba omogočiti narodu razvoj na osnovi njegovega jezika, sklenil s parafrazo Trdinovih misli: »Dokler bodo imeli narodi uzrok trepetati za svojo narodnost, toliko časa ne bode v Avstriji zadovoljnosti in miru.«³³ Na konferenci sta Raičevo mnenje podprla tudi tovariša suplenta Janez Majciger in Viktor Lipeč,³⁴ medtem ko je nasprotna stran (dr. Adalbert Svoboda, kasnejši dolgoletni izredno spretni urednik graške Tagespost) terjala, naj se poučuje tako, kot se je dotlej.

Mnenja so poslali v Gradec cesarskemu namestništvu, vzuđuje v gimnazijskem učiteljskem zboru pa je bilo napeto.

V takšnem ozračju je v četrtek, 31. maja 1860, prispel Ivan Sergejevič Aksakov v Maribor. V dnevnik si je zapisal takole:³⁵

31. maj (nov. šletje) Marburg³⁶

Popotovanje z Dunaja v Marburg so sami čudeži narave in čudeži znanja, ki je speljalo železnico po gorskih vrhovih, čez prepade na višini 27 tisoč čevljev.³⁷ Sprva sem bil sklenil odpotovati proti večeru, vendar bi bil mračen vse tiste čudovite kraje prepotovati ponoči. Tako sem se odločil, da se odpeljem zjutraj ob osmih in štirideset. Na poti ni bilo nič posebnega. Avstrijski oficer je dvoril damam, velikim patriotkam. Avstrijski patriotizem. Sodim, da je iskren. Zanimiva psihološka naloga. Iz kakšne skušenjske osnove je zrasel, iz kakšnih npravstveno-kemičnih ingredientov je sestavljen?

Ob sedmih petinštirideset minut sem v Marburgu. Reč pustim na železniški postaji, odidem z ročno prtljago v Stadt Wien.³⁸ Okrajno mestoce, skorajda nič tlakovano, nepravilnih oblik, neporavnano, obkroženo z gorami, bogato z zelenjem, topoli, vrtovi, nepozidanimi zemljišči. Pravi nered.³⁹ Pa je maj. Toplo

³³ R. (nič) A. (nič): Božidar Raič. — Slovan, Ljubljana 3(1886) 13, I. VIII., str. 230.

³⁴ Šedivý Jan, n. n. m.

³⁵ Gl. op. 7.

³⁶ 31. maj 1860 je bil četrtek. Aksakov je dalim zapisal po avstrijskem, gregorijanskem kalendarju, ne pa po ruskem pravoslavnem, julijanskem, kakur je nekatere druge v pisnih materij. V dnevniku in pismih in dnevniku je skoraj brez izjeme uporabljal nemška krajevna imena (Marburg, Laibach, Klagenfurt...).

³⁷ Aksakov je imel v misli železniško progo čez Semmering, ki je 12. aprila 1854 povezovala Gloggnitz in Mühlbachthal in se je povezovala na nadmorsko višino 998 metrov. Šele takrat je bila upostavljena neposredna železniška zveza med Dunajem in Gradcem. Semmeringška proga je tiste čase veljala za vrhunski tehnični dosežek. (Gl.: Geschichte der Eisenbahnen der österreichisch-ungarischen Monarchie, I. Band, I. Teil, Wien, Teschen, Leipzig 1898, str. 170, 239, 240, 271, 272.)

³⁸ Aksakov se je pri navedbi nadmorske višine zmotil: namesto s palci je je navedel s čevlji.

³⁹ Hotel Stadt Wien (pri dunajskem mestu) je stal ob cesti, ki je vodila od železniške postaje skozi graško predmestje v mesto (ob današnji Partizanski cesti na križišču z današnjo Cankarjevo ulico). (Gl.: Mally dr. Arthur: Gassen-, Strassen- und Plätze-Buch der Stadt Marburg a. d. Drau, Marburg 1906, str. 115.)

⁴⁰ Zbiravnik dr. Jožef Subić (Gl. SBI, III, str. 710–711) je Maribor tistega časa po daljši odsotnosti opisal z večjim zalovostvom (Novbr. 1860, 25. aprila, str. 134–135): »Popolnoma strahovito iz kolodvora naproli teskelja novopostavljene hiše, krasne prebivališča bogatih meščanov. Kjer pred malim leti bila je gola huda, stoji dandanašnji lepe visoke hiše, gostilnice, kavarne, veselišča, ter odmerjajo se neprestano nova stavbišča, gradijo se nove stavilve, povstaja »Nov Mar-

Karel Reichert: Pogled na Maribor s starega železniškega mostu. Litografija (pred l. 1862). — Presnetek iz knjige: Reichert C.: Einst und jetzt. 1. Band. Graz 1862/63, str. 19

je, luna sije itd. Pri priči sem jel spraševati, kje živi gimnazijski profesor dr. Trstenjak,⁴⁰ za katerega mi je Klun⁴¹ dal priporočilno pisemce. Nihče ne ve. Nazadnje mi je eden izmed gostov pri jedi svetoval, naj grem v gostišče Traube,⁴² češ da hodi tja jest. Odsel sem v Traube. Očitno sem bil nov obraz, saj sem vzbujal posebno radovednost. V Traube so mi pojasnili, da stanuje v pfarrhofu, v monastiru,⁴³ kakor pravijo v Moskvi. Odpravil sem se tjakaj: na vseh koncih

burg'. To vidimo na vzhodni strani, v sosesčini bližnje železnice, gredé pa dalje po graškem predmestju v notranje mesto vgladati je tudi tam mnogo prememb.

Maribor je bil po velikosti drugo mesto, avtonomna mestna občina, v kneževini Stajerski (po nekolicini kasnejšem štetju — l. 1869 je štel 12.628 prebivalcev). Bil je sedež okrajnega glavarstva, okrajnega finančnega ravateljstva, davčne uprave, okrajnih sodišč za česni in levi breg Drave, treh ljudskih šol pri župnijah, meščanske šole, učiteljske pripravnice, gimnazije in bogoslovja, lavantinske škofije ter dveh dekanatov. Imel je novo gledališko stavbo, in njem pa sta delovala moško pevsko in filharmonično društvo.

⁴⁰ Davorin Trstenjak ni bil doktor, pač pa veroučitelj na mariborski nižji gimnaziji, sicer pa knegoškofjski duhovni svetnik in naslovni profesor za umetnostno zgodovino v mariborskem bogoslovju. (Gl. Personalstand des Bisthumes Lavant. Mit Anfang des Jahres 1860. Marburg 1860, str. 13–14.)

⁴¹ Ljubljancin Viktor Klun, zgodovinar, literarni zgodovinar, geograf in politik (1823–1875) je bil od 1857 profesor na dunajski trgovski akademiji. Na Dunaju je navezal stike z Rusi, in čeprav je v revolucionarnem času 1848 nastopil proti političnemu in literarnemu panslavizmu, je l. 1857 v moskovskem slavjanošilskem časniku Russkaja beseda prispeval etnografsko sliko Slovencev. (Gl.: SBL 1, str. 460–469.)

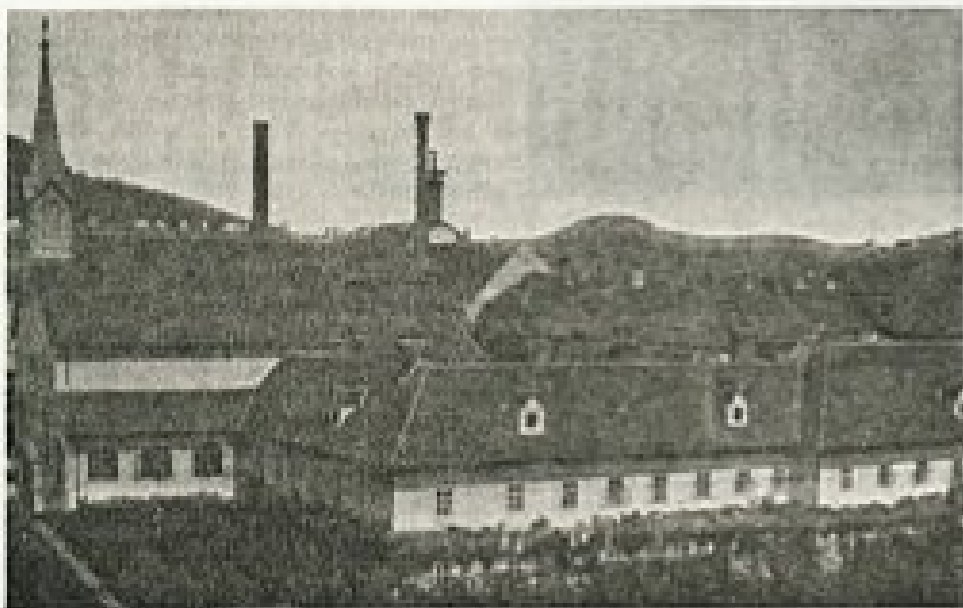
⁴² Gostišče Traube (Pri grozdu) je stalo nekaj deset metrov vzhodno od nekdanjega kapueinskega samostana na južni strani pod cesto, ki je povezovala mesto z železniško postajo. Vanj so radi zahajali kmetje, ki so se s konjsko vprego pripeljali v Maribor.

Gostišče je v predvojni Jugoslaviji imelo hišno številko Aleksandrova e. 8 (gl. Mariborski adresar. Maribor 1925, str. 39). Ko so po zadnji vojni pripravljali gradnjo novega dravskega mostu (zgrajen l. 1963) in urejali današnjo Titovo cesto proti jugu, so staro gostišče podrl.

V času, ko se je Aksakov mudil v Mariboru, so bili v njem tle uglednejši hoteli in gostišča: Erzherzog Johann (Pri nadvojvodi Ivanu), Mohren (Pri zamorcu), Stadt Meran (Pri meranskem mestu), Stadt Wien (Pri dunajskem mestu), Traube (Pri grozdu), Sandwirt in Schwarzer Adler (Pri črnem orlu). (Gl.: Angekommene in Marburg. — Correspondent für Untersteiermark, Marburg 1862) 3, 6. 1V. str. (4).)

⁴³ Nekdanji mariborski kupueinski samostan, ki so ga začeli graditi l. 1613, je večkrat menjal prebivalce (kapueince, minorite, redemptoriste in posvete duhovnike). Pripadajočo cerkev Marije Device iz l. 1620 so l. 1784 določili za »slovensko farno cerkev« predmestne župnije. Samostansko poslopje so l. 1827 popravili, redemptoristi pa so jo l. 1833 skorajda na novo pozidali. Imelo je obliko pravokotnika, katerega južna stran je štela 14 oken. Z vzhodnim in zahodnim pročeljem je bilo prizidano k cerkvi. V pritličju je bila kuhinja, jedilnica, shramba za živeč, mlazarska de-

je bilo zaprto. Povprašal sem nekega dečka, kako in kaj. Razložil mi je, kam moram stopiti, vendar pa me je poučil, da **óni** (se pravi die geistlichen profesorji) ta čas večerjajo. Pristopil je odrasel človek, se vpletel v pogovor in potrdil dečkove besede. Končno so me po dolgih vežah in hodnikih monastirskega poslopja pripeljali do vrat v dvorano, v kateri »večerjajo«. Potrkal sem in vstopil. Bilo je temno. Za mizo je sedelo petero ljudi. (Duhovniška obleka: črna suknja z dolgimi škrici iz bogsigavedi kakšnega blaga, nizki škornji, se pravi čez hlače navlečeno obuvalo, in posebne vrste ovratnik.) Opravičil sem se in povprašal po profesorju Trstenjaku. Pokazali so mi ga. Izročil sem mu Klunovo pismo. Stopil je k oknu in ga prebral. »A!« je dejal in mi molče krepko in prisrčno stisnil roko. Večerja je bila že pri kraju. Odmolili so, se pokrižali, se priklonili, on pa me je odpeljal v svojo celico (dve sobici). Tam me je po slovansko objel. »Dragi moj gospodine, mili moj gosudar!« Možak je visoke rasti, plemenite zunanjšchine, trpkih potez. Krepko sva si segla v roke, se objela in že sva se razumela! Slovani smo pač ljudje srca. — Poznal je Bodjanskega, Preisa, Srez-

Fotografija starega frančiškanskega samostana v Mariboru (pred l. 1892); obj. v knjigi: Napotnik dr. Michael: *Die Basilika zur Heiligen Maria, Mutter der Barmherzigkeit, in der Grazer Vorstadt zu Marburg* ... Marburg 1909, str. 20

lavnica, garderoba in pet stanovanjskih sob. V prvem nadstropju vzhodnega krila je bilo župnišče s tremi stanovanjskimi sobami, v pritličju pa govorilnica in nova zakristija. Na zahodnem koncu dolge južne strani s 14 stanovanjskimi sobami je bila klet, na dvorišču pa vodnjak na vlak. Okrog samostana je bil na tri strani z zidom ograjen, lepo obdelan in obširen vrt.

(Gl.: Napotnik dr. Michael: *Die Basilika zur Heiligen Maria, Mutter der Barmherzigkeit in der Grazer Vorstadt zu Marburg*, Marburg 1909, str. 11, 21—25.

Mally dr. Arthur: *Gassen-, Strassen- und Plätzebuch der Stadt Marburg a. d. Drau*, Marburg 1906, str. 114—115.

Kovačič dr. Franc: *Zgodovina Lavantinske škofije (1228—1928)*, Maribor 1923, str. 279.

Puff dr. Rudolf Gustav: *Marburg in Steiermark, seine Umgebung, Bewohner und Geschichte*, I. Band. Graz 1847, str. 103—104.)

Ob prihodu Aksakova v Maribor je bil župnik mariborske »slovenske fare« Franc Lorenčič, njen prvi kaplan Jancz Nemopuk Simončič in drugi kaplan Anton Družovič. Poleg teh treh je v nekdanjem samostanu stanoval Davorin Trstenjak, ki je bil l. 1850 nekaj mesecev prvi kaplan »slovenske fare«, pa tudi Božidar Raič in Oroslav Caf.

Davorin Trstenjak. Osnutek portreta, delo Franca Bernekerja

njevskega, Panova.⁴⁴ Do takrat se še z nikomer od njih ni srečal. Pri knjigo-tržcu⁴⁵ dobiva Besedo⁴⁶ za to leto. Obljubil sem mu, da mu bom poslal še druge letnike »Besede«. Trstenjak se ukvarja s slovansko mitologijo. Na Štajerskem in Kranjskem so izkopali nešteto nagrobnikov iz rimskih časov z latinskimi napisi in različnimi podobami. Toda te podobe so sila originalne in ne prikazujejo ne rimske ne keltske mitologije. Docela upravičeno moremo domnevati, da se je slovanska mitologija romanizirala (romanisirt). Trstenjak sklepa, da so bili Slovenci prvotni prebivalci te pokrajine še v rimskih časih; od tod so se Čehi odpravili na Češko. Potem so prišla še hrvaška, srbska plemena in drugi. Bog zime, zimskega sonca, letnega sonca ali pomladi. Simboli: bik, sokol, riba, zmaj. Začel sem mu razvijati svoje misli, da ne velja tolikanj razlagati arheologijo, pač pa je nujno zastaviti vprašanje, kaj nam pripoveduje o izvorih slovanskega naroda. Te besede so ga užalostile. Žal se med njimi ni ohranila zadruga, nič takšnega, kot je slovanska demokratična ureditev, o kateri pripoveduje Pro-

⁴⁴ Odlični slavisti, utemeljitelji ruske slavistike: Osip Maksimovič Bodjanski (1808—1877), profesor moskovske univerze, ki je l. 1837 promoviral z disertacijo O ljudski pocziji slovanskih plemen in prevedel Safarikove Slovanske starožitnosti; Izmail Ivanovič Sreznjevski (1812—1880), filolog, profesor harkovske in petersburške univerze, ki je pisal o zgodovini ruskega jezika, o ruskih narečjih, stari slovščini in ljudskem slovstvu; Peter Ivanovič Preis (1810—1848), prvi profesor na siollet za literarno zgodovino in primerjalno slovnico slovanskih jezikov ter staro cerkveno slovščino na petersburški univerzi. I. Panov pa je v petersburškem Zurnalu Ministrstva za narodno prosveto št. 212 objavil članek Slavjanofilstvo kot filozofski nauk. (Gl. Jaglé I. V.: Enciklopedija slavjanskoj filologiji. Vipusk I. Sanktpetersburg 1910. str. 457.)

⁴⁵ Knjigotržec, »prvi pravi knjigar v Mariboru«, je bil Friderik Leyrer, knjigovez in papirničar v Gosposki ulici. Konec petdesetih let prejšnjega stoletja je dobil koncesijo za knjigarno. /Gl. Glazer Janko: Doneski k zgodovini knjigotrštva v Mariboru. — CZN 21(1928), str. 24./

⁴⁶ Jožef Subić je (gl. op. 39) njegovo knjigarno na moč pohvalil (N 1860, št. 17, 25. IV., str. 135). Imela da je »kaj obilno skladišče novih bukev in časopisov: nemških, laških, slovenskih in jugoslovanskih spisov«.

⁴⁷ Russkaja beseda, slavjanofilski časopis, ki je izhajal v Moskvi od 1858—1860. Leta 1859 je izšlo še šest številk, l. 1860 pa le dvojce. Njegova izdajateljica in urednica sta bila A. I. Košelčev in T. I. Filipov (do 1858) ob »aktivnem sodelovanju« I. S. Aksakova.

kupiti; na žalost, dragi moj, Zamisli si, mi smo že več kot osem sto let pod nemškim gospodstvom, zadnje čase pa nas povrh še močno zatirajo in razdrobljajo. Čudno, nerazložljivi čulež je, da je ljudstvo ohranilo jezik, ohranilo običaje (praznike, svatbe), da se zaveda svoje narodnosti; vendar, da so Slovenci, vedo, da so enega rodu, črtijo Nemce. Pravijo: Rusi moramo postati, in to tudi bomo. Vendar su se zadnje čase začeli nagibati na francosko stran. Ku bi naši šli nad Trst, bi se uni vsi vzdignili zoper Avstrijo. Prvinske osnove narodnosti pa se vse bolj gubijo iz zavesti. Trstenjak mi je živo naslikal žalostni in nevarni položaj sebe in svojih tovarišev, njihovo gmotno stisko, njihovo razdrobljeno dejavnost. In znanstveno delo teh učenjakov se mi je nenadoma pokazalo vredno vsega spušтовanja, saj ga upravljajo kljub preganjanju, skraj brez upanja na prihodnost, v zakutju in siromaštvu. Koliko srca prilagajajo v delo, kuliko ljubezni! — V sedanjem Reichsratu⁴⁷ (kumičnem slepilu liberalne ureditve) ni zastopnika Slovencev. Je pa Nemec grof Auersperg, Tirolska ima zastopnika iz svojega ljudstva. — Trstenjak me je pregovoril, da sem ostal. Odpotovati sem nameraval naslednje jutro, a sem odhod odložil do večera (1. junija). — Naslednji dan (2. junija nuv. štetja)⁴⁸ sem se zjutraj ob devetih odpravil k Trstenjaku (je katoliški duhovnik, kanonik, ki nima fare).⁴⁹ Ni ga bilo doma, vendar sem kmalu zaslišal neke korake. Pojavil se je v spremstvu kanonika visoke rasti. (Oblačilo katoliških opatov v Avstriji: črna suknja z dolgimi škrici, gladki nizki škornji in nekaj belega, podobnega dvratnici, prav pod vratom.) Bil je Raič, ki je Slovencem napisal rusko slovnico.⁵⁰ Pozdravila sva se nadvse prijazno, kakor da sva že stara znanca. Raič mi je kasneje pripovedoval, kako je Trstenjak zjutraj planil na njegova vrata in mu dejal: »Dubro novico ti pri našam!« — »Kakšno pa?« — »Veš, kdo je tu?« — »Kdo?« — »Urednik Parusa⁵¹ in Ruske besede.« — »Kaj?« Skočil sem s pustelje itd. Do enajstih smo se pogovarjali, potem pa sva s Trstenjakom odšla k njihoveemu »znamenitemu« učenjaku Cafu.⁵² Ta je debel, tolst kanonik, po položaju višji od Trstenjaka. Strastno je zaljubljen v slovansko jezikoslovje in se zdaj ukvarja z izdelavo splošnega primerjalnega etimološkega slovarja. Pripomničkov ima le malo: od ruskih knjig rabi Smitov leksikon, izdan v Leipzigu (ves razcefran),⁵³ strokovni slovar in en zvezek Izvestij,⁵⁴ ki jih izdaja drugi razred Akademije. Živega znanja jezikov

⁴⁷ Cesarski patent z dne 5. marca 1860 je sklical pomnoženi državni svet, ki pa je cesar vanj sam izbral zastopnike (ibid. 29. aprila 1860 je bil objavljen spisek novih svetovnikov). Med njimi so bili zastopniki Kranjske grof Anton Auersperg, za Štajersko Franz von Mayer, za Koroško knez Franz Paul Heubell, za Istro, Ljubno in Goriško grof Wilhelm Bace, za Trst pa baron Konstantin Reyer. (Gl. N 1860, št. 19, 9. V., str. 151.)

⁴⁸ Aksakov se je tu zmotil v datumu. Šel je kaplana za 1. junij.

⁴⁹ Davridin Trstenjak je bil »pravi veroučitelj in spodbujevalec vere« na nižji gimnaziji (gl. Program des k. k. Gymnasiums in Marburg. 1860. Marburg 1860, str. 15), poleg tega začasni predavatelj cerkvene naučnine v mariborskem bogoslovju. Od 1850—1853 je v nižjih razredih mariborske gimnazije poučeval tudi slovenščino.

⁵⁰ Božidar Raič (Malija Reich) je na mariborski gimnaziji v šolskem letu 1859/1860 kot suplent poučeval slovenščino v 1., 4., 5., 6., 7. in 8. razredu slovenščino in v 4. razredu grščino (gl. Program des k. k. Gymnasiums in Marburg. Marburg 1860, str. 16), sicer pa je bil od šolskega leta 1853/1854, ko je zapustil mesto kaplana v Sloveniji pri Mariboru, suplent za slovenščino v vseh gimnazijskih razredih. Leta 1851 je v Zagrebu izdal rusko slovnico Temelj ruskega jezika českim jezikom od Vaceslava Hanke, na jugoslovanski jezik prevajl Božidar Raič 18⁵¹, 152. str.)

⁵¹ »Parus« (= Jadro), eden od slavjanofilskih časnikov, ki je izhajal v Moskvi l. 1859 in ga je urejal Aksakov. Su tisti leti je prenehal izhajati.

⁵² Omslav Caf, jezikoslovec, kaplan v Pramu pri Mariboru od 1839—1859, je moral l. 1859 po Slovnškovemu ukazu »sib obsestvenia sarerdniti« priti v Maribor, kjer je bil postavljen za profesorja pastoralne teologije in katehetike. V Mariboru pa se ni dobro počutil, saj se ni mogel po svoji volji ukvarjati z jezikoslovjem. (Gl. Trstenjak Davridin: Prineski k zgodovini dušnega preobračanja Slovincem na Štajerskem. III. Omslav Caf. — Zbir. Maribor 1(1872) str. 41.)

⁵³ Po sporočilu Deutsche Bücherei Leipzig 13. junija 1883 gre za ručni slovar leipziškega neogreista in rusista J. A. E. Schmida, ki je izšel v dveh izdajah, prva l. 1815, druga l. 1832. V Univerzitetni knjižnici Maribor je sprednja stereotipna izdaja tega slovarja brez navedbe vrste in leta izdaje: Russisch-deutsches und deutsch-russisches Handwörterbuch mit Zuziehung des Wörterbuchs der Russischen Akademie in Petersburg, bearbeitet von J. A. E. Schmid, öffentl. Lehrer der Russischen und Neugriechischen Sprache auf der Universität zu Leipzig. Stereotypausgabe. Leipzig, Carl Tauchnitz, b. 1. (792 str. 8⁵).

⁵⁴ Izvestija razreda za ruski jezik in slovstvo je v letih 1852—1863 izdal Izmil Ivanovič Sreznjevskij. (Gl. Bol'saja sovet'skaja enciklopedija. 40. Vtoroe izdanje. Moskva 1957, str. 389.)

ne premore kaj prida, posebno nadarjen se mi pa ne dozdeva. Bolj je podoben nemškemu učenjaku, vendar z razločkom, da je s srcem bolj pri stvari kot Nemec. Dostikrat so vstopali drugi kanoniki in tedaj je pogovor ponehal; na njihovih licih sem opazil rahlo zadrego, čeravno so bili vsi Slovenci. Caf nima denarja, da bi izdal svoje že dokončano delo — slovenski etimološki slovar. Primanjkuje mu ruskih knjig... Ob dvanajstih sva se odpravila, ker sem se bil s Trstenjakom dogovoril, da se dobiva v Traube pri obedu. Caf me je popeljal malo iz mesta in mi pokazal Horotanijo (Horotan)...⁵⁵ Nekaj otožnega je bilo na njegovih licih vseskozi. Nuja ga je prisilila, da si je nadel ovratnik katoliškega duhovnika: Zdaj bom ob službo, prevzeti bom moral faro, je pripovedoval z gnevom.⁵⁶ Kasneje, v Laibachu, sem izvedel, da piše tudi romane, pod drugim imenom.⁵⁷ — V Traube sem prispel natanko ob enih. Bilo ni še nikogar, vendar so kmalu prišli les habitués, večinoma katoliški duhovniki, in posedli za posebno mizo. Večinoma so bili Slovenci. Pogovarjali so se zdaj slovensko zdaj nemško. Bil je postni dan,⁵⁸ pa so se skrbno postili. Koj nato je prišel Raič in sedla sva za svojo mizo. Ker sva obedovala zase, sva govorila malo in previdno. Ko sva poobedovala, se nama je na Raičevo povabilo pri-

Oroslav Caf, presnetek fotografije iz fototeke UKM

⁵⁵ Caf Aksakovu ni mogel pokazati Koroške; nakazal mu je lahko le smer, kje leži proti zahodu, in hrlbovje (Kozjak), ki se vleče proti njej.

⁵⁶ Caf ni bil družaben človek. Čeprav je imel s Slomškom nekaj težav, ker mu je ta očital, da se preveč ukvarja z jezikoslovjem, je naslednje leto prav od Slomška dohl mesto podravna telja semenišča. (Gl. Personalstand des Bisthums Lavant. Mit Anfang des Kirchenjahres 1851. Marburg 1861, str. 13.) Po tistem letu pa se je Caf odseli na Ptuj, kjer je odlej živel kot benedikta. (Gl. Personalstand des Bisthums Lavant. 1862. Marburg 1862, str. 46.)

⁵⁷ O tem ni nič znanega. Caf je prevedel iz češčine Robinsona Mlajšega (1849. 1851). (Gl. Slomšč Frane: Slovenska bibliografija. I. del. Knjige. Ljubljana 1903—1905, str. 443.)

⁵⁸ 1. junij 1860 je bil petek, po cerkvenih zapovedih postni dan.

družil mlad mož, ne duhovnik, pač pa učitelj na tukajšnji šoli Majciger.⁵⁹ Kmalu smo ostali sami in začeli smo ga piti po slovansko, tukajšnje dobro, ne drago vino. Popili smo štiri buteljke. Prišel je še Trstenjak in se pridružil našemu nedolžnemu popivanju. A ob treh je moral k pouku, pa smo se poslovili od njega. In tako sem ga javno pil s katoliškimi duhovniki. Da se to ne spodobi, sem kasneje slišal od Bleiweisa.⁶⁰ In da povem vsebino in bistvo našega pogovora, ko se nam je razvezal jezik in smo si povedali marsikaj zaupnega: »Mi nismo ne Avstrijci ne Nemci... Če se bo tod pojavila ruska zastava, bomo Rusi. Če se ne bo pojavila, bomo pa gledali, da bomo postali francoski državljani.« Potem smo krenili na sprehod iz mesta po čudovitih kostanjevih drevoredih, pred seboj pa smo gledali sinje gore s slovenskimi imeni. Spotoma se nam je pridružil starejši gospod, uradnik sicer, a dobričina in Slovenec.⁶¹ Zelo dobro se je spominjal kongresa v Laibachu in pripovedoval različne anekdote o Aleksandru.⁶² Tam je bil zelo popularen; med vladarji je bil najbolj dostopen, družaben in človeški. Čeravno nisem ne vem kakšen častilec Aleksandra I., je bil vendarle predstavnik Rusije, in to mi je bilo v veliko veselje. Vsi ruski oficirji, vse njegovo spremstvo so se več kot dva tedna z lahkoto sporazumevali s Hrvati, ti pa z Rusi. Medtem smo prispeli do nekakšnega Tivolija,⁶³ kjer smo popili še dve buteljki. Prigovarjali so mi, naj v Klagenfurt odpotujem naravnost iz Marburga, namesto da bi tja potoval iz Laibacha in bi se dvakrat vozil po isti poti. Privolil sem; pri priči so vse postorili: moje reči so odposlali po železnici naravnost v Laibach in mi rezervirali sedež v kočiji, ki je odpeljala ob devetih zvečer.⁶⁴ Odšli smo k meni v hotel, kjer sem v navzočnosti starčka Kerta pospravil svoje reči, Raič in Majciger pa sta medtem stopila domov, da bi mi prinesla spominkov. Prosil sem ju za njuna dela, vendar sta mi podarila druge slovanske knjižice: Pesmi Zložil Matija Kracmanov Valjavec; Glosi domorodni, Foman 1849; Poezije Francela Presérna, 1847.⁶⁵ Zdi se mi, da mi je tudi Majciger dal knjižico svojih pesmi, vendar sem jo bržčas izgubil na poti. Moral si jo bom kupiti. Poslovili smo se po slovansko, pristrčno smo se pozdravljali in nič nam ni bilo mar, da so bili tam še drugi ljudje. »Živi ostanite, živi! Zbogom!«

⁵⁹ Janez Majciger je bil osemindvajsetleten s šolskim letom 1857/58 nameščen na mariborski gimnaziji kot suplent. Poučeval je latinščino in slovenščino. (Gl. Fest-Programm des k. k. Gymnasiums in Marburg zur Erinnerung an die hundertjährige Jubelfeier dieser Lehranstalt veröffentlicht von der Direktion in Jahre 1858. Marburg 1858, str. 135.) V dolgih desetletjih bivanja v Mariboru (umrl v njem l. 1909) je deloval v slovenskih društvih in ustanovah — v Slovenski čitalnici in Posojilnici. Pisal je v Slovenski glasnik, Kres, Koledar Mohorjeve družbe, v publikacije Slovenske matice ter poslovenil in založil Bilega Zgodovino SS. apostolov Cirila in Metoda (1863). (Gl. SBL II, str. 25.)

⁶⁰ Aksakov se je z dr. Janezom Bleiweisom srečal v ponedeljek, 4. junija 1860, ko ga je obiskal na njegovem domu v Ljubljani. (Gl. Ivan "Sergejevič" Aksakov" v ego pismax" ... str. 114.)

⁶¹ Iz nadaljnjega pisma je razvidno, da se je upokojeni uradnik pisal Kert. O njem ni bilo mogoče najti v anografskih ali arhivskih virih nikakršnih podatkov.

⁶² Kongres Svete zveze (Avstrije, Prusije in Rusije) je v Ljubljani potekal od 20. januarja do 12. maja 1821. Udeležili so se ga monarhi-ruski car Aleksander I., avstrijski cesar Franc I., kraj obah Štefij Ferdinand, vrsta knezov in drugih odličnikov, zastopnikov vrste evropskih držav, in avstrijski državnik Metternich. Car Aleksander I. je bil za ljubljansko prebivalstvo posebno privlačen. Bli je zgovoren z Ljubljanci, zanimala pa ga je tudi slovenščina. (Henrik Costa v rokopisnem dnevniku Tagebuch geführt während des Congresses 1821 in Laibach, spravljenem v ljubljanskem Narodnem muzeju.)

⁶³ V Ljubljani so bili med kongresom tudi hrvaški vojaki. Tako je ob velikonočni procesiji 21. aprila imel vojaško parado hrvaški graničarski oddelek. (Gl. Mal Josip: Zgodovina slovenskega naroda. Najnovejša doba. Celje 1928, str. 290.)

⁶⁴ Za mariborski Tivoli (po vzgledu na kölnenhavensko zabavišče) je veljalo priijubljeno izletišče s streliščem Pikardija, ki jo dobilo ime po nekdanjem lastniku Pikardu. Ležalo je pod hribom Kalvarija severozahodno zunaj mesta. S pripadajočim vinogradom ga je l. 1871 kupil štajerski deželni zbor za vinarsko in sadjarsko šolo.

(Gl.: Maliy dr. Arthur, n. n.; str. 126.)

⁶⁵ Priol Josip: Zgodovinski oris vinarske in sadjarske šole v Mariboru. — V: Zbornik. — 50. Kmetijska srednja šola Maribor, Maribor 1962, str. 7.)

⁶⁶ Maribor l. 1860 še ni bil z železnico povezan z Celovecem. Koroška proga je bila napravljena šele l. 1863. Aksakov se je v Celovec odpeljal po Dravski dolini s pošto kočijo.

⁶⁷ Aksakov si je knjižice slabo popisal. Šlo je za Valjavčovo pesniško zbirko, za Tomanove Glaslo domorodne in Prešernove Poezije. Majciger mu pač ni mogel podariti svoje zbirke, saj je ni izdal.

Janez Majciger, presnetek fotografije iz fototeke UKM

Nasplošno je Maribor, čeprav je na Štajerskem, kjer se je ohranilo le malo slovanskega prebivalstva, vsi drugi pa so se ponemčili, napravil name razveseljiv vtis. V tem mestecu živijo ljudje bolj svobodno in pogumno kot v velikih mestih. Moj obisk jih je poživil in prebudil. Dosti dosti sem jim pripovedoval, kako močno mora Slovan verovati in koliko pretrpeti! Kolikšne so njegove muke, ko gleda, kako narod gine in se ponemčuje, ko spoznava svojo nemoč. Kolikšno spoštovanje zasluži delovanje teh ljudi, ki trdovratno verujejo v prihodnost slovanstva! ... Sedel sem v kočijo ...

... (Na strani 116): Tako niti Trstenjak niti Caf ne moreta izdati svojih knjig. V Mariboru sem jim pripovedoval, naj bi ustanovili slovensko Matico po vzgledu na češko. Vsi so se razveselili te misli. Nekaj podobnega je vzniknilo leta 1849, pa je potem zamrlo.⁶⁶ Vlada pač priznava samostojnost Hrvatov itd., Slovencev pa ne priznava za poseben narod. Res so razkosani na tri pokrajine. — Teda bi se ustanovilo tudi slovensko gledališče. »Pogovorite se o tem v Celovcu, v Ljubljani, z Bleiweisom,« mi je dejal Trstenjak. Raič je bil voljan o tem napisati članek. Denarja nimajo. Obljubil sem jim, čeprav jim nisem mogel jamčiti za uspeh, da bom v Moskvi nabiral denar in da jim bom poslal knjige. Vsakega posebej ne moremo zalagati s knjigami. Bila bi druga pesem, če bi imeli svojo osrednjo knjižnico. Toda v Einspielerju sem naletel na hudega na-

⁶⁶ Gre za pomoto: v Novicah 1850, str. 172, torej leto kasneje, je dr. Jožef Subic v sestavku Matica slovenska vabil slovenske rodoljube, naj bi se vzgledovali zlasti po češki, pa tudi srbski in ilirski Matici, in zasnovali podobno knjižno družbo. Bilo je nekaj odziva med dunajskimi Slovani, naslednje leto pa je Anton Janežič a svojim ilirskim dualizmom akcijo zavrl. (Gl. Zigon Joka, n. d., str. 7.)

sprotnika zamisli o Matici.⁶⁷ Ménì, da se višji razvoj Slovencev izmika iz rok duhovnikov. Ne potrebujemo Matice, dovolj so nam **društva**; vanje naj se steka ves kapital in vsi napori ...

Svoji materi pa je Ivan Sergejevič Aksakov poslal iz Trsta pismo, katerega odlomki tudi odstirajo piščevo bivanje v Mariboru:⁶⁸

26. maj.^{68a} Trst. Petek, zvečer.

... No, začelo se je moje popotovanje med Slovani. En del, se pravi Slovence ali Kranjsko (Karniolijo) sem si že ogledal. Nakratko vam popišem svoje popotovanje. Z Dunaja sem se po železnici odpeljal v Trst, vendar sem se spotoma na Klunov (sodclavec Ruske besed) nasvet ustavil v Marburgu (na Štajerskem ali v Steiermarki). Štajerska in Karintija sta bili sprva povečini naseljeni s Slovenci, zdaj pa se je prebivalstvo skoraj popolnoma ponemčilo. V Marburgu živi in, kolikor se da, deluje za narod dosti slovanskih učenjakov, večinoma iz vrst duhovščine. Kako je to vprašanje zamotano in zapleteno, kako čuden je poldžaj! Tu držijo slovanski narod pokonci slovanski katoliški opati, ki so vsi Slovani, pridigajo po slovansko, izdajajo knjige v domačem slovanskem narečju, toda ti prijatelji naroda, sicer zelo iskreni, so hkrati v svoji zaslepljenosti njegovi najhujši sovražniki, saj izpodkopujejo bistvene miselne osnove slovanstva. Na srečo so v Marburgu slabi katoličani (tisti namreč, s katerimi sem se bil seznanil). Sprejeli so me neobičajno prijazno, in ker se je kočija odpeljala šele navečer naslednjega dne, sem moral v Marburgu prebiti kar celo noč in dan. Prav zdrznili so se ob novici, da je pripotoval **urednik** Parusa! Beseda **urednik** pomeni pri njih redaktorja. Takrat in še kasneje sem se mogel sam prepričati, kolikšen pomen ima ali bi ga moral imeti zanje Parus (dubili niso še niti ene njegove številke, poznajo le en reklamni list zanj). No, tule v Trstu sem bil včeraj v tukajšnji pravoslavni cerkvi (srbski). Seznanil sem se z duhovnikom, in ta me je začel spraševati — ni pa vedel, kdo sem —, ali vem za razloge, zaradi katerih je Parus prenehal izhajati! Kako jim je takle časopis potreben — živa beseda iz Rusije! Odgovoriti sem mu moral, da imamo tudi mi zadosti svojih Nemcev. Marburg je majhno okrajno mesto, ima čudovito lego sredi štajerskih Alp in tam so ljudje nekoliko bolj svobodni. — Iz Marburga sem se naslednji dan navečer odpravil s kočijo v Klagenfurt (po slovensko Celovec), v prestolnico Karintije ...

Na strani 438 nadaljevanje in konec pisma materi:

... Mislim, da moj obisk pri Slovanih ne bo brez haska zanje, kakor morem doslej sklepati po vtisu, ki sem ga naredil nanje. Redko vidijo žive ljudi. — V Marburgu od tistega časa, ko je bil tam Panov, katerega se vsi spominjajo,⁶⁹ ni bilo še nobenega Rusa. Kar se mene tiče, je to, da se sam seznanjam z družbeno-narodnimi vprašanji in jih preučujem, sila važno in nujno za moje delovanje v prihodnosti. Pa na svidenje, draga moja mamica. Sveča je dogorela, druge pa mi niso dali, in zdaj je že pozno. Nadrobneje vam ne pišem zato, ker bi sicer ne utegnil niti bi se mi ne dalo pisati vtisov v dnevnik; ti pa so za

⁶⁷ Koroški rodoljub in pisatelj Andrej Einspieler je kot zagovornik ilirizma pač podpiral misel, da naj bi za višjo omiko Slovenci rabili Matico ilirsko, za preprosto slovensko ljudstvo pa naj bi zadoščala Mohorjeva družba, ki jo je bil leto poprej (1859) z Antonom Janežičem preoblikoval v bratovščino.

⁶⁸ "Ivan" Sergejevič Aksakov" v ego pismax", str. 434—435.

⁶⁹ Datum je julijanski; po gregorijanskem je bilo pismo datirano 7. junija.

⁷⁰ Aksakovu se je tu prikrdla pomota: Trstenjak na priliko mu je povedal, da se dotlej s Panovim še ni srečal (gl. op. 44). Ali je Aksakov imel v mislih Sreznjevskega ali Preisa, morda Grigoroviča? Ali pa je Panov vendarle prišel v Maribor, pa o tem nimamo podatkov?

članke važnejši kot za pisma. Povrh pa sem hudo zaposlen z branjem. Pazite nase, za božjo voljo, in bodite zdravi! Nasvidenje, Bog z vami, in zdravi bodite!

Aksakovo kratko, dvodnevno bivanje v Mariboru in pogovori z nekaterimi slovenskimi rodoljubi so se tem globoko vtisnili v spomin. Tako se je Božidar Raič pet let kasneje, potem ko je bila Slovenska matica že ustanovljena, živo spominjal njegovih besed, da ji bo pošiljal »vse knjige, ki v Moskvi izhajajo«.

Nenadni, nenajavljeni prihod uglednega ruskega slavjanofila je bil za mariborske slovenske rodoljube, s katerimi se je takrat spoznal, veliko doživetje. Ruski znanstveniki in javni delavci so le poredkoma zašli v obdravsko mesto, zato je bilo srečanje z Aksakovom, čigar delo so poznali iz sodobnih ruskih periodičnih publikacij — vsaj eno so imeli naročeno, še posebej vznemirljivo. Povrh je njegov obisk segel v narodnostno in politično kočljivo obdobje, ko se je Avstrija zamajala v državnih temeljih in so se v konfliktni situaciji zaostriili odnosi med Nemci in Slovenci, zlasti še v Mariboru, kar se je posebej pokazalo ob vprašanju pouka slovenščine na mariborski gimnaziji. Slovenci, s katerimi se je Aksakov v tistih dveh dneh sestajal (Davorin Trstenjak, Božidar Raič, Janez Majciger in Oroslav Caf), so dopuscali možnost, da bi se slovenski narod izločil iz Avstrije in se postavil pod rusko zastavo, če bi se pojavila na Jadranu. Skoraj kot naiven politični pritisk na Ruse moremo imeti izjavo sobesednikov Aksakova, da bodo Slovenci postali pač francoski državljani, če Rusi ne bodo udarili čez Trst. Čeprav je bilo takšno (lahko bi rekli gostilniško) politiziranje nerealistično, pa vendarle kaže, da so Rusovi gostitelji računali z možnostjo, da se Avstrija kot država vsaj preuredi, če ne razdre. Njihovo poudarjeno zagotavljanje, da bodo postali pač francoski državljani, kaže, da jim je bila blizu meščansko-monarhistična liberalna ureditev Francije pod Napoleonom III. in da jim je godilo zedinjevanje italijanskega naroda, četudi v politično škodo papeške države in s tem papeža. Te njihove izjave v ozkem krogu so Aksakova napeljale, da je sogovornike — katoliške duhovnike imel za »slabe katoličane«. V resnici so se v političnih nazorih kaj malo ujemali z uradno cerkveno politiko škofa Slomška.

Aksakova dnevniški zapisi nam odkrivajo, kako so Trstenjak, Raič in Caf izredno prizadeto opisovali klavрни narodnostni položaj Slovencev v Avstriji, težave, ki so jih imeli pri znanstvenem in kulturnem delu, ru-kemu gostu pa so prostodušno zaupali tudi zasebne bolečine, kot na primer Caf, ki mu je razložil, kako je bil prisiljen postati duhovnik. Nadalje je mogoče posneti, da so se Trstenjak, Raič, Caf in Majciger v nenadni sprostivti od morečega vzdušja, ki jo je povzročil prihod zastopnika velikega slovanskega naroda, znašli v čustvenem razkošju slovanskega bratstva, ki so ga še poglobljali z vzhodnoslovenskim gostoljubjem. Spričo tega je Aksakov kasneje, ko je bil že spoznal Celovec, Ljubljano in Trst, zapisal, da v Mariboru, čeprav je majhen, »živijo ljudje bolj svobodno in bolj pogumno«. Občutek vzajemne krepiteve se je Mariborčanom stopnjeval, ko so Aksakovu ob slovesu prinesli za spomin slovenskih poezij.

Aksakov je o mariborskih Slovencih, s katerimi se je med obiskom pogovarjal, ustvaril svojo podobo, kakršno mu je pač risal njegov slavjanofilski nazor. Ker je bil prepričan, da je prihodnost slovanstva v pravoslavju, je menil, da slovenska duhovščina v zvestobi katoliški Cerkvi deluje zoper koristi slovenskega naroda; mariborski slovenski duhovniki, s katerimi se je spoznal, pa so bili po njegovem slabi katoličani in prav zaradi tega koristnejši za slovensko prihodnost.

Dnevniški zapiski Aksakova nam odkrivajo nekatere nadrobnosti iz takratnega Maribora: vsakdan v mestu, odnose med duhovniki, življenje in delo v samostanu-župnišću mariborske »slovenske fare«, ki je bila po naravi stvari

slovensko kulturno in znanstveno oporišče, pa tudi vzdušje nadzorovanega javnega življenja.

Dragocene so Aksakova navedbe, kako je svojim mariborskim gostiteljem svetoval, kaj naj ukrenejo v korist slovenskega kulturnega in političnega razvoja. Na prvem mestu je treba omeniti njegovo nagovarjanje, naj si Slovenci ustvarijo Matico in se pri tem vzgledujejo po Čehih. O tem je mogoč spregovoriti neobremenjen z dilemami o dvoji literaturi za Slovence: za ljudstvo v slovenskimi, za izobražence v ilirščini (hrvaščini). Njegov predlog se z veserjem sprejeli in ga prosili, naj zanj vneme tudi druge Slovence, s katerimi se bo na poti sestel, imenoma Bleiweisa. Ideja o čvrsti osrednji slovenski založniški Matici jim je mogla biti po volji tudi zato, ker je Aksakov obljubil, da bo takó zasnovani ustanovi zalagal z ruskimi knjigami, za katere bi v Moskvi zbral denar; to bi bila ena izmed možnosti, da bi se z Matico povežali s svetom. O tem se je sprožila misel o osrednji slovenski knjižnici, ki bi delovala ob Matici, spregovorili pa so tudi o slovenskem gledališču, ki bi ga bilo treba ustanoviti. Aksakova priporočila so utrdila v Mariborčanih zamisli o Matici in slovenskem gledališču, kakršne so se na Slovenskem že pojavile in so jim bile znane, pa so tudi usahnile.

Cez dva meseca po obisku Aksakova je v mariborski gimnazijski zbornici prišlo do hudega spopada med slovenskimi in nemškimi profesorji zastraun puka in rabe slovensčine na mariborski gimnaziji. Božidar Raič in Viktor Lipcz sta bila odpuščena iz službe, Davorin Trstenjak pa se ji je iz solidarnosti z njima sam odpovedal. Vsi trije so kmalu nato zapustili Maribor, iz bogoslovja pa se je v Ptuj umaknil Caf. Od sobojevnikov za slovensčino je na gimnaziji ostal Janez Majeiger.

Prav ta pa je bil bržčas dopisnik iz Maribora, ki je nekaj mesecev kasneje v celivškem Slovenskem glasniku (1861, str. 28) po desetletju v slovenski javnosti vnovič načel vprašanje o ustanovitvi Matice, gutivo spodbujen s priporočilom Aksakova. Majeiger je bil tudi v četverici s prof. Josipom Sumanom, ur. Jankom Sermanom in celivim inženirjem Emanuelom Chuchelenskim, ki se pod okriljem mariborske Slovanske čitalnice l. 1863 ustanovili pripravljalni odbor Slovenske matice; ta je s spretnim organizacijskim delom pripravil ustanovitev Slovenske matice v Ljubljani l. 1864. Priporočilo Aksakova je tedaj intenzivno zaživeló v krogu mariborskih slovenskih nuduljubov, dakler se ni uresničilo.

Aksakov obljub, da bo Matici priskrbel knjig iz Moskve, ni izpolnil. Dobilala jih je kasneje iz Rusije po drugih poteh, zlasti kot zamene za svoje izdaje z ruskimi znanstvenimi organizacijami ali kot darila Slovanskih dobrodelnih društev po Rusiji.⁷⁰

DER SLAWOPHILE IVAN SERGEJEVIČ AKSAKOV IN MARIBOR IM JAHRE 1860

Zusammenfassung

Einem der führenden russischen Slawophilen Ivan Sergejevič Aksakov reiste im späten Frühling 1860 durch die slowenischen Länder und unterbrach seine Reise, um zwei Tage in Maribor zu verbringen. Dort führte er Gespräche mit einigen slowenischen Nationalen. Die Reise Aksakows wurde in der slowenischen Literaturgeschichte nur kurz erwähnt und nie daraus entnommenen Angaben von Božidar Raič

⁷⁰ Čučkova Iskra Vasiljevna: Rusko-slovenske družbene zveze na koncu šestdesetih in v začetku sedemdesetih let 19. stoletja. — Zgodovinski časopis, Ljubljana 32(1978)4, str. 429—448.

im Jahre 1865 in der Klagenfurter Zeitschrift *Slovenec* veröffentlicht. In dieser Abhandlung wird aber, der slowenischen Literaturgeschichte bis jetzt unbekannte Niederschrift aus Aksakovs Tagebuch veröffentlicht, sowie Aksakovs Brief an seine Mutter mit einer Schilderung seiner Erlebnisse und Wahrnehmungen in dieser Stadt an der Drau. In dem Tagebuch und dem Briefe wird ein interessantes Stadtbild des damaligen Maribor und die Lebensführung der Weltgeistlichen in einer vorstädtischen slowenischen Pfarre — einem ehemaligen Kloster — beschrieben. Aksakov schreibt über Gespräche mit den Mariborer slowenischen Nationalen-Wissenschaftlern und Geistlichen Davorin Trstenjak, Božidar Raič, Oroslav Caf wie mit dem Professor Janez Majciger. Aus den Niederschriften werden ihre Anschauungen über die Lage der Slowenen in Österreich, ihre wissenschaftliche Arbeit und ihre Anschauungen über die europäische politische Lage nach der Niederlage Österreichs in Italien ersichtlich. Aus den Zusammenfassungen der Gespräche kann man entnehmen, dass die Mariborer slowenische Nationalen radikale demokratische Änderungen erwarteten, welche nicht nur die österreichische Politik, sondern Österreich selbst verwandeln sollte. Sie sprachen sogar über die Möglichkeit, dass die Slowenen in den russischen Staat einverleibt werden könnten, wenn die Russen an der adriatischen Küste auftauchen würden, sonst werden sie sich den Franzosen anschließen. Aksakov besprach mit ihnen, welche slowenische nationale Institutionen gegründet werden sollten. Er befürwortete besonders die Gründung des slowenischen Theaters und der zentralen slowenischen Bibliothek. In Anlehnung an die Slovenska Matica, welche man jedenfalls nach dem tschechischen Vorbild gründen sollte. Aksakovs Vorschlag bekräftigte bei den Mariborer Gesprächspartnern wieder die Idee von der Entstehung der Slovenska Matica, welche bald nach der Märzrevolution unter den Slowenen ins Gespräch kam. Aksakov versprach den Mariborer Nationalen, ihnen nach der Gründung von Slovenska Matica russische Bücher aus Moskau zu senden. Aksakovs Anwesenheit in Maribor war für seine Gesprächspartner ein aufregendes und wichtiges Erlebnis und sein Aufruf an die Slowenen zur Gründung ihrer eigener Matica, wurde in Maribor bald danach verwirklicht.

»SÜDMARKINI« KNJIŽNICE V MARIBORU

Bruno Hartman*

UDK 027.4:323.14(=30 Südmärk)(497.12 Maribor)»1902/1918«

HARTMAN Bruno: »Südmärkini« knjižnici v Mariboru. (Die »Südmärkischen« Bibliotheken in Maribor.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 54 : 19(1983)1, str. 145—153.

Izvirnik v sloven., povzetek v nem., izvleček v sloven. in angl.

Prispevek obravnava nastanek prvih javnih knjižnic v Mariboru l. 1902 in letu kasneje na sosednjih Stillehnen. Ustanovila ju je »Südmärke«, organizacija za utrjevanje nemščine na nemčinostno mešanih območjih. Z veliko finančno in organizacijsko pomočjo iz Avstrije in nemškega rajha sta iz idejnih izhodišč, ki so kasneje pripeljala do nemškega nacionalnega socializma, s knjižnim gradivom pospeševala nemščen v Mariboru in na Stillehnen. Po prevratu l. 1918 sta bili knjižnici z imenlo Narodne vlade Slovenije odpravljene.

UDK 027.4:323.14(=30 Südmärk)(497.12 Maribor)»1902/1918«

HARTMAN Bruno: »Südmärk's« Two Public Libraries in Maribor. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 54 : 19(1983)1, p. 145—153.

Orig. in Slovene, summary in Germ., synopsis in Slovene and Engl.

The article deals with the formation of the first two public libraries in Maribor in 1902 and in the neighbouring Stillehnen a year later. They were founded by the German organization »Südmärke« which intention was to strengthen the German manners in regions with mixed nationalities. The libraries, provided with great subscription and supported by organizational help from Austria and Germany, on the basis of ideal origins, which later brought in German national socialism, accelerated German manners with library material in Maribor and Stillehnen. The libraries were abolished with ordinance by the National Government of Slovenia after the overthrow in 1918.

Ceprav so od 60-tih let 19. stoletja dalje v Mariboru nastajale številne knjižnice -- društvene, šolske, cerkvene, so bile vse zaprtega značaja. Namenjene so bile izključno društvenikom, učiteljem, dijakom in učencem, duhovščini, gojencem verskih šol ali verskih zavodov, torej določenemu bralstvu, zajetemu z društvenimi pravili, s šolskim ali zavodskim redom. Precej dolgo pa se v Mariboru ni pojavila javna, ljudska knjižnica, namenjena bralcem brez (vseh?) omejitev. Potrebo po takšni knjižnici so v Mariboru vendarle spoznali in o njej kdaj pa kdaj tudi spregovorili.

V časniku Marburger Zeitung je l. 1870 pisal o javnih, svobodno dostopnih knjižnicah (Freibibliotheken) slovenjegraški notar Josef Karl Hofrichter.¹ Potem ko je prikazal položaj knjižnic v Avstriji, predvsem visokošolskih, knjižnic premožnih zasebnikov in strokovnih društvenih knjižnic ter ga na kratko opredelil tudi zgodovinsko razvojno, je opozoril na Anglijo, kjer da ustanavljajo

* Dr. Bruno Hartman, docent, ravnatelj Univerzitetne knjižnice Maribor.

¹ I. C. II. (— Josef Karl Hofrichter): Freibibliotheken. — Marburger Zeitung 9(1870) 22, 29. 11., str. 1—2.

po občinah javne knjižnice, ki si v njih more izposojati knjige vsakdo. Sodil je, da bi bilo treba tudi v vsakem večjem kraju v Avstriji ustanoviti ljudsko knjižnico za splošno rabo. Takšna ustanova da bi revnim občanom omogočala, da bi svoj prosti čas izpopolnili z branjem zabavne in poučne literature, ne pa s posedanjem po krčmah. Tako bi se v njih vzbujale želje po boljšem, iskali bi smisel življenja in se izpopolnjevali.

Deset let kasneje se je v istem časniku zavzemal zgodovinar in germanist, profesor na mariborski gimnaziji Franz Lang za ustanovitev muzeja v mestu. Obširno je razložil, kaj vse naj bi muzej zbiral, med drugim tudi »... literarna dela vseh časov, posebej domača ali takšna, ki se nanašajo na domovino, tiske ali rokopise domačih pesmi ali pripovedi itd., potem geografska dela vseh časov... starejše in novejše časnike, posebno lokalne liste, tudi zgodovinske zapise zasebnikov iz starejših časov«. V mislih je tedaj imel specialno leposlovno, literarnozgodovinsko, zgodovinsko in geografsko, predvsem domoznansko knjižnico, ki bi bila na voljo strokovnjakom-zgodovinarjem. Profesor Lang pa se je v isti sapi potegoval še za ustanovitev javne knjižnice, po kateri da v mestu še posebej čutijo potrebo (»... ein schwer gefühltes Bedürfnis unserer Stadt«).² Toda javne knjižnice v Mariboru še lep čas nisto ustanovili.

Ko so l. 1887 v Mariboru pripravljali podružnico Splošnega nemškega jezikovnega društva (Allgemeiner deutscher Sprachverein), katerega poglavitni namen je bil zagotoviti v narodnostnem boju nemščini »spet pravo veljavo« in jo s čistunskimi posegi popeljati nazaj k »jeziku Goetheja in Schillerja«, so v pravilih društva določili, da naj se njegovo premoženje, če bi se razšlo, nameni ustanovitvi javne knjižnice v Mariboru, če pa bi že delovala, njeni pomnožitvi. Na pripravljalnem sestanku za ustanovitev jezikovnega društva je inženir Richar posebej obžaloval, da Maribor še nima takšne knjižnice.³

Skoraj hkrati pa je v Mariboru vendarle nastala knjižnica, vsaj načelno namenjena splošnemu bralstvu. Konec marca 1887 so v magdalenskem predmestju ustanovili Splošno bralno društvo (Allgemeiner Leseverein), ki je imelo svoj lokal ob Dravi, na Tržaški cesti 6, v gostilni Johanna Holzknechta. Njegov predsednik je bil Johann Krainer, bržčas tisti, ki je bil edini mariborski udeleženec vseavstrijskega socialnodemokratskega zborovanja v Hainfeldu l. 1889.⁴ Potemtakem je mogoče domnevati, da je šlo za delavsko, socialnodemokratsko bralno društvo. Gojilo je družabno življenje članstva, imelo svoj pevski zbor, prirejalo je plesne vaje in družinske zabave, v svojem lokalu pa je imelo na voljo nekaj dnevnikov in tednikov, pa tudi knjižnico, iz katere so v prvem letu društvenega delovanja izposodili borih 133 knjig.⁵ Potem jo je bil s knjižnim darom obogatil pesnik in profesor Anton Nagele,⁶ o nadaljnji usodi te knjižnice, pa tudi društva, ni podatkov.

Prvo javno ljudsko knjižnico sta v Mariboru l. 1902 ustanovili mariborski podružnici, moška in ženska, društva »Südmark«, pač kot izrazit pripomoček v narodnostnem boju za Maribor. »Südmark«, društvo, ki je bilo ustanovljeno 24. novembra 1889 v rotovski zbornici v Gradcu,⁷ je imelo za poglavitni namen gospodarsko podpirati blagor nemškega prebivalstva ali nemških priseljencev posebno na jezikovno mešanih ozemljih. Člani društva so mogli biti nemški narodnjaki arijskega izvora (»jeder unbescholtene deutsche Stammesgenosse

² Lang Franz: Zur Gründung eines Museums in Marburg. — Marburger Zeitung 19(1880) 111, 15. IX., str. 1—2.

³ Sprachverein. — Marburger Zeitung 36(1887) 47, 20. IV., str. 3.

⁴ Baš Franjo: Maribor v avstrijski ustavni dobi. — Časopis za zgodovino in narodopisje 3 = XXXVIII(1967), str. 232.

⁵ Der Allgemeine Leseverein. — Marburger Zeitung 27(1888) 124, 14. X., str. 4.

⁶ Spende. — Marburger Zeitung 27(1888) 133, 4. XI., str. 4.

⁷ Für Südmarkische Werbe-Arbeit. — Deutscher Kalender für Krain und das Küstenland auf das Jahr 1910. Laibach 1910, str. 112.

arischer Herkunft«).⁸ Društvo naj bi pomagalo lajšati »strahotno stisko nemškega naroda v ogroženih obmejnih krajih« z gmotnimi podporami nemškim kmetom in gospodarstvenikom, z ustanavljanjem hranilnic, s podporami in štipendijami dijakom, šolam in vrtcem. Posebej je v pravilih navedeno ustanavljanje ljudskih knjižnic in širjenje »splošno koristnega« tiska. V Mariboru je bila moška podružnica »Südmarke« ustanovljena l. 1893, kasneje pa so se ji pridružile še ženska in mladinska v mestu, l. 1903 podružnica na Studencih, nato pa še v Razvanju.⁹

»Südmark« je skrbela za ljudske knjižnice (Volksbüchereien) na območju društvenega delovanja. Vsebinsko in organizacijsko jih je usmerjal profesor dunajske univerze dr. Michael Hainisch, ki je bil po prvi svetovni vojski dve mandadni dobi predsednik avstrijske republike.¹⁰ Glavni odbor »Südmarke« je svoje ljudske knjižnice načelno ustanavljal le na jezikovno mešanih območjih, »kjer je (bila) nacionalna stiska najhujša«, z namenom, da bi »nemške prebivalce teh območij z dotokom poučnega in narodnostno vzgojnega branja trdneje navezoval na ... nemški narod«.¹¹ L. 1908 je »Südmark« imela 122 svojih knjižnic. Takrat je v njih bilo 112.000 knjižnih zvezkov, obiskovalo pa jih je 12.000 bralcev, ki so si izposodili 200.000 knjig. Štiri leta kasneje, l. 1912, jih je imela že 212, od katerih jih je večina delovala na slovenski zemlji.¹² »Südmarkine« ljudske knjižnice so bile eden od pripomočkov, ki naj bi »pripomogli našemu (se. nemškemu) narodu, da si izbojuje moralno, zgodovinsko in gospodarsko utemeljeno pravico do vodilnega položaja v podonavskem cesarstvu«.¹³

Mariborski podružnici »Südmarke« sta si že dalj časa prizadevali, da bi v Mariboru dobili »ljudsko knjižnico«, saj je bila njena ustanovitev po njunem mnenju v drugem največjem mestu Štajerske »izredno nujna«,¹⁴ pač kot učinkovit pripomoček v narodnostnem boju v mestu. K nastanku so ji pripomogli profesorja dunajske univerze dr. Michael Hainisch in dr. Eduard Reyer, vodja dunajske centralne knjižnice, ki je »Südmarkinim« knjižnicam izdelal strokovno zasnovo,¹⁵ in glavni odbor »Südmarke« v Gradcu, ki je knjižnici podaril 1400 knjižnih zvezkov za temeljno zalogo; z denarno podporo sta ji zagon omogočila mariborski občinski svet in mariborska podružnica Nemškega jezikovnega društva (Deutscher Sprachverein), ki je v ta namen odrinila lep znesek 300 kron.¹⁶ Mariborski nemški obrtniki so za lastno eeno izdelali knjižne omare, jih zastekli in pobarvali, filharmonično društvo (Philharmonischer Verein) pa je knjižnici dovolil, da je uporabljala njegovo viteško dvorano v gradu, torej v središču mesta.

Slovesno so »Südmarkino« ljudsko knjižnico v Mariboru odprli v nedeljo, 13. aprila 1902. K otvoritvi so bila povabljeni nemška nacionalna društva in nemški sonarodnjaki, med njimi župan dr. Hans Schmiderer ter zastopnik glavnega odbora »Südmarke« in mariborski nemški nacionalnoliberalni poslanec Heinrich Wastian, ki je knjižnici prinesel še dodaten dar 50 knjig. V svojem nagovoru je razvijal misli, da naj nova ljudska knjižnica ne uči le duha, marveč tudi srce. Šole, tudi srednje, da dajejo sicer znanje, ne oblikujejo pa duha, še zlasti ne nacionalnega, nemškega. Ker srednji sloj, pa tudi nižji sloji niso uvedeni v nemško književnost, so brez enega od najboljših nacionalnih orožij. V

⁸ N. d. pod 7, str. 115.

⁹ Deutscher Kalender für Krain und das Küstenland auf das Jahr 1910. Laibach 1910, str. 117.

¹⁰ Österreichlexikon. Erster Band. A-K. Wien und München 1966, str. 459.

¹¹ N. d. pod 9, str. 113.

¹² Pirjevec Avgust: Knjižnice in knjižničarsko delo. Celje 1940, str. 123.

¹³ N. d. pod 9, str. 113.

¹⁴ Volksbücherei in Marburg. — Marburger Zeitung 41(1902) 43, 10. IV., str. 4—5.

¹⁵ Pöck dr. Friedrich: Kulturarbeit der Südmark im steirischen Unterland. — V: Südsteiermark. Ein Gedenkbuch. Graz 1925, str. 162.

¹⁶ Deutscher Sprachverein. — Marburger Zeitung 41(1902) 19, 13. II., str. 4.

nemškem slovstvu da so domišljene in zapisane najgloblje misli, v nemškem duhu pa da je rešitev Nemcev.¹⁷

Iz Wastianovega nagovora se da posneti, da je imela »Südmarkina« ljudska knjižnica zlasti namen pritegovati širše sloje mariborskega malomeščanstva (obrtnike, uradnike, nameščence) in jih s pomočjo nemškega slovstva učinkoviteje vključevati v nemško nacionalno, ali bolje, nacionalistično gibanje.

Vodstvo knjižnice je prevzel šolski svetnik dr. Gaston Ritter von Britto, knjižničarske posle pa Anna Haslinger.

Knjižnica je začela poslovati v sredo, 16. aprila 1902. Odprta je bila dvakrat tedensko, ob sredah od 18. ure do 19.30, ob nedeljah pa od 8. do 9. ure. Za člana se je mogel vpisati vsak neoporečen občan, ki je bil prijavljen v Mariboru. Mesečna članarina je znašala 20 beličev, izposojnina za knjigo, ki si jo je bilo mogoče izposoditi za štirinajst dni, pa je bila dva beliča.

Ker je knjižnica v Marburger Zeitung objavila prošnjo, naj ji darujejo knjige, so začeli brž dotekati znatni knjižni darovi. Prvi darovalec je bil »visoko spoštovani pesnik in filozof« dr. Bartholomäus Ritter von Carneri, ki je dolgo let živel v gradu Viltušu pri Mariboru, nato pa se je naselil v Kazinski (današnji Gledališki) ulici.¹⁸ Knjižnici je podaril tale svoja dela: Grundlegung der Ethik, Entwicklung und Glückseligkeit, Gefühl, Bewusstsein, Wille, Der Mensch als Selbstzweck, Empfindung und Bewusstsein, Sechs Gesänge aus Dantes Göttlicher Komödie, Dantes Göttliche Komödie und der moderne Mensch.¹⁹

Carneriju so se pridružili še drugi darovalci: upravnik posestva Eduard Karl je podaril 43 lepo vezanih knjig, druge koristne knjige pa so darovali šolski svetnik dr. Gaston Ritter von Britto, učitelj na meščanski šoli Victor Philippek, dr. Ph. Böcher in ravnateljstvo občinske hranilnice.²⁰

Čez nekaj mesecev po otvoritvi se je knjižnica preselila iz gradu v lastne prostore. Grofica Frančiška Alberti ji je v svoji hiši na Koroški cesti 19 dala v dvoriščnem krilu (danes je v njem radijska postaja) na razpolago sobo, v kateri je dotlej vadilo Moško pevsko društvo (Männergesangsverein).²¹ 9. julija 1902 je začela poslovati v novem lokalu, imela pa je že 2000 zvezkov. Ponovno je obvestila javnost, da se v knjižnico lahko vpiše vsak nemški sonarodnjak (»jeder deutscher Stammesgenosse«), ne pa zgolj člani »Südmarke«.²²

V knjižnico so še kar pritekali knjižni darovi; prispevali so jih Mariborčani dr. Anton Reidinger, Franz Swaty, dr. Ernest Mrawlag, Alois Waidinger in nadučitelj Karl Mayer v Oberhaagu. Darovi pa so pritekali tudi iz daljnih nemških krajev: Meyerjev bibliografski institut v Leipzigu je poslal 500 ljudskih izdaj, delo »Das Volksthum«, ročni atlas, Sieversovi »Afrika« in »Australien« ter Natzelovo »Völkerkunde«. Profesor mariborske višje realke Josef Frank pa je podaril knjižnici poleg znanstvenih del tudi ilustrirane revije.²³

Nemški podporniki iz raznih krajev so knjižnico obdarovali z notranjo opremo. Tovarnarja brata Uebel iz moravskega Rossbacha sta prispevala oken-ske zavese, graški trgovec Johann Khunt karnise, ravnatelj Edmund Schmid, predsednik mariborske moške podružnice »Südmarke«, sicer pa ravnatelj mariborske poljedelsko-kemične postaje, »staronemške podobe«, Ferdinand Sorger iz Gradca Hamerlingovo podobo.²⁴ Pridružili so se jim darovalci knjig, med

¹⁷ Eröffnung der deutschen Volksbücherei. — Marburger Zeitung 41(1902) 45, 15. IV., str. 3—4.

¹⁸ Mally dr. Artur: Gassen-, Strassen- und Plätze-Buch. Marburg 1903, str. 22.

¹⁹ Die erste Bücherspende für die Volksbücherei. — Marburger Zeitung 41(1902) 43, 22. IV., str. 4.

²⁰ Spenden für Volksbücherei. — Marburger Zeitung 41(1902) 49, 24. IV., str. 4.

²¹ Volksbücherei. — Marburger Zeitung 41(1902) 79, 1. VII., str. 5.

²² Südmärkische Volksbücherei. — Marburger Zeitung 41(1902) 82, 10. VII., str. 3.

²³ Für die südmärkische Volksbücherei. — Marburger Zeitung 42(1903) 76, 25. VI., str. 5.

²⁴ Volksbücherei. — Marburger Zeitung 42(1903) 26, 23. II., str. 5.

katerimi se je s 110 zvezki leposlovja izkazal ravnatelj mariborske hranilnice Josef Bancalari.²⁵

Knjižnica je sama nakupovala dela različnih pisateljev — Gustava Freytaga, Karla Maya, Georga Ebersa, E. Wernerja (psevdonim Elisabeth Bürstenbinderjeve) in Haimburga,²⁶ torej predvsem zgodovinske, pustolovske ter damske romane.

Knjižna zaloga je naglo naraščala: ob letu je je bilo 2200 zvezkov, novembra 1903 že 3000.²⁷ Knjižnica je poskrbela za tiskane sezname svoje literature.

Povečalo se je število izposojevalnih dni: od 1. aprila 1903 so za odrasle izposojali ob torkih in petkih od 18. ure do 19.30, ob ponedeljkih ob istem času pa za dijake.

Ko je bil avgusta 1904 v Mariboru 10. občni zbor Nemško-avstrijske učiteljske zveze (Deutsch-österreichischer Lehrerbund), so v priložnostni publikaciji predstavili tudi »Südmarkino« ljudsko knjižnico. O njej piše, da deluje v »vzorno opremljeni, lepi, veliki sobi na Koroški cesti 19«, da je bila mestu še kako potrebna in da se je živahno poslužujejo vsi sloji mestnega prebivalstva. Knjižni skladi so narasli že na 4000 zvezkov. Kot vodja knjižnice je prvič naveden magistratni uradnik Alois Waidacher, ki je to funkcijo opravljal menda, dokler knjižnica 1. 1919 ni prenehala delovati. Kot namočena knjižničarka je v njej delala Anna Haslinger, njej pa je pomagala dolgoletna predsednica mariborske ženske podružnice »Südmärke«, ravnateljica mestnega otroškega vrta Johanna Leidl.²⁸

O delovanju knjižnice so obširno poročali na skupnem občnem zboru mariborske moške (257 članov) in ženske (327 članic) podružnice »Südmärke« 6. maja 1905 v veliki dvorani v 1. nadstropju kazinskega poslopja. O knjižnici je bilo rečeno, da je konec l. 1903 štela 2954 zvezkov, med letom 1904. pa se je njena knjižna zaloga pomnožila z darovi zasebnikov (83 zvezkov), glavnega odbora »Südmärke« (70 zvezkov), nakupili pa so 277 zvezkov, tako da je štela konec decembra 1904 3181 zvezkov (te številke iz poročila na občnem zboru pa se ne ujemajo s poprejšnjimi objavami).²⁹ Na občnem zboru so se posebej zahvalili za denarno pomoč mestnega občinskega sveta in za ponovne bogate knjižne darove univ. prof. dr. Michaela Hainischa z Dunaja. Med letom je imela knjižnica 1360,20 kron dohodkov in 1100,22 kron izdatkov, tako da ji je ostal prebitok 259,98 kron. Za vodjo knjižnice so ponovno izvolili Aloisa Waidacherja, ki je tudi sicer opravljal važne funkcije: bil je tajnik moške podružnice »Südmärke«, njen odbornik že kar od ustanovitve l. 1893, tajnik Filharmoničnega društva, vodja nemške dijaške kuhinje, pa tudi rožmarin takšne nemške nacionalistične slovesnosti, kot je bila akademija ob podelitvi častnega mariborskega meščanstva pesniku Ottokarju Kernstocku l. 1909.³⁰

Delovanje Südmarkine ljudske knjižnice so solidarnostno podpirala mariborska nemška društva, zlasti Deutscher Sprachverein, Deutscher Turnverein in Verband deutscher Hochschüler.

Razvoj knjižnice se je nato upočasnil (v začetku l. 1906 — 3619 zvezkov, 337 članov, leto kasneje pa je število zvezkov poraslo na 3933).³¹ Čeprav je dobila

²⁵ Südmärkische Volksbücherei. — Marburger Zeitung 42(1903) 71, 13. VI., str. 5.

²⁶ Südmärkische Volksbücherei. — Marburger Zeitung 42(1903) 92—93, 9. IV., str. 5.

²⁷ Südmärkische Volksbücherei. — Marburger Zeitung 42(1903) 137, 14. XI., str. 4.

²⁸ Die Südmärkische Volksbücherei. — V: Festschrift zur 10. Hauptversammlung des Deutsch-österreich. Lehrerbundes in Marburg a. d. Drau 5., 6. und 7. August 1904. (Marburg a. d. 1904), str. 87—88.

²⁹ Die Hauptversammlung der Marburger Südmarkortgruppen. — Marburger Zeitung 44(1905) 56, 9. V., str. 3.

³⁰ Die Kernstock-Ehrung. — Marburger Zeitung 48(1909) 90, 29. VII., str. 4.

³¹ Hauptversammlung der Südmarkortgruppen. — Marburger Zeitung 45(1906) 58, 15. V., str. 2.

Hauptversammlung der Südmarkortgruppen. — Marburger Zeitung 46(1907) 71, 13. VI., str. 3.

kdaj še kakšen zajetnejši knjižni dar, kakor ji ga je l. 1907 namenil namestnik vodje železniških delavnic na Studencih inž. Oskar Perko.³²

Maja 1908 se je Südmarkina ljudska knjižnica preselila bliže središču mesta, v 1. nadstropje hiše Josefa Tscheligija na Koroški cesti 2 (danes je v njenem pritličju restavracija Koper), kjer je v devetdesetih letih nekaj časa domovala mariborska Slovanska čitalnica. V novih prostorih je Südmarkina ljudska knjižnica bila sosedka knjižnice Slovenske krščansko-socialne zveze kar čez cesto na hišni številki 5 (Tiskarna sv. Cirila).

L. 1911 je knjižnica na občnem zboru krajevnih podružnic »Südmärke« poročala,³³ da je v l. 1910 imela 640 vpisanih članov, ti pa so si bili izposodili 17.090 knjig. Med letom se je knjižna zaloga povečala za 248 zvezkov, tako da je štela 4718 zvezkov.

O ljudski knjižnici mariborske podružnice »Südmärke« je veljalo, da je bila med vsemi knjižnicami »Südmärke« (teh pa je bilo l. 1909 v Avstriji 162) po velikosti na drugem mestu. Presegala jo je samo še »Südmarkina« ljudska knjižnica v Celovcu, pa čeprav je bil ta po številu prebivalcev za Mariborom (po uradnem ljudskem štetju l. 1910: Celovec: 27.473 in Maribor: 27.994 prebivalcev).

Knjižnica je kdaj pa kdaj poročala v lokalnem časniku, da si je pridobila nova »dobra, zabavna in znanstvena dela«, pa tudi mladinske spise.³⁴

Ob desetletnici obstoja knjižnice je na občnem zboru krajevnih podružnic »Südmärke« v Mariboru 29. aprila 1912 predsednik dr. Artur Mally, cesarski svetnik in mariborski podžupan, podčrtal, kako gre vodji knjižnice Aloisu Waidacherju zahvala za to, da jo je uredil, opremil in da tako skrbi za njen razvoj.³⁵

Na naslednjem občnem zboru l. 1913 je bilo o knjižnici rečeno, da pomeni za mesto »pomemben kulturni pripomoček«, da je število njenih obiskovalcev nenehno naraščalo. Zares se je knjižnica, ki je v njej knjižničarka Anno Haslinger zamenjala skrbna Anna Eichkitz, v poslovnem letu 1912/13 mogla izkazati z odličnimi dosežki: bralcev je bilo skoraj 1000; ti so si sposodili 18.196 zvezkov, knjižna zaloga pa se je povzpela na 5358 zvezkov. Dohodkov je knjižnica imela 2013,42 kron, izdatkov pa 1320,11 kron.

Naslednje poslovno leto (1913/14), na pragu prve svetovne vojske, je število bralcev poraslo na 1350, ki so si izposodili kar 47.146 zvezkov (če ne gre za tiskovno napako: pravilno 17.146, za kar bi govoril tudi obseg denarnega prometa: 1883,41 kron dohodkov in 1307,95 kron izdatkov). Knjižnica je ponovno prejela večje število knjižnih darov.³⁶

V neposredni bližini mesta pa je delovala še ena »Südmarkina« ljudska knjižnica — in sicer na Studencih. Ustanovili so jo marca l. 1903, potem ko so maloprej v februarju ustanovili krajevno organizacijo Deutscher Schulvereina. V kraju, kjer so bili narodnostni, razredni in politični boji zlasti ostri, je za »Südmarkino« ljudsko knjižnico gmočno poskrbel bržkone glavni odbor v Gradcu, saj je bila krajevna organizacija »Südmärke« na Studencih ustanovljena šele 13. marca 1905.³⁷

»Südmarkina« ljudska knjižnica na Studencih je začela delovati v četrtek, 5. marca 1903, v 1. nadstropju hiše št. 104, katere lastnik je bil znani nemški nacionalist dr. Fritz Juritsch. Knjižnica, ki jo je vodil R. Schuster, je spočetka

³² Spende. — Marburger Zeitung 46(1907) 54, 4. V., str. 4.

³³ Jahresversammlung der Marburger Südmärkortsgruppen. — Marburger Zeitung 50(1911) 52, 2. V., str. 3.

³⁴ Südmärkische Volksbücherei. — Marburger Zeitung 50(1911) 152, 21. XII., str. 5.

³⁵ Marburger Südmärk-Ortsgruppen. — Marburger Zeitung 51(1912) 52, 30. IV., str. 3.

³⁶ Die Marburger Südmärkortsgruppen. — Marburger Zeitung 53(1914) 53, 19. V., str. 3.

³⁷ Südmärk. Frauen- und Mädchen-Ortsgruppen Marburg. — Marburger Zeitung 44(1905) 31, 11. III., str. 5.

štela 550 zvezkov pretežno zabavnih, pa tudi znanstvenih del. Za člansko izkaznico in knjižnični red je bilo treba odšteti 10 heličev, štiri heliče pa za tiskani seznam knjig. Za bralce je bila knjižnica odprta ob nedeljah zjutraj od 8. do 10. ure. Ob otvoritvi je bila izrečena želja, da bi se nava knjižnica z nakupi in prikladnimi darovi tako povzpela, da bi mogla streči ne le vsem različnim okusom, marveč bi tudi do kraja izpolnila svoj poglobitni namen («auch ihren Hauptzweck voll und ganz zu erfüllen»),³⁸ s čimer je gotovo bila mišljena nemška nacionalna in kulturna vplivnost. Kakšen je bil njen nadaljnji razvoj, ni znano.

»Südmarkina« knjižnica v središču mesta je delovala tudi še med prvo svetovno vojno. O njenih dosežkih je na običnem zboru mariborskih »Südmarkinih« krajevnih organizacij 1. 1915 govoril odbornik Sterlé,³⁹ potem pa o knjižnici ni več poročil do 1. 1919.

Po razpadu avstro-ogrske monarhije je poverjenišтво za notranje zadeve deželne vlade za Slovenijo z naredbom 515 z dne 2. junija 1919 razpustilo vse podružnice nemškega obrambnega društva »Südmark« s sedežem v Gradcu in nemškega šolskega društva »Deutscher Schulverein« s sedežem na Dunaju. Razpustitev je bila utemeljena s tem, ker da su podružnice društev, ki »imata sedež v inozemstvu in ker njih statutarčni namen nasprotuje namenom kraljestva Srbov, Hrvatov in Slovencev«.⁴⁰

Deželna vlada je z naredbom odpravila organizaciji, ki sta bili skoraj štirideset (Deutscher Schulverein) ali trideset let (Südmark) do konca prve svetovne vojske močna dejavnika stopnjevanja germanizacije na Slovenskem Štajerskem, v Mariboru in njegovi najbližji okolici pa še posebno Mariborski »Südmarkini« ljudski knjižnici je bil postavljen za sekvestra mariborski udvetnik dr. Josip Leskovar, ki je kot predsednik narodno-obrambne Slovenske straže izpred vojske dobro poznal njen germanizatorični vpliv. V Marburger Zeitung je pozval člane knjižnice in druge imetnike njenih knjig, naj jih vrnejo 28. in 30. avgusta 1919 v knjižničnih prsturih, v nasprotnem primeru bodo morali pred sodišče.⁴¹ Poziv pa po vsej priliki ni bil kaj uspešen, saj je bil nekaj dni kasneje objavljen vnovičen poziv, v katerem je bilo oznanjeno, da »veliko število izposojevalcev« ni vrnilo knjig, kakor je bilo zahtevano. Sekvester dr. Josip Leskovar je zamudnikom dal še poslednji rok — 4. september 1919.⁴²

Nemško usmerjeni bralci Südmarkine knjižnice se v razburkanih časih pred podpisom miruvne pogodbe bržas niso ubogljivo odzivali ukazom slovenskih oblasti, mnogi bralci pa so že zapustili Maribor in odnesli izposojene knjige s seboj.

O nadaljnji usodi sekvestrirane knjižnice se ve, da so njene boljše in lepše knjige odpeljali v Ljubljano (ni znano, kam), njen preostanek pa je bil 1. 1920 podarjen mariborskemu Zgodovinskemu društvu. O njem poroča zgodovinar mariborske Študijske knjižnice prof. Janko Glazer, da »je obsegal največini le malo vrednu nemško beletristiko, deloma že v defektnem stanju«.⁴³ Koliko je bilo tega preostanka, zgodovinar ne pove.

Mariborska »Südmarkina« knjižnica je bila organizirana razmeroma kasno. Razloga za to sta predvsem dva: vodilna plast mariborske nemške buržuazije, nemško plemstvo in nemški intelektualci niso potrebovali javne knjižnice, saj

³⁸ Einrichtung einer Volksbücherei in Brumakorf. — Marburger Zeitung 42(1903) 26, 28. II., str. 5.

³⁹ Die drei Südmarkgruppen. — Marburger Zeitung 50(1915) 101, 5. V., str. 2.

⁴⁰ Urteil der deželne vlade za Slovenijo 10(1919) 192, 3. VI., str. 252.

⁴¹ Südmarkbücherei. — Marburger Zeitung 50(1919) 159, 27. VIII., str. 2.

⁴² Südmarkbücherei. — Marburger Zeitung 50(1919) 165, 3. IX., str. 3.

⁴³ Glazer Janko: Študijska knjižnica v Mariboru. Zgodovina njenega nastanka. Popravljen ponatis iz ČZN 1928. Maribor 1928, str. 10.

so imeli svoje zasebne, če jim je bilo do literature. Lažje branje, posebno družinske, damske in pustolovske romane ter ilustrirane revije in zabavne periodične publikacije so imeli na voljo v bralnici nemške meščanske kazine. Manj zahtevno literaturo so si mogli izposojati tudi v mariborskih izposojevalnih knjižnicah, ki so delovale kot obrtna podjetja.

Bolj ko se je stopnjeval narodnostni boj v Mariboru, bolj si je nemška buržoazija v Mariboru prizadevala v nemški liberalni, nacionalistični tabor pritegniti tudi tiste sloje mariborskega prebivalstva, ki so spričo svojega gmotnega položaja nihali med buržoazijo in proletariatom. Slo je predvsem za nižje uradništvo, obrtnike, njihove pomočnike ter za nameščence, pa tudi za proletarce, če jih je bilo mogoče odtegniti vplivom socialne demokracije. Tem slojem pa je javna knjižnica z nizko izposojevalnino prišla prav.

Društvo »Südmark«, ki je svoj namen videlo predvsem v podpiranju nemštva na jezikovno mešanih ozemljih, se je v zaostrenem političnem položaju odločilo odpreti v Mariboru javno knjižnico. Podpirali so jo gmotno in s knjižnimi darovi s širšega nemškega jezikovnega območja, usmerjena pa je bila docela nemško nacionalistično iz izhodišč, ki kažejo mnoga idejna stičišča s kasnejšim nacizmom. Njeni bralci so mogli biti le nemškega rodu ali so se k njemu prišteli, s čimer je bila odprta še ena pot v germanizacijo slovenskega življa v Mariboru.

Organizacijsko je bila »Südmarkina« knjižnica v Mariboru dobro zastavljena, saj je imela močno knjižničarsko strokovno zaledje in gmotno podporo. Kljub temu pa jo je po številu knjig presegla osrednja knjižnica Slovenske krščansko-socialne zveze v Mariboru, kar priča o velikih naporih slovenskega katoliškega tabora, ki je bil prisiljen kosati se s premožnejšo in številnejšo nemško buržoazijo. Po številu bralcev in izposoji pa je »Südmarkina« knjižnica močno prekašala knjižnico Slovenske krščansko-socialne zveze, kar je razložljivo z raznoliko slojevitostjo prebivalstva, ki se je imelo za Nemce ali Slovence.

DIE »SÜDMÄRKISCHEN« BIBLIOTHEKEN IN MARIBOR

Zusammenfassung

Im 19. Jahrhundert wurde zunächst in Maribor kein Bedürfnis nach einer öffentlichen Bibliothek empfunden. Die Bürger und Adeligen, die sich für Literatur interessierten, hatten private Bibliotheken; leichtere Lektüre konnten sie sich in dem Kasino oder in den Leihbibliotheken verschaffen. Letztere fungierten als Gewerbsunternehmen. Die internen Bibliotheken in Schulen, in der Diözese, im Priesterhaus und in Verelnen standen nur ihren Lesern zur Verfügung. Gegen Ende des 19. Jahrhunderts wurden schon einzelne Stimmen hörbar (Josef Kari Hofrichter, Franz Lang), die sich für öffentliche Bibliotheken einsetzten, deren grossen Nutzen für die Verbreitung der Kultur betonend.

Bei immer grösseren nationalen Spannungen in der Stadt entschied man sich in der Filiale des Vereins »Südmark«, in Maribor eine öffentliche Bibliothek zu eröffnen. Der primäre Zweck der »Südmark« war die Deutschen auf den Gebieten mit gemischten Nationalitäten wirtschaftlich zu unterstützen, aber auch das Deutschtum durch die Gründung der Volksbibliotheken und durch die Verbreitung der allgemein nützlichen Drucksachen zu fördern. Der ausgesprochen deutschnationalen und antisemitischen Verein (Mitglied konnte sein »jeder unbescholtene Stammesgenosse arischer Herkunft«) richtete seine Tätigkeit gegen die slowenische nationale Entwicklung. Zur Entstehung der »Südmarkischen« Bibliothek in Maribor verhalfen unter anderen die Wiener Universitätsprofessoren dr. Michael Hamisch und dr. Equard Reyer, der Hauptausschuss der »Südmark« in Graz, der 1400 Bücher des Buchgrundbestandes belsteuerte, der Mariborer Stadtgemeinderat und die Mariborer Filiale des »Deutschen Sprachvereines«. Die deutschen Mariborer Gewerbsleute haben die Bibliotheken einrich-

tung auf eigene Rechnung hergestellt, der »Philharmonische Verein« gab aber den Rittersaal der Mariborer Burg zur Mitbenützung. Am 13. April 1902 wurde die Bibliothek in Anwesenheit von angesehenen Bürgern und des kämpferischen deutschnationalen Abgeordneten Heinrich Wastian feierlich eröffnet. Mit der Führung der Bibliothek wurde der Schulrat dr. Gaston Ritter von Britto betraut und mit der Bibliotheksarbeit Anna Haslinger.

Die Bibliothek übersiedelte bald (am 9. Juli 1902) in die Koroška cesta (Kärntnerstrasse) 19 in die Räume, die ihr die Gräfin Franziska Alberti zur Verfügung stellte, in Jahre 1908 aber in das Haus in der Koroška cesta (Kärntnerstrasse) 2, das Eigentum Josef Tscheligi's. Die Bibliothek vergrösserte sich durch die Spenden von angesehenen Mariborer Bürgern (unter ihnen waren dr. Bartholomäus Ritter von Carneri, dr. Anton Reidinger, Franz Swaty, dr. Ernest Mrawlag, Alois Waidinger). Sie bekam Spenden auch von anderswoher, auch aus dem deutschen Reich (500 Volksgeschenken von Meyer's Bibliographischen Institut in Leipzig). Die Innenausstattung der Bibliotheksräume wurde von deutschen Unternehmern aus Graz und Mähren (Moravsko) ausgearbeitet. Die Bibliothek schaffte auch ziemlich viel selbst an, besonders geschichtliche, abenteuerliche und Damenromane.

Die Bibliothek entwickelte sich rasch: im Jahre 1913 hatte sie fast 1000 Mitglieder. Im denselben Jahr wurden 18.196 Bände ausgeliehen, der Buchbestand betrug 5358 Bände. Ihr langjähriger Leiter war der Magistratsbeamte Alois Waidinger, die Bibliothekarinnen aber Anna Haslinger und Anna Eichkitz. Ihre deutsch gesinnte Anschauung wurde durch den Deutschen Sprachverein, den Deutschen Turnverein und den Verband deutscher Hochschüler gefördert. Unter den »Südmärkischen« Bibliotheken in Österreich war im Jahre 1909 (es waren ihrer 162 an der Zahl) die Bibliothek in Maribor der Grösse nach die zweite, gleich nach der Bibliothek in Celovec (Klagenfurt).

Im Jahre 1903 wurde die »Südmärkische« Bibliothek in Studenci als ausdrücklich germanisierendes Mittel gegründet in einem Orte, wo die nationalen Kämpfe am ärgsten wütheten.

Nach dem Zusammenbruch der österreichisch-ungarischen Monarchie wurden alle Filialen der »Südmärk« in Slowenien mit der Verfügung N. 515 der Nationalen Regierung Sloweniens vom 2. Juni 1919 aufgelöst, weil »sie ihren Sitz im Ausland haben und weil die Bestimmungen ihres Statuts im Widerspruch mit den Grundsätzen des Königreichs der Serben, Kroaten und Slowenen stehen«. Die Mariborer Bibliothek der »Südmärk« wurde sequestriert. Der grösste Teil ihrer Bücher wurde nach Ljubljana gesendet, der Überrest dem Mariborer Geschichtsverein ausgehändigt.

MARIBOR V NEMŠKEM ROMANU

I.

Breda Požar*

UDK 830(436)-3.09:82.047(497.12 Maribor)

POŽAR Breda: Maribor v nemškem romanu. I. (Maribor im deutschen Roman. I.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 54=19(1983) 1-2, str. 154-163.

Izvirnik v sloven., povzetek v nem., izvleček v sloven. in angl.

Razprava obravnava dela nemških avtorjev, ki se ukvarjajo s tematiko južne Štajerske, predvsem Maribora in okolice. Zlasti so zanimivi prikazani odnosi med Nemci in Slovenci na tem področju. Ta prvi del obravnava novelo Rudolfa Hansa Bartscha »Der Schatz« (Zaklad) in dva romana Alfreda Schmidta-Maderna »Die Wildenrainer« (Wildenrainerjevi) in »Zwischen zwei Nationen« (Med dvema narodoma).

UDC 830(436)-3.09:82.047(497.12 Maribor)

POŽAR Breda: Maribor in the German Novel. I. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 54=19(1983)1-2, p. 154-163.

Orig. in Slovene, summary in Germ., synopsis in Slovene and Engl.

The treatise has the intention to show, how the German authors treat the subject of South Styria, especially of the town of Maribor and of the surroundings in their novels. The authoress is especially interested in the relations between the Germans and Slovenes in this area. This first part is treating a short story of Rudolf Hans Bartsch »The Treasure« (Schatz) and two novels of Alfred Schmidt-Madern »Between Two Nations« (Zwischen zwei Nationen) and »The Wildenrainer« (Die Wildenrainer).

Mnogi nemški pisatelji so opisovali južno Štajersko. V svojih delih so prikazovali preteklost te dežele. Zlasti pa so občudovali njeno pokrajinsko raznolikost in lepoto.

Med nemškimi avtorji, ki pripovedujejo o tej deželi ali pa jo poveljujejo v svojih pesmih, pa najdemo le malo takih, ki so ostali objektivni, ko opisujejo Slovence. Iz različnih razlogov so pristranski do domačega prebivalstva. Večina gleda na nas s svojega politično obarvanega zornega kota ali pa se jim ne zdi vredno, da bi se poglobili v naše ljudsko bistvo. Ko čitamo nemška dela iz južnoštajerskega okolja, kaj dostikrat opazimo, da ti pisatelji in pesniki Slovence mnogo premalo poznajo, čeprav bi pričakovali, da poznajo naše ljudstvo na osnovi lastnega opazovanja ali študija.

Poznani pisatelji in pesniki južne Štajerske so med drugimi: zgodovinar Rudolf Puff, pokrajinski pesnik s politično tendenco Ottokar Kernstock (1848-1890), lirik Ernst Goll (1887-1912), novelist in dramatik Max Mell (1882-1971), najpomembnejši med njimi Rudolf Hans Bartsch (1873-1952) in Anna Wambrecht-samer (1897-1933), katere življenjsko delo »Danes grofje Celjski in nikdar več« (v slogu srednjeveške kronike) je zaradi svoje pomembnosti in objektivnosti do-

* Dr. Breda Požar, izredna profesorica, Pedagoška akademija Maribor.

živel v slovenskem prevodu že več izdaj. Med sodobnimi pesniki bi omenila Abisa Hergoutha (1925—) in njegovo pesniško zbirko »Sladka gora« — Der süsse Berg, iz leta 1965.

K pisateljem, katerih romani se dogajajo v Mariboru, spadajo predvsem: Alfred Schmidt-Maderna (1886—1960), Karl Biemstein (1869—1927), Ludwig Mahnert (1874—1943), Heinz Brunner (1905—1971), Margarete Weinhandl (1889—1975) in Marie-Thérèse Kerschbaumer (1936—).

Ker je naslov moje razprave »Maribor v nemškem romanu«, bom le na kratko omenila dr. Rudolfa Puffa¹ (1808—1865). Ni bil niti velik znanstvenik niti pesnik, vendar je s svojo zbirko statističnih, etnografskih in domoznanskih podatkov ustvaril važno kulturno-zgodovinsko osnovo za raziskovanje južne Štajerske. Bil je profesor na gimnaziji v Mariboru (1830—1832) in ni zbiral podatkov le v mestu samem, ampak tudi na svojih popotovanjih. Številna so bila zlasti njegova publicistična dela. Med njegovimi topografskimi in krajevno-zgodovinskimi deli je bila najpomembnejša monografija Maribora (»Marburg in Steiermark, seine Umgebung, Bewohner und Geschichte«, Graz 1847). Ta delo je bilo glavni vir za pisatelje, ki so pisali o nekdanjem Mariboru. Svoje pomembnejše prispevke je objavljial v mariborskem zgodovinskem almanahu (»Marburger Taschenbuch für Geschichte, Landes- und Sagenkunde der Steiermark und der an dieselbe angrenzenden Ländel«, Graz 1853—1855), katerega urednik je bil. V pripovedkah, novelah in batalah je rad opisoval zgodovinske dogodke. Zbiral je štajerske ljudske pripovedke in jih objavil leta 1839 v zbirki »Von der Mar und der Drava« (Od Mure in Drave). Z veliko toplino je upisal lepoto domačega alpskega sveta. Gluhako je simpatiziral s Slovenci, vendar ni pripoznal, da ima tudi ta ljudstvu pravico na popolno kulturno in politično svobodo.

Rudolf Hans Bartsch,² najpomembnejši med pisatelji, ki so opisovali južno Štajersko, omenja v svojem tendencioznem romanu »Das deutsche Leid« (Nemška bolečina) Maribor samo mimogrede. Pač pa je Maribor prizorišče novele »Der Schatz« (Zaklad) v njegovi zbirki povesti »Bilderstücke Ländesgeschichte« (Greenkosladike Ljubezenske zgodbe). Leipzig 1910.

Bartsch se je rodil leta 1873 v Gradru. Bil je oficir in se je pozneje uveljavil kot pisatelj. Polem, ko je zapustil vojaško službo, je do svoje smrti živel v svoji hiši v kraju St. Peter pri Graziu. Pisal je romane in novele, polne avstrijske meščanske sentimentalnosti. Z nekaterimi je segal tudi med Slovence, ki jih gleda z očmi avstrijskega, nemškega nacionalista. Poznani so romani: Das deutsche Leid, Zwölf aus der Steiermark, Frau Ulla und der Jäger, kakor tudi nekatere novele.

Novela »Der Schatz« (Zaklad) je okvirna povest. Pisatelj ubiše svojega strica Arna v njegovem vinogradu pri Urbanu. Ta mu pripoveduje svojo življenjsko zgodbo. Pred mnogimi leti je prišel iz Šlezije in je stopil v uk pri zvonarju v Mariboru. Tu je spoznal zvonarjevo hčer hčerko Beato in pomočnika Svetelenza. V zgodbi se prepletata dva motiva: ljubezenski trikot Beata, Arno, Svetelenz in iskanje skritega zaklada. Vražjeverni Svetelenz poskuša najti skriti zaklad s čarovnijo, realni Arno pa v najlepelji sleni hiši. Pri njegovem poskusu prebiti steno, se je ta nenadoma vdala. Svetelenz ga pri tem presneti in ga pregovori, da preloži nadaljnje iskanje na čas, ko bodo končali vlivati zvon. Svetelenz in zvonar sta se hotela Arna znebiti in Svetelenz ga je hotel pri vlivanju zvona poriniti v žarečo, tekočo bronasto maso v prisolinski mojstra. Pa se mu ni posrečilo. Da bi nemoteno iskali zaklad, so poslali Arna z Beato po

¹ Literatur in der Steiermark I, Graz, 1976, 212 (odslej: Literatur I)

² Literatur I, 303

vino v vinograd na Urbanu. Tu se je začela in končala njuna ljubezenska romanca. Vrnila sta se še enkrat sem po slovo, predno je Arno odšel. Arno je med tem izvedel, da so Beato zaročili s Svetelenzem. Zato je vedel, da so v njegovi odsotnosti našli zaklad, čeprav ga je hotel Svetelenz prepričati o nasprotnem. Arno se je izselil, obogatel je, a poročil se ni. Na stara leta se je vrnil in kupil nekdanji vinograd svojega mojstra. Tako je našel pravi »zaklad«: mir v tej lepi pokrajini.

Novela vsebuje romantične elemente, kot so skriti zaklad, verovanje v nadnaravne sile ipd. Bartsch z veliko ljubeznijo opisuje lepo, vinorodno okolico Maribora in lagodno, mirno družinsko življenje Mariborčanov. Kljub nekaterim hibam velja Bartsch za najpomembnejšega pisatelja, ki opisuje južno Štajersko in najboljšega opisovalca južnoštajerske pokrajine in njenih skritih lepot. Lagodnost in zasanjanost njenih prebivalcev pa pripisuje slovenskim elementom. Slovence opisuje kot manjvredna bitja, kot primitivno ljudstvo v nasprotju z naprednimi, kulturno razvitimi Nemci. Oba glavna zastopnika obeh narodnosti slika v črno-beli tehniki, tako po zunanosti kot po duševnosti. Grdi, zahrbtni in hinavski Svetelenz je Slovenec. Nemec Arno pa je lep, pameten, hraber in odkrit. Le preprostim slovenskim dekletom je nekoliko naklonjen. Novela nima posebne umetniške vrednosti.

V isti zbirki novel pa se nahaja Bartscheva najboljša novela, v kateri omenja Maribor le mimogrede. To je zgodba »Štajerski vinski prevoznik« (Der Steirische Weinfuhrmann). Pisatelj prikazuje v usodi Florijana Hausbauma, ki je prevažal vino iz južne Štajerske na Koroško po obdravnici deželni cesti, posledice in spremembe, ki jih je povzročila gradnja železnice in pozneje še avtomobilski promet, v celotnem načinu življenja in usodi posameznikov. Novela je literarna umetnina. Pisatelj je lepoto pokrajine in njenih prebivalcev mojstrsko opisal. Zgodba prikazuje, kako se impresionistično gledanje in čustvovanje prenese na pokrajino in njene ljudi.

Alfred Schmidt,³ ki je pisal pod psevdonimom Maderno, se je rodil 25. oktobra 1886 v Mariboru. Gimnazijo je končal v Mariboru leta 1906. Študiral je na Dunaju in promoviral na pravni fakulteti in tako postal doktor prava.⁴ Schmidt se je udeleževal kot novinar in pisatelj. Umrl je 17. marca 1960 v Berlinu.

Schmidtovo najpomembnejše delo je avstrijska literarna zgodovina »Die deutsch-österreichische Dichtung der Gegenwart« (Leipzig, 1920). Leta 1915 je izšel roman »Die Wildenrainer« (Wildenrainerjevi), ki opisuje življenje v Mariboru za časa turških bojev v 16. stoletju. Literarno zgodovinsko delo iz časa osvobodilnih bojev je povest »Von des Reiches Herrlichkeit« (1913). Posebno rad je Maderno obravnaval pokrajinsko snov. V Dalmaciji se dogajajo novela »Sonnensehnsucht« (1912) in romana »Scirocco« in »Zwischen zwei Nationen« (1917), v dresdenski pokrajini pa »Elbflorenz« (1914). Pokrajinski knjigi sta tudi potopisa »Die sächsische Schweiz« in »Korsika«. Dunajski romani so »Das Haus am Himmel«, »Die Kellerwohnung« in »Das törichte Herz«. Pisal je tudi družbene romane kot so »Du bist meine Heimat« iz življenja umetnikov in znanstvenikov, »Gespenster des Glücks«, ki se dogaja pomladi v Baden-Badnu in »Kino«, v katerem se bori proti kvarnemu vplivu kina in gledališča. Med poslednja Madernova dela spadajo: »Und draussen die Welt« (1922), »Fünf Katzen« (1933), »Germanisches Kulturerbe am Mittelmeer« (1934) in »Königinnen« (1935).

»Die Wildenrainer«⁵ (Wildenrainerjevi) je zgodovinski roman, ki se dogaja v Mariboru v 16. stoletju. Roman se začne leta 1528, ko je stari mariborski

³ Literatur I, 272 in Alfred Maderno, Die deutsch-österreichische Dichtung der Gegenwart, Leipzig, 1920, 104, 105, 127.

⁴ Straža 1913, št. 32, str. 5, poroča o predavanju dr. Schmidta o potovanju na otoku Korziki. V pozdravnem govoru ga je predstavil dr. J. Tomišek, takratni direktor 1. kr. gimnazije.

⁵ Alfred Maderno, Die Wildenrainer, Dresden und Leipzig, 1915.

gornji grad »Obermarburg« zgorel, ker je v njega udarila strela. V tem času je mestni sel Jörg prinesel sporočilo o neposredni turški nevarnosti mestnemu sodniku, ki je bil takrat Primus Hornuss. Takratni deželni poglavar baron Seifried von Windischgratz je odredil, naj se mesto utrdi in obrambno moštvo oboroži. Mestni svet se je odločil, da se bo pripravil na turško obleganje in to pod vodstvom novoizvoljenega mestnega sodnika Kristofa (Christoph) Wildenrainerja, uglednega mariborskega meščana, ki je bil premožen obrtnik in lastnik barvarstva sukna. Bil je sposoben in odločen mož, ki je odlično vodil obrambo Maribora proti Turkom. Bil je vdovec in oče treh otrok, dveh sinov Sigmunda in Hansa (Janeza) in hčerke Margarete. Starejši Sigmund je šel v uk v gradbeno podjetje Georga (Jurija) Hoferja, najsposobnejšega gradbenika v mestu. Bil je tudi mestni svetnik. Mlajši Hans je bil sanjač, prebiral je knjige in študiral zgodovinske vires skupno z ruškim župnikom Janezom Marijo pl. Lihtenhainom (Johann Maria von Lichtenheim).⁶ Obiskoval je tudi župnika v Št. Petru, Georga Zwölfnerja.⁷ Pozneje je prevzel očetovo obrt in se zaročil z Julijano Hofer, hčerko gradbenika Georga Hoferja, ki je bila njegova prijateljica že iz otroških let.

Ko so Turki prvič prišli pred Maribor, so zahtevali tisoč dukatov in prosti prehod čez most. Oboje je Wildenrainer odbil. Solimanu, turškemu glavarju pa se je mudilo. Dal je postaviti južno od mesta zasilni most, da so lahko prekopali Dravo. Turki pa so se maščevali na ta način, da so ropali in morili v okolici mesta. Takrat so umorili tudi v Rušah starega župnika. Po nekaj letih so prišli Turki drugič. Mestu so prihiteli okoliški plemiči na pomoč. Končno je bilo mesto rešeno, ko je Veit Hengstbacher, grajski čuvaj, odprl zatvornice pri Treh ribnikih, tako da je voda zalila bojno polje in so mnogi Turki utonili.

V dogajanje je pisatelj vpletel ljubezensko zgodbo, katere žrtev je bila Margareta Wildenrainer. V Wildenrainerjevega sina Hansa je bila poleg Julijane Hofer zaljubljena tudi Ulrika, lepa hčerka Sebastiana Hassa, mestnega rablja. Zaradi očetovega poklica so se je vsi izogibali in je bila zelo osamljena. Hans Ulrikine ljubezni ni vračal, čeprav mu je rešila življenje, ko se je vtapljal v močvirju pri Treh ribnikih. Ulrika se mu je maščevala na ta način, da je pregovorila mestnega hlapca Simona Strumpfa, da je Hansovo sestro Margareto v grajski kapeli ugrabil in jo izročil Turkom, ko so ti drugač napadli Maribor. Pozneje je svoje dejanje priznal in je bil usmrčen. Margareto sta njena brata rešila iz turškega tabora. Ulrika je po očetovi smrti našla zatočišče pri babici in vedeževalki Walpurgi Kroch. Obe sta bili obdolženi čarovništva in sežgani na grmadi, ko je bil mestni sodnik Koloman Holzmann. Praznovorni meščani so namreč menili, da je izbruhnila v mestu kuga zaradi pregrešnega življenja in so v prvi vrsti krivili za to čarovnice. Ko je bolezen prenehala, so prispevali meščani za novi zvon iz hvaležnosti, da so bili rešeni te strašne bolezni, ki je zahtevala ogromno žrtev. Šele tretjič je litje zvona uspelo, ko so mariborske žene prispevale svoj nakit. Hans in Julijana sta se poročila. Njunemu sinu je bilo ime Ehrenreich.

Roman je zanimiv, ker nam prikazuje zgodovinske dogodke v mestu v 16. stoletju. Glavni poudarek je na zgodovinskem dogajanju. Vsi dogodki se odvijajo v zvezi s turškimi napadi na Maribor v letih 1529 in 1532. Pri tem se je pisatelj tesno opiral na sedaj že zastarelo delo dr. Rudolfa Puffa »Marburg in Steiermark, seine Umgebung, Bewohner und Geschichte« (I. und II. Band. Gratz 1847). Tudi pri opisu takratnega mesta z obzidjem, stolpi, podzemnim hodnikom iz mesta v gornji grad (Obermarburg), mestnimi vrati, ulicami in stavbami se

⁶ »Mat. Vurcer, I. Ruše starodavna božja pot od nekdanje učenosti zibela, Slomškove Drobčinice XIX, 1863, 1868, 203 in Rudolf Puff, Marburg in Steiermark, seine Umgebung, Bewohner und Geschichte, I. und II. Band, Gratz, 1847, I, 177 / odslej Puff I, ali II

⁷ Puff I, 148 : Georg Zwölfnier je bil župnik v Št. Petru v letih 1531–1546

pisatelj točno ravna po zgodovinskem viru. (Puff I, 23—26.) Vsi dogodki, ki so doleteli Maribor v tem obdobju ustrezajo podatkom v drugem delu Puffove knjige. Turki so oblegali Maribor leta 1529 in 1532, ko je sultan Sulejman II. obakrat brezuspešno oblegal Dunaj. Jeseni leta 1529 so se premagani Turki vračali skozi Štajersko in trikrat napadli Maribor, ker Wildenrainer s svojo posadko ni hotel dovoliti Turkom prehoda skozi mesto in uporabe dravskega mostu. Ko je sultan videl, da ne opravi ničesar, je obleganje ustavil in so se Turki pri Orešju na splavih in napihnjenih volovskih kožah prepejli čez Dravo. (Puff, II, 91, 92 in 104.) Leta 1932 je trajalo obleganje Maribora od 14. do 21. septembra. Mariborčani so bili pod vodstvom Wildenrainerja dobro pripravljeni. Utrdili so mesto. Turki so pod vodstvom Ogluja (Puff II, 92) Maribor silovito oblegali. Ko je mestu že trda predla, so se Turki naenkrat odločili oditi. Po obeh neuspešnih obleganjih mesta so se maščevali nad okolico. Tako so razkosali in ubili ruškega župnika Janeza, Marijo pl. Lihtenhaina leta 1531.⁸ (Puff I, 177, Maderno, 115.) Tudi v podrobnem opisu, kako se je mesto pripravljalo na oblego pod vodstvom Wildenrainerja in kako je izbral in postavil posadko na obzidje se je Maderno točno ravnal po pisanju zgodovinarjev.⁹ Tudi imena poveljnikov posadke ustrezajo Leonhard Freih, Thomas Zelle (pri Puffu II, 103 — Zettl), Gregor Bolzer, Lorenz Zeller, Jakob Rösel, Hanns Tartsch, Rupp Neuhofer, Adam Schwarzenberg, Mathias Piutz (Puff II, 103, 104, Maderno 107), kakor tudi mesta, ki so jih zasedali na obzidju. V romanu so bili na obzidju poleg Wildenrainerja in Georga Hoferja še Primus Hornuss in oba Wildenrainerjeva sinova. Wildenrainerjeva posadka je štela 9 poveljnikov z 61 možmi.

Tudi napad Ogrov na Maribor leta 1480 je povzel pisatelj (str. 19—21) točno po opisu dogajanj v Puffovem delu (II, 70, 71) in prav tako veliki požar, ki je zajel Maribor 1512. (Puff II, 100.)

Skoraj vse v romanu nastopajoče osebe so v takratnem obdobju resnično obstajale. Ne samo glavne osebe, tudi imena mestnih sodnikov in ostalih stranskih oseb najdemo v Puffovi drugi knjigi (100, 101) med navedenimi obrtniki in premožnimi meščani. Tu nam opisuje tudi glavne osebe romana. Christof Wildenrainer je bil mestni sodnik za časa turških bojev v Mariboru. Bil je ugleden meščan in v prijateljskih stikih z deželnim glavarjem Seifriedom pl. Windischgratzom (II, 101, Maderno, 23) in prav tako z mestnimi plemenitaši Triebeniki (Triebenek), Koloniči (Kollonitsch), Wintershoferji (Wintershofer) in doktorjem Hameliusom. Tudi oba sinova Sigmund in Hanns sta še živela leta 1592. Hanns (Janez) je bil poročen z Julijano Hofer, hčerko protestantskega mestnega sodnika Lukasa Hoferja. Imela sta sina Ehrenreicha, ki se je izselil iz Maribora zaradi religije. (Puff, II, 105.) Tudi Simon Strumpf (II, 109) je v resnici živel in je s svojimi pajdaši po odhodu Turkov zagrešil 200 ropov in je bil zaradi tega obsojen in usmrčen. Morda je pisatelj motiv ugrabitve Margarete tudi povzel po Puffovi drugi knjigi (str. 67), ki govori o poskusu Ogrov, da bi ugrabili princeso Kunigundo z graškega gradu (Schlossberg) s pomočjo izdaje in nenadnega napada. Takrat je bil deželni glavar Sigmundov naslednik Ulrik (Ulrich) pl. Graben. Ulrika Hass je od glavnih oseb edina, ki ni s celotnim imenom omenjena v pisateljevem zgodovinskem viru. Rodbinsko ime Hass se nahaja tudi med navedenimi uglednimi meščani, ni pa omenjena tudi med žrtvami čarovniških procesov, kakor tudi ne Walpurga Kroch (Maderno, 225). Prvi tak proces je bil v Mariboru leta 1546. (Puff II, 115.) Tudi kuga je izbruhnila v Mariboru leta 1540.¹⁰ (Puff II, 93.)

⁸ Gabrijel Majcen: *Kratka zgodovina Maribora*, Maribor, 1926, 39

Puff, II, 103, 104

¹⁰ Puff, II, 93, in dr. Vladimir Travner, *Kuga na Slovenskem*, Ljubljana, 1934, 54, 95

Slovence prvič omenja v zvezi s kmečkim uporom leta 1515. Pisatelj pravi, da župan Primus Hornuss ni imel nepritik s slovanskimi (wendisch) kmeti »saj so jih Herbersteini leta 1516 (Maderno, str. 31!) pošteno namahali, da so se pomirili s svojo še znošno usodo«. (»Die hatten die Herbersteine 1516 so gründlich verklopft, als dass sie sich seither mit ihrem erträglichen Lose nicht ruhig beschieden hätten«). Besedilo ustreza opisu tega dogodka v njegovem zgodovinskem viru, le letnica je tu pravilna (1515) »1515 je cesar Maks osebno podeljeval fevde... Kmečki upor je bil z orožjem zatrt in so Slovenci (Vendi) spomin na Staro pravdo, ki so jo s krvjo uveljavljali v celem celjskem področju s svojo krvjo izbrisali«. 1515 erteilte Kaiser Max persönlich die Lehen... Ein Bauernaufstand wurde mit gewaffneter Hand unterdrückt, und die Erinnerung an die Staro pravda der Wenden, die sie mit Blut im ganzen Cillier Kreise geltend machten, mit ihrem Blute verwischt«. (Puff II, 89)

O odnosih do Slovencev in Slovanov govori v romanu le nekdanji mestni sodnik in občinski mož Peter Wernheer. Sviri pred slovansko nevarnostjo, pred Slovenci, ki počasi korak za korakom zavzemajo nemško zemljo, najprej deželo, potem mesta. »Ti topi, zahrbtni Vendi« (»jene stumpfen verschlagenen Wenden« / Maderno, 80), so le na videz skromni, ubogljivi in pasje vdani. »S pobožno-pohlevnimi izrazi, z bedastimi očmi« (... mit lammsfrommen Mienen, mit bißden Augen« (84) so Nemcem bolj nevarni kot Turki. Zdaj še ne morejo ukrepati, ker so podložni nemškim plemenitašem. (86) Na strani 127 pa že govorijo pisateljeve izkušnje 20. stoletja (ob začetku 1. svetovne vojne), ko pravi, da je propad nemškega naroda v Avstriji pridržan poznejšemu stoletju, kar se je res zgodilo. Na strani 128 pa da duška svojim takratnim občutkom, ko pravi... »Srečen si Peter Wernheer, da ti nekoč ne bo treba gledati časa, bolj zmedenega kot turški vrvež pred vrati tvojega rojstnega mesta, ko nemški narod v Avstriji hirav in plah prosjači s tvojo mislijo!« (»Glücklich bist Peter Wernheer, dass du dereinst die Zeit nicht zu schauen brauchst, verworrener als das Türkengetöse vor den Toren deiner Vaterstadt, da das deutsche Volk in Österreich siech und scheu mit deinen Gedanken betteln geht!«...)

V romanu »Die Wildenrainer« (Wildenrainerjevi) je zgodovinsko dogajanje v ospredju. Pravzaprav je to izvleček iz dela Rudolfa Puffa »Marburg in Steiermark...«. Nastopajoče osebe so le v pomoč odvijanju zgodovinskih dogodkov. Razen Kristofa (Christof) Wildenrainerja, Janeza (Hanns), Julijane, Ulrike Hass in Simona Strumpfa so vse osebe orisane v odnosu do svojih uradnih in vojaških dolžnosti. Psihološko nekoliko poglobljeno je prikazana Ulrika Hass. Drugače je čustveno doživljanje in ravnanje le površinsko nakazano. Ljubezenska zgodba je stereotipna. Osebe so razdeljene v idealno dobre (Wildenrainerjevi, Julijana) in zle (Ulrika in Simon Strumpf). Zgodba vsebuje romantične elemente, kot so ugrabitev Margarete, rešitev Hannsa (Janeza) iz močvirja pri treh ribnikih, pravični motivi, litje zvona ipd. Roman preveva pisateljeva globoka ljubezen do narave, zlasti mariborske okolice, ki jo mojstrsko prikaže.

Poleg romana »Die Wildenrainer« (Wildenrainerjevi) je za nas zanimiv roman »Zwischen zwei Nationen«¹¹ (Med dvema narodoma), ker nam kaže, kakšen je bil odnos pisatelja, mariborskega Nemca, do Slovencev in Slovanov na sploh. Roman se le delno dogaja v Mariboru in na Dunaju, v glavnem pa v Dalmaciji, v Dubrovniku. Zivljenje v Mariboru omenja le mimogrede, vendar se vsa razmišljanja in čustvovanja o Slovanih nanašajo v glavnem na Slovence, ki jih uvršča med manjvredne med Slovani in jim ne priznava lastne narodnosti.

¹¹ Alfred Maderno, Zwischen zwei Nationen, Leipzig, 1917

Že v uvodu (1, 2) pove pisatelj tendenco romana. Zavzema se za zблиžanje in razumevanje Nemcev in Slovanov v avstro-ogrski monarhiji. Naj bi se več ne sovražili in zasledovali, naj bi se poskušali razumeti. Dejanje se odvija v pokrajini, ki je potrebna posebne skrbi avstrijske vlade iz političnih in nacionalnih vzrokov. Uvod je datiran ob prehodu v novo leto 1916/1917. Moderno se zaveda, da bo prišlo po vojni do pomembnih sprememb v vsej srednji Evropi in prav tako v avstroogrski monarhiji. Ker se boji razpada države in osamosvojitve Slovanov, je prišel do spoznanja, da je bolje, da so Nemci in Slovani v okviru iste države prijatelji in enotni v borbi proti zunanjemu sovražniku. Tako tudi zaključuje svoje delo z besedami »Sovražniki v isti domovini! Kakšna zabloda, kakšen zločin« (Feinde in ein und derselben Vaterlande! Welch ein Wahn, welches Verbrechen! / 226). V vsej knjigi je pa prisotno, da se notranje kot Nemec Slovanom ni približal. Ko govori o svojem znanstvenem zanimanju za južne Slovane pravi, da se zanima za tiste Slovane, »s katerimi je bil moj narod in ž njim tudi jaz v stalni borbi« (... »Jenen Slawen, mit denen meine Nation und mit ihr ich selbst in stetem Kampfe lagen.«/7)

Mariborčan dr. Herbert Langer je preživel svoja gimnazijska leta v Mariboru. Odločil se je za študij južnoslovanske pokrajine in njenih prebivalcev na univerzi na Dunaju. Tu se je učil tudi hrvaščine pri na Dunaju živečem Dalmatincu Lauricu. Z mnogimi Slovani, s katerimi je študiral na fakulteti, se ni mogel spoprijateljiti. Čeprav bi se moral takrat zavedati, kako bi zблиžanje, posebno s kakim južnim Slovanom moglo njegovemu študiju koristiti. Zavedal se je, da je bil ta odnos do Slovanov posledica njegovih borbenih gimnazijskih let v Mariboru. (8) Tako opisuje razmere na mariborski gimnaziji. »V štajerski gimnaziji, ki sem jo obiskoval, so bili med nami učenci Slovani, Slovenci iz savinjske in savske doline. Imenovali smo jih »vindiše«, po stari obliki besede »Weidende« (ki pasejo), s katero so jih imenovali v prejšnjih stoletjih po njihovem načinu življenja. Mi jih s tem nazivom nismo preveč počastili. V pavzah smo se med seboj pretepali. Čeprav pri tem nismo bili ravno premagani, so bo koncu naše roke, ledja in rame nosile vedno dovolj jasno slovanske narodne barve: rdeče in modre madeže na beli podlagi, torej rdeče-modro-belo. Pri tem pa je bilo popolnoma nemogoče, da bi tri barve, ki smo jih mi visoko cenili, črno-rdeče-zlato, vindišarjem nabunkali v kožo.« (In dem steierischen Gymnasium, das ich besuchte, hat es unter uns Schülern Slawen gegeben, Slowenen aus den Tälern der Sann und Sau. Wir nannten sie Windische, nach der alten Form von Weidende, wie sie in früheren Jahrhunderten ihrer Lebensweise gemäss genannt wurden. Wir aber taten ihnen damit keine besondere Ehre an. In den Pausen kam es zu Prügeleien mit ihnen. Wenn wir dabei auch nicht gerade den kürzeren zogen, so wiesen unsere Arme, Lenden und Schultern doch am Ende immer und deutlich genug die slawischen Nationalfarben auf: rote und blaue Flecke auf weissem Grund, also rot-blau-weiss. Dagegen war es ganz unmöglich, die Dreifarbe, die wir hochhielten schwarz-rot-gold, den Windischen ins Fell zu gerben.« (str. 7)

Po zaključku zadnjega semestra se je pisatelj odpravil v Dalmacijo z namenom, da raziskuje deželo in ljudi za svoje znanstveno delo. V Dubrovniku, kjer je v glavnem prebival, spozna mlado učiteljsnico Mirjo Milic in njeno družino. Zaljubi se v Mirjo in jo hoče poročiti. Pri tem naleti na prepreke, ki izhajajo iz tega, ker sta pripadnika različnih narodnosti. Te prepreke so posledica njunih različnih nagnjenj do kultur narodov, katerim sta pripadala, nekatere pa so izhajale iz drugih okoliščin. Njuni zvezi najbolj nasprotuje Mirjin brat Nikola, ki študira pravo v Zagrebu. Bil je pristaš Srbov in nasprotnik Nemcev, kot v glavnem vsa mladina v Dalmaciji v tistem času. Obdobje med

prvo svetovno vojno daje pisatelju priložnost, da komentira tedanje dogodke s svojega — nemškega stališča. Ljubezenska zgodba se tragično konča. Mirja je žrtev sovražne bombe. Ljubezen du Dalmatinke je spremenila njegov nacionalno privzgojeni odnos do Slovanov. Prej je smatral, da je nemogoče, da se Nemec bori za ljubezen nekulturne Slovanke. Tu doživetje ga je privedlo do zaključka, da je možno zblizanje in sodelovanje obeh narodnosti v skupni državi.

V romanu so glavni predstavniki Dalmatincev Mirjina družina in njegov učitelj hrvaškega jezika — srbskohrvaškega jezika, kot ga imenuje pisatelj — Laurie. V prikazovanju teh, pisatelj odkriva svoje gledanje na Slovane. Z njimi ga edino družijo ljubezen do krasne dalmatinske pokrajine, ki jo pisatelj mojstrsko opisuje, zlasti Dubrovnik. Slovane ocnjuje z nemi mariborskega Nemca. Njegovo čustvovanje izhaja iz njegovega odnosa do Slovencev, v času, ko so bila nacionalna nasprotja med Nemci in Slovenci vedno večja. Slovani so zanesenjaki, vročekrvni, polni fanlazijske. (148). So neagilajni in nevzgojeni, surovi do vsakega, pri tem nevzdržno pomisli in domišljavi. (57, 70). So leni in nekulturni. (35) Zaostajajo za nemško kulturo okrog sto let. (54) Njihov čut za kulturno okolje v lastnem domu je nerazvit, imajo prstaški okus. (57) Izobražence višje cenijo kot Nemci. (63) Žene imajo podrejeni vlogi. (113) So divjaki, pri katerih moraš biti na vse pripravljen. (136) Podzavestno priznavajo Nemce za gospodarje in so servilni v stiku z njimi (učitelj Laurie), kar Nemci odbija. (10) Ugotavlja, da je hrvaški jezik najhujši med južnoslovanskimi jeziki, vendar je tudi ta jezik brez blagovščja. (6) Medtem ko ga Dalmatinci privlačujejo, tega ne občuti do Slovencev. Tako pravi (173) »Slovani moje domovine ne predstavljajo samostojnega naroda. Poslušal sem njihov jezik. Bil je pomankljiv, ubog na izrazih in brez blagovščja.« (»Die Slawen meiner Heimat stellten keine Nation dar. Ich gehorchte ihm Sprache. Sie war mangelhaft, wortarm, ohne Wohlklang.«) Nekoč je tako mislil o hrvaščini. Sedaj, ko jo obvlada, lahko sodi o jeziku Slovencev.

Moderno realno opisuje tedanje politične prilike v Dalmaciji neposredno pred vojno in med vojno. Skraj vsi mladina in tudi mnogo starejših ljudi se je navduševalo za Srbe. Stremeli so po združitvi z drugimi južnimi Slovani, ker so se hoteli osvoboditi izpod nemškega jarma, kjer so bili narodnostno in gospodarsko zatirani. Nemce so gledali postrani, kar je občutil pisatelj (dr. Herbert Langer). Mirja ga je svarila pred svojim bratom in njegovimi prijatelji, kar je poznala njihove politične in nacionalne nazore. Saj so delovali, kot člani Sokolskega društva in obenem Narodne odbrane, proti monarhiji, za združitev vseh Srbov (Slovanov) in pripravljali revolucijo. Pisatelj se jih ne boji, ker se počuti v Dalmaciji Slovanom enakopravnega, ker imajo skupno domovino Avstrijo. (87)

Kot avstrijski Nemec je bil zagovornik avstro-ugrske politike, ki je potem, ko je anketirala Bosno in Hercegovino leta 1908, hotela zlomiti odpor Srbije. Zlasti po drugi balkanski vojni 1913. leta je povzročila Srbija, ki je dobila zvezo s Črno Goro preko muravsko—vundarske doline, pomenila vedno večjo oviro za avstrijske in nemške osvajalne načrte. Avstrijskim vladajočim krogom je vedno večja povezanost postajala vse bolj neprijetna, zato so hoteli s silo streti zahteve južnih Slovanov v Avstriji in preprečiti združitev z drugimi južnimi Slovani.¹²

Moderno komentira lakratne politične razmere s tega vidika. Svari Slované pred prizadevanji, da bi se priključili Srbiji (86) ... »k tej majhni polkulturni državi, ki vam ni mogla ničesar nuditi, ker ni nič pomenila brez pomoči Rusije in vas je samo potrebovala ter vas hotela priključiti sebi, da bi se

¹² Gestrlin, Ilainz, Mikuž, Zgodovina za 8. razred, Ljubljana, 1950, 111. in IV. poglavje

ojačala in tako vnesla v naše obmejne pokrajine najhujše razprtije, ne pa, da bi vas osvobodila, kot so vam govorili...» («an einen kleinen, halbkultivierten Staat, der euch doch nichts bieten konnte, da er ohne Russlands Hilfe nichts war, und der euch nur brauchte, euch an sich reißen wollte, um selbst stärker zu werden, um den bittersten Unfrieden in unsere Grenzlande hineinzutragen, aber nicht um euch zu befreien, wie man euch vorredete? ...») »V Avstriji ste lahko živeli kot samostojna narodnost, kot polnopravni Slovani, enakopravni Nemcem...« («Man liess euch Slawen sein, mit uns Deutschen voll- und gleichberechtigte Slawen.»)

Prepričuje Slovane, da je zanje najlepša rešitev v avstro-ogrski državi, kjer žive enakopravno. Ne razume, kakega hlapčevstva se hočejo rešiti, ko so v Avstriji vse njihove zahteve izpolnili in nikoli niso igrali podrejene vloge. Sovražnikov pa Nemci v svoji državi ne bodo trpeli. (235)

Kot vsi avstrijski Nemci, Maderno s sovraštvom gleda na delovanje sokolskih društev. Le predobro so se zavedali, da so med seboj povezana in da so tvorila močan družbeni dejavnik, na katerem je slonelo široko narodno delo.¹³ Bila je to oblika narodnozavednega odpora proti političnemu, gospodarskemu in kulturnemu podjarmljanju.¹⁴ Zato je avstrijska oblast ostro nastopala proti sokolskim zvezam. Maderno imenuje člane Sokola špijone, ki avtomatično pripadajo Narodni odbrani. Smatra jih sokrvice atentata v Sarajevu, katerega ostro obsoja. Krivi za to Srbe in jih imenuje izdajalce in zločince. (237, 242) Ponovno svari pred zvezo s Srbijo. Izven Avstrije ne bodo mogli biti Slovani avstro-ogrske monarhije samostojni. Rusija jim tega ne bo nudila, naj si pogledajo usodo poljskih provinc v Rusiji. V avstro-ogrski monarhiji pa so vsi Slovani svobodni in enakopravni. (235) Pisatelj kritizira tudi avstrijsko politiko, ki je podpirala Slovane v Dalmaciji, ker ni hotela, da bi se Italijani polastili te obale (24). To pa je privedlo do tega, da so se ti razbohotili in postali nevarni. Razširjali so se iz Dalmacije v Bosno in Hercegovino in prek Donave prodirali proti Sremu in Hrvatski. Čeprav so bili katoliki in so pripadali k monarhiji so vendar utirali pot slovanskim, balkanskim ljudstvom v srce monarhije. Pisatelj kot očitavec to ve, naj politiki in novinarji ta namen olupšujejo ali celo zanikajo. To je privedlo do ogorčenih borb s peresom in mečem med spletkarskimi (25) balkanskimi Slovani in monarhijo in končno do atentata. Graja neenotnost Nemcev v Avstriji, ki je delno tudi pripeljala do take oslabelosti države (62). Maderno v tem romanu vedno znova propagira sodelovanje in zbližanje Nemcev in Slovanov na enakopravni bazi, v isti državi. To dela v glavnem pod vplivom vojnih dogodkov, ker slutiti, da se bliža čas politične in nacionalne osamosvojitve južnih Slovanov in s tem nevarnost razpada monarhije.

Resnično doživeto to ni, ker v vsej knjigi ni ene izjave, ki bi potrdila pisateljevo resnično prepričanje, da so Slovani, posebej še Slovenci, Nemcem resnično enakopravni. Maderno sicer trdi, da ga je do tega gledanja pripeljala ljubezen do Dalmatinke Mirje. Tudi pri njej nikoli ne pozabi, da je predstavnica Slovanov. Tako komentira svojo bodočo zvezo z njo: »... morda nisem pravilno ravnal, mnogi bodo rekli, da sem naredil zločin nasproti svojemu narodu, svoji domovini nasproti pa sem bolj gotovo izpolnil dolžnost. Če že ne svojo, pa vendarle dolžnost.«... Doma,.... (V Mariboru), kjer so me poznali kot borca za nemštvo, bi me izgnali.«... («Ich beginn... vielleicht ein Unrecht, viele werden sagen, ein Verbrechen an meiner Nation, meinen Vaterland gegenüber erfüllte ich aber... noch sicherer meine Pflicht. Und wenn auch gerade nicht meine, so doch eine Pflicht.«... Die Jugend, »die mich als

¹³ in ¹⁴ Drago Stepišnik, *Orla telesne kulture na Slovenskem*, Ljubljana, 1934, 54, 95—135

Vorkämpfer des Deutschtums kannte, würde mich in Acht und Bann tun....
(62)

V romanu »Zwischen zwei Nationen« (Med dvema narodoma) izraža Maderno svoje poglede na takratne politične in družbene prilike v Avstriji. Piše v prvi osebi, da se lahko bolj neposredno izraža. Ostale osebe so mu le v pomoč, da opiše slovanski živelj in mu dajejo možnost, da utemelji svoje poglede na Slovanec in na odnose Nemcev do Slovanov in Slovencev v Avstriji. Nobena oseba ni psihološko poglobljena. Tudi on sam bolj opisuje dogodke kot jih doživlja. Le njegova politična opredelitev je globoko doživeta.

V obeh Madernovih delih srečamo podoben način pisanja. Ljubezen do narave je prikazana v doživetem opisu štajerske in dalmatinske pokrajine. V ospredju so zgodovinski in politični dogodki. Osebe so v glavnem v pomoč odvijanju dogajanja ali izražanja pisateljevih misli. Odnos do Slovanov in Slovencev je v bistvu isti. Več strpnosti, ki jo Maderno kaže v drugem romanu, je le površinska.

Analiza obeh romanov Alfreda Schmidta — Maderna in novele Rudolfa Hansa Bartscha kaže, da pisanje Maderna zelo sliči načinu pisanja Rudolfa Hansa Bartscha. Globoko doživeta lepota narave, ljubezen do domačega kraja, romantični elementi v dogajanju, naivno preproste ljubezenske zgodbe, površinsko orisane osebe, črno-belo oblikovani značaji. Prav tako je odnos do Slovanov oziroma Slovencev isti. Slovenci oziroma Slovani so manjvredni, zahrbtni, hinavski, neumni, vendar pa ogrožajo Nemce v Avstriji.

MARIBOR IN DEUTSCHEN ROMAN. I.

Zusammenfassung

Die Abhandlung behandelt die Werke der deutschen Autoren, die sich mit der Thematik der Südsteiermark befassen, vor allem der Stadt Maribor und Umgebung. Der vorliegende erste Teil behandelt die Novelle »Der Schatz« aus der Novellensammlung »Bittersüsse Liebesgeschichten« von Rudolf Hans Bartsch, die sich in Maribor abspielt, und Romane von Alfred Schmidt-Maderno »Zwischen zwei Nationen« und »Die Wildenrainer«. Im Roman »Zwischen zwei Nationen«, befasst sich Maderno eingehender mit seinen Beziehungen zu den Slawen und Slowenen als in seinem Roman »Die Wildenrainer«, der ein paar Jahre Mariborer Lebens zur Zeit der Türkenkriege im 16. Jahrhundert schildert, da es dem Autor hier vor allem daran lag, die geschichtlichen Begebenheiten treu darzustellen. Alle diese Werke aber zeigen, dass Bartsch und Maderno gleiche Ansichten über die Beziehungen zwischen den Deutschen und Slowenen vertreten und dass ihre Schreibweise viel Ähnlichkeiten aufweisen.

BENEDIKT ZEILHOFER — VOJAK

Janez J. Švajncer*

UDK 940.5(497.1):929 Zeilhofer B.

ŠVAJNCER Janez J.: Benedikt Zeilhofer — vojak. (Benedikt Zeilhofer — ein Soldat.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 54=19(1983)1—2, str. 164—190.

Izvirnik v sloven., povzetek v nem., izveček v sloven. in angl., 5 slik.

Članek je prikaz življenjske poti enega najbolj znanih slovenskih borcev za severno slovensko mejo 1818—19. Najprej je bil oficir v avstroogrski vojski v prvi svetovni vojni, potem se je boril kot oficir generala Malstra proti Avstrijcem. Po koncu slovenske vojske je vstopil v velikosrbsko kraljevo vojsko SHS, ki mu ni bila naklonjena. Leta 1941 je sodeloval s partizani, leta 1942 pa so ga Nemci izgnali. Njegova usoda je bila podobna usodi mnogih drugih slovenskih častnikov.

UDC 940.5(497.1):929 Zeilhofer B.

ŠVAJNCER Janez J.: Benedikt Zeilhofer — a Soldier. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 54=19(1983)1—2, p. 164—190.

Orig. in Slovene, summary in Germ., synopsis in Slovene and Engl., 5 pict.

The article presents the career of one of the known Slovene fighters for the Slovenia north frontier in the years 1818—19. First he was an officer in the Austro-Hungarian army during the First World War, then he fought as officer of General Malster against the Austrians. After the end of the Slovene army he joined the Great-Serbian royal army of SHS, which was not favourably disposed towards him. In the year 1941 he collaborated with the Partisans, in the year 1942 he was exiled by the Germans. His fate was similar to the fate of a lot of other Slovene officers.

Upokojenega kapetana, Maistrovega borca in odlikovanca z redom belega orla z meči V. stopnje Benedikta Zeilhoferja sem srečal enkrat samkrat. Na njegovem domu v Mariboru na Kamniški cesti sem ga obiskal spomladi 1978. Dogovorila sva se za pogovor, ki sem ga potem v bistveno skrajšani in prirejeni obliki objavil v tedniku 7 D. Benedikt Zeilhofer je imel takrat 87 let, vendar v pogovoru ni bilo mogoče opaziti bremena visoke starosti, čeprav ga je so-besednik sam omenjal. Nasprotno je naredil vtis umirjenega, vendar miselno zelo razgibanega zrelega moža in vojaka. Z mirnim načinom govora je dajal jasne in kratke opredelitve časov in ljudi, o katerih sva se pogovarjala. Deloma sem razgovor posnel na magnetofonski trak in kaseto še hranim. Ostala mi je v spomin na obisk pri eni izmed zanimivih osebnosti novejšje slovenske zgodovine, enako nekaj malenkosti, ki mi jih je poklonil. Eno izmed njih, sliko z njegovim podpisom, sem objavil s člankom, tiskarske pole neizdanega zbornika iz leta 1958 pa sem skrbno spravil. Skoraj gotovo bom tudi o tem drobcu iz časov uveljavljanja borcev za severno slovensko mejo prej ali slej napisal kakšno be-

* Janez J. Švajncer, novinar, Maribor.

Benedikt Zeilhofer -- oberleutnant v tirolskem cesarsko kraljevem polku cesarskih strelcev št. I leta 1918

sedo. Drugače si tudi ne morem razložiti pomena tega darila. Benedikt Zeilhofer je imel namreč velik smisel za zgodovino, predvsem seveda za tisti del naše slovenske preteklosti, kjer je določeno vlogo odigral tudi sam. V kar dovolj veliki omari je imel skrbno urejenih veliko map z raznimi papirji, izrezki iz časopisov in s pismi. Marsikaj sva skupaj pregledala, kolikor je seveda dopuščal čas. Ker sem ga obiskal prav v času priprav na razstavo odlikovanj v Pokrajinskem muzeju Maribor, je posodil svojega belega orla in smo ga tudi razstavili.

Do ponovnega srečanja ni več prišlo, saj je Benedikt Zeilhofer še isto leto umrl. Pogreb je bil julija 1978 na pobreškem pokopališču v Mariboru.

Ob veliki meri razumevanja pokojnikove hčerke Berte in sina Jožeta sem si lahko izposodil velik del arhiva, ki sem ga nekoč deloma že videl. Nekaj gradiva, ki ni imelo za družino večjega pomena, sem dobil v last preko Jakoba Ciglarija iz Maribora, ki je pregledal tisti del arhiva, ki se je nanašal na prvo svetovno vojno. Tako sem o marsičem iz življenja Benedikta Zeilhoferja dobil temeljitejšo sliko in zanj sem družini pokojnega hvaležen.

Mape z izrezki iz časopisov, raznimi pismi, osebnimi spomini in poizkusi zgodovinskega obdelav posameznih dogodkov omogočajo dvojje: dajejo podobo o življenjski poti Slovenca-vojaka, po drugi strani pa s stališča enega izmed vidnih članov organizacije borcev za severno mejo omogočajo ustvarjanje slike o tej organizaciji in njenih pripadnikih ter njihovem odnosu do družbe. V to celoto sodijo tudi vprašanja neizdanega zbornika iz leta 1958, pojava Joška Slobodnika, prizadevanja za Maistrov spomenik, prizadetost ob nagrajenih nalogi Lojzeta Peniča in podobno. To drugo področje je precej obširna in zanimiva celota. Te vrstice pa so namenjene predstavitvi življenjske poti vojaka Zeilhoferja. Tudi tako si je namreč mogoče izoblikovati podobo o mnogih drugih znanih in neznanih Slovencih, ki so zrasli v vojake v jarkih prve svetovne vojne v avstroogrskih uniformah in potem ostali vojaki tudi v mirnem času, čeprav

v uniformah naslednice države, ki je bila še včeraj sovražnik in s katero je Avstroogrska začela morijo, ki je dobila ime prva svetovna vojna. Skoraj gotovo pa je spremljanje vojaške poti Benedikta Zeilhoferja bolj hvaležno, kot poti koga drugega, mogoče celo takega, ki je ostal bolj ali manj neznan in tudi brez izrazitega osebnega deleža pri obračunu Slovencev s staro Avstrijo. Res pa je, da se tisto, kar bi se dalo pri takem vojaku molče spregledati, kaže v primeru Zeilhoferja kot krivica in tragika verjetno cele vrste slovenskih poklicnih vojakov. Najprej so bili tuji v vrstah avstroogrske armade. Potem so dvignili orožje proti svojim še včerajšnjim tovarišem in z velikim idealizmom postavili na noge prvo slovensko vojsko v od sveta nepriznani državi SHS. Potem so se skupaj s to vojsko molče in brez tega, da bi lahko o tem odločali, utopili v novi velikosrbski vojaški organizaciji kraljevine SHS. Čeprav jih je sprejela v svoje vrste, so ostali zanj tuji, spet tuji v tujih uniformah. Plosko avstrijsko čepico s ščitnikom je zamenjala šajkača. Nemščino je zamenjala srbsčina, garnizije po Bukovini in kdove kje pa službena mesta v »južni Srbiji«. Kar so v okviru nove velikosrbske vojske dobili Hrvati za kazen za svoj delež na avstroogrski fronti proti Srbiji v prvi svetovni vojni, so dobili Slovenci za nagrado. Za razliko od hrvaških in bosensko-hercegovskih polkov stare avstroogrske armade pa se ni niti eden izmed slovenskih pehotnih polkov bojeval na srbskem bojišču.¹

Benedikt Zeilhofer je bil rojen 7. maja 1891 v Poljčanah. Nemški priimek ni presenečenje, ko res ugotovimo, da se je v bodočem slovenskem vojaku pretakalo tudi nekaj nemške krvi. O daljnih nemških prednikih pripoveduje Zeilhoferjev rod. Prvi družini znani prednik² je bil trgovec Zeilhofer v Hartburgu-Raabtal 1715—1780. Imel je tri otroke. Prvi je bil Franz, ime drugega ni znano, tretji je bil Jakob. Jakob je živel od 1768 do 1835. Na Dunaju je absolvirал pravo in kasneje upravljal graščino grofa Soertenthala v Raabski dolini. Od tam se je preselil v Cmurek. Poročen je bil z Julijano, rojeno Haas. Umrli je 6. oktobra 1864, najverjetneje v Poljčanah. Imela sta sina Moritza, ki je živel od 1825 do 1897. Ta je bil Benediktov stari oče. Bil je zdravnik in se je v Poljčane preselil, ko je v Poljčanah umrl tamkajšnji zdravnik Schmidinger. Jakob Zeilhofer se je v Poljčanah poročil s Schmidingerjevo vdovo Julijano. Poroka je bila novembra 1859. Julijana Gugumagg, v prvem zakonu poročena Schmidinger in v drugem Zeilhofer, je imela v prvem zakonu tri otroke. Benediktov oče Jožef je bil iz njenega drugega zakona. Jožef je bil po poklicu učitelj. Umrli je leta 1905 v Mariboru.

Po izvoru družine in vseh navedenih priimkih ni težko opredeliti izvor Zeilhoferjevega rodu. Kljub temu pa so se Zeilhoferji po prihodu v naše kraje povsem poslovenili, in ne samo to. Jožef Zeilhofer, sin poljčanskega zdravnika Moritza Zeilhoferja, je rasel v slovenskem okolju in tako ni nič čudnega, da si je za ženo izbral Ivano Hrastnik iz slovenske kmečke družine z Zgornje Poljskave. O svoji materi mi je Benedikt Zeilhofer razmeroma veliko pripovedoval tudi v najinem pogovoru. O njenem slovenskem poreklu in odnosu do slovenstva ni treba dvomiti. Eden izmed dokazov o njeni slovenskosti je tudi pismo sinu-vojaku na fronto leta 1918. Napisala ga je v slovenščini, ob vsem drugem pa piše tudi o brezpravnosti Slovencev in podobno. Ivana Hrastnik, poročena Zeilhofer, je rodila 12 otrok. Šest jih je umrlo v prvih letih življenja.

¹ Za pehotne polke to lahko trdimo z vso trdnostjo, čeprav lahko sklepamo, da so z drugimi polki III. graškega zbora avgusta 1914 odrinile na rusko bojišče tudi topniške in druge enote tega zbora s Slovenci. Na srbskem bojišču je bil samo bataljon celjskega 87. pešpolka, ki je bil že pred vojno posebej oddvojen in nastanjen v Skadru. V tem bataljonu so večinoma služili Ptujčani in okoljanci. Naborno območje celjskega 87. pešpolka je namreč segalo na severu čez Pohorje do Drave in na vzhodu preko Ptuja in Ormoža do ogrske meje.

² Pismo dr. Jožeta Zeilhoferja piscu z dne 30. VIII. 1932.

Ostali so Benediktova sestra Marija (1885—1957) in bratje: Hinko (1887 — v prvi svetovni vojni ujet na ruskem bojišču, si v Sibiriji ustvaril družino, zadnja vest o njem okoli leta 1928), Oton (1894—1959), Emil (1896—1915, padel na Doberdobi) in Alfonz (1899—1948).

Ali se je Benedikt Zeilhofer zavedal svojega porekla po očetovi veji? Sodeč po njegovih besedah v najinem pogovoru ni imel natančnih podatkov o daljnih nemških prednikih, vendar je sklepal o njihovem poreklu.

Mladi Benedikt Zeilhofer se je najprej vpisal na klasično gimnazijo v Mariboru, vendar je odšel po dveh razredih na učiteljsko. Tam je maturiral. Po maturi se je zaposlil in od leta 1911 do jeseni 1913 uobil kot provizorni učitelj pri Sv. Marku (danes Markovci). V avstroogrsko vojsko je odšel kot enoletni prostovoljec, kar seveda ne pomeni prostovoljstva v pravem smislu besede. Status enoletnih prostovoljcev so imeli šolani vojaški obvezniki in ta status jim je omogočal šolanje za rezervne vojaške častnike.

Iz časov pred prvo svetovno vojno je prav omeniti tudi Zeilhoferjeve spomine na dijaška leta v Mariboru. Slovenski in nemški fantje so se pogosto pretepali. Na nemški strani so bili najhujši realčani, torej dijaki realne gimnazije. Di pretepov je najpogosteje prihajalo v mestnem parku. Slovenci in Nemci so skupaj trčili skupinsko ali pa so nemški dijaki pričakali kje tega ali onega slovenskega dijaka in ga pretepli, enako so storili tudi slovenski dijaki z nemškim, ki je bil vreden tega, da ga posebej pričakajo. V pogovoru z Benediktom Zeilhoferjem se je bilo nemogoče izogniti vtisu, da ima sobesednik zelo lepe in hudomušno obarvane spomine na te pretepe. Dodajmo, da je bil Benedikt Zeilhofer manjše postave, torej je bila tudi za sodelovanje v teh pretepih potrebna primerna mera poguma in osebne trdnosti.

Niti eden izmed dokumentov arhiva Benedikta Zeilhoferja pa ne pove ničesar o morebitnem posebnem odnosu z dr. Ljudevitom Pivkom. Gotovo sta se poznala že v Zeilhoferjevih dijaških mariborskih letih, potem pa je Benedikt Zeilhofer služboval v Markovcih, odkoder je bil dr. Pivko doma. Med počitnicami je redno prihajal na svoj dom in nemogoče je verjeti, da ni med njima prišlo do dobljenih stikov. Brez virov pa je težko sklepati o njihovi naravi.

V avstroogrski armadi

Benedikt Zeilhofer je bil pogumen oficir. Tako govore njegova dejanja in tudi odlikovanja. Pogum se ni pokazal šele po pridružitvi slovenski vojski novembra 1918, pač pa že prej. Tako tudi Zeilhoferjev primer potrjuje, da so bili Maistrovi častniki iz novembra 1918 prej praviloma nadpovprečno pogumni frontni borci avstroogrške armade. Na italijanskem (ne na ruskem bojišču!) so si prislužili najvišja odlikovanja za pogum.

K vajakom je Benedikt Zeilhofer odšel 1. oktobra 1913 kot enoletni prostovoljec v šolo rezervnih oficirjev v Bozen (Bolzano) na Tirolskem. Zakaj na Tirolsko? Po starših in rojstvu je bil Štajerc. Tudi šolal se je samo v Mariboru. Štajerska je sodila skupaj z drugimi slovenskimi pokrajinami v območje III. armadnega zbora. Ta je imel sedež v Gradcu (Graz). Vojaški obvezniki iz naših krajev so odhajali na odslužitev vojaškega roka k polkom in drugim enotam tega zbora. Mnogi primeri Slovencev — rezervnih častnikov — pa nam povedo, da za rezervne častnike ni bilo tako jasnih meja glede služenja na območju posameznih armadnih zborov. Prišli so v polke, ki niso sodili v graški armadni zbor. Ali je bilo na Slovenskem več izobražencev, kot pa so jih lahko za rezervne oficirje vzeli domači polki? Iz imenskih seznamov rezervnih čast-

nikov naših pehotnih polkov pred letom 1914 je mogoče ugotoviti, da so bili častniki v veliki večini z nabornih območij polkov.

Benedikt Zeilhofer je moral na Tirolsko, ki je bila tradicionalna avstrijska vojaška trdnjava. Tako ni treba dvomiti o trdni avstrijski in cesarski naravnosti polka tirolskih deželnih strelcev št. 1 (Kk Landeschützenregiment No 1), kamor je prišel mladi Zeilhofer. S tem polkom je odšel na bojišče in z njim ostal na fronti vsa štiri vojna leta. Napredoval je do poročnika,³ torej do drugega častniškega čina. Do tega ne bi moglo priti, če ne bi bil dober in preizkušen oficir. Ob tem se lahko vprašamo, kako je bilo z Zeilhoferjevo narodno zavednostjo v avstroogrski uniformi. Ni skoraj nobenega gradiva, ki bi omogočalo dokumentiran odgovor. Benedikt Zeilhofer je ohranil iz vojnih let več majhnih žepnih notesov, ki so bili verjetno običajni za častnike. V njih je zapisoval drobne vsakdanje malenkosti, ki jih med službo ni smel pozabiti. Tako si je v skopem in v celoti samo njemu razumljivem slogu zapisoval ukaze svoji enoti, posebna naročila, razne številke in drugo, česar ni želel pozabiti. Do konca službovanja v avstroogrski armadi je te beležke pisal v nemščini. Po vstopu v slovensko vojsko jih je pisal v slovenščini. Te nemške beležke seveda ne morejo povedati ničesar o piščevem odnosu do slovenskega jezika. Ob nemških ukazih nadrejenih in v nemško govoreči enoti bi bilo nemogoče, da bi lahko vsakdanji delovni utrip prevajal v slovenščino. To lahko razume vsakdo, ki je dosegel čin rezervnega častnika v vojski, kjer ni mogel uporabljati materinega jezika. Kljub omenjenim beležkam pa govori o neizpodbitnem Zeilhoferjevem slovenstvu tudi v vojnem času en sam primerek ohranjenega sporočila z bojišča. Med drugimi papirji v arhivu ni bilo niti enega drugega pisma ali česa podobnega iz vojnih let. Avgusta 1914 je Benedikt Zeilhofer poslal družini dr. Leskovarja (kasnejšega tasta) v Maribor preprosto dopisnico z naslednjim besedilom: »Danes, dne 18. VIII. sem v Solnogradu. Od tod idemo skozi Dunaj v Galicijo. Z veslopoštovanjem vam udani Zeilhofer Beno.« Ne spreglejmo, da je pisec uporabil kljub bivanju v tujem okolju značilno slovensko polmenovanje Solnograd za Salzburg.

Kronološka slika o vojaškem službovanju nam pove, da je Benedikt Zeilhofer prišel k vojakom 1. X. 1913 in da je šolo rezervnih častnikov končal 8. IV. 1914. Še v šoli je dobil 20. XII. 1913 čin titularnega vodje patrole. Prvega maja 1914 je postal titularni podlovec, 1. X. 1914 kadetaspirant, 1. I. 1915 kadet v rezervi in 1. IV. 1915 praporščak v rezervi (Fähnrich). Čin podporočnika v rezervi (Leutnant) je dobil 1. IX. 1915 in čin poročnika v rezervi (Oberleutnant) 1. novembra 1917. Leta 1916 je končal strojnični tečaj v strelski šoli avstroogrške armade v Brucku na Leithi, posebej pa je bil usposobljen tudi za vojskovanje v planinah.

S prvim polkom tirolskih deželnih strelcev (Kk Landeschützenregiment No I Trient) je avgusta 1914 odšel najprej na rusko bojišče. Do maja 1915 se je vojskoval v Galiciji kot vodni poveljnik. Ob vojni z Italijo je bil polk premeščen na italijansko bojišče, kjer je ostal do konca vojne. Ves čas je bil na tirolskem odseku bojišča. Na soško fronto je bil premeščen samo za sodelovanje v uspeli avstroogrski ofenzivi in preboju pri Kobaridu oktobra 1917. Po uradnem avstrijskem pregledu je bilo po jezikovni opredelitvi maja 1918 v polku 75 % Nemcev, 9 % Poljakov, 7 % Rusinov in po 3 % Čehov, Slovencev in Italijanov. Leta 1917 je polk dobil skupaj z drugimi domobranskimi polki

³ Zaradi ureditve v starojugoslovanski vojski in v JLA prevajamo čin leutnant kot podporočnik in oberleutnant kot poročnik. Pri dobesedni primerjavi bi lahko zmotno imenovali leutnanta poročnik in oberleutnanta nadporočnik. Narobe bi bilo zato, ker poročnik v jugoslovanskem vojaškem besednjaku ne pomeni najnižjega oficirskega čina.

Sesla stotnija Mariborskega pešpolka v Radgoni. Benedikt Zeilhofer in njegovi časiniki ter podčasiniki imajo značilne kape tedanje slovenske vojske 1918—19

novo ime in je postal cesarsko kraljevi polk cesarskih strelcev št. I (Kk Kaiser-schutzenregiment No I).

Benedikt Zeilhofer je bil pravi frontni vojak in je sodeloval v bojih na mnogih znanih odsekih italijanskega bojišča, kot na primer v bojih na Ortigari, za Pasubio, Val di Orsa in v preboju pri Kobaridu. Ob ustvarjanju podobe o Benediktu Zeilhoferju lahko te boje zanemarimo, ne moremo pa obiti primera Valmorbio. Le-ta je predmet večine pisem, ki jih je Benedikt Zeilhofer v desetletju pred smrtjo izmenjal z nekaterimi nemškimi avstrijskimi tovariši iz vojnih let prve svetovne vojne. Brez težav je mogoče ugotoviti, da se mu Valmorbio ni v spomin zareza la nič manj kot obramba Radgone februarja 1919.

Iz koncepta nekega pisma Benedikta Zeilhoferja iz leta 1977 si je mogoče ustvariti podobo o dogodku, kot ga je doživel in v pozni starosti čutil kot breme sam pisec. »Mnogo se bavim z vojaškimi spomini,« piše Benedikt Zeilhofer.⁴ »Zasedba Radgone 1. decembra 1918. Moj uspeh je imel za posledico zgodovinski dogodek za slovenske štajerske predele. Preprečen je bil plebiscit. Drugi zgodovinski dogodek je bila bitka za Valmorbio, ki ni imela primere in je bila eden najvažnejših dogodkov dne 29. VI. 1916. Tega dne se je zgodil dogodek,

⁴ V tem in ob podobnih primerih navajanje drobcev iz zasebnih pisem namenoma ni natančneje opredeljeno z naslovnikom ali podobnim. Gre za osebno naravnana besedila in bi bilo to nepošteno. Benedikt Zeilhofer si je veliko dopisoval in med njegovo zapuščino je precej pisem, ki jih je dobil, in konceptov odposlanih pisem. Dopisoval si je s svojimi soborci iz časov bojev za severno mejo in z vojaškimi tovariši iz prve svetovne vojne. Tudi iz osnučkov pisem soboreu Mlošu Vauhniku v Lujino je razvidno, da je ostal vsebinsko v veleranskih mejah ob spominjanju na stare čase in s prizadetostjo zaradi nepriznavanja Malsirovih borev v novi Jugoslaviji. Zanimivo pa je, da se je tudi tako nedolžno pismo zdelo Benediktu Zeilhoferju primerno nesti kar v avstrijsko Lipnec in ga tam vreči v nabiralnik. Ne da se ugotovili, ali je imel Benedikt Zeilhofer sam kakšne slabe izkušnje s pisemsko tajnosijo pri nas ali pa ga je kdo opozoril, da si je bolje dopisovati mimo naše pošte s tako politično občutljivo osebnostjo kot je bil Vauhnik.

ki ga še do danes niso preštudirali. V tej epizodi pa sem bil jaz glavni Macher in ta vojaški akt mi je služil za primer pri obrambi mesta Radgone 4. II. 1919 (potem besedilo o Radgoni in spet dalje). Moja četa je obtičala v dolini po imenu Valmorbja. Pri obrambi sovražnikovega napada je padlo 174 in bilo ranjenih nad 300 italijanskih vojakov itd. Mene je komandant takoj predlagal za odlikovanje, toda Regimentskomandant je predlog zadržal in ga po 14 dneh vrnil nerešenega. Na moje mesto je bil določen za Maria Theresia Orden drugi častnik. Na protest sem dobil odgovor: 'Tudi Tirolci potrebujejo odlikovanja.' Medtem pa smo prišli v SHS.⁵

Tudi brez preverjanja v polkovni zgodovini je mogoče ugotoviti, kaj se je dejansko zgodilo. Benediktu Zeilhoferju je bila storjena krivica, ki je ni mogel preboleti in jo je nosil s seboj vse življenje od junija 1916 dalje. V nepripravljenosti svojih zaslug v primeru Valmorbja je čutil mačehovski odnos armade. Prav gotovo je skušal sklepati, kje je razlog. Odgovor o Tirolcih, »ki tudi potrebujejo odlikovanja«, mu je povedal, da je kljub vojnim letom v polku in ob vsem drugem samo tujec. Tako je Avstroogrška sama pripomogla k še močnejši potrditvi slovenske zavesti v mladem častniku. Mogoče je sklepati, da je tudi primer Valmorbja z vsem drugim iz avstroogrške armade prispeval k Zeilhoferjevi odločnosti proti Avstrijcem 1918—19.

V slovenski vojski

Iz slovenskih jeder starih »slovenskih« avstrijskih polkov so od začetka novembra 1918 dalje nastale slovenske vojaške enote in s tem slovenska vojska pod poveljstvom v Ljubljani. Prvega februarja 1919 je to poveljstvo v Ljubljani zamenjala komanda Dravske divizijske oblasti. S tem se je začel proces vključevanja slovenskih polkov v srbsko vojsko (zdaj vojsko kraljevine SHS) in njihovo razslovenjanje, kar je bilo postopoma končano do prve polovice leta 1920. Tudi Benedikt Zeilhofer je bil eden izmed tistih slovenskih častnikov, ki je bil v tej slovenski vojski od začetka do konca.

Razpada avstroogrške armade na italijanskem bojišču in propada monarhije ni dočakal na fronti. Bil je na enomesečnem dopustu. Maistru se je javil v službo 3. novembra 1918.⁶ Najprej je bil razporejen v meljsko kasarno na dolžnost v bivšem rekonvalescentnem oddelku. V domobranski kasarni je ostal do 30. XI., ko mu je Maister zaupal posebno nalogo. Zeilhofer je prevzel poveljstvo nad 6. stotnijo Mariborskega pešpolka. Z njo je odrinil 1. decembra 1918 in — kot je sam dejal radgonskim veljakom — s »pravico močnejšega« zasedel Radgono. Njegovo radgonsko obdobje je že temeljito popisano in zato ni potrebno ponavljati znanih dejstev.⁷ S svojo stotnijo je obranil mesto med napadom 4. februarja 1919. V boju je bil težko ranjen. V Radgoni je ostal do 12. februarja in se zdravil. Vrnil se je v Maribor. Kot samostojni poveljnik je s svojimi vojniki 28. februarja odšel v Jurij ob Pesnici. Tam je ostal do 24. maja 1919. Naslednji dan je skupaj s polkom odrinil v ofenzivo na Koroškem. Od 10. avgusta 1919 do 1. novembra 1919 je bil s svojo četo v Radljah ob Dravi (takrat Marenberg). Od 2. novembra 1919 do 6. I. 1920 je bil še vedno kot samostojni poveljnik s svojo četo v Pustirci nad Grebinjem in od 6. januarja do 1. februarja 1920 v Ljubljani v bataljonu Mariborskega pešpolka, ki se je že od 15. julija 1919

⁵ Zato ni Zeilhoferjevega prilinka na spisku oficirjev »prvega dne«, ki je v PAM v Maistrovi zapuščini.

⁶ Benedikt Zeilhofer: Zasedba obmurnja in boj za Radgono leta 1918—19, Dialogi 1969, str. 76—86.

⁷ Lojze Ude: Boj za severno slovensko mejo 1918—19, Obzorja, Maribor, 1977.

Janez Svajncar: Beli orel Radgone, 7 D, 16. III. 1973.

imenoval 45. pešadijski puk. Kot vodni poveljnik 4. čete kadrovskega bataljona je bil v Celju od 1. februarja 1920 do 10. maja 1920. Kot poveljnik 5. čete nekdanjega Mariborskega pešpolka je bil od 11. maja 1920 do 31. avgusta 1920 v Apačah. Od tam je bil 1. septembra poslan s četo na Jesenice, kjer je ostal do 30. novembra 1920. Vrnil se je v Maribor in bil odpuščen iz vojske 31. decembra 1920. V tem času ni napredoval.

Ob velikem številu zapisov, ki jih je Benedikt Zeilhofer posvetil dnevom v Radgoni in obrambi mesta, je ves ostali čas ostal skoraj popolnoma neopisan. Za Benedikta Zeilhoferja so bili navedeni kraji samo mesta službovanja, ki se ni moglo meriti s krvavo obrambo Radgone. Tako ni v svojih spominih ohranil ničesar, kar bi pripovedovalo o bivanju v Juriju ob Pesnici, na Koroškem, v Radljah in o vsem, kar bi nam danes lahko koristilo pri osvetlitvi podobe tedanjih časov ob severni slovenski meji. Zanimaril je tudi vojaški upor julija 1919.

Na podlagi posameznih zapisov je mogoče ugotoviti, da je bilo Benediktu Zeilhoferju povsem jasno, v kakšni vojski služi. Ne imenuje je vojska države SHS ali za čas po prvem decembru vojska kraljevine SHS. Piše o slovenski vojski in v nekem pismu ji ob letnici nastanka 1918 pristavi letnico konca 1922. Težko je sklepati, zakaj se je odločil za leto 1922, saj takrat ni bilo več sledu o slovenskih polkih. Ker gre pri tej letnici samo za navedbo iz koncepta nekega zasebnega pisma, je čisto mogoče, da je ni navedel z namenom, da bi jo nekdo tehtal; ali je res tako mislil, ali pa je bila površnost.

Iz drobnih beležk in opazk iz konca leta 1918 in iz leta 1919 je lahko ugotoviti, da je Benedikt Zeilhofer slovenskost svoje vojske jemal dobesedno. Najprej se je ukvarjal s slovenskimi povelji. Posamezna povelja si je verjetno po sokolskih zgledih ali po tistem, kar je slišal od tovarišev, tudi zapisal. Te skrbi za slovenski jezik ne smemo zanemariti, saj je sodila v čas, ko so v uporju julija 1919 slovenski vojaki očitali oficirjem nemškutarstvo in ko so še veliko kasneje celo časopisi pisali o nemški govorici nekaterih oficirjev¹ na cesti. Med vsekakor izviran slovenski vojaški besednjak sodijo povelja za vaje s puško. Tako so v slovenski vojski po prvi svetovni vojni poveljevali »puške na ramo!«, »puške k nogi!«, »puške v poveš!«, »odmor!«, »puške pred telo!« in tako dalje.

Iz zapuščine Benedikta Zeilhoferja je mogoče ugotoviti iz drobne beležke, kdaj se je v vsakdanjem življenju slovenskih vojakov pojavilo srbsko poveljevanje. Zeilhoferjeva beležka je brez datuma, vendar je mogoče po datumih na sosednjih listih sklepati, da je iz začetka ali prve polovice junija 1919. Med razporedom ur dnevnega urjenja je med drugim zapisal: »Od pol osmih do devete ure vežbanje podčastnikov v srbskih poveljih po poročniku Kokalju.« Ti dnevni urniki so v njegovi zapuščini redki, zato je bilo urjenje v srbskem poveljevanju gotovo še večkrat na vrsti. Težko je tudi reči, ali je nastala Zeilhoferjeva beležka ob začetku uvajanja srbsčine kot poveljevalnega jezika ali pa kasneje. Kakorkoli, približno nam opredeli junij in julij 1919 kot začetek srbskega poveljevanja moštvu. Podčastniki se mu gotovo niso privadili v enem dnevu ali takoj po eni sami učni uri, ki jim je bila namenjena s to temo.

Benedikt Zeilhofer je v svoji stotnji osebno skrbel za pouk. Imel je približno 150 mož. Večinoma so bili viničarji iz Slovenskih goric. Pouk je imel dve temeljni vzporednici: vojaško in narodno. Zlasti je zanimiva narodna, saj se da po Zeilhoferjevih zapiskih soditi, da je bila vojaški povsem enakovredna. Vojakom je predaval o posameznih temah in si pri ustvarjanju aktualne po-

¹ »Nikar izživati! Javno se dogaja, da častniki govore med seboj nemško. Tako se je zgodilo na Aleksandrovi cesti, da sta dva častnika javno govorila nemško. Nekl Slovenec ju je pri tem tega opozoril in dobil odgovor: »Magarar, držite jezik za zabanit!« Taborski list, 1919, št. 12.

dobe o trenutnem političnem položaju Slovencev pomagal z urami branja časopisov. Vojaki so imeli tudi posebne ure petja. Pred neko uro si je zapisal: »Peti Naprej zastava slave, Lepa naša domovina, Onamo, onamo.« Iz aprilskih dni 1919 je ohranjen načrt dopoldanskega dela vojakov 6. stotnije Mariborskega pešpolka, ki je bila takrat v Juriju ob Pesnici. Pouk se je začel ob osmi uri. Od osmih do devetih je bila zgodovina Slovencev, od devetih do desetih pravila službe, od desetih do enajstih polnjenje puške in ponovitev vaj za posamično streljanje. Pouk je potekal že prej v času bivanja v Radgoni in kasneje ob opravljanju vseh potrebnih vsakdanjih dolžnosti, zaradi katerih je vojska tudi bila na terenu. Vojaki so opravljali stalno stražarsko službo, hodili v patrole, lovili dezerterje in stražili mejo. Tako je iz časov nastanitve v Juriju tudi tale droben zapis: »V dolini 'Mirni dom' dne 16. IV. 1919 ob 3.30 popoldne ustrelili vohuna, ki je poizvedoval po vojaški moči, številu stražnikov itd.«

Iz Zeilhoferjevih beležk je mogoče ugotoviti, da je tudi sam uporabljal vohunsko službo. Nedvoumen je zapissek, ki nosi datum 28. januar 1919, torej sodi v čas pred napadom na Radgono. »Odpošlje se vohune v nemške kraje.« Iz zapiskov ni razvidno, ali so vohune res odposlali in kakšen je bil njihov učinek. Iz raznih drobnih opomb pa je le mogoče sklepati, da je bil Benedikt Zeilhofer tudi na tem za vsakega poveljnika zelo pomembnem področju uspešen. Druga polovica januarja je v Radgoni minevala v znamenju pričakovanja napada. Napad je Benedikt Zeilhofer pričakoval že 20. I. 1919. Zato si je, da ne bi pozabil, zapisal: »Talce za Radgono, Zgornjo Radgono jutri takoj določiti, ki se v slučaju napada takoj odvedejo. Iz mejnih vasi pa (dobiti — opomba pisca) natančna obvestila po konfidentih.« Med drugim je ohranjeno tudi eno izmed (verjetno večjega števila) poročil. Nanaša se na Gederovce. »Gederovci, Moščanci: 35 mož, večinoma domačinov, organizacija jako slaba — ena nečitljiva beseda — z rdečimi trakci, rudeča garda, v raznovrstnih oblekah (nato nečitljiva beseda, ki se nanaša na poveljnika) v Gederovcih po 60 patronov, jim primanjkuje istega.« Samo stran dalje pa je v beležnici ob nevarnosti napada že zapis o nadporočniku Miklu iz Zenkovec, ki je »nemškega mišljenja in iz gorskega strelskega polka št. I.« Tako ni težko ugotoviti, kako izpostavljenega se je Benedikt Zeilhofer čutil v Radgoni. Zbiral je obvestila o vseh, ki bi mu lahko bili nevarni, tako januarja 1919 o »rdečih gardistih« iz Gederovcev,⁸ kot o poročniku Miklu, ki je potem res vodil napad na Radgono.

Ob znani dobri bojni vrednosti Zeilhoferjeve stotnije v Radgoni je težko sklepati, da se posamezni zapisi o dezerterjih v notesu Benedikta Zeilhoferja iz začetka leta 1919 nanašajo na njegove vojake. Najverjetneje gre za dezerterje, ki so jih vojaki te enote iskali ali glede katerih je bil opozorjen. Brez ugibanja o njihovem vojaškem poreklu nam ti zapisi o posameznikih govorijo o ljudeh, ki so bili tudi del značilne podobe tistih dni. Za Zeilhoferja so bili seveda samo dezerterji, opisi posameznikov pa dobresedno terjajo odgovor na vprašanje o naravnosti »puntanja«, »izdajalskega govorjenja« in drugega. Te vrstice pa nimajo namena razlagati, pač pa samo navajajo:

dezerter Štauber: upijanjanje v službi in izdajalsko govorjenje, puntanje, večkratno samolastno uhajanje od vojakov,

str (mogoče stražmojster?) Müller Karl: samolastno uhajanje, izdajalsko govorjenje, hujskač,

dezerter Pšeničnik: kradel konje na Pragerskem, ropal, hujskač, puntanje proti višjemu in redu, vlom v uradne sobe,

⁸ Za boljše razumevanje takratnega položaja v Pomurju je potrebno prebrati zbornik razprav »Revolucionarno vrenje v Pomurju v letih 1918-1920, Pomurska založba 1981.

dezertar Razboršek se je upijal in hujskal,
 četovodja Baumbach: podbujskal moštvo, se upijal,
 četovodja Habjanič Kari, hujskal vojake pri menaži, jih nezadovoljne na-
 pravil in se večkrat upijal. Streljal po mestu in najverjetlj. hujskal.
 poddesetnik Kobilžnik Franc, večkratno upijanjanje in se v tem stanju
 obnašal kot puntar, oziroma izdujalsko vedenje.

Kot je o Zeilhoferjevem radgonskem obdobju v njegovi zapuščini veliko
 daljših ali krajših opisov takakajšnjega dogajanja, je vojaški upor 1919 obdelan
 zelo skromno. List o uporuh nosi naslov »Vzroki upora slovenskih vojakov leta
 1919«. Nastal je dolgo po uporu, najverjetneje v petdesetih ali šestdesetih letih,
 ko je Zeilhofer lahko bral o uporuh v naših časopisih. Med drugimi izrezki se je
 v njegovem arhivu ohranilo tudi besedilo, ki ga je pod naslovom »Strela na
 Glavnem trgu« objavil Milan Ževart v tedniku 7 dni 31. VII. 1959. Morebiti je
 Benedikt Zeilhofer prav ob prebiranju te predstavitev upora tudi sam skušal na
 koscu papirja priklicati v spomin del svoje prošbe o tem dogodku. Zaradi časov-
 ne odmaknjenosti in dejstva, da je šele zgodovinopisje naših dni posvetilo temu
 uporu večjo pozornost, in ob tem, da je prav to upor ena izmed sene, ki so jo
 skušali vreči na Zeilhoferjevega poveljnika generala Maistra, je potrebno ob
 upoštevanju vsega tega zapis Benedikta Zeilhofera primerno ovrednotiti. V
 njem v bistvu tudi ni ničesar presenetljivega, kljub temu pa je ta zapis osebne
 ocene enega izmed častnikov Mariborskega pešpolka o uporuh toliko zanimiv, da
 ga velja objaviti.

»Vzroki upora slovenskih vojakov 1919

1. Sovražna avstrijska italijanska propaganda proti stvarjanju jugoslovon-
 ske skupnosti, razsulo v italijanski vojski,

2. Nezadovoljstvo vojakov: doba trajanja vojne in vojaške službe v sploš-
 nem, slaba prehrana in pomanjkljivost v vojaških uniformah (obutev in tako
 dalje).

3. Možnost novih vojnih izbruhov: italijanska vojska na Koroškem pod-
 pira koroški Heimatbund.

4. Priključitev slovenskega naroda v sestavi Velike Srbije (politični, vera,
 vojaška služba na Balkanu...)

5. Srbska vojska navzoča na severni slovensko-avstrijski fronti, vendar ne
 posega v aktivnosti, temveč samo kot opozovalka, ker ni imela legitimacije za
 poseganje v dogodke.

6. Uporaba srbskih vojnih ujetnikov za borbene prilike na slovenski
 fronti, Grabštajn, Labotska dolina, St. Pavei in Špilje severno od Maribora (ple-
 njenje po gradovih, Gornji Cmurek, na Koroškem itd).

Ob tem lističu je vojaški upor 1919 omenjen še v enem samem stavku v
 nekem zasebnem pismu. Benedikt Zeilhofer ga je poslal nekemu svojemu znancu
 in v njem opisuje čase službovanja na jugu države. Stavek se nanaša na upor
 slovenskih vojakov v Novem Pazarju leta 1921, pisec pa vzroke upora poveže
 z vzroki upora v Mariborskem pešpolku. Tu, v zasebnem pismu brez zgo-
 dovinskih ambicij, je Zeilhofer veliko bolj jedrnat in osebni. »Zaradi slabe pre-
 hrane su se nam za nekaj naših frontnih spantob, kol je to bilo prej na koroški
 fronti julija 1919 v čisto slovenski vojski.«

V tipkopisu spominov nosi skromno poglavje čisto na koncu naslov »Služ-
 bovanje 6. stotnije po odhodu iz Radgone do njenega razpusta«. Čas po koroški
 ofenzivi je opisan takole:

»Po koroški ofenzivi se je stotinja utaborila na državnem posestvu Kobon
 pri Velikovecu, kjer je ostala do miloda v Dravograd. V Dravogradu je od

1. VII. do 12. VIII. opravljala garnizijsko službo. Mariborski pehotni polk je bil 15. VII. preimenovan v 45. peš. puk. V tem času je izbruhnil na slovensko-hrvaški fronti vojaški punt. Med vojaštvom je zavladalo nezadovoljstvo zaradi dolgega službovanja. Utrujeno še iz prve svetovne vojne, si je želelo vrnitve v civil. Seveda tudi prehrana ni bila na višku. Vmes pa je posegla sovražna propaganda iz sosednje Nemške Avstrije, ki je nezadovoljstvo stopnjevala. Tudi v dravograjskem garnizonu je završalo. Rano zjutraj 20. VII. so čete pred odhodom na vežbališče odrekle poslušnost svojim poveljnikom, z izjemo moje čete, ki se je takoj odzvala pozivu na odhod. Primer moje čete je pomirljivo vplival na ostale enote, da so v svojem odporu popustile. Tako sta rešila situacijo duh in disciplina 6. čete.«

Med kar se da skrbnim pregledom papirjev iz Zeilhoferjevega arhiva pa ni niti enega, ki bi lahko pripovedoval o podobnem, kot je navedeno v članku v Delu 1952 in nosi oznako »po izjavi Maistrovih oficirjev Vavpotiča in Benedikta Cajnhoferja«. Pisec je zapisal: »V Dravogradu je bil drugi bataljon 45. pešpolka pod komando podpolkovnika Vavpotiča. Istega dne kot v Mariboru in Varaždinu je prišlo v 6. četi do vojaške pobune, ki je bila v glavnem zadušena z intervencijo tedanjega poročnika Benedikta Cajnhofera. Omenjeni častnik se je znašel in je s pretnjo, da bo vsak deseti mož ustreljen, pripravil vojake, da so pod orožjem šli na ulico in s svojim oboroženim nastopom zanesli paniko v vrste upornikov.« Te vrstice so seveda v popolnem nasprotju s tistim, kar je napisal v svojih spominih Benedikt Zeilhofer. Ne samo, da bi se naj bila uprla njegova 6. četa, pač pa je potem, ko je v njej upor prenehal, šla celo z orožjem nad upornike in »s svojim oboroženim nastopom zanesla paniko v vrste upornikov«, kot je bilo zapisano v Delu.

Katera izmed obeh izjav je bližja resnici?

Benedikt Zeilhofer je bil brez dvoma odločen častnik. Tudi bi bilo čudno, če samo v njegovi četi ne bi prišlo do vrenja. S svojim odločnim nastopom je vojake prepričal, da so se upor odrekli, preden so se mu pridružili. Četa je odšla na vaje (seveda oborožena), kar je vplivalo na uporne vojake v dravograjski garniziji. Za trditev o »oboroženem nastopu« Zeilhoferjeve čete v pravem smislu besede pa bi morali imeti dokaze o uporabi orožja proti upornim tovarišem ali vsaj grožnjo z orožjem kot pretnjo drugim. V tem primeru je mogoča razlaga, kot je bila v Delu. Ob tem je seveda treba odmisлити nelogičnost, po kateri je bil v Dravogradu II. bataljon 45. pešpolka, uprla pa se je 6. (torej Zeilhoferjeva) četa, ki je potem »z oboroženim nastopom« vnesla paniko v vrste upornikov (katerih? če se je uprla 6. četa in ne druge enote II. bataljona v Dravogradu).

V Zeilhoferjevi zapuščini je ohranjen tudi tipkopis besedila, ki ga je pisec pripravil za zbornik ob 40-letnici bojev za Maribor in Podravje. Zbornik, kot vemo, ni izšel. S tiskovnih pol pa je mogoče ugotoviti, da so bili Zeilhoferjevi spomini skrajšani in brez zadnjih odstavkov, ki med drugim govore o vojaškem upor. V tipkopisu je ohranjeno naslednje besedilo: »V Dravogradu je II. bataljon Mariborskega pehotnega polka opravljal službo garnizijske posadke. Petnajstega julija je bil Mariborski pešpolk preimenovan v 45. peš. puk, 6. stotnija pa v 6. četo. V dravograjski garniziji je 6. četa ostala do 12. VIII. V tem času se je dogajal na fronti znameniti punt slovenskih in hrvaških enot. Med moštvom je zavladalo nezadovoljstvo zaradi dolgega službovanja v vojni službi od 1914. leta in za nekatere še od prej. Po strahovitih doživljajih in prestalih mukah na raznih frontah, posebno pa na italijanskem bojišču, si je utrujeno moštvo želelo počitka in vračanja na domove. Seveda tudi prehrana ni bila na višku.

* Dr. Rudi Kyovsky: Upori slovenskih vojakov leta 1919, Delo, 1952, str. 88.

Vse to je stopnjevalo nezadovoljstvo med vojaki. Seveda je pri celi zadevi igrala svojo vlogo sovražna propaganda, ki je širila nezadovoljstvo in podpihovala upornike. Znale so bile priprave v sosednji nemški Avstriji, kjer so že bili določeni vojaški funkcionarji za prevzem naših enot. Tudi v tem primeru se je pokazala 6. četa kot naslednica 6. stotnije in se ni pridružila nezadovoljncem. Rano zjutraj 20. julija 1919 so čete dravograjske garnizije odkrle poslušnost svojim starešinam in se niso odzvale pozivu na zborišče zaradi odhoda na vaje. Nasprotno je 6. četa s častno izjemo sledila mojemu pozivu in se obnašala disciplinirano. Po Dravogradu so odmevali trdi koraki 6. čete na svojem pohodu na vezbališče in vplivali na ostale čete pri pogajanjih s svojimi častniki ter so se nato kmalu podredile redu v vojski. Tako je duh bivše radgonske stotnije rešil situacijo. Ponovno se je potrdilo dejstvo, da samo homogenost v enoti in stopnja čvrstega tovarištva, izklesanega v borbi, izoblikuje lik ljudske enote, ki bo mogla izvršiti tudi največje naloge.« (Težko je pojasniti, zakaj Zeilhofer v tem besedilu in v prej navedenih spominih dosledno navaja 20. julij kot dan upora dravograjske posadke. Če ne drugače, je moral iz članka o uporah leta 1932 poznati 22. julij kot dan upora.)

Ob tem moram dodati, da ne v Pokrajinskem arhivu Maribor in ne v arhivu Muzeja narodne osvoboditve nisem uspel med drugim gradivom najti Vaupotičeve in Zeilhoferjeve izjave, o kateri je pisal pisec članka v Delu. V PAM je v Maistrovem in prevratnem fondu na eni izmed map zapisano, da je v njej med drugim tudi Zeilhoferjevo gradivo, vendar ga v mapi ni. Mogoče je to besedilo tisto, ki ga ima danes Muzej narodne osvoboditve. Med drugim so v arhivu Muzeja narodne osvoboditve tudi Zeilhoferjevi spomini na boj za Radgono, ki pa se končajo pred dogodki v zvezi z uporom. Tako tudi to gradivo ni moglo biti vir za članek v Delu. Ali sta Vaupotičeva in Zeilhoferjeva izjava drugje? Tudi dr. Ževart¹⁰ ju ne omenja. Težko je domnevati, da bi se namenoma izognil tako pomembnima pričevanjima, če bi ju imel. Po njegovem mnenju¹¹ pa ni najbolj verjetno, da bi v takratnih razmerah Zeilhofer nastopil proti svojim vojakom z grožnjo, da bo vsak deseti ustreljen. Taka grožnja bi imela povsem nasprotni učinek v vzdušju, ko so na koroškem odseku vojaki zapirali svoje oficirje in dva celo »obsodili« na smrt.

Janko Gačnik, ki je pisal o vojaškem uporu,¹² je sprejel zapisano v Delu kot dejstvo. Dodal pa je neke vrste razbremenilno sliko o Benediktu Zeilhoferju in z izognitvijo opredelitve o zapisu v Delu tega dejansko potrdil. »Kyovsky omenja tudi nadporočnika Bena Zeilhoferja, kako se je znašel in preprečil upor v 2. bataljonu. To mu ni bilo težko. Vojaki njegove 6. čete so ga poznali iz prvih dni februarja, ko je skupaj z njimi odbil napad nemških in madžarskih sovinstov na Radgono. Pri tem je bil tudi sam ranjen. Kot uspešnega in dobrega poveljnika, ki je skrbel, da se je vojakom kar se da dobro tudi godilo, so ga vojaki vzljubili. Še zdaj, po tolikih letih, govorijo o njem z velikim spoštovanjem. Zato so v Dravogradu ravnali po njegovih navodilih in zato je tudi s svojo četo v teh odločilnih dneh reševal mejo.«

Benedikt Zeilhofer je zapisal, da se njegova stotnija ni uprla. Kot poveljnik je uspel v svoji enoti ustvariti razmere, ki so blažile vse navedene razloge za upor. Ni treba dvomiti o tem, da je v svojem idealizmu še vedno verjel, da če v vojski, ki se ji je pridružil novembra 1918. Tudi njegovo ravnanje ob vojaškem uporu nam pove enako. Čeprav so dejstva govorila drugače, je svojo

¹⁰ Milan Ževart: Vojaški upor v Mariboru julija 1919, Dialogi 1967, str. 561–570.

¹¹ Pogovor pisca z dr. Milanom Ževartom 6. IX. 1982.

¹² Janko Gačnik: Na smrt obsojeni se je oglasil, TV 15, 1966, številke od 11 do 15.

vero hotel ohraniti. Tudi svoja razočaranja je tiščal v podzavest, vendar jih je bilo sčasoma toliko, da so ga naredila za tujca v armadi, katere uniformo je nosil.

V kraljevi vojski

Vrstice o službovanju v starojugoslovanski vojski je kot v uvod mogoče najbolje začeti kar s kratkim, vendar zelo zgovornim Zeilhoferjevim opisom, ki ni brez ironije, čeprav resnična podoba službovanja častnika Zeilhoferja še zdaleč ni bila vredna smeha.

»Po končanih borbenih akcijah na južnem Štajerskem in Koroškem smo častniki zaprosili za sprejem v novo SHS vojsko in bili nato (okoli 150 nas je bilo) premeščeni v južne kraje (makedonske, arnavtske) in smo se tamkaj začeli udeleževati in spoznavati zemljo in ljudi. Opazili smo takoj, da nas je narod spoštoval, kakor smo mi spoštovali njihove šege in tudi njihove kase (žepe, denarnice). Začel sem z novopazarskim garnizonom, kjer je bil slovenski pehotni bataljon. Zaradi slabe prehrane so se nam že tedaj naši fantje spuntali, kakor je bilo to prej na koroški fronti julija leta 1919 v čisto slovenski vojski 1919—1922. Iz Novega Pazarja sem prišel isto leto v Gostivar in tamkaj sem s svojo četo moral miriti selo Zajas v kičevskem srezu. Drugič sem videl Kičevo od 28. VIII. 1933, kjer sem ostal vse do svoje premestitve v Maribor 28. IV. 1937. Otroci so mi zrasi in moral sem priti v rodne kraje, nazaj v Maribor. Ni šlo lahko. Sprva so mi določili valjevsko garnizijo, a nato sem ministra dr. Kreka preko svojega tasta vpregel v protekcijo in tako dobil svoj Maribor. Pri major-skih izpitih sem slabo odrezal, ostal še dalje kapetan, kar me ni motilo (zaradi družine...)¹³

Zeilhofer je bil kot aktivni častnik sprejet v vojsko marca 1921. Služboval je:

29. III. 1921 do 7. VIII. 1921 v Novem Pazarju kot vodnik 3. čete 15. pehotnega polka,

25. VIII. 1921 do 1. XI. 1921 na albanskem bojišču na položajih (fonetično zapisano, kot je v Zeilhoferjevih dokumentih) Briždani, Suhodol, Aras, Gličeris, Luresa že kot poveljnik čete 4. pehotnega polka Stevan Nemanja,

I. XI. 1921 do 31. V. 1922 v Gostivarju, februarja v vasi Zajas,

1. VI. 1922 do 15. IX. 1923 Karlovac,

16. IX. 1923 do 24. V. 1927 Uzička Požega,

25. V. 1927 do 21. III. 1929 poveljnik 3. čete v 45. pehotnem polku v Mariboru,

22. III. 1929 do 19. VIII. 1932 Maribor, naborni častnik,

17. XI. 1932 do 19. VIII. 1933 kot komorski oficir razporejen na dolžnost v komori pri Mariborskem vojaškem okrožju,

28. VIII. 1933 do 22. IV. 1937 Kičevo, kot adjutant mobilizacijskega častnika Kičevskega vojaškega okrožja,

23. IV. 1937 do 28. IV. 1937, na službi, razporejen v Valjevsko vojaško okrožje,

¹³ Vendar tudi Zeilhoferjevi družini niso bile prihranjene posledice bridkosti vojaške službe. Med drugim pripoveduje o tem tudi del nekega pisma iz leta 1975, ko je Benedikt Zeilhofer lažje obujal spomine: »Poročil sem se 9. maja 1926 leta, tako je tudi moja žena spoznala naše južne kraje, vključno z Albanijo. Prvi porod bi jo skoraj zatekel v albanskih planinah: Mavrovo, pa sem jo na srečo še pravočasno odpravil v Maribor. Tudi Jernej Pavlič je podobno izkusil. Njegova žena je dobila popadke in je bila z delnim porodom odpravljena v Skopje v vojaško bolnišnico. Oprosti, da omenjam ta slučaj, je pa bil tipljen za tiste čase, ko smo bili Maisirovi po sprejemu premeščeni vsi v južne kraje.«

Sin Jože pa je o svojem očetu napisal: »Ohranili smo spomin na očeta, na takšnega, kot je bil v resnici, na osebo, ki se je v življenju vedno ravnala po svojih načelih, če tudi je s tem ogrožal sebe in svoje življenje.« (Pismo dr. Jožeta Zeilhoferja piscu z dne 30. VIII. 1982)

28. IV. 1937 do 3. IV. 1941 razporejen v Mariborskem vojaškem okrožju, register,

3. IV. 1941 do 6. IV. 1941 šef cenzurnega odseka pri PTT postaji Maribor — vojni razpored,

6. IV. 1941 do 12. IV. 1941 evakuacija Celje—Novo mesto—Karlovac in vrnitev v Maribor.

Benedikt Zeilhofer je bil 31. XII. 1920 odpuščen iz armade s činom poročnika. Aktiviral se je 14. III. 1921 s činom kapetana II. stopnje. Kljub temu činu je bil razporejen samo za vodnega poveljnika.

Začetek aktivne vojaške službe Benedikta Zeilhoferja je bil podoben usodi velike večine drugih slovenskih mladih aktivnih in rezervnih častnikov, ki so se odločili za službo v skupni armadi kraljevine SHS. Nova velikosrbska vojaška organizacija je najprej temeljito pometla z njihovim slovenstvom. Iz nekdanjih slovenskih polkov so z vpoklicem regrutov iz južnih delov države nastale povsem neslovenske enote. Slovenci-rezervisti so bili odpuščeni domov, Slovenci-častniki pa ob aktiviranju odposlani na jug države. Po enem izmed Zeilhoferjevih zapisov je bilo po sprejemu v aktivno vojaško službo leta 1921 poslanih (kot piše Zeilhofer) v »makedonske in arnavtske« kraje, »vsi južno od Niša«, okoli 150 slovenskih častnikov. Gre seveda samo za njegovo osebno oceno, ki pa je najverjetneje precej blizu resnici. Drugačnih podatkov o pošiljanju Slovencev iz Slovenije tudi nimamo. Če obravnavamo Zeilhoferjevo oceno vsaj kot približno točno, nas mora osupniti. Najprej nam pove, da se je razmeroma veliko mladih slovenskih častnikov odločilo za aktivno vojaško službo v novi državi, čeprav so lahko sami že spoznali njeno velikosrbsko naravo. Ob tem upoštevajmo, da so ti slovenski oficirji dobili svojo vojaško izobrazbo v avstro-ogrskih kadetnicah ali v šolah za rezervne oficirje te stare armade. Z aktiviranjem v novi vojski SHS kraljevine so se odločili za povsem novo pot, ki jo

Kapetan kraljeve vojske Benedikt Zeilhofer je drugi z leve v prvi vrsti. Na prsih ima red belega orla z mečl, enako kot podpolkovnik ob njem

je večina skoraj gotovo začela — če že ne vsi — v slovenski vojski SHS 1918—1919. Njihova pot na jug je bila samo del procesa razslovenjanja slovenskih vojaških enot, po drugi strani pa očitno tudi spretna vojaška poteza beograjske vlade. Na Kosovu je bil na primer poseben položaj, ki ni imel z jugoslovanstvom nobene zveze in je bil zgolj nasledstvo srbske okupacije teh krajev leta 1912 in velikosrbske politike do Albanije. Zdaj je beograjska vlada poslala v te kraje tudi slovenske vojake in častnike, ki so jim bile tamkajšnje politične razmere povsem tuje. Slovensko časopisje je zapisovalo besede slovenskih buržoaznih politikov, ki so govorili, kako je treba domovino braniti povsod, tudi na alban-skem bojišču. Spet so — enako kot v bivši Avstroogrski — istovetili domovino z državo. Kot v stari državi ni mogla biti slovenska domovina v Galiciji, Bukovini, v Tirolih, na Madžarskem in povsod drugod po Avstroogrski, tudi ni mogla postati čez noč slovenska domovina Kosovo, Makedonija in podobno. Velika večina Slovencev po vključitvi v kraljevino SHS ni razumela dobesedno nič srbsčine, kje neki, da bi se lahko sporazumevala z Albanci.

Vod je imel običajno dva ali pa tudi enega samega vodnega častnika. Ob najbolj verjetni domnevi, da je imel enega samega, so bili v četi s štirimi vodi štirje častniki po vodih in četni poveljnik, torej skupno pet častnikov. Bataljon je imel štiri čete, torej približno s poveljnikom in še katerim častnikom okoli 25 oficirjev. V polku s tremi bataljoni, oddelkom strojnic in z vsem drugim ni bilo več kot 100 častnikov. Za primerjavo lahko navedemo, da je imel januarja 1921 45. pehotni polk v Mariboru 32 oficirjev. Tako nam navedena računica in primerjava povesta, da je bilo v makedonskih, albanskih in črnogorskih delih države slovenskih častnikov v aktivni službi več kot za en polk, ki bi imel v celoti samo slovenske oficirje. Ob tem upoštevajmo, da so to bili samo častniki do čina kapetana, torej je bil velik del četnih in vodnih oficirjev na prej omenjenem območju Slovencev. Čeprav je znova treba poudariti, da ne gre za arhivske dokumentirane vire, ki bi lahko edini dali pravo sliko o uporabljanju Slovencev kot vojakov in častnikov na jugu države, je znano, da so bili leta 1921 vpoklicani za službovanje tam doli tudi rezervni častniki (Planinski vestnik je celo v nadaljevanjih opisal vtise enega izmed teh slovenskih častnikov-rezervistov iz albanskih krajev). Tako je bila številka slovenskih oficirjev na alban-skem, črnogorskem in makedonskem območju še višja.

Komu in kakšnim ciljem so služili, v okviru teh vrstic ni potrebno posebej razlagati, zlasti ne, če poznamo knjigo Dimitrija Tucovića *Srbija i Arbanija*. Očitno pa si naši slovenski oficirji niso ne takrat in tudi ne po vrnitvi iz tistih krajev belili glave o svojem početju in službi. Tudi niti iz enega zapiska Benedikta Zeilhoferja ni mogoče razbrati, da bi se enkrat samkrat vprašal, kje je ostala njegova slovenska vojska iz let 1918—19 in v imenu kakšne politike se vojskuje z Albanci, črnogorskimi federalisti in makedonskimi komiti. Očitno je sam — in vsa njegova generacija — sprejel vlogo »nepolitičnega« aktivnega častnika, ki opravlja samo svojo službo. Če je bilo res tako, je toliko bolj zanimivo vprašanje prehoda, ki je naredil tovrstne poklicne vojake iz nekdanjih upornikov, ki so se postavili po robu sami veliki Avstroogrski in nemštvu. Ali je bila to ideja jugoslovanstva, ki je najprej iz ljudi delala junake in potem v novih razmerah iz istih ljudi orodja politike, ki je imela jugoslovansko samo se ime? Po zapisnikih enega samega izmed teh oficirjev je pretežno soditi.

Po enem izmed Zeilhoferjevih zapisov pa je mogoče sklepati o njegovem odnosu do Albancev. Ta še zdaleč ni bil sovražen, čeprav se je z njimi bojeval. O času vojskovanja v »arnavtskih« krajih piše, da je »spoznaval zemljo in ljudi. Opazil sem takoj, da nas je narod spoštoval, kakor smo mi cenili njegove šege.« V nekem drugem pismu piše, da je imel med službovanjem »možnost spoznati

»Koraj vzh Balkan od Save do Ohridskega jezera in glavnega mesta Albanije Elbasana. Zanimivo je, da je čase svojega bivanja v Makedoniji in med Albanci primerjal z dogodivščinami in opisi Karla Maya. Zato nas ne sme začuditi ocena, ki jo je zapisal leta 1972 v svojem pismu duhovniku, ki ga je v tamkajšnjih krajih spoznal v dvajsetih letih. »Vaše delo in naš vojaški posel sta imela zares nekaj skupnega: kulturna in misijonsko (poslanstvo, dodal pisec).« V istem pismu je napisal še naslednje: »Tudi moje službovanje v kičevski garniziji in prehodno 1922 leto v borbenih akcijah ob sedanji albanski meji in ob reki Drim tja do Laurese v Albaniji, mi je ostalo v spominu. Odkrita rečena, ti naši spomini so razumljivi samo tistim, ki so enako doživljali v časih svojega službovanja v južnih krajih. Pisec Karl May je svoje doživljanje v svojem romanu *„In die Schluchten des Balkans“* opisal tako, kakor smo ga doživljali mi, vojaki.«

Ob tem lahko iz njegovega pisanja zremo, da tam doli ni bil sam, saj je bil v Navem Pazarju slovenski pehotni bataljon. Zlasti zanimivo je zvedeti o njegovem postatu leta 1921. Po Zeilhoferjevi oceni se je bataljon uprl zaradi slabe prehrane. Ker je ocena enako poenostavljena kot v primeru upora leta 1919, ostane vprašanje, ali so se slovenski vojaki v daljнем Navem Pazarju uprli samo zaradi hrane. Upor pa je kot samo dejstvo zanimiv, ker nam pove, da je bila v starojugoslovanskem obdobju več vojaških uporov, kot pa jih poznamo. Navopazarski slovenski bataljon je bil v sestavi 15. pehotnega polka.

Pu Zeilhoferjevih zapiskih je imela navopazarska garnizija, ki je imela en bataljon, nalogo »onemogočiti albanske komite, preprečevati njihove napade in okrepi žandarmerijske postaje«. Žal Benedikt Zeilhofer ni ničesar napisal o koncu (ali zadušitvi?) upora in ne o posledicah. O bivanju v Navem Pazarju pa je še zapisal: »Spoznal sem slavnega četniškega vojvodo Kasta Pečanca, ki je krotil albanska naselja na jugoslovanskem območju in čuval pravoslavna naselja. Novi Pazar je bil pod stalnim pritiskom albanskih komitov. Črnogorski komiti, to je pripadniki bivšega režima, so dolga leta strahovali po Črni gori.«

Leta 1921 je bil 25. avgusta kapetan II. stopnje Benedikt Zeilhofer premeščen z dolžnosti vodnega poveljnika v 15. pehotnem polku na novo dolžnost poveljnika 7. čete v 4. pehotnem polku. Ta čas imenuje »na albanski fronti od 25. VIII. 1921 do 1. XII. 1921«. Vojaki njegove čete so bili prej na demarkacijski črti na Sušaku, brez zaposlitve in zato spočiti. »Spočita vojska je poglala Albance do Drima.« V začetku akcij je bil Zeilhofer na položajih Piškopeja, Briždani, Sihadol, Aras in po prehodu reke Drim na planinah Gličeriš Mali, Veliki Kadčeret in ob reki Laurese. Spet Zeilhoferjev opis: »Stanje na fronti: nabeni komunikacij, prehrana iz zaledja, kamora stalna v nevarnosti, napadana od prebivalcev. Konec leta 1921 se je vojska premaknila na demarkacijsko črto po pariški zahtevi.«

Po koncu albanske operacije je bil II. bataljon 4. pehotnega polka, kjer je bil Zeilhofer poveljnik 7. čete, premeščen 1. XII. 1921 v Gostivar. Tam je ostal do 31. maja 1922. Služba v Gostivarju je Benedikt Zeilhofer sam opisal: »Vojaška služba v Gostivarju, Makedonija: kot poveljnik 7. čete II. bataljona dobil nalogo, da zasedem in umirim selo Zajas na kičevskem območju. Sodelovalo je v albanskih komitskih odredih in zažgalo pravoslavna naselja na planini Bištra — Taš Marumište — a vodja albanskih komitov je bil iz sela Zajas.« Razen tega pa še: »Garnizijska služba v Gostivaru, čuvanje železniških in ostalih državnih objektov in vojaškega materiala ležečega prosto na terenu. Služba je zahtevala od posameznikov veliko samostojnosti in je zajemala zgornje var-darsko rečno območje do planine Bištra, Mavrova in Porečja.« Iz opisa službovanja v Gostivarju je nedvomno največje pozornosti vredna omemba vasi Zajas. Zeilhofer je bil poslan, da »pomiri« to albansko vas. O tovrstnih nalogah vemo

dovolj iz raznih opisov kolonialnih in okupatorskih »pomiranj« vasi po Indiji, Afriki in tudi pri nas in sploh povsod, kjer so tuji gospodarji poslali vojsko proti upornemu domačemu prebivalstvu. O tovrstnih akcijah proti Albancem je kot o sramoti srbske vojske že pisal Dimitrije Tucović. Preostane nam samo, da ugibamo, kako je četa Benedikta Zeilhoferja »pomirila« uporno albansko vas. Vse, kar je mogoče najti v zapiskih, je to, da je bil Zeilhofer s svojimi vojaki v vasi Zajas mesec dni in to februarja 1922. Z vero v Benedikta Zeilhoferja kot človeka in slovenskega vojaka je mogoče upati, da pomirjanje pod njegovim vodstvom ni pomenilo obračuna s prebivalstvom, požiganja in smrti žena in otrok v plamenih.

Med kasnejšim službovanjem Benedikta Zeilhoferja je še nekaj zanimivih drobovcev. Med raznimi zapiski o vojaškem službovanju je opis, ki ni datumsko opredeljen, verjetno pa se nanaša na čas službovanja v Gostivarju. »Dabar—Mavrovo—Gostivar — vojaške osebe večkrat napadene iz zasede, slečene, denar odvzet. Boka Kotorska—Cetinje— (nečitljiva beseda) štab zadržan in opljačkan.«

Od 1. junija 1922 do 15. septembra 1923 je bil Zeilhofer še vedno poveljnik 7. čete II. bataljona 4. pehotnega polka. Enota je bila v Karlovcu. Zanimivo je v zapiskih opaziti, da je bil 4. pehotni polk očitno zelo zanesljiva režimska enota. Ob Radičevi aferi, kot jo v svojih zapiskih imenuje Zeilhofer, je bil bataljon poslan v Zagreb za »asistenco in garnizonsko službo«.

Kaj nam pove podoba o službovanju poročnika, kapetana II. stopnje in kapetana I. stopnje Benedikta Zeilhoferja?

Začetek je bil zelo obetaven, saj je bil eden izmed tistih slovenskih častnikov, ki so se že prve dni pridružili generalu Maistru in s tem vojski države SHS. O zaupanju v njegove poveljniške sposobnosti govori samostojna naloga, ki mu je bila poverjena z napotitvijo v Radgono. Maistrovo zaupanje je popolnoma upravičil in kot samostojni poveljnik ubrauil Radgono. Tudi po tej akciji so mu bile zaupane samostojne poveljniške dolžnosti, primerne činu. Vojne izkušnje, rana in visoko odlikovanje iz tega obdobja vsekakor napovedujejo lepo nadaljnjo vojaško kariero.

Odpust iz vojske ob koncu leta 1920 je naredil konec prvemu obdobju vojaške službe v novi državi. Ponoven sprejem v vojsko je bil dobesedno nov začetek. V novi vojaški enoti daleč od domovine je bil Zeilhofer znova postavljen samo za vodnega poveljnika, torej na dolžnost, ki je ni opravljal (razen kratek čas v slovenski vojski) že od leta 1917. Očitno se je tudi na tej novi dolžnosti dobro odreza, saj je čez tri mesece znova poveljeval četi. Na tej dolžnosti četnega poveljnika pa se je njegova vojaška kariera tudi končala. V ta čas sodijo njegovi neopravljeni majorski izpiti in tako pomeni leto 1929 pravi konec vojaške kariere kapetana I. stopnje Benedikta Zeilhoferja. Razporeditev v razne službe je bila samo umetno podaljševanje stanja, ki ga je povzročila neuspešnost na majorskem izpitu. Razporeditev na dolžnost oficirja v komori pa je bila za frontnega oficirja z dolgoletno službo ponižanje.

Tako bi se dalo sklepati, da je neuspešnost na majorskem izpitu uničila v začetku tako obetavno vojaško pot. Ali res? Brez dvoma je nepoloženi majorski izpit pomenil dejstvo, ki je bilo povsem sprejemljivo kot razlaga za neuspelo kariero. Druga stvar pa je, ali je bil majorski izpit res tisto najbolj bistveno, ali pa ni bil tudi ta izpit samo del odnosa kraljeve vojske do častnika — Slovenca Benedikta Zeilhoferja?

Zeilhoferjevi neuspehi na majorskem izpitu so bili javno znani. Kapetan Zeilhofer je imel v Mariboru in med Maistrovimi borci veliko znancev, poznana pa ga je naredilo tudi odlikovanje beli orel z meči. Ob tem je vzel za ženo

hčerko znanega mariborskega politika SLS odvetnika Josipa Jeskovarja in tako njegovi neuspehi na majorskem izpitu še zdaleč niso mogli ostati skriti kot Zeilhoferjeva osebna zadeva. Po besedah Cirila Skvarčca, Zeilhoferjevega sobojnika iz bojev za severna meja, so bili Zeilhoferjevi padci na majorskem izpitu samo posledica odnosa vojske do tega častnika. V tem odnosu je bilo nekoliko odpora, ki je v armadi vladal do vseh »crno-žutih«¹ oficirjev, in velika mera odnosa do Zeilhoferja kot zeta vidnega politika SLS. Zeilhofer je imel nesporne poveljniške lastnosti in sposobnosti. Zaradi njegovega lepega odnosa in skrbi zanj, so ga imeli radi tudi vojaki, tako je treba — kot meni Skvarčca — iskati prave vzroke za polum Zeilhoferjeve vojaške kariere samo v odnosu vojske do njega. Majurski izpit je bila samo ena izmed avir, ki jih je kraljeva vojska postavila slovenskemu častniku. Razen tega pa so bile še druge metode, ki pa niso v tolikšni meri segle do javnosti. Obudimo spomin na eno izmed teh oblik kuja vojske s svojim oficirjem.

Med Zeilhoferjevimi papirji se je ohranil prepis dokumenta, ki ga je sam pisec očitno naslovil na vojnega ministra ali na katera izmed višjih poveljstev. Besedilo namreč nima glave z naslovljencem. Dokument je bil vložen leta 1933. V slovenskem prevodu se glasi tako:

»V svojih izjavah ob spraševanju 13. junija tega leta in 26. junija tega leta, ki sem jih dal najprej v poveljstvu mesta Beograda in v poveljstvu Mariborskega vojaškega okrožja ob začetku pripravljalnega kazenskega postopka za dejanja iz člena 1. paragrafa 401 Kazenskega zakonika, sem dal vse podatke in okoliščine, ki govorijo o odnosu med menoj in podpolkovnikom Mičičem. Da bi bilo vse povedano še bolj razumljivo, prosim, da sprejmete še naslednjo izjavo:

Tu prej navedenem paragrafu iz kazenskega zakonika me bremeni obtožba za dejanje, ki ne obstaja niti ni z ničemer dokazano. Vseeno pa sem obtožen, da sem kot državni uslužbenec brez dovoljenja pristojnih oblasti povedal podpolkovniku Mičiču skrivnost, ki sem jo zvedel v službi, in to, da ima mariborsko vojaško okrožje samo 150 do 200 000 obveznikov.

V mariborskem vojaškem okrožju sem bil od začetka službovanja leta 1929 do 1932 zaposlen pri nabornih dolžnostih. Potem sem dobil dolžnost oficirja komore in sem jo opravljal vse do premestitve iz Maribora. Tako nisem nikoli delal na obvezniških dolžnostih. O tem lahko izprašate poveljnika vojaškega okrožja. Naborni oddelek nima nobene zveze z obvezniki, iz podatkov o nabornih pa ni mogoče dabit niti približne slike o obveznikih v vojaškem okrožju. Ker nisem bil zaposlen v oddelkih, kjer obravnavajo obveznike, tudi nisem mogel službeno zvedeti števila obveznikov mariborskega vojaškega okrožja. Moj odgovor, da ima mariborska vojaška okrožje od 150 do 200 000 obveznikov, se torej ne nanaša na to, kar sem zvedel ali kar bi lahko zvedel med svojo službo. Moj odgovor pa je tudi tak, da je na prvi pogled vsakomur jasno, da ne ustreza resničnosti, kje neki službenim podatkom. Prosim, da pogledate številke o številčnem stanju prebivalcev mariborskega vojaškega okrožja in te številke primerjate z mojo oceno pa boste takoj spoznali, da je tako.

Razgovor, ki sem ga imel s podpolkovnikom, je bil mimogrede ob koncu urjenja in med potjo na kosilo ali večerjo. Pogovor je bil dolg samo nekaj minut in upoštevajmo, da sem se pogovarjal z aktivnim podpolkovnikom, ki je bil poveljnik bataljona v 45. pehotnem polku in ki je pozimi noštetokrat prišel službeno na vojaško okrožje. Tako nisem mogel niti pomisliti, da mi je podpolkovnik Mičič postavil vprašanje s posebnimi nameni, zato vprašanju tudi nisem vzel resno in zato je bil moj odgovor neresen in brez zveze z resničnostjo, dan samo zato, da na vprašanje odgovorim.

Odgovor na vprašanje, ki mi ga je postavil podpolkovnik Mičič, sploh ne more biti predmet službene skrivnosti. Svetovna vojna je pokazala kolikšen odstotek celotnega prebivalstva je sposoben za vojno in o tem lahko beremo v taktiki in v strategiji in v razpravah o svetovni vojni v posameznih državah. Tako bi lahko podpolkovnik Mičič kot vsakdo drug, ki ga to zanima, zbral podatke o prebivalcih mariborskega okrožja, ki niso nobena skrivnost, ker je popis in preštevanje ljudi vsakih deset let in so podatki objavljeni v časopisih. Od takega objavljenega števila je potrebno odvzeti najmanj 10 % in največ 15 % in dobimo število obveznikov z veliko večjo natančnostjo, kot je bila v mojem odgovoru. Če upoštevamo vse to, lahko vidimo, da je bilo število v mojem odgovoru blizu celotnemu številu vseh prebivalcev mariborskega vojaškega okrožja, torej ne more biti v nikakršni zvezi s tem, kar bi lahko zvedel v službi.

Prosim, da ovržete sum kakršnegakoli nepravilnega postopanja in da me prenehate bremeniti zaradi krivde po 1. členu paragrafa 401 KZ, obenem pa da dobim tudi potrebno zadoščenje. Že pred mojim odhodom na izpraševanje v poveljstvo mesta Beograda se je razvedelo med prebivalstvom Maribora in okolice, da me bremenite v zvezi s podpolkovnikom Mičičem, in sem zato izgubil precej ugleda, ki ga moram varovati, ne samo zaradi sebe, pač pa tudi zaradi svojih sorodnikov, ki me poznajo kot moža na mestu in patriota, ki je za rešitev svoje domovine prelival kri in bil zaslužen za stabilizacijo bojišča na bivšem štajerskem bojišču leta 1919. O tem se lahko prepričate v službenih podatkih in potem izvedete potrebno rehabilitacijo, ki mi pripada po zakonu in moralno.

Razen tega me bremeni, da sem ob tej priložnosti podpolkovniku Mičiču dejal, da je Slovenska ljudska stranka dobro organizirana, ko me je vprašal, če vem za preganjanje klerikalcev.

Tega nisem dejal v obliki trditve, temveč je to bil moj odgovor na sarkastično vprašanje podpolkovnika Mičiča, če sem slišal, kako preganjajo klerikalce.

V tem vprašanju sem začutil, da ima podpolkovnik Mičič namen ironizirati me zaradi mojih sorodstvenih vezi z bivšim oblastnim predsednikom Mariborske oblasti. Da bi odvrnil ostrino, ki sem jo videl v tem vprašanju, sem dal tak odgovor.

S tem nisem želel reči, da poznam ustroj bivše Slovenske ljudske stranke, tudi ne tega, da simpatiziram s to stranko. Moj edini cilj je bil ta, da dam take vrste odgovor, da se mi o tej temi ne bo treba več pogovarjati.

Pri tem odgovoru sem moral vseeno upoštevati čin podpolkovnika Mičiča, ker bi mu drugače odgovoril. Lahko samo rečem, da nisem bil nikoli povezan z bivšo Slovensko ljudsko stranko in nisem niti takrat, ko je bil vodja stranke ministrski predsednik, obiskoval strankinih zabav ali plesov. Poznal sem eno samo načelo in po njem sem se ravnal: sem oficir in kot tak nimam prostora v politični stranki pa se naj imenuje kakorkoli.

Podpiral sem razne narodne ustanove, ko sem bil v garniziji v Požegi, sem že bil član Sokola, vsako vmešavanje v politiko pa mi je bilo tuje vse do danes. Tako sem razumel svoje oficirsko poslanstvo in tako sem se tudi ravnal.

Z mojo premestitvijo iz Maribora v kičevsko vojaško okrožje je brez dvoma potrjen sum med prebivalci Maribora in okolice, da so proti meni res razlogi, zaradi katerih sem napoten na eno izmed najbolj južnih točk naše države, posebej še zato, ker je znano, da sem deloma svoj rok v južnih krajih že odslužil. Upoštevajte moje družinsko stanje. Imam majhne otroke od treh do šest let, tri otroke, ki jim bo sprememba klime, stanovanja in hrane škodljivo vplivala na zdravje in telesni razvoj. Zato prosim, da mi premestitev spremenite in mi odredite garnizijo, kjer bom lahko zdravil svoje bolne bronhije in ušesa, svo-

jega šestletnega otroka pa bom lahko dal zdraviti, ker ima hudo bolani nogi in je zdravljenje povezano z zdravnikom specialistom v Gradcu, ki otroka zdravi že od leta 1928. Sedanja razdalja mi zelo povečuje izdatke za zdravljenje otroka in mi zdravljenje celo onemogoča.»

Ta dokument iz Zeilhoferjeve zapuščine ne potrebuje nobene razlage. Žal ni med drugimi papirji nobenega, ki bi povedal karkoli o razpletu postopka, ki ga je vojska začela proti Benediktu Zeilhoferju. Vendar pa je težko verjeti, da bi lahko na puščagi tako skonstruiranih obtožb prišlo do kazenskega postopka. Če bi bila v tem postopku izdaja službenih skrivnosti dokazana in tako ovrednotena, bi Benedikt Zeilhofer gotovo moral iz vojske. Tako lahko sklepamo, da je postopek ostal samo v vojaških službenih okvirih, kljub temu pa je že komisijsko izpraševanje pomenilo določen madež na oficirski karieri. Primerjajoč navedeno Zeilhoferjevo pismo z datumi njegovih vojaških premestitev, je ugotovljeno, da maležni takoj potrjeno. V naborni službi Mariborskega vojaškega okrožja je ostal do 19. VIII. 1932. Do nove razporeditve v komoro je prišlo šele čez dva meseca 17. XI. 1932. Ta čas brez dolžnosti je lahko bil samo posledica omenjenega postopka. Čeprav se je — kot sklepamo — končal brez sodnega obravnavanja in je tako Benedikt Zeilhofer ostal nekriv, je vendarle prišlo do premestitve v Kičevo, ki je bila — kot je zapisal sam Benedikt Zeilhofer — potrditev suma. V Kičevu je moral ostati štiri leta in v Maribor se je vrnil spet leta 1937.

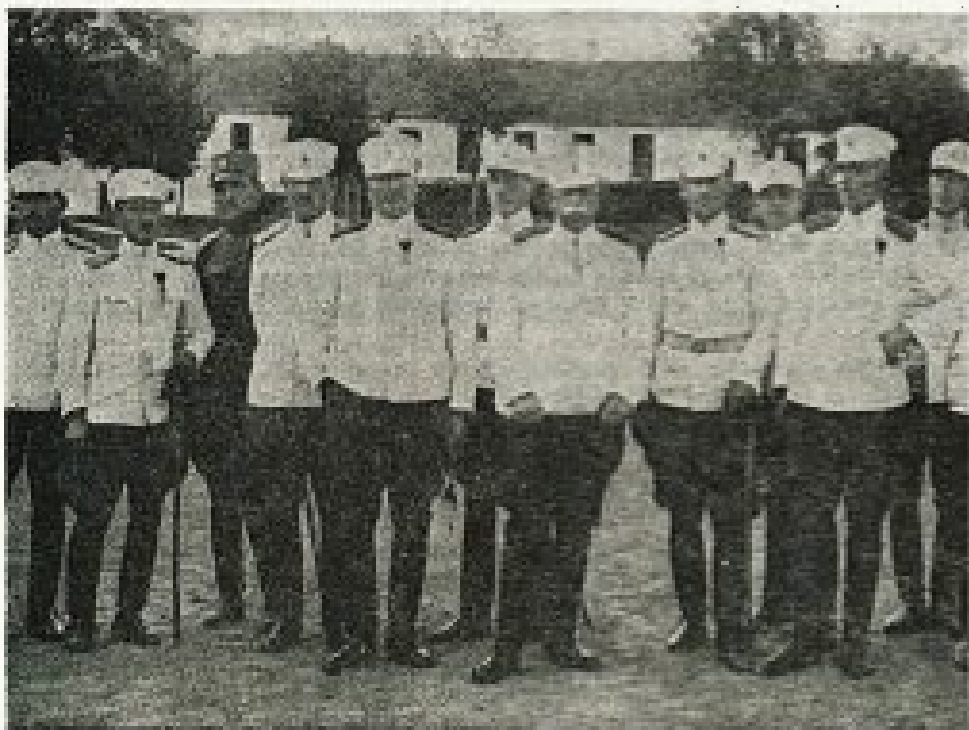
Ceprav je opisani primer »izdajanja službenih skrivnosti«¹ dovolj zgovoren, je potrebno dodati nekaj stavkov tudi o Zeilhoferjevih majorskih izpitih. Majorski izpit namreč ni bil prva preizkušnja strokovne usposobljenosti mladega slovenskega častnika. Pred neuspešnimi poskusi na majorskem izpitu je 27. marca 1923 uspešno opravil izpit za čin kapetana. S kakšno negotovostjo je Benedikt Zeilhofer pričakoval majorsko preizkušnjo, je mogoče sklepati tudi iz pisma, ki mu ga je pred izpitom leta 1926 pisal tast Josip Leskovar iz Maribora. V zvezi z izpitom piše naslednje: »Ker poznam tvoje znanje, ki si si ga nabral tekom časa, tvojo marljivost in vestnost, bi ti že lahko vnaprej čestital, ako bi bil uspeh odvisen samo od tega — vendar upam, da bode tudi sicer šlo. Prosim te, piši mi takoj, kateri so člani komisije, osobito, kdo je predsednik. Ako ti to ni znano, potem poizveduj in mi piši čim prej. Ako je izpit srečno prestan, potem je, upam, tudi vprašanje premestitve rešeno.« Izkušeni politik dr. Leskovar se je upravičeno bal, da znanje ne bo najpomembnejše na izpitu. Značilno za tedanja »pravila«² igre pa je njegovo zanimanje za ime predsednika izpitne komisije.

Benedikt Zeilhofer je bil na majorskem izpitu prvič 24. septembra 1926. Drugič je bil neuspešen 28. oktobra 1927 in tretjič, spet neuspešen, 31. oktobra 1928. Tako je bila njegova kariera dejansko zapečatená. Čez leto dni je s službe v enoti prešel na dolžnost nabornega oficirja. Ta seveda ni mogla dajati nobenih upov na morebitna napredovanja, piko na i pa je dodal postopek zaradi »izdaje službene skrivnosti«³ leta 1932. Preostala leta v uniformi so dejansko pomenila samo čakanje na pokoj.

Ob neuspešnih majorskih izpitih se moramo vprašati, v kolikšni meri so samo del kariere Benedikta Zeilhoferja ali pa sploh podoba takratnega položaja slovenskih častnikov v aktivni službi. Če so kje arhivi, ki bi nam lahko odgovorili na ta vprašanje, so v Beogradu, in če so, so podatki skriti med množico drugih števil. Verjetno bi jih bilo zelo težko strniti v dovolj jasno sliko. Drži pa, da vsem slovenskim častnikom starojugoslovanska armada ni bila tako marljivovska. Mnogi so prav lepo napredovali in nekateri tudi do generalskih činov. Kaj je torej odločalo o njihovi karieri? Na tako postavljeno vprašanje

ne bi mogli dati odgovora nobeni še tako bogati arhivi. Za podobo o karieri vsakega posameznika, pa naj gre za redke slovenske generale ali celo za samega Lava Rupnika, se je skrivalo tisoče malenkosti v vsakdanji službi, ki so jih delale primerne za napredovanja. V narodno in razredno tlačeni monarhiji ni mogel računati na kariero Slovenec, ki se ne bi dovolj vidno trudil s svojim »jugoslovanstvom«. To je imelo jezikovno in versko vzporednico. Jugoslovanstvo je bilo v vsakdanjem življenju namreč poistoveteno s srbstvom, kot je bila vojska nove države samo nadaljevanje stare srbske armade. Zakaj za Rupnika in še marsikoga ni bilo ovir na poti do visokih činov? Napredovali so brez ran in odlikovanj iz časa bojev za Jugoslavijo. Torej so morali imeti druge lastnosti, ki so bile potrebne beograjski monarhiji.

Ali pa je treba kriviti samo novo velikosrbsko državo za jeguljstvo slovenskih oficirjev v njeni vojski? Ob skopi sliki o karierah nekaterih častnikov je odgovor ne. Poudarjam, ne gre za oceno, ki bi nastala na podlagi natančnega števila vseh slovenskih častnikov v starojugoslovanski vojski in vsega, kar je bilo povezano z njimi, toda primeri povedo, da so najlepše kariere opravili Slovenci, ki so se za aktivno vojaško službo odločili že v avstroogrski armadi.¹⁴ Tudi ta seveda še zdaleč ni bila naklonjena ničemur, kar bi aktivne častnike povezovalo z njihovim narodom ali celo z buržoazni državi nasprotnim delavskim razredom. Zato je značilno, da je bila večina častnikov — večina in ne vsi — ki so se v prvih dneh pridružili Maistru, iz vrst rezervnih oficirjev. Mnogo aktivnih častnikov Slovencev je počakalo in se pridružilo, ko je bil položaj že bolj jasen ali šele takrat, ko so bili že mobilizirani. Ko so spoznali, da tudi nova

Crna ovesa med belimi — simbolično zgovorna slika kapetana starojugoslovanske vojske Benedikta Zellhoferja v krogu drugih oficirjev. Razen njega imajo vsi bele poletne bluze

država ne terjala samo poguma, idealizma in ran z bojišča, pač pa tudi spretnost prilagajanja, poenostavitev in z zaničevanjem možnosti uporabe materinega jezika in s tem naroda celo sama spodbujala neznajčajnost (enako kot avstrijska vojska, prva, v kateri so morali službovati), so sklenili nadaljevati že v stari vojski začeto poklicno vojaško pot. Benedikt Zeilhofer je bil učitelj za tako pregretenje presamosvoj, tudi rana in beli orel z meči sta mu dajala moč za značajnost in osebnost. Tak kraljevi armadi in vladajoči večini velikosrbsko mislečih oficirjev ni bil potreben. Kljub družinski zvezi s tastom, politikom SLS dr. Leskovarjem, ni bil Benedikt Zeilhofer nikoli klerikalec, čeprav je ostal katolik. Sokolski organizaciji se je pridružil že dokumentirano v Užški Požegi, torej veliko prej, kot pa je po uvedbi diktature tudi sokolstvo postalo skraj prisilna organizacija kraljevskega režima. Če bi bil Benedikt Zeilhofer kakorkoli opredeljen s politiko klerikalcev, tega seveda ne bi storil.

Kako krivična so ostala zapisana v Zeilhoferjevem spominu leta v staro-jugoslovanski vojski, je mogoče razbrati tudi iz nekega pisma, ki ga je napisal leta 1972. O svoji neuspeli vojaški karieri je napisal naslednje: »V stari, prvi Jugoslaviji, sem končal vojaško kariero s kapetanskim činom. Bil sem sicer dvakrat na majorskem izpitu, ali vselej baje z nedovoljnim uspehom. Bili smo iz generacije, ki je bila pri Srbih slabo zapisana. Tudi ni mogel vsak postati beograjski zet in temu primerno. Govoril sem ob priložnosti po izpitu s samim Petrom Živkovičem o moji usodi. Zakaj mi nisem javil in tako dalje...«

»Vojaška afera 1932« — tako je dal Benedikt Zeilhofer naslov spisu, v katerem je imel namen opisati svoje spomine na oficirsko zaroto leta 1932 v Mariboru. Spomine je začel pisati, žal pa je med njegovo zapuščino ostala samo prva stran. Mogoče je tudi, da naslednjih niti ni napisal. Najverjetneje se je obujanja spominov lotil leta 1972, ko je France Filipič objavil v Večeru tri nadaljevanja ob 40. letnici oficirske zarote v Mariboru pod skupnim naslovom »Noč od 16. na 17. april 1932«. ¹⁵ Iz zapisanega je mogoče sklepati, da je Zeilhofer hotel svoje prispevati k podobi o teh dogodkih, vendar su bili časi že preveč oddaljeni, razen tega pa leta 1932 tudi ni bil v polku. Služboval je kot naborni častnik. Po 40 letih je segel po peresu in zapisal zgolj svoj osebni vtis in ga navajamo samo kot osebni vtis, komentar pa naj bo tisto, kar je o dogodkih v Mariboru 1932 že dalo zgodovinskoje.

¹⁵ Leta 1928 je Jernejka zapisal, da so se slovenski vojski najprej pridružili aktivni častniki. Enako očno je zapisal tudi Jože Ude, zato je toliko bolj zanimivo, da je po številkah o aktivnih in rezervnih častnikih mogoče dobili drugačno sliko. Imamo natančne podatke za Mariborski pešpolk, ki je začel nastajati 1. novembra 1918. V Podkrajinskem arhivu Maribor je v Maistrovi zapuščini shranjen spisak častnikov, ki so se Maistru pridružili že prvi dan. Dalo bi se ugotoviti, kateri izmed teh so bili aktivni in kateri rezervisti, vendar to ni potrebno. Prvi dnevi nove vojske ne moremo dati objektivne slike o odnosih aktivnih in rezervnih častnikov do nove vojske in s tem, nove države, saj so bili mnogi še na hujših ali zadržani na prvi domov iz drugačnih razlogov. Zato je bolj realna ocena, do katere pridele pri pregledu spiska častnikov z dne 21. novembra 1918. V Mariborskem pešpolku je bilo skupno 60 častnikov s činom od podporočnika do podpolkovnika. Pri treh oficirjih ni bilo mogoče ugotoviti njihovega statusa, kljub temu pa imajo rezervni častniki veliko večino. Aktivnih je samo 17 oficirjev in 5 kapetanov. Enočnikov je bil poveljnik polka — podpolkovnik, aktivni so bili trije majorji in 5 kapetanov. Enočnikov je bil 2 podporočnika. Rezervni pa 1 kapetan, 18 enočnikov in 21 podporočnikov. Polk je imel 12 čet in rezervni častniki so poveljevali kar desetim. Aktivna oficirja sta poveljevala obema belim inpodrinim bataljonom. Stal je bil sestavljen iz aktivnih častnikov, le oba intendantia in polkovni zdravnik su bili rezervisti. Če k tej podobi dodamo še število višjih podčastnikov (namastnikov, vodnikov in stalnih namastnikov) in praporščakov, vidimo, da so imeli med aktivni večino aktivni, pravzaprav je o natančnih številih težko govoriti, ker za nekatere ni bilo mogoče ugotoviti statusa. Vseh višjih podčastnikov je bilo 24. Za sedem in podčastkov n statusu, 13 pa bilo aktivnih in 6 rezervnih. Izmed sedmih praporščakov ni podčastkov n enemu, vseh preostalih šest pa su bili rezervistov.

Za ilustracijo lahko navajamo, da se podoba ni spremenila tudi čez več kot pol leta. Druga julija 1919 su imeli rezervni častniki v Mariborskem pešpolku še vedno veliko večino. V skupnem številu su všteti tudi praporščaki, ni pa narednikov. Vseh častnikov je bilo 79. Med njimi je bilo 37 rezervnih in samo 22 aktivnih oficirjev. Aktivni so bili podpolkovnik, vsi trije majorji in vseh 9 kapetanov. V polku pa je bilo 22 rezervnih poročnikov in 28 rezervnih podporočnikov. Med šestimi praporščaki je bil sam eden aktivni.

¹⁶ France Filipič: Noč od 16. na 17. april 1932. Večer, 17., 18. in 19. aprila 1972.

»Mariborska afeta 1932. Uvod. Iz Užiške Požege sem bil premeščen leta 1927 v Maribor v 45. pehotni polk in iz polka leta 1929 na Mariborsko vojaško okrožje. V časih mariborske afere 1932 nisem imel s 45. pehotnim polkom nikakršne zveze, opravljal sem regrutacijske posle na vojaškem okrožju in vsakih štirinajst dni dežurstvo v meljski kasarni. O mariborski aferi sem zvedel šele od pukovskega islednika tov. Pivac Milana, ki je bil dodeljen isledništvu divizije iz armije. Tov. islednik Pivac Milan je stanoval v moji hiši Trubarjeva ul. 7, kjer sem tudi jaz stanoval. Tov. Pivac se sploh ni dalje izrazil o poteku afere. Tudi tov. Černezelj je molčala napram meni. Znano mi je bilo to, da so častniki strumičkov bataljona ponoči in (ena nečitljiva beseda) popivali in se vlačili po barih. Zaradi njih je oficirska menza prenehala delovati in častnike je dalje prehranjeval hotel Zamorc. Mesto Maribor je bilo med garnizoni najdražje mesto in razvratno življenje je oficirsko mladino mnogo stalo. Od kod tej vojaški mladini sredstva? Iz tujine... Po 40 letih je detajle, ako se je sploh kaj povedalo od tajne razprave, nemogoče obdržati v spominu, ne v objektivnem, ne v realnem pogledu.«

Značilna je omemba tujine kot vzroka, enako kot pri odnosu do vojaškega upora 1919.

Okupacija

O obdobju okupacije Zeilhoferjev arhiv pove zelo malo, samo toliko, da je mogoče dobiti zelo površno sliko. V Mariboru je ostal do 16. aprila 1942, ko je bil — kot je sam napisal v prošnji za podelitev preživnine leta 1945 — »Nasilno preseljen v Schlitters, Zillertal, Tirol«. Tam je ostal do vrnitve v domovino 24. avgusta 1945. Na vprašanje o sodelovanju v osvobodilni vojni je odgovoril: »V Mariboru sem podpiral OF denarno in z jestvinami in propagando. V pregnanstvu sem održaval tesne zveze z Jugoslovani, izseljenci.«

Zanimiv je še odstavek iz enega izmed pisem, v katerem se je dotaknil okupacijskega obdobja. »Maribor je bil zaseden od Hitlerja in hitlerjancev, ki so nam največ škodovali,« piše Zeilhofer. »Prišel sem tudi na vrsto za izselitev, in po dolgem barantanju sem moral zamenjati Maribor s krajem na Tirolskem od 1942 do 1945. Na Tirolskem je bil moj avstrijski polk od 1913 do 1918 in sem služil v Trientu — Boznu — Roverettu. Ves čas svoje izselitve sem bil pod strogim nadzorom. Po repatriaciji sem se vrnil v Maribor.«

Posebne pozornosti je vredna omemba »dolgega barantanja« pred izselitvijo. Kot je znano, Nemci z izgnanci niso barantali o tem, ali bodo morali oditi in še manj kam. Skoraj gotovo tudi Zeilhofer uporablja samo nekoliko literarno (ali ironično?) oznako za posebne okoliščine, ki so bile povezane z njim. Iz zapisnikov ni mogoče sklepati, kaj je Benedikta Zeilhoferja obvarovalo pred takojšnjo izselitvijo, še posebej zaradi njegove znane vloge v bojih za severno slovensko mejo 1918—19. Ali je o tem odločala senca nemške krvi v njegovih žilah? Ali (kar je še bolj verjetno) njegovo vojskovanje 1914—18 in takratna znanstva? Med Mariborčani kroži govorica, da se je neki drugi zavedni in izpostavljeni Slovenec leta 1941 izognil izselitvi zaradi svojega vojnega znanstva z maršalom Rommlom. Če kdo, bi se lahko na svoje vojne zasluge v prvi svetovni vojni in na znanstvo z nemškimi poveljniki skliceval prav Benedikt Zeilhofer. Ne vemo, ali se je, ali pa so mu sami pomagali? Ne pozabimo, da je bil za uspešno nemško-avstrijsko ofenzivo jeseni 1917 pri Kobaridu odlikovan z nemškim železnim križcem druge stopnje. V nekem zasebnem pismu iz leta 1975 je zapisal, da je dobil železni križec od generala Belowa, v kobariški ofenzivi pa da je osebno spoznal tudi Rommla. Bila sta v enakem činu in na enakem

položaju. Rommel je bil v württenberskem bataljonu, »ki nam je bil dodeljen zaradi spoznavanja prilik v Alpah«. Če bi Benedikt Zeilhofer sam iskal pri okupatorju razumevanje za svoje vojne zasluge in visoka znanstva, bi najverjetneje bil v svojih pismih ali drugih papirjih tudi omenil. Kraj njegovega izgnanstva daje verjetno razlago, da je bil Benedikt Zeilhofer s svojo družino rasno ali arijsko — kot druge podobne slovenske družine z nemškim ali deloma nemškim poreklom — primeren za vnemčenje, kot so Nemci sami opredelili določeno kategorijo izgnancev. Razen tega pa je bil Zeilhofer na Tirolsko zelo navezan še iz svojih mladih vojaških let. O tem je v enem izmed svojih pism prijatelju zapisal: »Za leta 1913 sem odšel na odslužitev vojaškega roka v Trient in me tako še danes vežejo spomini na tirolske planine. Še danes imam veliko vezí s Tirolci in skoraj vsako leto si izberem ali Dolomite ali Trento in tako dalje za cilj. Kot planinec v tirolskih enotah prve svetovne vojne sem vse kraje prehodil med službovanjem 1913—1918. Dobivam tudi vojno literaturo iz tih krajev iz prve svetovne vojne.«

Pismo je bilo najverjetneje odposlano leta 1975.

Žal mi je, ker nisem v pogovoru z Benediktom Zeilhoferjem načel tudi vprašanj iz okupacijskih let, zlasti leta 1941. Zeilhoferjev delež v narodnoosvobodilnem boju je namreč omenjen tudi v knjigi Milice Ostrovske »Kljub vsemu odpor«. ¹⁶ Benedikt Zeilhofer je omenjen dvakrat. Zlasti je zanimivo dejstvo, da so se prvi pohorski partizani obrnili prav na Zeilhoferja v zvezi z napadom na Maribor. Ostrovska je zapisala: »Pohorski partizani so v svoji goreči razredni in narodni zavesti gojili velikopotezne načrte, ki so daleč prekašali njihove moči. Tako so na Pohorju razmišljali o tem, kako bi požgali Roško kočo, da se Nemci ne bi tam zadrževali, napadli folsko elektrarno in celo mariborske vojašnice. Mirko Langer in Rado Iršič sta zato stopila do oficirja bivše jugoslovanske vojske Cajlhoferja, da bi se z njim glole napada na Maribor posvetovala. Seveda je vsak tak nerealen načrt odsveloval.«

Benedikt Zeilhofer je omenjen še enkrat kot lastnik hiše v Trubarjevi ulici 7, kjer je bila leta 1941 pomembna partizanska postojanka. »Hišni lastnik, bivši oficir jugoslovanske vojske Cajlhofer in njegova žena sta bila zavedna Slovenci in sodelavca OF; njega so člani vojaške komisije poklicali tudi na vojni posvet, vendar mu je bil seve partizanski način bojevanja nepoznan.«

Odlikovanja

Ob koncu pregleda Zeilhoferjeve vojaške poti obdajmo vsaj nekaj drobcev o njegovih odlikovanjih. Med Maistrovimi borec je bil Benedikt Zeilhofer znan kot eden izmed redkih odlikovancev z redom belega orla z meči V. stopnje za hrabrost na bojišču. Zlata in srebrna srbska Obiličeva medalja za hrabrost sta bili razmeroma pogosti. Najvišje priznanje za vojne zasluge in osebno hrabrost je bil red Karadjordjeve zvezde z meči, samo nekoliko manjšo veljavo je užival red belega orla z meči. Seveda pa le-ta ni bil prvo Zeilhoferjevo odlikovanje.

Prvo odlikovanje, ki ga je dobil, je bila avstroogrška srebrna medalja za hrabrost II. stopnje. Z njo je bil odlikovan leta 1915, čeprav je na potrdilo o

¹⁶ Milica Ostrovska: *Kljub vsemu odpor, Maribor 1981*, 91. izdaja, prva knjiga, str. 134 in 359. Avtorica piše Zeilhoferjev priimek fonetično »Cajlhofer«. Sam Benedikt Zeilhofer se je vedno podpisoval Zeilhofer, razen v obdobju »tare Jugoslavije po prepovedi nefonetičnega pisanja priimkov. Tudi ta akt je bil uperjen proti bivšim »srno-zutim« lastnikom in je prizadel nekatere, ki so bili kljub tuje pisarnemu priimku na svoj slovenski rod zelo ponosni. O tem je pisal v svoji knjigi spominov »Zlomljeni sidro« tudi kapetan bojne ladje Mirko Pleweiss. Knjiga je izšla v Mariboru leta 1975.

medalji zapisana letnica 1916. Vsekakor je moral biti odlikovan prej kot pa po prvem septembru 1915, ko je že dosegel častniško stopnjo. Hrabrostne medalje so bile namenjene kot priznanja vojakom in podčastnikom ter častniškim kandidatom vse do praporščaka za hrabrost na bojišču, običajno za natanko opredeljeni boj ali dejanje. Ker ni o tej medalji v Zeilhoferjevih zapiskih ničesar, je težko reči, ali jo je dobil za svoj delež na ruskem ali na italijanskem bojišču. Mogoče je oboje, čeprav je italijansko bojišče verjetnejše. Od novembra 1914 do februarja 1915 je bil namreč Zeilhofer bolan. Mučil ga je sklepni revmatizem, ki si ga je nakopal na ruskem bojišču.

Leta 1916 ni bil odlikovan, zato pa večkrat v obeh zadnjih vojnih letih. Leta 1917 je dobil vojaško zaslužno medaljo — običajno imenovano *signum laudis* — zlate stopnje z meči in na traku hrabrostne medalje. Leta 1918 je bil odlikovan s *signum laudis*om srebrne stopnje z meči na traku hrabrostne medalje. To leto je dobil tudi vojaški zaslužni križec III. stopnje z vojnim okrasjem in z mečem. Če so bile medalje *signum laudis* pogosta oficirska odlikovanja, je bil vojaški zaslužni križec veliko redkejši in le kot nagrada za določeno posebno junaško dejanje. Leta 1918 je — kot je sam zapisal — dobil tudi Karlov četni križec. Ta križec je bil namenjen vsem vojakom in oficirjem z najmanj trimesečno službo na bojišču. Leta 1918 je dobil še pruski železni križec II. stopnje, ki je bil tudi v avstroogrski vojski razmeroma pogosto odlikovanje na prsih častnikov enot, ki so se bojevale skupaj z nemškimi enotami. Železni križec na Zeilhoferjevih prsih ni bil nič nenavadnega, saj je Zeilhoferjev polk tirolskih cesarskih strelcev št. I. ob kobariškem prodoru tesno sodeloval z Nemci. V enem izmed svojih kasnejših pism je Zeilhofer omenil, kot smo že zapisali, da je dobil železni križec od generala von Belowa. Res je čisto mogoče, da je ta nemški poveljnik po italijanski ofenzivi osebno razdelil železne križce častnikom iz avstrijskih enot, ki so ob prodoru v Italijo sodelovali z nemškimi.

Red belega orla z meči V. stopnje je Benedikt Zeilhofer dobil aprila 1920.¹⁷ Sam je zapisal, da je dobil ta red »za uspešno obrambo trga Radgona 4. II. 1919 kot poveljnik in za uspehe v času koroške ofenzive«. Decembra 1924 je dobil še medaljo za vojaške vrline »kot četni poveljnik za uspešno izvajanje urjenja«. Takrat mladi kapetan verjetno ni slutil, da bo to dejansko njegovo zadnje odlikovanje za službovanje v starojugoslovanski vojski. Dobil ni dobesečno ničesar, niti celo za rezervne oficirje pogostega reda jugoslovanske krone najnižje stopnje. Tik pred začetkom druge svetovne vojne je dobil spomenico bojev za severno mejo 1918—19 na rdečem traku, torej na traku za borce.

V novi Jugoslaviji je bil še dvakrat odlikovan. Dobil je medaljo zasluge za ljudstvo in red zasluge za ljudstvo III. stopnje. Na njem je zadaj vtisnjena številka 126 408. Kot drugi Maistrovi borci je tudi on dobil leta 1968 plaketo Maistrovih borcev. Med svojimi odlikovanji je ohranil tudi medaljo, ki so jo borci za severno mejo želeli podeliti leta 1968. Po obisku pri Benu Zupančiču na republiškem vodstvu SZDL pa do podelitve ni prišlo in so bile te medalje z odpiljenim ušescem podeljene kot plakete.

Med odlikovanja Benedikta Zeilhoferja sodijo tudi tri priznanja v pisni obliki. Ob 10-letnici Rdečega križa Slovenije je Mestni odbor Rdečega križa Maribor izrekel s posebno diplomom zahvalo in priznanje Benediktu Zeilhoferju za požrtvovalno delo pri izvajanju zvišenih in humanih nalog Rdečega križa. To priznanje je dobil junija 1954. Dve leti kasneje mu je odbor civilne zaščite občine Maribor-Center podelil diplomu za uspešno in požrtvovalno delo v organizaciji civilne zaščite. Na njej piše, da je Benedikt Zeilhofer »s požrtvovalnim

¹⁷ Več o odlikovanjih za boje za severno slovensko mejo v Zborniku ob 60-letnici teh bojev, Maribor, 1978.

Neobičajna odlikovanja enega samega človeka. Benedikt Zeilhofer je bil med drugim odlikovan s pruskim železnim križcem II. stopnje, srbskim redom belega orla z meči V. stopnje in z redom zaslug za ljudstvo III. stopnje nove povojne Jugoslavije

in nesebičnim delom mnogo doprinesel h krepitvi obrambne moči naše socialistične domovine«. Dve leti po tem prvem priznanju mu je leta 1958 Občinski ljudski odbor Maribor-Center podelil še eno diplomu ob 10-letnici civilne zaščite. Tudi ta priznanja govore na svoj način o donosu Benedikta Zeilhoferja do družbe. Ne pozabimo, da je bil leta 1958, ko je dobil zadnje priznanje civilne zaščite, star že 67 let.

Kaj nam povedo vsa naštetá odlikovanja?

Tudi njihova nema govorica pripoveduje o že opisani Zeilhoferjevi vojaški službi. Ob tem pa dodajmo kot posebnost dejstvo, da je Benedikt Zeilhofer dobil odlikovanja treh povsem različnih držav. Ni treba dvomiti, da je bilo malo nosilcev pruskega železnega križca, ki bi se lahko po prvi svetovni vojni pohvalili tudi s srbskim belim orlom z meči. Nova, povojna jugoslovanska odlikovanja pa so dokaz, da si je Zeilhofer zaslužil tudi priznanje nove družbe, ki je merila zasluge bistveno drugače kot stara monarhija.

Ob koncu dodajmo še drobec, ki bi mu lahko rekli velik nesporazum ob koncu neke tako ali tako tragične vojaške kariere. Celo ob slovesu je prišlo do razhajanj z vojsko, čeprav tokrat ne s starojugoslovansko, v kateri je Benedikt Zeilhofer nekoč tako nesrečno služil. Po naši zakonodaji imajo nosilci reda Karadjordjeve zvezde z meči, reda belega orla z meči in črnogorske Obiličeve medalje določene ugodnosti in pravice. Te pravice je Prezidij Ljudske skupščine FNRJ priznal Zeilhoferju že leta 1950. Ena izmed pravic je tudi pogreb z vojaškimi častmi. Poveljstvo mariborske garnizije je bilo obveščeno o Zeilhoferjevi smrti, vendar je sporočilo, da častna enota JLA ne bo sodelovala. Res je bil Benedikt Zeilhofer nosilec reda belega orla z meči, toda vojaški predpisi ne dovoljujejo sodelovanja pri cerkvenem obredu. Pogreb Benedikta Zeilhoferja je bil namreč cerkven. Tako Benedikt Zeilhofer tudi po smrti ni mogel najti skupnega jezika z vojsko in njegovo slovo na pobeškem pokopališču v Mariboru ni bilo nič drugačno od sloves mnogih drugih Mariborčanov, le ljudi je prišlo zelo veliko.

BENEDIKT ZEILHOFER — EIN SOLDAT

Zusammenfassung

Benedikt Zeilhofer war einer der bekanntesten slowenischen Offiziere aus den Kämpfen um die slowenische Nordgrenze in 1918—19. Zeilhofers entferntere Vorfahren väterlicherseits waren deutscher Abstammung, doch haben sie sich nach der Ankunft in slowenische Ortschaften im 19. Jahrhundert slowenisiert. Der junge Zeilhofer ging nach der Lehrerbildungsanstalt, die er in Maribor absolviert hatte, als einjähriger Freiwilliger im Jahre 1913 zum Militär nach Tirol in das KK Landeschutzregiment Nr. 1. Er beendete die Reserveoffizierschule und ging 1914 mit dem Regiment nach Galizien und im Jahre 1915 an die italienische Front. Er bekam mehrere Auszeichnungen, unter anderen beide Stufen von *signum laudis*, das Militärverdienstkreuz III. Klasse mit der Kriegsdekoration und den Schwertern und beim Durchbruch bei Kobard im Jahre 1917 noch das preußische eiserne Kreuz II. Klasse. Damals lernte er persönlich auch den späteren Feldmarschall Rommel kennen. Im Juni 1916 geschah ihm nach dem Kampf um Valmorbio ein Unrecht. Statt ihm wurde ein anderer ausgezeichnet. Auf seine Beschwerde bekam Zeilhofer vom Regimentskommandant die Antwort »daß auch die Tiroler Auszeichnungen brauchen«.

Der slowenischen Wehrmacht von General Maister schloß sich Zeilhofer schon am ersten Tag, am 1. November 1918 an. Als Kommandant der 6. Kompanie des Mariborer Infanterieregiments besetzte er am 1. Dezember 1918 Radgona. Mit seinen Soldaten verteidigte er die Stadt am 4. Februar 1919. Im Kampf wurde er schwer verwundet. Als Truppenkommandant beteiligte er sich an der erfolgreichen Offensive in Kärnten im Jahr 1919. Während des Militäraufstandes im Mariborer Infanterieregiment am 22. Juli 1919 war er mit seiner Kompanie in Dravograd. Beim Schreiben seiner Memoiren über den Aufstand betonte er besonders den österreichischen Einfluß als Ursache für den Aufstand. Auf die Frage über die österreichischen Einflüsse auf den Aufstand werden uns nur die österreichischen Archivquellen Antwort geben können. In der slowenischen Wehrmacht blieb Benedikt Zeilhofer bis an dessen Ende. Dann trat er als aktiver Offizier in die königliche Armee der SHS ein, die eine großserbische Militärorganisation war und den Slowenen nicht wohlgesinnt. Wie viele andere slowenische Offiziere wurde er an die albanische Front gesandt. Dort diente er den großserbischen Interessen. Aus einem bewußt slowenischen Offizier wurde er ein Berufsoffizier, doch konnte er sich der neuen Armee nicht anpassen. Trotz der Kriegsverdienste war ihm auch die Armee nicht gewogen und deshalb hatte er im Wehrdienst keinen Erfolg. Er kam nur bis zum Rang eines Hauptmanns. Im Jahre 1941 kollaborierte er in Maribor mit den ersten Partisanen von Pohorje. Im Jahre 1942 wurde er von den Deutschen samt seiner Familie nach Tirol ausgesiedelt. Im Jahre 1945 kehrte er nach Maribor zurück und lebte bis zu seinem Tode im Jahr 1978 als Pensionist. Obwohl er mit Waffen gegen die Österreicher für die slowenische Nordgrenze gekämpft hatte, blieb er bis an sein Lebensende in Verbindung mit seinen Kriegskameraden aus dem ersten Weltkrieg.

Zeilhofers Auszeichnungen stellen eine ungewöhnliche Kombination dar. Neben den österreich-ungarischen Auszeichnungen bekam er noch das preußische eiserne Kreuz, den serbischen Orden des weißen Adlers und den Verdienstorden für das Volk vom neuen Nachkriegsjugoslawen.

ZAČETKI SLOVENSKEGA OPERNEGA UDEJSTVOVANJA V MARIBORU

Manica Spendal*

UDK 792.5(091)(497.12 Maribor)

SPENDAL Manica: Začetki slovenskega opernega udejstvovanja v Mariboru. (Summary). Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 54-19(1983)1-2, str. 191-200.

Izvirnik v sloven., povzelen v angl., izvešček v sloven. in angl.

Začetki sistematičnega mariborskega gledališkega udejstvovanja segajo na konec 18. stoletja, ko so leta 1785 člani društva ljubiteljev gledališča ustanovili prvo stalno gledališče. Prvo, v celoti izvedeno operno delo je bila Bellinijeva Norma (1843), nato pa ob otvoritvi nove stavbe, leta 1852 Marla F. von Flotowa. Slovenske gledališke predstave so se začele leta 1861 v okviru Slovenske čitalnice. Po ustanovitvi Dramatičnega društva, leta 1909, je bil Maribor četrto mesto s hudo organiziranim slovenskim gledališčem. Leta 1919 je iz Dramatičnega društva zrastle slovensko publiko gledališče. Redna operna dejavnost se je začela 1922/23, ko je prevzel mesto upravnika v mariborskem Narodnem gledališču Radovan Brenčič, ravnanelj opere pa je postal Adco Milrovič. Pod Milrovičevim vodstvom je mariborska opera do leta 1928 izvedla večje število standardnih opernih del, prevračal pa je v sporede tudi slovenske opere, zlasti dela Viktorja Parme. Milrovič je operno dejavnost v Mariboru dvignil nad provincialno raven, zato je imelo njegovo delovanje za predvojni Maribor veliki kulturni in nacionalni pomen.

UDC 792.5(091)(497.12 Maribor)

SPENDAL Manica: The Beginnings of Slovene Operatic Activities in Maribor. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 54-19(1983)1-2, p. 191-200.

Orig. in Slovene, summary in Engl., synopsis in Slovene and Engl.

The beginnings of the theatrical activities in Maribor date back in the end of the 18th century; in 1785 members of the society devoted to performing arts founded the first permanent theatre. The first work to be produced in its entirety was Bellini's Norma (1843), next, on the occasion of opening the new building in 1852, Marla, by F. von Flotow. Slovene theatrical performances started in 1861 within the framework of the Slavic Reading Society. After the founding of the Dramatic Society in 1909, Maribor became the fourth town with a fully organized Slovene theatre. After the World War I the Dramatic Society had in 1919 grown into a professional Slovene theatre. Regular operatic activity started only with the 1922-23 season, when the post of the director of the National Theatre in Maribor was entrusted to Radovan Brenčič and that for the operatic section to Adco Milrovič. Under his leadership the ensemble of the Maribor Opera had by 1928 performed a considerable number of standard operatic works. Milrovič was including into the repertoire also Slovene operas, especially those by Viktor Parma. Milrovič succeeded in raising the operatic reproduction in Maribor above the provincial standards, therefore his activity had for the pre-war Maribor a great cultural and national significance.

Nekateri viri omenjajo, da so v Mariboru še pred ustanovitvijo stalnega gledališča gostovali nekatere nemške igralske družbe, kot na primer družba Felixa Bernerja, ki se je leta 1768 na turneji po štajerskih in gradiščanskih mestih kar dvakrat ustavila v Mariboru. Sistematično gledališko udejstvovanje se

* Dr. Manica Spendal, izredna profesorica Pedagoške akademije Maribor.

je začelo leta 1785, ko so člani ljubiteljev gledališča najeli in preuredili dvorano v hiši vetrinskih cistercijancev in ustanovili prvo stalno gledališče v Mariboru. Leta 1806 so se preselili v opuščeno cerkev sv. Duha — poleg takratne bolnišnice — in šele od leta 1852 so se odvijale gledališke predstave v novodograjeni gledališki stavbi, v kateri so še danes. O prvem obdobju delovanja stalnega gledališča (zadnje desetletje 18. stoletja in prva tri desetletja 19. stoletja) zaradi pomanjkanja podatkov vemo le malo. Izvajalci so bili domači diletanti in pa člani nemških gledaliških družb, ki so najemali gledališče za eno ali dve sezoni.

Od časa Jožefa II. je imel Maribor kot majhno mesto v bližini upravnega deželnega središča Gradca, v katerem je bil tudi gubernijski sedež notranje-avstrijskih dežel (Krajnska, Primorje s Trstom, Štajerska, Koroška) in v katerem je bilo osredotočeno vse kulturno življenje Štajerske, le značaj njegovega predmestja. Tako je imel povsem drugačen položaj kot druga večja mesta v avstrijskem državnem prostoru, na primer Celovec, Zagreb, Ljubljana. Ta so kljub takratnemu provincialnemu značaju kot deželna glavna mesta pomenila večja kulturna središča in v njih se je kulturno življenje živahneje razvijalo kot v Mariboru. Spričo tega veljajo za presojo kulturnega življenja v Mariboru drugačna merila, to velja zlasti za takratno mariborsko gledališko udejstvovanje. Mariborsko gledališče se je moralo — podobno kot druga majhna avstrijska gledališča — nenehno boriti za obstoj s tem, da je uvrščalo v program dela manjše literarne in glasbene vrednosti, ki so prvenstveno zabavala občinstvo, drugih kvalitete pa je bilo v njih bolj malo.

Med gledališkimi družbami, ki so v prvi polovici 19. stoletja gostovale v Mariboru, zasledimo imena skupin, ki so nastopale tudi po večjih avstrijskih središčih — v Ljubljani, Zagrebu, Celovcu — in so imele na svojih sporedih tudi pomembnejša glasbeno scenska dela. V Mariboru so morale svoj spored ustrezno spremeniti ter ga prilagoditi mariborskim razmeram in zahtevam, z drugimi besedami: mentaliteti provincialne publike. Diletanti so v prvi polovici 19. stoletja — s sodelovanjem članov Glasbenega društva (ustanovljeno 1825) — na odru mariborskega gledališča prirejali gledališke predstave in koncerte. Takih prireditev je bilo več posebno ob koncu sezone, po odhodu gostujoče gledališke družbe. V koncertne sporede so poleg instrumentalnih del vstavljali tudi operne odlomke in tako je mariborska publika vsaj fragmentarno spoznala nekatera dela starejše in sodobne nemške, italijanske in francoske operne literature.

Prvo, v celoti izvedeno operno delo na odru mariborskega gledališča je bila Bellinijeva *Norma* leta 1843, nato pa ob otvoritvi nove stavbe leta 1852, *Martha* F. von Flotowa.¹

Tudi v drugi polovici 19. stoletja se z vidika gledališkega repertoarja stanje ni kdovekaj izboljšalo. Kornelius Preiss meni v svojem sestavku *Die Musik-kultur Südsteiermarks* (1925): »Čemu so pač Mariborčani zahajali v svoje gledališče, ko se je dalo z brzovlakom hitro in udobno priti v Gradec. Če se je v Gradcu uprizorila kaka mojstrska opera, npr. *Don Juan*, *Fidello*, *Mojstri pevci*, *Salome*, je bilo vedno navzočih nekaj Mariborčanov. V lastno gledališče je šel mariborski meščan zaradi zabave, iz družabnih ozirov ali zato, da prebije večer v prijateljskem krogu. Saj se je lahko govorilo o širokem rodbinskem krogu, kajti vsi Mariborčani so si bili več ali manj v sorodu med sabo. Na odru je stalo v skupinskih prizorih okroglo 40 oseb, v orkestru je igralo kakih 20 godcev, ki so bili pri operah za nekaj mož pomnoženi. Pri opereti se je kazal

¹ Podrobneje o tem glej Manica Spendal, *Glasbene predstave na odru mariborskega gledališča 1785-1861*, Maribor 1975.

vedno dober okus; Strauss, Suppé, Millöcker, Offenbach, Andran, Zeller, Ziehrer so bili izdatno zastopani. Seveda 'Netopirja' z baletom ali celo kot opero si Maribor ni mogel privoščiti. Le tu in tam so hoteli Mariborčani malo višje; poskusili so z enim dejanjem 'Mojstrov pevec', s Kienzlom 'Evangelnikom', pa z 'Rigolettom' in 'Hoffmannovimi pripovedkami'.²

Slovenske gledališke predstave so se začele 1861 v okviru Slovenske čitalnice.³ Toda gledališka vna je kmalu prenehala. Ponovno se je začela krepiti po letu 1875. Ko so štajerski Slovenci leta 1899 zgradili v Mariboru Narodni dom z veliko dvorano in odrom, kamor se je preselila tudi čitalnica, so njeni člani takoj osnovali gledališki odsek. Vodil ga je ravnatelj učiteljskega Henrik Schreiner. Odsek je organiziral gledališke predstave, povezal se je z ljubljanskim Dramatičnim društvom, ki mu je obljubilo pomoč z gledališkimi besedili. V Narodni dom se je preselilo tudi Slovensko bralno in pevsko društvo »Maribor«,⁴ ustanovljeno leta 1894. To društvo je bilo v pogledu gledališkega udejstvovanja podjetnejše, saj je že pred dograditvijo Narodnega doma uprizarjalo celovečerne igre, medtem ko so člani čitalnice vztrajali pri enodejanskah v sklopu akademjskih in veselinih prireditev.⁵

Med Slovensko čitalnico in Delavskim bralnim in pevskim društvom »Maribor« so bila nesoglasja, ki jih je bilo mogoče razlagati z družbenimi nasprotji. Verjetno pa je bil glavni vzrok nesoglasja v visoki najemnini, ki sta ju društvu morali plačevati lastnici — Posojilnici.⁶

Po ustanovitvi Dramatičnega društva v Ljubljani, Idriji in Trstu je bil Maribor četrto mesto s trdno organiziranim slovenskim gledališčem, ki ga je ustanovilo leta 1909. V tem letu je kazal položaj mariborskih Slovencev dovolj neugodno narodnostno podoba.⁷ Občinski svet je bil v rokah nemškega meščanstva, liberalcev; mariborsko delavstvo, predvsem ono pri Južni železnici, pa se je pretežno vključevalo v socialno demokratsko stranko, ki je bila organizacijsko vezana na nemško centralo in je bila zato ponemčevalna. Dramatično društvo v Mariboru je bilo torej ustanovljeno v času, ko se je narodnostni boj najbolj razplamtel. Ustanovitelji so se dobro zavedali, da pomeni slovensko gledališče v Mariboru izredno narodno prebudno ustanovo, s katero so skušali pritegovati okoliško slovensko prebivalstvo. Pri tem so se tudi zavedali, da mariborski Nemci štejejo nemško gledališče za politični faktor ne samo v mestu, marveč po vsem takratnem Spodnjem Štajerskem.⁸ Leta 1909, ko so ustanovili Dramatično društvo, je mariborsko nemško gledališče že tretjo sezono vodil Carl Door,⁹ ki je bil — po mnenju kronista v Marburger Adress Kalender 1910 —

² Prim. Cornelius Preiss, *Die Musikkultur Südstielermark — ein Gedenkbuch*, herausgegeben von Franz Jlausman 1925, 141; Tabor 1925, VII, 81, 76, 4.

³ Prva uprizoritev je bila Zupan, 3. aprila 1865. (Prim. Filip Kalan, *Obris gledališke zgodovine pri Slovencih*, NS 1948, 691).

⁴ Društvo se je ob ustanovitvi imenovalo Delavsko bralno in pevsko društvo v Mariboru. Med sedemletnim delovanjem sta gledališka odseka čitalnice in Slovenskega bralnega in pevskega društva »Maribor« uprizorila poleg vrste gledaliških del tudi otroške igre z glasbo pa tudi operete, npr. Hervéjevo *Mamzelle Nitouche* (1908) in *Tičnika* (1909) B. Javca. (Prim. Ljudevit Pivko, *Slovensko gledališče v Mariboru*, LZ 1910, XXX, 190). Glasbeni del je izvajal godalni orkester, ki so ga sestavili češki in slovenski ljubitelji glasbe v okviru že obstoječega Godbenega kluba (ustanovljen 1901). Občasno so ga pomnožili še s člani železničarske godbe. (Prim. Hinko Brnzović, *Zgodovina slovenskega peja v Mariboru*, ČZN 1925, XX, 63).

⁵ Poskusov, da bi se gledališka odseka združila, je bilo več. Prvi je bil leta 1902, ko je bil ustanovljen petletniški skupni gledališki odsek, vendar se je leta kmalu razšel, ker obe društvi nista želeli sodelovati. Drobnejše toči je izročilo načrno gledališko delo, čeprav so bile predstave v lepi dvorani Narodnega doma dobro obiskane (po 800 gledalcev na predstavo). Podrobneje glej o tem Bruno Hartman, *Ustanovitev mariborskega Dramatičnega društva*, Dokumenti Slovenskega gledališkega muzeja 1968, IV, 11–12, str. 23–26.

⁶ Uradno ljudsko šteje iz leta 1910 je za samostojno občino in njenih pet okolišev naštel 22.635 prebivalcev z nemškimi in 3.823 prebivalcev s slovenskim občevalnim jezikom. (Prim. Specialni krajevni repertorij za Štajersko, Dunaj 1918, str. 3).

⁷ Podrobneje o tem gl. Bruno Hartman, *ib.*, 32.

⁸ Prim. Wilhelm Kosch, *Deutsches Theater Lexikon* 1953, I, 335.

»odličen«. ¹⁰ Vendar je Door imel že ob sklepu sezone 1908/09 velike finančne težave. Mariborsko gledališče je bilo — kot kaže — edino, ki od mestne uprave ni dobivalo nobene dotacije. Položaj se je še bolj zaostрил leta 1909, tako da je Theater in Kasino-Verein 19. decembra poslal mariborskemu svetu svoj sklep, da finančno ne zmore več upravljati gledališča in ob izteku sezone, za Veliko noč (1910), ne bo več oddal gledališča v zakup, direktor Door pa je sezono sklenil s finančnim polomom. ¹¹ Dramatično društvo mu je odkupilo del odrske opreme in kostumov in ga s tem »rešilo bremen«. S tako pridobljenim pohištvo in garderobo je bilo mogoče uprizoriti »skoro vse, še tako luksuriozno opremljene predstave«. ¹²

Poleg dramskih del so v okviru Dramatičnega društva uprizarjali tudi gledališke igre z glasbo ter leta 1910 Hervéjevo opereto *Mam'zelle Nitouche*. Glasbeno spremljavo je oskrbelo Glasbeno društvo, ustanovljeno leta 1910, pod vodstvom Ivana Koudelke. ¹³ Dramatično društvo je s svojimi organizacijskimi prijemi in predstavami v petih sezonah odigralo pomembno nacionalno in kulturno vlogo pri utrjevanju slovenstva v Mariboru in v njegovi širši okolici, po koncu prve svetovne vojne pa je iz njega zrastle mariborsko slovensko poklicno gledališče.

Po Maksu Šnuderlu je imelo samostojno slovensko gledališče v Mariboru po osvoboditvi mesta »od povprejšnjega« (mišljeno je nemško gledališče) razvoj sicer nakazan, spričo pomanjkanja ustaljene tradicije pa je bila njegova pot neizmerno težavna in tvegana. »Pa, kakor je tedaj v Mariboru sploh slovensko vodstvo bilo na višku v pogledu upravljanja narodnih zadev, tako so tudi odgovorni ljudje storili vse, da so omogočili ustanovitev slovenskega gledališča. Dramatično društvo je prepustilo gledališču svojo bogato garderobo, našlo se je precej povprejšnjih diletantov, ki so bili na razpolago. Našel se je končno mož, ki ga je odlikovala redka narodna zavednost, mož ustaljenega umetniškega slovesa in gospodarskega talenta, Hinko Nučič.« ¹⁴

Da bi gledališču omogočil delovanje, je Nučič po zavrnitvi mestnega odbora, da bi ustanovo financiralo, v svoji vnemi vzel le-to v privatni zakup ter s predstavo Jurčičevega Tugomera 27. septembra 1919 postavil temeljni kamen sedanjemu in takrat toliko zaželenemu slovenskemu poklicnemu gledališču. Od tlej je poslopje današnjega Slovenskega narodnega gledališča v Mariboru ostalo slovenski »Talinj hram«. ¹⁵

¹⁰ Prim. Marburger Adress Katender, Marburg 1910, 26. S kako formiranim nemškim gledališčem je tekmovalo mariborsko Dramatično društvo na začetku svoje prve sezone 1910/11, kaže sestava nemškega gledališča: C. Door je za to sezono angažiral 3 režiserje, 2 dirigenta in glasbenega direktorja, 20 igrancev in pevcev, 28 igralk in pevki in 18 godbenikov. (Prim. Marburger Zeitung 1909 21. sept. — Theaternachricht).

¹¹ Prim. Bruno Hartman, lb., 29.

¹² Prim. Pavel Strmšek, Dramatično društvo v Mariboru, CZN 1928, XXIII, 8.

¹³ Tako omenja L. Pivko, da je velika pridobitev slovenskega gledališča »sestava močnega salonskega orkestra pod vodstvom I. Koudelke.« (Prim. Ljudevit Pivko, lb., 190). Orkester Glasbenega društva je nastopal tudi na samostojnih glasbenih večerih. Največkrat so izvajali dela slovenske literature (ouverture, operne odlomke). Na »Ispavčevem večeru«, leta 1912 npr. je bila na sporedu tudi pantomima Možiček, ki jo je dirigiral sam skladatelj Josip Ipavec.

¹⁴ Prim. Maks Šnuderl, Ob dvajsetletnici mariborskega gledališča, Obzorja 1939, II, 435—438.

¹⁵ Prim. Ignac Kamenik, Delci slovenske dramatike v repertoarju mariborske Drame 1919-1941, Gledališki tist SNG v Mariboru 1969/70, XXIV, št. 1, str. 30; Bratko Kreft je ob 60-letnici ustanovitve slovenskega poklicnega gledališča zapisal med drugim takole: »Ustanovitev slovenskega poklicnega gledališča v Mariboru, za katerega so tekla pogajanja že neke od sredine junija 1919, leta z režiserjem in igralcem ljubljanskega gledališča Hinkom Nučičem, je imela velik narodno-političen namen in pomen: z njegovo ustanovitvijo se je tudi mednarodnemu političnemu svetu dokazovalo in dokazalo, da je Maribor in vsa severovzhodna pokrajina slovensko ozemlje s svojo narodno, politično in kulturno tradicijo — kljub temu, da je bila še zmeraj politična, zlasti pa gospodarska moč v teku stoletij priseljenega nemškega meščanstva in malomeščanstva v mestu zelo velika, saj se je med prvo svetovno vojno tja do majske deklaracije 1917, leta spričo povečanege nasilja in pritiska povečala... Ustanavljanje poklicnega gledališča, ki se ga je z vso vnemo in poštrevnostjo totu skupaj z nekaterimi člani Dramatičnega društva Hinko Nučič, pa je takoj v začetku našlelo na tolikšno gnotne težave, da so se zdeli v nekih trenutkih skoraj nepremagljivi. Finančna moč slovenskega zavednega prebivalstva je bila v primeri s kapitalom, ki je bil v rokah nemških meščanov, kljub slovenski lfranilnici in posojilnici v Narodnem domu, vendarle majhna. Da so nemški in nemškutarski zastopniki v mestnem svetu

Nučiču se je že v prvi sezoni 1919/20 posrečilo angažirati nekaj takratnih vidnejših slovenskih igralcev.¹⁶ Ker je že takoj nameraval uprizorjati tudi glasbeno odrska dela, je najel Dravsko divizijsko godbo, ki je nastopala pri dramskih predstavah, veseloigrah, ob sklepu sezone pa je bila na sporedu tudi Heršvéjeva opereta *Mam'zelle Nitouche* (1. maja 1920).¹⁷ Poleg gledaliških del so bili v prvi sezoni v gledališču še trije koncerti in plesni večer.¹⁸

Po izteku sezone se je Nučič odločil, da poda ostavko, vendar so ga ljubitelji gledališča preprosili, da je ostal v Mariboru še eno sezono.¹⁹ V drugi sezoni 1920/21 je angažiral tržaške igrice in pevce Milo Vovkovo, Slavico Mezgečevco, Rudolfa Mikulica, Maria Simenea, Justa Košuto in Milana Skrbinska, kot glavnega kapeleznika je nastavlil hrabroslava Vogrnič iz Ljubljane. K organiziranju je povabil tudi skladatelja Viktorja Parmo, ki se je po prvi svetovni vojni preselil v Maribor in tu preživel zadnja štiri leta (umrl 25. decembra 1924). Parma je v Mariboru — kot častni kapeleznik — dobil možnost dirigiranja svojih del. V štirih letih so z uspehom izvedli vse njegove opere in tri operete. Kot prvo je mariborsko gledališče 30. oktobra 1920 uprizorilo njegovo opereto *Caricine Amazonke* v režijski zasnovi Josipa Povheta in pod glasbenim vodstvom hrabroslava Vogrnič.²⁰ V isti sezoni sta bili na sporedu tudi Parmovi operni enodejanki *Ksenija* in *Stara pesem* (15. marca 1921). To sta bili prvi izvedbi kaknega slovenskega opernega dela na odru mariborskega Narodnega gledališča.²¹ Prvo opero je dirigiral Vogrič, drugo pa skladatelj sam.²² Še pred Parmovimi operama so uprizorili komično opero *V vodnjaku Viléma Bloeka* (4. januarja 1921) — kot prvo operno delo v mariborskem Narodnem gledališču.²³

Poleg navedenih opernih predstav je bilo v drugi sezoni (1920/21) še veliko operetnih, pa tudi nekaj koncertnih prireditev in gostovanj posameznih pevskih solistov in ansamblov.²⁴ Tako je na primer 24. in 25. maja 1921 v operetah *Mam'zelle Nitouche* in *Netopirju* gostovala slovita slovenska operna pevka Irma

Raspisovan ustanovitvi slovenskega gledališča, je razumljivo, natančno in njegove ustanovitve pa so bili tudi nekateri konservativni klenkasti krogi ... (Peha, Bratko Krežl, ob mariborskem gledališkem jubileju, Dokumenti Slovenskega gledališkega muzeja 1979, XV, št. 33, str. 113, 115, 116).

¹⁶ Igralci so nastopali likrali v dramskih in glasbeno odskih predstavitvah. V prvi sezoni so nastopili: poleg H. Nučiča: Valo Brabna, Rado Zelezniak, Pavel Rasberger, Fran Gregorin, Edo Grah, Ciril Velušcek, Gustav Strma, Ludvik Svagor, Vekoslav Janke, Vinko Rožanski, Ivan Gaburč, Berta Buksekova, Stela Dragutinovičeva, Iva Selinski, Danica Savinova, Vika Pongorska, Herma Grumova, Klavira Kraljeva, Kalina Perkiša, Olga Seratova, Irma Ivan. Prva redna sezona mariborskega gledališča, Zbirje 1920, št. 4, 29.

¹⁷ Opereto je režiral J. Povhe, glasbeni del je izvajala železnofarska godba z dirigentom Maksom Schühlerjem.

¹⁸ 2. okt. 1919 je imel koncert violonist Zlatko Baluković, 17. okt. 1919 tenorist Jasip Rijavec in 24. nov. 1919 violonist Jan Slais; 21. in 23. nov. 1919 je priredila plesni večer sliška zagrebškega gledališča Čara Negri.

¹⁹ Na sestanku dne 14. junija 1920 v kazinski dvorani, na katerem je hotel podati ostavko (v. Zagreb) je bil že podpisal angažirani, so ga ljubitelji gledališča preprosili, naj vendar še nadalje vodi mariborsko gledališče. Sestanku je bil prisostvovala množica za prosveto prebivalcev tuji prof. Milan Gru, avstrijski inženjerskega Narodnega gledališča. Ta je izjavil, da bi Nučič dobival državno podporo, še več, zahteval je, da je »gledališčarje« dramskega stvar. Po tem zapovedniku se je Nučič odločil, da ostane v Mariboru. 7. julija 1920 je bil ustanovek gledališča dokončno zagotovljen. Milana Gru in avstrijski gospodini, ki so najhše radi gledališča odpotovali v Beograd, se je posrečilo doseči vsililo sklenjeno v vsoti 800 tiral, koen ter doklade za igralce, (Peha, Bruna Hartman, Leti 1921 — prebivalstva v razvoju mariborskega gledališča, Dokumenti Slovenskega gledališkega muzeja 1969, V, 14, str. 127, 128).

²⁰ V sezoni 1920/21 so operete sedemkrat izvedli.

²¹ Leti 1921 so prvotno ime Slovensko narodno gledališče spreminili v mariborsko Narodno gledališče.

²² One operi je režiral J. Povhe. V glavnih vlogah so nastopili M. Simene, L. Ožegovičeva in D. Savinova (Ksenija) ter V. Janke, S. Mezgečeva in M. Simene (Stara pesem).

²³ Opera je režijsko pripravil J. Povhe, dirigiral pa H. Vogrič. Peč so: M. Simene, L. Ožegovičeva in S. Mezgečeva.

²⁴ 3. nov. 1920 je bil koncert češkega violinista Koelana, 15., 16. in 18. nov. je nastopila ruska operetna družba Čkal, 29. marca 1921 pa je koncertiral ljubljanski karinski Sli. Č. Ročnik. Od operi so v tej sezoni bile še tri spuštili: Ples v operi (R. Heuberger), Lepa Galateja (A. Bacaretti) (P. von Suppé), Jesevski mami ver (R. Edmón), Nibele (J. Strauss), Oblej v podzemlju (L. Offenbach) in Valček čar (O. Strauss). Neštete operete je dirigiral tudi Ferdo Herzog.

Polakova.²⁵ 10. maja 1921 pa je bil v gledališču glasbeno literarni večer, na katerem sta sodelovala Anton Podbevšek in Marij Kogoj.

Po Nučičevem odhodu iz Maribora — konec julija 1921 — je za eno sezono prevzel upravnikiške posle mariborskega Narodnega gledališča režiser in igralec Valo Bratina. Imel je velike načrte glede opernega repertoarja,²⁶ saj je že za sezono 1921/22 objavil vrsto opernih del (Auber — Fra Diavolo, Bellini — Me-sečnica, Donizetti — Don Pasquale, Flotow — Alessandro Stradella, Martha, Lortzing — Car in tesar, Offenbach — Hoffmannove pripovedke, Smetana — Prodano nevesta, Verdi — Trubadur, Zajc — Nikola Šubić-Zrinski) in ope-ret (med drugim Parmovo opereto Apolonov bram), vendar pa mariborsko gle-dališče niti tretjine citiranega repertoarja ni moglo realizirati. Bratina je anga-žiral nove pevce: Borisa Arhipova, Emila Rumpela, Tončko Suštarjevo, Milo Ko-gejevo, Vlada Štamcarja in druge, predstavil pa je mariborski publiki prvo pomembnejšo slovansko opero Prodano nevesto B. Smetane (28. aprila 1922) v režijski zasnovi Emila Rumpela in pod glasbenim vodstvom novonastavljenega dirigenta Jerka Plečičja.²⁷ Kot drugo operno delo v sezoni 1921/22 je maribor-sko gledališče uprizorilo Carja in tesarja A. Lortzinga²⁸ (22. junija 1922). Ope-reta je bila — kljub velikim ambicijam Bratine, da bi uprizorili čimveč opernih del, še tudi v sezoni 1921/22 številčno močnejše zastopana;²⁹ od slovenskih so ponovili le Parmove Caričine Amazonke (25. maja 1922) z dirigentom Parmo. Vzrok je bila kriza, ki je nastala na samem začetku sezone. Prvotni živahni in-teres občinstva za gledališke predstave je polagoma usihal.³⁰ Mestna občina je

²⁵ Ob tej priliki je Nučič napisal: »Uprava Narodnega gledališča je smatrala za svojo pri-jetno dolžnost, da našo ugledno domačo umetnico pozove na gostovanje v Maribor in Polakova se je temu vabilu z največjo radostjo odzvala«. (Prim. Hinko Nučič, Irma Polakova, Zrnje 1921, št. 24, 186).

²⁶ V Jutru je bilo med drugim zapisano: »Ravnatelj Bratina je razvijal program za tekočo sezono ter poročal, da bodo gojili predvsem slovanski repertoar, hrvatske in srbske stvari pa bodo v originalu... Večina repertoarja bo morala biti z ozirom na finančno stanje gledališča sicer vselej značajna, vendar pa strogo umetniške vrednosti. Ensemble je deloma skrčen, delo-ma spopolnjen in spremenjen ter so skušnje že v polnem teku«. (Prim. Jutro 1922, III., št. 197, str. 2).

²⁷ V Prodani nevesti so glavne vloge poudarili: B. Arhipov, M. Kogejeva, T. Suštarjeva, V. Janko, M. Simenc idr.; Jutro je ob predstavi objavilo članek »Prodana nevesta v Mariboru: »Parkrat so že dali v Mariboru »Prodano nevesto« kot prvo opero, ki se izvaja v Mariboru sploh. Pisec članka je menil gotovo prvo veliko oziroma celovčerno operno delo, kajti že v sezoni 1920/21 je gledališče uprizorilo dve slovanski operni enodejanki Ksenija in Stara pesem Viktorja Parme (15. marca 1921), še prej pa komično opero V vodnjaku Viléma Blodka (4. januarja 1921) — gl. str. 195. Ob ponovitvi Prodane neveste v začetku sezone 1922/23 (9. septembra 1922) je Avgust Reisman poročal o predstavi takole: »Sezona je otvorila Smetanova opera: Prodana nevesta, ka-tero so že v lanskem poletju večkrat podali. Ze lani so se vsi strokovnjaki, ki so se prve pre-dstave naravnost bali in gledališko vodstvo svarili pred tako drznim korakom, po uprizoritvi ču-dili nad uspehom, ki nam ga je vodstvo podalo s tako skromnimi močmi in sredstvi«. (Prim. Avgust Reisman, Mariborsko gledališče, Jutro 1922, III, št. 228, str. 2).

²⁸ Peli so: B. Arhipov, M. Simenc, V. Janko, T. Suštarjeva, E. Rumpel, D. Petkova idr.
²⁹ Na sporedu so bile tudi naslednje operete: Poljska kri (O. Nedbal), Ptičar (K. Zeller), Ci-gan baron (J. Strauss) in Mam'zelle Nitouche (R. Hervé). V operetah Poljska kri, Ptičar in Mam'zelle Nitouche je gostovala Ančica Mitrovičeva (14. marca ter 6. in 7. aprila 1922). N. K.-lč ugotavlja med drugim: »S to izkušnjo, da je namreč zraven drame nujno potrebna tudi opereta — vsaj dvakrat na teden — bi se bilo moralo računati za bodočo sezono, t. j. sedanjo, ter temu primerno prirediti repertoar. Z ozirom na to, da je bil igralski ensemble silno raznovrsten po kvaliteti, ker so bili večinoma začetniki, in za obe panogi umetnosti nesorazmeren, t. j. za dramo prevelik a za opereto premajhen, je trebalo sortirati, otrestiti se balasta in pritegniti potrebne sile. To nalogo je imel izvršiti Nučičev naslednik. Toda novi gospod upravitelj je sestavil re-pertoar za to leto tako, da je za povprečnega poznavaleca gledališkega delovanja bilo jasno, da se ta repertoar ne more izvesti... Kako si je torej upravitelj zamislil izvedbo svojega načrta? Angažiral je samo enega opernega pevca (bas), a druge nove angažirane sile bi zmogle v naj-boljšem slučaju komaj postranske vloge. Od celega pevskega osebja preostaja torej samo eden šolan glas, a samo z basom se opera ne more uprizoriti. Ta načrt je bil torej že v svoji kail nelzvršljiv. Ta ponesrečeni načrt ima gotovo svoj vzrok v bagateliziranju operete, ki je za g. upravitelja in nekatere somišljenike nekaj »šunder« — dasi imamo tudi operete, ki zaslužijo umetniško priznanje«. (Prim. N. K.-lč, Se o krizi mariborskega gledališča, Tabor 1922, III, 50, str. 2).

³⁰ Pavel Strmšek meni o krizi: »Slabo posećanje gledališča je prva in glavna ovira vsem že tako idealnim stremljenjem... Vzrokov je seveda več in raznih. Slovenski živelj v Mariboru je v največji meri uradniški. Uradnik pa se v današnjih, skoraj že obupanih razmerah ne more privoščiti še izdatkov za gledališče: srečen je, ako more poskrbeti za telesne potrebe svoje fam-lijle... Veliko pa je vzrok tudi gledališče samo. Nesreča je bila, da se sezona ni mogla pričeti ob pravem času. Tako se je otvorila pod skrajno neugodnimi okolnostmi v Narodnem domu. Ob-činstvo tja ni hotelo prihajati in tako izgubilo tudi potrebo po gledališču. Pa tudi pravo gleda-liško poslopje ni preveč vabljivo...« (Prim. Pavel Strmšek, Problem mariborskega gledališča, Tabor 1922, III, št. 42, str. 2).

najprej dala gledališče v zakup, vendar je — kot beremo v takratnem časopisu — »pusegli vmes država, čus, gledališča se mora z ozirom na nacionalni pumen Maribora pridržaviti. To tendenco su pozdravili tudi člani gledališkega ansambla in velik del javnosti. Se predna je izrekla država obvezna besedo, se je vnela v listih dolgotrajna razprava o razrešitvi gledališkega vprašanja, ki je bila mestoma zelo pikra in ostra.«³¹ Kuje sredi sezone 1921/22 postal položaj mariborskega gledališča nevzdržen in mu je grozil razkroj, je posegel vmes pokrajinski namestnik Ivan Hribar in imenoval 15. marca 1922 za vršilca dolžnosti državnega gledališkega upravnika Radovana Brenčiča.³² Zgodovina kaže, da je Brenčič vztrajal na upravniskem mestu do druge svetovne vojne. Kot kulturnu razgledan človek je branil umetniške interese mariborskega gledališča in poskušal ublikovati njegovo duhovno palubo. Sezona 1922/23, s katero je začel voditi maribursko gledališče, je bil prva »stalna uperna sezona« v Mariburu. Ker je hotel dati operi »večji razmah«, je potreboval »razgledanega in rutiniranega upernega praktika«, zato je še v isti sezoni angažiral Andra Mitroviča, takratnega ravnatelja varaždinskega Mestnega gledališča.³³ Z Mitrovičem je prišla v Maribor tudi njegova žena Ančica Mitrovičeva, poznejša ugledna članica zagrebske opere.³⁴ Ker je Mitrovič nastopil mesto prvega dirigenta in ravnatelja opere šele decembra, je pred tem Plečič z režiserjem Rumplom naštudiral Hoffmannove pripovedke³⁵ (7. novembra 1922) J. Offenbacha in Guunodovega Fausta³⁶ (28. decembra 1922).

Dasi je Plečič ube operi solidnu naštudiral, pa je šele obnovev Fausta pod Mitrovičevim vodstvom (14. januarja 1923) »pukazala, kaj zmore ustvariti umetnišku razgledan in ubran dirigent«, kot se je izrazil Brenčič: »Ansambel in občinstvo sta pozdravila že prvi nastop Andra Mitroviča, ki je nepričakovano rešil najtežji problem mariburske glasbene drame — dirigentsku vprašanje. Njegov mirni, mojstrski način dirigiranja je vzbujal zaupanje umetniške družine in občudovanje glasbenega občinstva. Njegove zveze z zagrebškim gledališčem so mnuga koristile mariborski operi, zlasti v prvi dobi, ko ji je primanjkovali pevcev. Saj se je dogajalo, da so radi omenjene stiske gostovali nekajkrat kar trije gostje naenkrat, deloma iz Ljubljane, deloma iz Zagreba. Toda vzlic tako heterogenemu upernemu ansamblu je Mitrovič naštudiral tako izvrstne in animirane predstave, da je bil obisk gledališča rekurenčen.«³⁷

Še v isti sezoni je Mitrovič pripravil z mariborskim opernim ansamblom Verdijevo Traviato (30. januarja 1923) in Mascagnijevo Cavallerio rusticano (11. junija 1923), ki ju je tudi sam režiral.³⁸ Za petinšestdesetletnico rojstva in štiridesetletnico stvarjalnega dela skladatelja Parme je mariborski operni ansambel pod vodstvom Mitroviča nprizoril njegovo opero Urh, grof Celjski³⁹ ter tako počastil skladateljev dvojni jubilej.⁴⁰ Parma je v tej sezoni vadal šest predstav svoje operne Nočak (prva izvedba 28. novembra 1922), medtem ko je tuje

³¹ Glej n. tem. Julio 1922, III, št. 154, str. 5.

³² Glej o tem podrobneje Brum Hartman, ib., 161.

³³ Prim. Radovan Brenčič, Spomini na mariborsko gledališče (1922–1941), Dokumenti Slovenskega gledališkega muzeja 1967, III, št. 10, 393; isti, Andro Mitrovič in mariborska opera, Obzorja 1940, III, 137.

³⁴ Posebna je bila pomenjena kot interpretka vlog v Wagnerjevih delih, pa tudi oper sodobnejših skladateljev: Berga, Sostakoviča in Janáčka. (Prim. Peter Bedjančič, SGL, II, 446, 447).

³⁵ Vlogo Hoffmannova je pel zagrebški tenorist Z. Knittl k. g., v nadaljnjih vlogah so še nastopili: M. Kogejeva, B. Arhipov in T. Sušlarjeva.

³⁶ Tudi so: M. Sowilski k. g., nadalje B. Arhipov, D. Savlinova, K. Petkova, V. Janko, E. Rumpel idr.

³⁷ Prim. Radovan Brenčič, ib., 137.

³⁸ Vloga Violetta je pela K. Gajeva, Santuzzi pa A. Mitrovičeva. V Traviati so še nastopili Z. Knittl, k. g., D. Kržič k. g., V. Janko idr.; v Cavallerio rusticani pa M. Sowilski k. g., M. Kogejeva, D. Petkova in Vladimirjeva.

³⁹ Nastopili so: A. Mitrovičeva, B. Arhipov, V. Janko, M. Kogejeva, E. Grom idr.

⁴⁰ Ob priliki se je pokazala Parmova velika popularnost in priljubljenost. Poleg slovenskega bi hrvaškega časopisju, se ga je spominjalo tudi češko. (Prim. Cvetlana Mihelič, Viktor Parma, Življenje in osebnost, Bipl. lista Dikopis, Ljubljana 1967).

operete in pa Barona Trenka — hrvaškega skladatelja Srečka Albinija (22. oktobra 1922) — dirigiral Vogrič.⁴¹

Poseben dogodek v mariborskem Narodnem gledališču v sezoni 1922/23 je bil Vilharjev večer (15. decembra 1922), na katerem je bil navzoč tudi skladatelj Fran Serafin Vilhar. Na koncertu so med drugim izvajali predigrji k njegovima operama Smiljana in Ivanjska kraljica, več odlomkov iz Smiljane ter nekaj samospევov. Sodelovala je vojaška godba, pevška zbor Glasbene matice in Drava ter solista B. Arhipov in K. Gajeva.⁴²

V sezoni 1923/24 je Mitrovič kot prvo operno delo vstavil v spored Parmovega Zlatoroga (14. septembra 1923), sledili so: La Bohème G. Puccinija (29. novembra 1923), Janko in Metka E. Humperdincka (12. januarja 1924), Webrov Čarostrelec (28. februarja 1924) in Carmen G. Bizeta (14. junija 1924). Od prejšnjih predstav je Mitrovič obnovil Smetanovo Prodano nevesto, Verdijevo Traviato in Mascagnijevo Cavallerio rusticano.⁴³

Poseben odziv pri mariborskem občinstvu sta imeli operi La Bohème in Carmen.⁴⁴ Mitrovič je v tej sezoni dirigiral še dve opereti: Umetniška kri E. Eyslerja in Čardaško kneginjo E. Kálmána.⁴⁵ Njegov odnos do operete ni bil najboljši, kar je tudi javno izpovedal.⁴⁶

Sezona 1924/25 se je začela z Zaičevo opero Nikola Šubić-Zrinski (2. oktobra 1924), ki pa ni imela zaželenega odziva pri publikl. Večji uspeh je Mitrovič imel z nadaljnjimi uprizoritvami: Verdijevim Trubadurjem (27. novembra 1925), z opero Mignon A. Thomasa (7. februarja 1925), s ponovitvijo Mascagnijeve Cavallerie rusticane (26. februarja 1925) in Parmove Ksenije (26. februarja 1925). Nekoliko manjši uspeh je imela Martha F. von Flotowa (2. maja 1925), zato pa je tembolj uspela uprizoritev Puccinijeve Tosce (2. junija 1925), ki so jo v 19 dneh kar devetkrat ponovili. Iz prejšnjih sezon sta bili na sporedu še predstavi Verdijeve Traviate in Bizetove Carmen.⁴⁷ Med operetami je bila v sezoni na

⁴¹ Obe opereti je režiral P. Rasberger. Poleg navedenih so bile v sezoni na sporedu še operete: Pri treh mladenkah (F. Schubert), Škerjančkov gaj (F. Lehár) in Zvesti tovariš (E. Kálmán).

⁴² Glej o tem Jutro 1922, III, št. 226, 227, str. 2.

⁴³ Zlatoroga in Janka in Metko je režiral P. Rasberger, La Bohème A. Mitrovič, Čarostrelec R. Urvalek, Carmen pa K. Bachmann k. g.

⁴⁴ Brenčič meni o uprizoritvah takole: »Bohème je doživela dotlej v Mariboru neobičajen uspeh. Naslednja uspešna predstava je bilo Humperdinckovo delo Janko in Metka, ki je bilo za mariborski vojaški orkester težak problem. Čarostrelec radi neprimerne zasedbe ni vžgal, zato pa je doživela Carmen pravi triumf... (Prim. Radovan Brenčič, ib., 137). V posameznih operah so med drugimi peli: A. Mitrovičeva, H. Vladimirova, M. Kogeleva, N. Govorov, I. Skrivanič k. g., D. Petkova A. Harastović, R. Urvalek, M. Lubejeva, V. Petrovski, A. Oksanski, V. Skrbinišek, J. Krleža, dunajska pevka J. Deblcke k. g. ldr.

⁴⁵ Na sporedu so bile še operete: Poljska kri (O. Nedbal) — dirigiral H. Vogrič in Hervéjeva Mam'zelle Nitouche — dirigiral V. Parma.

⁴⁶ Mitrovič je med drugim dejal: »Današnja opereta je degenerirana — potrebno zlo. Gledališče je hram umetnosti, vzgajališče, ne pa zabavišče. Mnogo je kriva ravno moderna opereta, da nimajo ljudje več smisla za pravo umetnost«. (Prim. Slovenec 1927, LV, št. 115, str. 3).

⁴⁷ Opere Nikola Šubić — Zrinski, Trubadurja, Martha, Mignon in Tosce je režiralsko in glasbeno nastudiral A. Mitrovič, Ksenijo pa P. Rasberger (dirigiral A. Mitrovič). V glavnih vlogah so nastopili: A. Mitrovičeva, N. Govorov, V. Janko, A. Oksanski, V. Petrovski, H. Vladimirova, M. Lubejeva, L. Urvalek. Kot gosti so v tej sezoni peli na posameznih predstavah: E. Cammarotta, M. Vušković in A. Darian. Ob predstavi Carmen je Jutro objavilo članek z naslovom »Andro Mitrovič, ravnatelj opere v Mariboru«, kjer med drugim piše: »Danes, dne 14. junija bo v Mariboru premiera opere 'Carmen', katero ho dirigiral ravnatelj opere gosp. Andro Mitrovič, ki slavi s tem obedom skromen, a za jugoslovanski Maribor pomemben jubilej: od novembra 1922, ko je prišel v Maribor s svojo soprogo Ančko, prvovrstno operno pevko, danes pravo ljubljeno mariborske gledališke publike, je nastudiral v Mariboru ravno 18 oper: 'Fausta', 'Traviato', 'Cavallerio Rusticano', 'Urba', 'Zlatoroga', 'La Bohème', 'Janko in Metka', 'Čarostrelec', 'Prodano nevesto' in sedaj kot prvi vstopno krono jubileja. 'Carmen'... Z Mitrovičevim prihodom je začelo Narodno gledališče sistematično gojiti opero, ki je postala medtem pravi ponos Maribora in najjači kulturni faktor. Vsi kritiki in drugi glasbeni strokovnjaki so si doslej edini v sodbi, da je gosp. ravnatelj Mitrovič izreden dirigentski talent, resničen umetnik, ki pa je s svojo dolgoletno gledališko izkušnostjo znal ustvarjati tudi v najskromnejših mariborskih razmerah prave čudeže z opernim ansamblom, zborom in orkestrom. Vse predstave so bile brez izjeme na dostojni umetniški višini. Delati mora seve ob skoro nenemagljivih težavah, zbor je na razpolago le zvečer po opravljeni redni službi, orkester je vojaški, skoro pri vsaki predstavi drugi ljudje lid. in vendar železna roka gosp. Mitroviča, ki dela dan na dan od jutra do polnoči, ustvarja. Maribor je ponosen nanj in hvalečen. K današnjemu jubileju iskrene čestitke... (Prim. Jutro 1924, V, št. 141, str. 3)

sporedu tudi Parmova Apolonov hram (20. novembra 1924), ki jo je skladatelj dirigiral kot svoje zadnje delo.⁴⁸

Kljub vidnim umetniškim dosežkom Mitrovića, se je zanimanje občinstva za opero postopoma »ohlajalo«. Kot vzrok navaja Brenčič »podtalno gonjo« proti obema Mitrovićema. »Najvidnejši izraz« je dobila ta gonja v »krivično omalovažujočih kritikah treh listov, zlasti nekega mariborskega dnevnika, kar je umetnikoma delovanje zagrenilo«. Odšla sta v Zagreb. Z njunim odhodom je minila »zlata doba« mariborske opere.⁴⁹

V sezoni 1925/26 je Brenčič zaupal mesto dirigenta Lojzetu Herzogu.⁵⁰ ki je moral prevzeti »težko breme« celotnega dirigentskega dela v mariborski operi. Herzog je kot prvi predstavil Mariborčanom Foersterjevega Gorenjskega slavčka (14. novembra 1925), nadalje je dirigiral Evangeljnika W. Kienzla (28. novembra 1925), Fra Diavola D. F. Auberja (29. junija 1926), obnovil pa je Parmovo opero Stara pesem (12. junija 1926), Blodkovo enodejanko V vodnjaku (27. aprila 1926) in Mascagnijevo Cavallerio rusticano (27. aprila 1926).⁵¹ Poleg dveh operet je mariborska opera v sezoni 1925/26 uprizorila še pantomimo Možiček J. Ipavca.⁵²

Herzog je deloval v veliko težavnejših razmerah kot pred njim Mitrović; poseben problem je bilo pomanjkanje kvalitetne operne pevke, kot je bila A. Mitrovićeva. Ta problem je ostal pereč tudi v naslednjih dveh sezonah, ko se je Mitrović leta 1926 vrnil v Maribor, vendar brez A. Mitrovićeve.

V sezonah 1926/27 in 1927/28 je mariborska opera pod Mitrovićevim vodstvom izvedla Glumače L. Leoncavalla (30. oktobra 1926), Bastien in Bastienne W. A. Mozarta (11. novembra 1926), Manon J. Massenet (16. decembra 1926), Ples v maskah G. Verdija (21. januarja 1928), Puccinijevo Madame Butterfly (22. marca 1927), Verdijevega Rigoletta (14. maja 1927); obnovila pa je Verdijevo Traviato (20. oktobra 1927), Mignon A. Thomasa (7. februarja 1928) in Parmovo opero Urh, grof Celjski (28. marca 1928).⁵³ Poleg opernih del je bilo na sporedu tudi večje število operet.⁵⁴

Po končani sezoni 1927/28 je Mitrović dokončno zapustil Maribor.⁵⁵

Z letom 1928 je v mariborskem Narodnem gledališču prenehalo redno uprizorjanje opernih del. Vzrok je bila nizka subvencija in pa manjše zanimanje publike za to glasbeno odrsko vrsto. V drugem desetletju (do druge svetovne

⁴⁸ Operelo je režiral R. Zeleznik. Poleg Apolonovega hrama je bila v sezoni 1924/25 na sporedu še operela Stambulska roža L. Falla (dirigiral je A. Mitrović, režiser je bil K. Bachmann).

⁴⁹ Prim. Radovan Brenčič, ib., 137.

⁵⁰ Glej o tem Manica Spendal, Herzog Lojze, SGL, I, 210.

⁵¹ Gorenjskega slavčka je režiral C. Bratuž, Evangeljnika in Fra Diavola R. Urvalek in V vodnjaku P. Rasberger. V posameznih operah so peli med drugimi: M. Križeva, I. Stankovič-Burja, P. Burja, N. Govorov, A. Okaanski, C. Bratuž, R. Urvalek, M. Lubejeva, D. Peikova, P. Kovič, J. Križ, kot gosta pa A. Mitrovićeva in E. Cammaroli.

⁵² Možička je režiral R. Urvalek, koreografiral A. Haratović, dirigiral pa R. Brenčič. Od operet so bile na sporedu: Vesela vdova (F. Lehár), Grofica Marica (E. Kálmán) in Veseli kmečič (L. Falla). Režiser je bil K. Bachmann, dirigiral je L. Herzog.

⁵³ Glumače, Manon, Ples v maskah, Mignon, Traviato in opero Urh, grof Celjski je režiral A. Mitrović, Madame Butterfly in Rigoletta C. Bratuž, Bastien in Bastienne R. Zeleznik. Peli so med drugimi: F. Neralič, P. Burja, C. Bratuž, V. Zamejčeva, F. Kocuvanova, N. Govorov, M. Lubejeva, A. Okaanski, S. Stankovič-Burja, R. Urvalek. V posameznih opernih predstavah so še nastopili gosti: A. Mitrovićeva, V. Janko, I. Skrivanič, N. Spanova Idr.

⁵⁴ V sezonah 1926/27 in 1927/28 so bile na sporedu naslednje operete: Lepa Helena (J. Offenbach), Orlov (B. Granichstaedien), Cigan baron (J. Strauß), Jesenski manever (E. Kálmán), Eva, deklica iz tovarne (F. Lehár), Logarjeva Krista (J. Georg), Cardaška kneznja in Bajadera (E. Kálmán), Takrat, v starih časih, (R. Stolz) in Puščavnikov zvonček (L. A. Maillart).

⁵⁵ Radovan Brenčič omenja v nekrologu ob smrti Mitrovića med drugimi: »Andro Mitrović je odšel na dopust, kasneje pa je bil postavljen za profesorja na zagrebški glasbeni akademiji, kjer je poučeval do svoje smrti. — Toda je rad prihajal v Maribor, ki mu je značil — san njegova života. Dasi mariborsko gledališče tedaj ni imelo več stalne opere, si je rad prihajal ozledovat tudi le naše sporadične operne predstave, ki jih je uprizorjal marjivi in požrli vovalni Lojze Herzog, a vedel je v okviru mnogo skromnejših razmer. Ob svojem zadnjem takim obisku je Mitrović dejal: 'Res je, da v Mariboru nimam tako odličnih pevcev, kot npr. ml v Zagrebu, da vam manjkajo tudi mnogi drugi predpogoji, vendarle uživam tu mnogo bolj, ko vidim vsem na obrazu, s kako veliko ljubeznijo in vnueno so pri delu. Zato pa se vam nekaiera scena vkljub vsemu bolj poareži kot v večjih gledališčih'. (Prim. Radovan Brenčič, Andro Mitrović in mariborska opera, Obzorja 1940, III, 136).

vojne) so sicer tu in tam izvedli še kako opero, tudi novitete, vendar v veliko skromnejšem obsegu. Redna operna dejavnost se je spet začela šele po drugi svetovni vojni.

V času umetniškega vodstva Andra Mitrovića in njegove žene Ančice je mariborska opera dosegla prve pomembnejše uspehe v operni poustvarjalnosti. Na odru mariborskega Narodnega gledališča so prvič izvajali standardna dela francoske, nemške, slovanske in zlasti italijanske operne literature, do katere je Mitrović kazal posebno afiniteto. Veliko zaslug pri tem je imela tudi operna pevka Ančica Mitrovićeva, ki je uspešno kreirala številne pomembnejše sopranske in mezzosopranske vloge (Tosca, Margareta, Nedda, Santuzza, Amelia, Mignon, Mimi itd.). Mitrović je uvrščal v sporede tudi slovenska operna dela, posebno opere Viktorja Parme, kar je razumljivo, saj ga je z njim vezalo iskreno prijateljstvo. Mitrović je operno dejavnost v Mariboru dvignil nad provincialno raven. To je bilo tembolj pomembno zaradi vpliva graške opere, katero so mariborski operni ljubitelji vedno radi obiskovali. Ker je repertoar kakor tudi kvaliteto izvedb vsaj delno približal ravni predstav v sosednjem Gradcu, je njegovo delovanje imelo za predvojni Maribor velik kulturni in nacionalni pomen.⁵⁶

THE BEGINNINGS OF SLOVENE OPERATIC ACTIVITIES IN MARIBOR

Summary

The beginnings of theatrical activities in Maribor date back to the end of the 18th century; in 1785 members of the society devoted to performing arts founded the first permanent theatre. The first work to be produced in its entirety was Bellini's *Norma* (1843), next, on the occasion of opening the new building in 1852, *Marta*, by F. von Flotow. Slovene theatrical performances started in 1861 within the framework of the Slavic Reading Society. After the founding of the Dramatic Society in 1909, Maribor became the fourth town with a fully organized Slovene theatre. After the World War I the Dramatic Society had in 1919 grown into a professional Slovene theatre.

The basis for staging musico-dramatic work was prepared already by the first two leading personalities, Hinko Nučič and Valo Bratina, but regular operatic activity started only with the 1922—23 season, when the post of the director of the National Theatre in Maribor was entrusted to Radovan Brenčič and that for the operatic section to Andro Mitrović. Under his leadership the ensemble of the Maribor Opera had by 1928 performed a considerable number of standard operatic works. Mitrović was including into the repertoire also Slovene operas, especially those by Viktor Parma. From the very beginning V. Parma was an active collaborator in the ensemble and in the overall musical activity in Maribor; in the opera house he remained an honorary Kappellmeister until his death in December 1924. In the four years the Maribor Opera has staged all his operas and three of his operettas.

Mitrović succeeded in raising the operatic reproduction in Maribor above the provincial standards. This was all the more of topical importance because opera-lovers in Maribor had for a longer time already been gravitating to the neighbouring town of Graz (Austria). Since he managed to come both with the repertoire and with the quality of performances close to operatic production in Graz, his activity had for the pre-War Maribor a great cultural and national significance.

⁵⁶ Glej o tem Manica Spendal, *Začetki slovenske opere v Mariboru*, Zbornik SAZU »Slovenska opera v evropskem okviru«, Ljubljana 1982, 566-67.

O PROGRESIVNEM TISKU MED VOJNAMA V MARIBORU

France Filipič*

UDK 007:329.13/.15(497.12 Maribor) »1918/1941«

FILIPIČ France: O progresivnem tisku med vojnama v Mariboru. (Von der progressiven Presse zur Zeit zwischen den Weltkriegen in Maribor.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 54 19 (1983)1–2, str. 201–208.

Avtor je opravil analizo progresivnega tiska med vojnama v Mariboru

izvirnik v sloven., povzlek v nem., izvirček v sloven. in angl. ter ugotovil dva nekova sklopa in vrsto progresivnih sestavkov, raztresenih po meščanskem časopisju. Kol značilnost prvega sklopa je navedel, da je pripadal političnemu laborn slovenske socialne demokracije in je obsegal skoraj celotno obdobje med vojnama, kol značilnost drugega pa da mu je bil osnova meščanski tisk, tednika Neodvisnost in Edinost ter revija Obzorja, delno tudi satirični »Toll list«, da pa sta tem publikacijam dajala počut progresivnega tiska tako uredniški koncept kol sestavki, napisani v duhu delavskega revolucionarnega gibanja; izhajanje tega tiska je avtor omejil z letucama 1937–1941. Precej prustava je avtor v svojem sestavku posvečil tudi sestavkom progresivne publicistike, predvsem objavljene v mariborskem meščanskem dnevniku Večernik med leti 1938 in 1941.

UDK 007:329.13/.15(497.12 Maribor) »1918/1941«

FILIPIČ France: On the Progressive Press between the Wars at Maribor. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 54=19 (1983)1–2, p. 201–208.

Orig. in Slovene, summary in Germ., synopsis in Slovene and Engl.

The author carried out an analysis of the progressive press between the wars at Maribor and he found out two settled complexes and a series of progressive articles, dispersed in the middle-class papers. As characteristic for the first complex he stated that it belonged to the political movement of the social democracy and that it embraced nearly the whole period between the wars, and as characteristic for the second complex he stated that it was based on the middleclass press, on the weekly papers Neodvisnost (Independence) and Edinost (Concord) and on the review Obzorja (Horizons), partly also on the satiric paper »Toll list«. These publications have been given a stamp of progressive press by the editorial concept as well as by the articles, written in the spirit of the revolutionary labour movement; the issuing of this press has been limited by the author with in the years 1937–1941. In his article the author has devoted much room also to the articles of progressive journalism, published mainly in the middle-class daily newspaper of Maribor, the Večernik (Evening Paper) between the years 1938 and 1941.

O progresivnem tisku med vojnama v Mariboru pravzaprav ni mogoče govoriti ločeno od splošnih političnih razmer, v katerih se je porajal in mu je potekala njegova življenjska doba, saj je časopisje hkrati s periodičnimi publikacijami skoraj vselej izražalo ideje političnih strank in gibanj, oziroma se je vsaj do neke mere svetovnonazorsko opredeljevalo. Zmotno pa bi bilo sveda

* France Filipič, književnik in zgodovinar, Maribor.

mnenje, da so se progresivne ideje, da jih tako imenujemo, pojavljale samo v člankih določenega tiska, recimo delavskega, temveč najdemo marsikdaj progresivno in celo revolucionarno zasnovane sestavke na straneh sicer konservativnega meščanskega tiska; tako se je v Večerniku v Mariboru med 1938 in 1940 pojavilo veliko število člankov izpod peres marksističnih publicistov, o čemer bomo v našem sestavku še podrobneje spregovorili.

Namen tega sestavka seveda ni razčlemba celotnega tiska med vojnama v Mariboru, čeprav bi tako zgodovinsko lahko najpopolneje opredelili vlogo progresivnega tiska v širšem publicističnem soočanju, temveč se omejujemo na globalno predstavitev nekaterih značilnosti tistega tiska, ki je s svojo usmerjenostjo pomembneje vplival na proces družbenega progressa in na uveljavljanje humanističnih idealov.

Leto dni po koncu prve svetovne vojne je izhajalo v Mariboru samo časopisje meščanskih strank, med njimi od 23. novembra 1918 liberalni dnevnik »Mariborski delavec«, ki je od začetka izhajanja imel podnaslov »Neodvisen delavski list za mesto in okolico«, pozneje pa je ta podnaslov spremenil v »Neodvisen politični list« in pred svojim koncem, 24. avgusta 1920 v »Političen list«. O »Mariborskem delavcu«, ki je na začetku kazal neko progresivno usmerjenost, je 1. marca 1919 zapisal socialistični dnevnik »Napreje« v Ljubljani, da je list »izdajal doslej v Mariboru konzorcij naših somišljenikov«, da pa novi konzorcij JDS nič ni naznanil, da je v izdajanju lista, ki naj bi ga bili sicer 24. februarja 1919 ustavili, prišlo do sprememb. List je dejansko od začetka njegovega izhajanja financiral knjigarnar Vilko Weixl, aktiven član JDS (Jugoslovanske demokratske stranke), kar je bilo potem 6. marca 1919 v listu v odgovor na »Naprejeve« trditve tudi povedano. Tako je v številki 2. marca 1919 »Mariborski delavec« sporočal, da je bila v Mariboru ustanovljena Tiskovna zadruga, ki je prevzela list v svojo last, v programski usmeritvi pa naj bi odslej list zastopal »narodno in demokratično misel«. »Mariborski delavec« je bil res od vsega začetka v rokah politikov iz tabora JDS, toda s svojim pisanjem je tja do konca februarja 1919 poskušal ubirati socialno naprednejše strune, zavzemal se je za to, da se naj »stanovske organizacije delavstva in malega človeka nasploh... snujejo na strankarsko nevtralnem temelju« in objavil je nekaj progresivnih člankov, tako 18. januarja 1919 članek Vitomila Korača iz »Napreja« — »Inteligenca in socializem«, potem 10. februarja 1919 članek, ponovno prevzet iz »Napreja« — »Poglavje o boljšeizmu« s poudarjeno mislijo, da je komunizem »idejno najsilnejša svetovna struja«, in 21. februarja 1919 sestavek »Socializem zmaga«. V zadnjih februarskih dneh 1919. leta je sploh pričel »Mariborski delavec« očitno izražati svoje simpatije za JSDS, za pred nedavnim ustanovljeno okrožno organizacijo socialnih demokratov v Mariboru in nekaj dni zaporedoma je prinašal naznanilo o velikem shodu JSDS v soboto 22. februarja 1919 v Narodnem domu. Simpatij do JSDS pa je bilo v listu konec 28. februarja 1919, ko je kot urednik nastopil Fran Voglar, ki je zamenjal dotedanjega urednika Ferda Leskovarja. Prelom z JSDS je nato »Mariborski delavec« 2. marca 1919 opravičil s tem, češ da se socialni demokrati niso hoteli iznebiti nemčurskega elementa v svojih vrstah.

Ko so v drugi polovici 1919. leta socialni demokrati v Mariboru kupili, delno z denarjem ameriških Slovencev, Mostböckovo tiskarno, so bili za JSDS v Mariboru dani pogoji za izdajanje lastnega časopisja. Tako je 6. decembra 1919 najprej pričel izhajati v nemščini tednik »Volksstimme«, ki je skoraj 17 let prihajal med nemško govoreči proletariati v Mariboru in njegovem zaledju, ter je ugasnil s poslednjo številko 30. avgusta 1936, potem ko mu je ostala zvesta samo še peščica naročnikov. Če bi se hoteli vprašati, kaj je povzročilo konec

tega časnika, bi kot enega lahko navedli doraščanje mladega rodu med proletariatom v Mariboru, ki je pričel raje segati po slovenskih glasilih — in kot drugega postopno prodiranje nacionalsocializma med mariborsko (in nemčurško) delavstvo, kar je pomagalo spodmakniti tla socialnodemokratskemu glasilu. »Volksstimme« je v prvem letu svojega izhajanja zastopala radikalnejša stališča v socialističnem delavskem gibanju in je zaznoven na njenih straneh potek boja med komunistično in socialnodemokratsko usmerjenostjo mariborskega proletariata (zlasti v času, ko je list urejeval komunist Tone Gmajner). vse dokler ni lista prevzel kot odgovorni urednik Viktor Eržen, ki ga je v poznejših letih (s presledki v urejevanju) krmaril po načelih socialnodemokratske idejne in dnevnopolitične prakse. V zgodovinski oceni »Volksstimme« izstopa dejstvo, da se je večji del z vso ostrino obračala proti revolucionarnemu delavskemu gibanju (ki se je marsikdaj tudi samo zapiralo v ozke, sektaške okvire), vsekakor pa je treba »Volksstimme« priznati, da je v začetku dvajsetih let kdaj pa kdaj vendar nastopila odločno proti nakanam meščanskih strank, ki so poskušale po razglasitvi »Obznane« (30. decembra 1920) in »Zakona o zaščiti države« (2. avgusta 1921) kot drugod po državi tudi v Mariboru celotno razredno delavsko gibanje pritiskati ob zid, pa je v tem času večkrat segla po njej zaplemba.

Kot glasnika idej slovenske (in jugoslovanske) socialne demokracije sta izhajala v Mariboru med vojnama še dva politična časopisa. »Enakost« in »Delavska politika«. »Enakost«, najprej poltednik nato tednik, je bila kratkega veka, od 14. julija 1920 do 10. avgusta 1923 — s presledkom, ko od 1. januarja do 4. avgusta 1922 ni izhajala. »Delavska politika« je pričela 1. januarja 1926 v Ljubljani kot dnevnik, a se je kmalu, skupaj s svojim urednikom Rudolfom Golouhom, preselila v Maribor, kjer je izhajala dvakrat (in trikrat) na teden ter vztrajala vse do 6. aprila 1941. Če lahko rečemo, da je »Enakost« v mariborskem socialističnem tisku bila le prehodni pojav, pa se je »Delavska politika« globoko zarisala v politično obeležje mesta. Kot glasilo SSJ (Socialistične stranke Jugoslavije) je kljub svojim ostrim in le redko ublaženim stališčem do revolucionarnega delavskega gibanja vendar odigrala določeno vlogo v utrjevanju pozicij delavskega gibanja, tako v okviru svoje stranke do njene prepovedi v januarju 1929 in potem kot del socialističnega gibanja, ki je organizacijsko živelo predvsem preko strokovnih organizacij in preko kulturnih izobraževalnih delavskih društev, tako »Svobode« kot pozneje »Vzajemnosti«. »Delavska politika« je imela znaten poslih za kulturno snovanje, s prevodi v svetu uveljavljenih proletarskih pisateljev (prevajalec je bil večinoma Bogo Teply) in zlasti s propagando za knjižno zbirko »Cankarjeve družbe« je širila duhovno obzornje slovenskemu proletarcu, od slovenskih avtorjev pa sta tiskala na njenih straneh Rudolf Golouh svojo dramo »Križa« in Bratko Kreft svoj roman »Človek mrtvaških lobanj«, morda v slovenski literaturi najpomembnejše delo, ki pripoveduje o zorenju neke revolucionarnim idejam zapisane generacije. Res je seveda, da bo zgodovinska ocena socialističnega tiska med vojnama v Mariboru morala ob presoji njegovega pomena in njegove vloge upoštevati spreplet različnih narodnopolitičnih in socialnoekonomskih silnih, ki so vplivale na stališča, ki jih je izražal in so oblikovale njegov marsikdaj tudi negativni odnos do vzpostavljanja enotnosti delavskega razreda v boju proti izkoriščevalskim tendencam domačega in tujega kapitala v Mariboru, vendar ne bo mogla, kljub temu, da se je vseskozi dušil v reformizmu, pozitivno oceniti njegovo vztrajno poročanje o vsakodnevnih brigah, težavah in bojih delavskega razreda, vse to propagandnemu naseto meščanskega časopisja navkljub. Ne navsezadnje lahko ugodno ocenimo tudi poročanje »Delavske politike« z boljše španske državljanske vojne, saj je s stopenjskimi spremembami boj republi-

kanske armade, svoj zgodovinski delež pa je list doprinesel tudi k poglobljanju političnih in kulturnih stikov med Jugoslavijo in Češkoslovaško.

V Mariboru sta med vojnima izhajala še socialistični »Ujedinjeni železničar« — neodvisno glasilo železničarjev, upokojencev in transportnega osebja, sicer od decembra 1925 do 15. aprila 1934 v Ljubljani, nato pa v Mariboru do 1. aprila 1941, ter »Delavec« (s podnaslovi glasilo Strokovne komisije za Slovenijo, glasilo GRSJ, glasilo Združene delavske strokovne zveze Jugoslavije in Strokovni časopis), z začetkom v Ljubljani 14. novembra 1914, od 1937. leta pa v Mariboru, kjer so bili od aprila 1937 do 25. marca 1941 njegovi odgovorni uredniki Stanko Vidovič, Viktor Eržen in Josip Ošlak. V Mariboru je »Delavec« izhajal kot mesečnik.

Naposled naj še omenimo v Mariboru med socialističnimi tiski »Vzajemno Svobodo«, ki je kot mesečnik izhajala od 1. januarja 1937 do pomladi 1940 v Mariboru, poročala pa je predvsem o delovanju delavskih kulturnih društev »Vzajemnosti«; urejali so jo Josip Ošlak, Ivan Fava in Bruno Petejan.

Slika socialističnega tiska, vezanega na Maribor za čas med vojnima pa ne bi bila popolna, če ne bi upoštevali deleža Maribora pri izdajanju mesečnika »Svobode« v Ljubljani (1. januar 1929 — december 1936) in »Koledarja Cankarjeve družbe«, ki je izhajal v istem obdobju, pri obeh publikacijah pa je ustvarjalno in tudi odločilno sodeloval kot urednik in kot avtor Bogo Teply z vrsto sodelavcev iz Maribora.

Dne 1. decembra 1936 je v Mariboru pričelo življenje »Neodvisnosti«, s podnaslovom »Tednik za vsa javna vprašanja«. Kot izdajatelj se je predstavil »Konzorcij Neodvisnosti«, kot glavni urednik je bil naveden novinar Stanko Hiti, medtem ko predsednik uredniškega odbora ing. Jože Teržan v listu ni bil imenovan. List se je predstavil z uvodnikom, v katerem je programatsko zahteval, da mu bo v socialnem oziru vodilo socialna pravičnost, »ki edina more zagotoviti vsakemu posamezniku človeka vredno življenje«, nedvoumno pa je list v uvodniku izrazil tudi svoja proticentralistična stališča. Navedba v prvi številki lista, da »senci Stjepana Radića in Aleksandra Stambolijskega segata do naših slovenskih vasi in dajeta mladi generaciji slovenskega kmetstva podobo in voljo za prostovoljno žrtev« nam ponuja oceno o njegovi agrarnosocialni usmerjenosti. »Neodvisnost« se je rodila v slovenskem političnem medprostoru na leviči meščanskega socialnega gibanja, v zaostrenih slovenskih političnih razmerah pa tudi s svojim programom, sicer odetim v »lepe besede« ni mogla vztrajati. Že po nekaj številkah se je »Neodvisnost« približala slovenskemu kmečko-delavskemu gibanju, ljudskofrontni formaciji, v kateri so pod vodstvom advokata dr. Vekoslava Kukovca bili poleg komunističnega jedra, ki je imelo na gibanje odločilen vpliv, še pristaši SDS (Samostojne demokratske stranke), slovenskega mačkovstva (somišljenikov HSS - (Hrvatske seljačke stranke) pod vodstvom dr. Lončarja in Doboviška in slovenskih socialistov s središčem v Mariboru. Iz »Neodvisnosti«, 13. februarja 1937, št. 6 je iz uvodnika razvidno, da je slovensko kmečko-delavsko gibanje vzelo list v svoje roke in da bo v njem poleg hrvaškega in srbskega postavljalo tudi slovensko vprašanje; v tem uvodniku, zelo obetavno naslovljenem »Naše poslanstvo«, je bila poudarjeno podana misel — sicer že od novembra 1935 prisotna v ljudskofrontnem gibanju, da ima slovenska zemlja svoje posebne gospodarske in kulturne probleme in da ima zlasti še svoj socialni problem.

»Neodvisnost« je izhajala kot glasilo slovenskega kmečko-delavskega gibanja do 11. oktobra 1937, ko jo je cenzura zaradi razglasa »Močna in enotna slovenska fronta je naša narodna potreba« s pozivom h koncentraciji vseh slovenskih demokratičnih sil, zadušila. Od februarja pa do oktobra 1937 lahko

sledimo na straneh »Neodvisnosti« vsem tedanjim peripetijam slovenskega kmečko-delavskega gibanja, ko se je preko kriznega obdobja ob izstopu slovenskih socialistov in privržencev dr. Mačka vse bolj oblikovalo v progresivno ljudsko gibanje, distancirano od Združene opozicije, s katero je bilo od sredine 1935 bolj ali manj v akcijski povezavi. Od 17. septembra 1937, ko je prevzel uredništvo »Neodvisnosti« komunist Stefan Kovač, je v listu seveda očitna preusmeritev na socialno še bolj poudarjene pozicije, hkrati pa je, ob preizkušnjah dosedanje politične taktike v ospredju težnja osnovati v Sloveniji široko zasnovano demokratično zvezo, ki bi lahko prerastla v resničnega reprezentanta vsega slovenskega ljudstva; uveljavljale so se prvine čebinskega Manifesta. Sicer pa je že julija 1937 v »Neodvisnosti« objavil članek na to temo Edvard Kardelj »Organiziranost ali namen«, obravnavajoč problem, kakšno pot ubrati v okviru ljudsko frontnega združevanja različnih političnih skupin z dogovarjanjem »od spodaj«. Po Kardeljevem mišljenju za zbiranje demokratičnih sil ni bila ugodna, da bi se politične skupine združevale v trdnješi zvezi, edino znamenje organiziranosti naj bi bila skupna zavest določenega namena, določenega programa. Kardeljev članek je izredno zanimiv prav zaradi obravnavanja problema skupnega v različnosti. 15. maja 1937 pa je Edvard Kardelj v številki 19 »Neodvisnosti« objavil članek »Neodvisnost Avstrije in Slovencev«. V tem članku je pod inicialkami T. B. (Tone Brodar) med prvimi v Sloveniji spregovoril o pomenu vzpostavljanja sistema kolektivne varnosti v mednarodnem življenju, v nasprotju s sistemom dvostranskih sporazumov v svetu. Edvard Kardelj je manj kot mesec dni po ustanovnem kongresu KPS opazoval na nevarnosti fašistične agresije, ki je sicer tedaj neposredno segala po Avstriji, posredno pa je tako ogrožala tudi Slovenijo.

Ob zgodovinski oceni »Neodvisnosti« velja omeniti, da list morda ni dovolj poudarjal vloge delavskega razreda v kmečko-delavskem gibanju, čeprav je to usmerjenost vendar že nakazal Rudolf Rojc v številki 8, 27. februarja 1937, zelo jasno pa jo je definirjal potem Ivan Kreft v številki 32, 27. avgusta 1937 ob analizi razmerja slovenskega kmečko-delavskega gibanja do Združene opozicije (ki je dva meseca pozneje, 8. oktobra 1937 podpisala dogovor o ustanovitvi Bloka narodnega sporazuma). V zgodovinski oceni »Neodvisnosti« ne gre prezreti, da je v kratkem času svojega izhajanja vključila med svoje sodelavce širok krog mlade mariborske revolucionarne inteligence, ki se je leta prej že oblikovala, med drugim v Zvezi mladih intelektualcev, in je zdaj s svojimi sodbami pričela posegati na vsa področja javnega življenja, z izjemno zagnanostjo tudi v svet kulture in ljudske prosvete. Naj v zvezi s tem navedemo razmišljanje Jaroslava Dolarja v članku »Delavstvo in kultura«, ki jasno in precizno definira odgovornost in pomen ljudske, proletarske kulture, ko ugotavlja: »Proletarska kultura se obrača k množicam, ki jih skuša presvetliti, jih poučiti o njihovem položaju in vlogi v zgodovini ter jih zediniti in skovati v močno, enotno, zavedno silo, ki bo pripravljena za svoje naloge v bodočnosti («Neodvisnost» št. 14, 19. junija 1937).

Pa poti, ki jo je nakazala »Neodvisnost« s svojim pozivom h koncentraciji vseh slovenskih demokratičnih sil, se je podal tednik »Edinost«, ki je pričel izhajati v Mariboru 19. februarja 1938, v razburljivih tednih pred »Anschlussom«, njegova zadnja številka pa je izšla 22. februarja 1940, ko je listu cenzura utrgala nit življenja. »Edinost«, ki se je sicer rodila iz komercialne računice lastnika Mariborske tiskarne, je pod urednikovanjem Franceta Gerželja, ki je uredil prvih 30 števil, in Jaroslava Dolarja, ki se mu je posrečilo list obdržati pri življenju do februarja 1940, prerastla v izrazito narodnoobrambno in protifašistično usmerjeno glasilo.

Pravzaprav je list ves čas svojega obstoja izražal stališča, ki jih je nakazal že v prvem uvodniku, v katerem je bilo med drugim zapisano: »V naše zastrupljeno ozračje, v naš razkroj in našo razcepljenost je zato treba prinesiti duha skupnosti, edinosti, sloge in sodelovanja na vseh področjih našega javnega življenja. Nad oportunistične, strankarske in klikarske interese je treba dvigniti zahteve in potrebe skupnosti, naše splošne in obče slovenske gospodarske, kulturne in politične interese, saj vendar samo od le-teh zavisi usoda naroda, ne pa od interesov najrazličnejših oportunistov.« Klic po skupnosti, ki je v bistvu pomenila koncentracijo vseh slovenskih demokratičnih sil, h kateri je že pozivala »Neodvisnost«, je seveda v slovenskem strankarskem življenju ostajal tedaj brez odmeva, slovenskega človeka, ki ni bil zapeljan od strankarskih strasti, pa je vendar vzpodbujal k razmišljanju o ključnih problemih slovenske nacionalne eksistence.

Pri zgodovinski presoji »Edinosti« ne smemo prezreti velikega števila člankov na njenih straneh, ki tako ali drugače obravnavajo problem mladine, bodisi da odstirajo bedo viničarskih otrok, ki v slovenjegoriških in haloških kočah, raztrganih viničarijah, doraščajo v bedi in propadajo duševno in zdravstveno, ali pa se zavzemajo za udeležbo študentske mladine na narodnoobrambenih taborih ob severni meji. Pomembnost večine teh člankov pa je v tem, da poskušajo dramati ustvarjalnost mladega človeka, ko ga opozarjajo na njegovo mesto in njegovo vlogo v družbi.

Med leti 1938 in 1940 so izhajala v Mariboru »Obzorja«, revija za leposlovje, umetnost in publicistiko, vsa leta glasilo mariborskega Umetniškega kluba in v letu 1940 tudi Celjskega kulturnega tedna. Urednika Vladimir Kralj in Ivan Dornik (ki je ta posel opravljal samo pri prvem letniku), sta revijo, ki jo je »izdajala, zalagala in tiskala Mariborska tiskarna«, kljub temu, da je izhajala na robu slovenskega ozemlja, dvignila na kakovostno raven obeh takratnih osrednjih slovenskih revij, »Sodobnosti« in »Ljubljanskega zvana«.

V uvodni uredniški besedi »Obzorij«, sta urednika napisala reviji na pot: »Enako bo uredništvo v svojem publicističnem delu navajalo bralce k stvarnemu dojetanju naše moralne, socialne in gospodarske resničnosti. Pereča vprašanja našega narodnega življenja bo obravnavala revija v njihovi zgodovinski vzročnosti, s stvarnostjo, ki je ne bodo kalile dnevne strankarske strasti. Pri tem bo revijo vodilo načelo popolne svobode svetovnega nazora, v kolikor bo ta v konkretnem primeru v skladu s koristmi našega naroda kot posebne kulturne individualnosti.«

To so bile lepe besede, v skladu z najširšo progresivno orientacijo, ki se je vse bolj uveljavljala v slovenski publicistiki. Revija se je rodila v okoliščinah hude narodne stiske, ki jo ni povzročala samo zunanja fašistična agresija, temveč v enaki meri boj znotraj narodnega telesa med dvema nasprotnima si stremljenjema, med enim, ki je silil k združitvi vseh narodnih sil v obrambi temeljnih nacionalnih vrednot, in drugim, ki si je prizadeval za totalno obvladovanje slovenske družbe s pozicij skrajne reakcije in križarske vojne zoper svobodnega duha, demokracijo in socialno osveščanje. »Obzorja« so se v tem vrtinčastem krogu izvrstno znašla, znala so se dvigniti nad provincializem in v veliki meri so rastle iz živahnega in nekonvencionalnega kulturnega snovanja v tem obdobjem mestu, v katerem je že prednjačila mlada generacija, dozorevajoča v letih hudih socialnih in nacionalnih bojov, z občutkom za domačo stvarnost in vendar odprta v svet.

»Obzorja« so predvsem prispevala k analizi slovenskih družbenih razmer, h kritičnemu preučevanju slovenskega kulturnega, socialnoekonomskega in političnega stanja, k čemur so pripomogle študije in razprave Jožeta Kerenčiča, dr.

Franja Žgeca, Ivana Bratka, dr. Vito Kraigherja, dr. Vladimirja Murka itd. »Obzorja« so odpirala razglede v mednarodne odnose; pronicljivo analizo razmer ob razpadu Češkoslovaške z ozirom na vpliv mednarodnega dogajanja na ibanče razmere je del dr. Dragotin Cvetko, Ivan Bratko je prodiral v spreplet problemov mladinskega vprašanja, njegova raziskava je osvetlila temeljna izhodišča mladinskih gibanj, vzroke za njihov nastanek in njihov smisel. Dr. Vito Kraigher se je spraševal po fenomenu Francije, države, ki je veljala kot trdnjava evropske demokracije, pa je, notranje razbregana v obdobju po münchenškem ilogovoru o Češkoslovaški in na pragu druge svetovne vojne, bila odrinjena od mločanja v Evropi. Z »Obzorja« je postala severna regija Slovenije s svojim središčem v Mariboru kos velikega sveta.

Od 1. novembra 1940 do 10. februarja 1941 je izhajal v Mariboru polmesecnik »Novi problemi«, ki ga je izdajal in urejal Jožko Humar. Izšlo je šest števil.

K progresivnemu tisku med vojnama v Mariboru moramo prišteti tudi humoristično glasilo »Toti list«, ki je s podnaslovom »List dobre volje za Slovence« od 26. februarja 1938 do 15. februarja 1941 in od 1. marca do 5. aprila 1941 kot »Novi Toti« razveseljeval mlado in staro po vsej Sloveniji s svojimi humoristično in satirično ubranimi prispevki. Njegov izdajatelj in urednik Božo Podkrajšek je znal ob sodebitvemu širokega kroga slovenskih kulturnikov, med katerimi so bili Tone Čufar, Ivan Rab, Danila Gorinšek, Emil Smasek itd., list uspešno voditi mimo banalnosti in cene senzacionalnosti do v bistvu resnobne in trpke družbene kritike in do razkrinkavanja režimske samopašnosti in narodnega izdajstva.

V obdobju med vojnama sta se v Mariboru uveljavljala dva povsem ločena sklopa progresivnega tiska, prvi ima izrazito socialnodemokratsko obeležje, drugi pa zajema periodiko, v kateri prihaja predvsem do izraza mariborski leva in tudi povsem revolucionarno usmerjeni kulturni potencial.

Zunaj teh dveh sklopov pa se je v Mariboru razmahnila marksistična publicistika v določenem obdobju tudi na straneh liberalnega dnevnega lista »Večernik« v tolikšni meri, da je dajala temu listu, ki je sicer leta plaval v unitarističnih vndah, svojevrsten pečat. Ko je »Večernik«, ki je do tedaj izhajal v sklopu »Jutrovega« časopisnega koncerna s 1. avgustom 1938 prešel v lastništvo liberalnega publicista Adolfa Ribnikarja, su se strani tega glasila odprle progresivni publicistiki. Ribnikar se je poskušal postaviti na nadstrankarsko stališče (kako se zgodovina ponavlja!) in je svojemu dnevniku na pot takrat zapisal, da bi naj bil »Večernik« svobodna trihuna za vse progresivno misleče, v njem naj bi prišle do besede in do izraza »vse pozitivne in konstruktivne misli in želje kar najširšega kroga delavcev«. Tako se je potem zgodilo, da so se od avgusta 1938 tja do druge polovine 1939. leta oglašali zelo pogosto, pozneje pa, ko je »Večernik« zadržal v mladokmetijske vode in se naposled celo proglasil kot glasilo obnavljajoče se SDS, bolj poredko marksistični publicisti. Predvsem so znani uvodniki, ki jih je objavil Edvard Kardelj v »Večerniku« neposredno pred izbruhom druge svetovne vojne, ki so v široki obravnavi znanjepolitičnih problemov med drugim tudi pojasnjevali razloge za sklenitev nemškosovjetskega pakta. Nekaj istih avtorjev, ki so se v tem času oglašali v »Edinosti«, se je oglašalo z obravnavanjem včasih celo enake problematike v »Večerniku«. Tako je, na primer, Ivan Bratko tudi tukaj obravnaval mladinski problem, poudarjajoč zlasti vlogo mladine v narodnosvobodilnem delovanju. Med pomembnimi članki na straneh »Večernika« v tem času naj naštejemo še razpravi Ivana Bratka »Prezadolženost kmetijske posesti v Sloveniji« in dr. Jožeta Brileja »Problemi slovenskega gospodarstva«, oboje objavljeno v kratkem razmaku 1939. in 1940. leta. Pogosto se

je v tem času oglašal na straneh »Večernika« tudi Rudi Čačinovič, med drugim je objavil 1939. leta sestavek »Gospodarska osamosvojitev kmeta«, v katerem je osvetlil gospodarsko odvisnost kmečkega stanu od klerikalnega in liberalnega kapitala.

To kar se je dogajalo z »Večernikom« seveda ne bi bilo mogoče v Ljubljani, v Mariboru pa je bilo nasploh politično ozračje strpnejše in v tem oziru tudi mnogo manj provincialno, kot marsikje drugod po Sloveniji; k temu pa je v veliki meri pripomoglo sporočilo progresivne publicistike.

VON DER PROGRESSIVEN PRESSE ZUR ZEIT ZWISCHEN DEN WELTKRIEGEN IN MARIBOR

Zusammenfassung

Der Autor bemühte sich, so vollkommen als möglich und so übersichtlich als möglich die charakteristischen Merkmale und den Umfang der progressiven Presse in der Zeit zwischen den Weltkriegen darzulegen. Er stellte zwei fundamentale Gruppen dieser Presse fest, die erste mit einem sozialdemokratischen Charakter und die zweite, deren Physiognomie von der links orientierten und auch durchwegs revolutionären Generation der jungen Intellektuellen von Maribor geprägt wurde. Von der Ersten Gruppe der progressiven Presse stellt der Autor fest, daß sie trotz ihres betonten Reformismus eine bestimmte Rolle als Chronist und Zeuge der Arbeiterklassenkämpfe abspielte, als Vermittler der proletarischen Literatur und als Initiator bei der Tschechen und Slowaken. Die zweite Gruppe der progressiven Presse in Maribor schätzt der Autor sehr hoch ein, als er ihre historische Bedeutung bewertet, besonders die Wochenblätter »Neodvisnost« (Unabhängigkeit) und »Edinost« (Einigkeit) und die Zeitschrift »Obzorja« (Horizonte). Der Autor betrachtet es als außerordentlich wichtig, daß diese drei Publikationen mit ihrem Schreiben den Provinzialismus überwunden hatten und sich mit ihren europäischen Übersichten durchsetzten, dabei aber nie den Kontakt mit der einheimischen Sachlichkeit verloren hatten.

Außerhalb der zwei erwähnten Gruppen der progressiven Presse in Maribor verweilt der Autor noch beim Ausnahmefall der Mariborer Tageszeitung »Večernik« (Abendblatt), die zwar durch Jahre hindurch das Organ der Liberalen war mit einer zur Gänze unitaristischen Richtung, in den Jahren von 1938 bis 1940 aber öffnete sie ihre Seiten der marxistischen Publizistik, unter anderem sogar den Schriften aus der Feder Edvard Kardeljs.

Im Ganzen stellt der Autor den inhaltlichen Reichtum der progressiven Presse in Maribor in der Zeit zwischen den Weltkriegen fest, ihre Schaffensfreude und ihre Verbundenheit mit den Problemen der damaligen Gesellschaft und ihre kritische Beziehung zu den Begebenheiten in ihrer Zeit.

UDELEŽBA MARIBORČANK V PREDVOJNEM NAPREDNEM GIBANJU

Milica Ostrovška*

UDK 329.71-055.2(497.12 Maribor)»1932/1941«

OSTROVSKA Milica: Udeležba Mariborčank v predvojnem naprednem gibanju. (Beteiligung der Mariborerinnen an der vor-schrittlichen Vorkriegsbewegung.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 54: 19(1983)1—2, str. 209—217.

(zvinik v sloven., povzelek v nem., izvleček v sloven. in angl.)

Avtorica obravnava delovanje naprednih Mariborčank v letih 1932—1941, v najrazličnejših društvih in organizacijah. Pod vodstvom Komunistične partije so se borile v prvi vrsti proti nacizmu, fašizmu in nasilju vseh vrst, za socializem, demokracijo in svetovni mir, a tudi proti krivcem, ki so jih kot ženske zadevale, ne da bi bile feministke v meščanskem smislu.

UDC 329.71-055.2(497.12 Maribor)»1932/1941«

OSTROVSKA Milica: The Participation of the Women of Maribor in the Prewar Progressive Movement. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 54: 19(1983)1—2, p. 209—217.

Orig. in Slovene, summary in Germ., synopsis in Slovene and Engl.

The authoress treats the activity of the progressive women in Maribor between (the years) 1932—1941 in different associations and organisations. Under the leadership of the Communist Party they fought in the first line against nazism, fascism and all sorts of violence for socialism, democracy and for the world-wide peace. They fought also against the wrong that was done to them as women, without being feminists in the bourgeois sense.

Že po Hitlerjevem prevzemu oblasti 1933. leta je Izvršni komite Kominterni opozoril na nevarnost, ki svetui proti ud nacizmu in gre od tega časa dalje za združitev ljudskih sil v enotno fronto. Na VII. kongresu (od 25. 7.—20. 8. 1935) pa je Kominterni že dala smernice za organizacijo ljudskofrontnega gibanja.

V Sloveniji so se pokazali prvi zametki takega gibanja že ob mogočnem celjskem shodu Svobod dne 7. 7. 1935. leta, ka je o tem govoril tovariš Franc Leskošek. Shoda se je udeležila poleg drugih Mariborčanov tudi komunistka študentka Silvira Tomasini, ki je tedaj že imela vpliv na študentke Doma visokašolk v Ljubljani. Sodelavkam Mariborčankam je vneto pripovedovala o navdušenju delavskih množic. V Celju sprejeti sklep a začetku akcije za ustanovitev Zveze delovnega ljudstva je določal, naj bi se združile socialistične in demokratične sile v protifašistični fronti in se je, kot je znano, ta težnja uresničevala v raznih organizacijah in v raznih oblikah, tudi v kmečko-delavskem gibanju.

* Milica Ostrovška, profesorica višje šole v pok., Maribor

Že dne 13. julija 1935. pa so bile Svobode razpuščene, a je delavskim voditeljem uspelo kmalu zatem ustanoviti kulturno-prosvetna društva Vzajemnosti.

Ne samo slovenska narodna zavest, temveč tudi napredni levičarski nazori so začeli zavzemati vse širši obseg. Med srednješolsko mladino se je poznal že zgodaj vpliv profesorja dr. Franja Žgeča in tudi dekleta so se vse bolj začela zanimati za politična vprašanja. Na ženskem učiteljskišču je vzgajala svoje učenke v naprednem duhu priljubljena profesorica dr. Helena Stupan, ki jih je učila slovenščino.

Ni bilo brez pomena, da se je v knjižnici v Narodnem domu dalo izposoditi marksistično obarvana dela in sovjetsko leposlovje v slovenskem prevodu. Nekaj časa sta bila knjižničarja dva brata Marion, učiteljskiščnika, Žgečeva učenca.

Že leta 1932. so bili komunisti ustanovili Zvezo mladih intelektualcev, ki so organizirali redna, napredna predavanja, najprej v delavski zbornici, nato pa v gradu. Prvi predsednik je bil organizator društva levičar Pavle Šegula, glavna sodelavca pa Ante in Leo Novak ter drugi komunisti. Od deklet so se tu sestajale levičarke, največ študentke in bivše učiteljskišnice, a tudi zaposlene ženske raznih poklicev: Herta Haas, Andrina Kovačič-Zaucer, Jožica Hodnik-Veble, Zora Šerbak-Kopač, Ema Grbec-Logar, Lea Prah-Smasek, Branka Jurca-Potrč, Silvira Tomasini, Romana Šerak, Sonja Kukovec, Hilda Švajger, Draga Nemec-Humek, Milena Godina, Ljubica Smerdu-Lorger, Joža Štucin, Lea Kreft, Mila Starc-Krajnc, Ela Spanring, Milena Vojničević, Anka Vomer-Zgonik in več drugih. Mene je povabil k predavanjem kolega na realni komunist profesor dr. Franjo Crnek, ki je živo sodeloval tudi v poznejšem poteku dogodkov in bil med NOB ubit v Jasenovcu. Leta 1936. so Zvezo, kot oblasti nevarno, komunistično, prepovedali. Kmalu so brezposelni učitelji in učiteljice, skoraj vsi člani prepovedane Zveze, ustanovili v okviru Jugoslovanskega učiteljskega združenja (JUJ) Odsek brezposelnih učiteljskih abiturientov. Oddelek za pomoč pri iskanju priložnostnega dela, kot so bile na primer inštrukcije, je vodila Ela Kosi-Spindler.

Skoraj vsa imenovana dekleta so bila pozneje tudi v NOB, močno aktivna.

Tačas se je delavstvo, posebno na Pobrežju in na Tezmem, v velikem številu udeleževalo predavanj, ki so jih prirejala društva Vzajemnost. Tako na primer je delavstvo obeh spolov v veliki dvorani gostilne Felič na Teznu potrpežljivo poslušalo tudi moje obsežno predavanje o ženskem vprašanju, sestavljenem na osnovi Beblove knjige »Žena in socializem«, čeprav sem segla daleč nazaj tudi v zgodovino. Povabila sta me na sodelovanje delavca komunista Marija Šme in Štefan Letonja. Taka povezovanja intelektualcev z delavci so seveda bila pojav že od prvih časov razvoja komunizma pri nas, vendar je ta zveza bila zdaj pogostejša.

Skojevki in komunistki, delavki in nameščenk, ki so se družile, posebno mladih, je bilo zdaj že veliko: poleg imenovane Marije Šme Milka Sotler-Bračko, Sonja Černežl, sestre Bole, Danica Greif, Kristina Babič, Lizika in Fanika Jančar, Tončka Černec in cela vrsta drugih.

Po navodilu Kominterne, da se naj komunisti vključijo v vsa legalna društva in povečajo svojo aktivnost v boju proti nacizmu, je prišel tudi v Maribor študent medicine Ljubo Marion, član Pokrajinskega komiteja SKOJ za Slovenijo. Med drugimi je obiskal tudi mene, aktivno profesorico, z navodilom, kako naj podpremo skojevce, ki so včlanjeni v raznih dijaških društvih. Tako sem zatem na primer prevzela odgovornost za pomoč skojevcem, ki so prirejali predavanja v društvu »Trezna mladina« in drugod.

Komunisti so se včlanjevali v razna društva, takn v Planinsko društvo, prevzemali vodstvo v Ferialnem savezu, v skavtskih in drugih organizacijah ter povsod širili svoje politično prepričanje. Važno pa je seveda bila, prilobivati tudi ženske.

Pri tem iz društev niso bila izvzeta športna društva. V Slovenskem športnem klubu Maribor je bila poznejša profesorica Zima Vrščaj-Haly državna prvakinja v rokometu in se je kakor bratje (dva sta padla v NOB) zelo zgnolaj opredelila za Komunistično partijo. Prav tako je bila od vsega začetka zelo aktivna v NOB, na knčevskem zboru odposlanka za Ljubljano—mesto, urednica Naše žene« itd. Je nosilka partizanske spomenice 1941.

Neda Gerzinič, članica istega kluba, tekmovalka v namiznoteniški sekciji 1. je bila večkratna državna prvakinja. Med osvobodilno vojno je prestala zaradi svoje aktivne udeležbe veliko gurja, naposled pa so jo belogardisti na Turjaku hudo mučili in nato ubili.

Leta 1936. se je napredna mladina po vsem svetu pripravljala na mirovni kongres v Zenevi pod vplivom Komunistične mladinske internacionale v Moskvi, ki je leta 1935. naročala mladini vsega sveta, naj se politično aktivizira v boju proti fašizmu za demokratizacijo, napredek in mir.

Za ženevski kongres je dala iniciativo Mednarodna zveza združenj za Društvo narodov in se je nanj pripravljala skojevska in komunistična mladina, predvsem študentska, po vsej Jugoslaviji.

Državna konferenca pripravljanih odborov je bila že julija 1936. v Zagrebu in od tam so poklicali v Maribor študentko komunistko Herto Haas, ki je bila že povezana v pripravah na mednarodni kongres.

Za organizatorja mirovnega gibanja v Mariboru so določili Žensku društvo. S Herto Haas sva stopili k predsednici tega društva Mariji Maister, vdovi osvoboditelja Maribora, generala Maistra, ki me je poznala kot udeleženko vsakoletnih Materinskih tečajev, o katerih sem enkrat tudi poročala v Ženskem svetu, kjer sem objavljala črtice socialnega značaja. Maistrova je vlogo organizatorke akcije rade volje sprejela.

Dne 18. junija 1936 so se zbrali v prostorih Jadranske straže v Gregorčičevi ulici št. 26 predstavniki 25 društev in organizacij. Sestanek je odprla Maistrova, nato pa je Herta Haas razložila pomen ženevskega kongresa in predložila delovni program iniciativnega odbora.

Za predsednico smo izvolili Haasovo, vendar je zaradi nenadne obušlosti bil nato za vodjo študent Viljem Androina, za tajnico pa komunistka Andrina Kovačič-Zaucer.

Dne 22. avgusta 1936 je bila zvečer v Unionski dvorani že večkrat opisana, izredno dobro pripravljena in zato uspešna akademija, ki jo je zrežiral Fran Žižek. V govornem zboru sta sodelovali Vladoša Simčič in Mira Florjančič. Bogatemu sporedu je prisostvovala velika množica občinstva, največ mladine. Prevladovala je parola nad odrom: »Hočemo skupnost živih, nočemo skupnosti mrtvih!«

Naslednjega dne je bilo v Unionski lopi javno mladinsko zburuvanje. V teh prireditvah je od žena govorila študentka Silvira Tomasini s temo: »Žena in mir.« Predvsem je govorila o vzgoji otrok, ki naj jih pripravimo za njihove človekoljubne življenjske naloge.

Septembra tega leta 1936. je prišlo tudi v Mariboru do velike tekstilne stavke. Delavke, ki so v teh tovarnah seve prevladovala, so pokazale mučnu razredno sindikalno zavest. Strajk so sicer vodili komunisti, med temi tudi Silvira Tomasini, toda tudi med delavkami je bilo že veliko borbenih žena. Take so bile: Mara Gerkman, Pavla Kovačič, Slavka Likovič, Elza Slemenik in druge,

ki se niso bale fizično spopasti se niti s samo policijo. Večino teh vodilnih žena so po stavki z dela odpustili.

Delavka Julka Polančič, ki je sama preživljala svoja dva sinova, je bila že pred stavko v zvezi s komunisti in jo je pomagala pripravljati ter voditi. Po njej je tudi sama postala članica KP. V boju proti okupatorju je izgubila oba sinova, a je kljub temu v njem sodelovala do konca.

Novembra leta 1936 je prišlo do ustanovitve kulturno-feminističnega odseka Mariborskega ženskega društva. To je sicer zajemalo predvsem meščanske žene in imelo pretežno karitativni značaj, vendar tudi kulturnoprosvetnega v smislu boja za žensko enakopravnost. Tajnica je bila meščanskošolska učiteljica Jela Levstik, ki so se ji socialne razlike močno upirale. Mnogo zla je videla kot mladinska predstojnica II. okraja, ki je vključeval tudi Lent. To dolžnost ji je poverila občina. V šoli je zbirala hrano in drugo, nato pa je s pomočjo predstavnic razreda odnašala darove v revne lentske domove. Tudi mene je povabila, naj z njo obiščem bedno bivališče delavke, nezakonske matere.

V letu 1936 je živel nekaj časa v Mariboru komunist, znan organizator, Primorec Pinko Tomažič. Stanoval je pri sorodnikih Počkovih v isti hiši kakor Jela Levstik v Razlagovi ulici št. 13 (stare hiše zdaj ni več). Pinko je imel velik vpliv v primorskem emigrantskem društvu »Nanos«, v katerem je delala tudi komunistka Angela Belak, tovarniška delavka. Jela Levstik se je v hiši seznanila s Tomažičem in je nanjo napravil velik vtis. Prav on je dal idejo za ustanovitev kulturno-feminističnega odseka in meni je pripadla naloga, da Levstikovo pridobim za ta načrt, ona pa bo dosegla njegovo uresničitev pri meščanskem ženskem društvu. Dosegle smo, kar smo hotele. Levstikova je samo postavila pogoj, da sestankom predseduje, tako da ne bi prišlo do take komunistične propagande, zaradi katere bi policija ogrozila tudi Žensko društvo.

V imenu komunistične partije je tečaj vodila Romana Šerak, Pinko Tomažič pa je pri Levstikovi užival tako zaupanje, da je smel kot edini moški od časa do časa predavanjem celo prisostvovati.

Predavanja, namenjena predvsem mladim delavkam, obrtnicam in nameščenkam, so bila zelo raznovrstna. Obravnavala so problem nezakonske matere, prostitucije, športa, žene v poklicu, spolno vprašanje itd. Diskusija je bila navadno zelo živahna in znale smo vsako temo podpreti s socialnimi in političnimi pogledi. Dva večera sem poročala o Weiningerjevem delu »Spol in značaj« (Geschlecht und Charakter), čigar ženskam sovražne teze smo z dokazovanjem odločno odbile.

Sestajale smo se vsak torek ob 19. uri v sobi Ženskega društva, ki je bila v vrhnjem nadstropju Cankarjeve meščanske šole, in sedele tesno natlačene okoli dolge sejne mize. Predavanja so obiskovale mnoge tovarišice, ki so pozneje v NOB pokazale svojo borbenost. Bile so to večinoma članice bivše Zveze mladih intelektualcev, poznejšega »Odseka brezposelnih učiteljskih abiturientov« in študentke visokih šol: Andrina Kovačič-Žaucer, Branka Jurca-Potrč, Zora Šerbak-Kopač, Slava Klavara, Ema Grbec-Logar, Zorka Klemenc-Peršič in nameščenke kot na primer Lidija Potrč in tudi lepo število delavk: Angela Belak, Sonja Černežl, Tončka Černec, Milka Sotler-Bračko in več drugih. Nekaterih po imenu nisem poznala ali pa se jih ne spominjam.

Seveda naslov odseka »kulturno-feminističen« ni imel nič skupnega z meščanskim, posebno angleškim feminističnim gibanjem sufražetk, ki so v moških videle zakletga sovražnika, temveč je bil tečaj razredno revolucionarnega značaja. V bistvu je obsegal boj za enakopravnost pred zakoni, za enako delo — enako plačilo in podobno. Pojem »feminizeni« pa je dobro prikrival delovanje tedaj v Jugoslaviji ilegalne Komunistične partije.

Nekaj delavk komunistk se je sestajalo v majhni, skromni stranski sobi pobreškega kina, medtem ko je Vzajemnost vabila svoje številne člane kar v dvorano kina. Delavke te celice pobreških komunistk je posebno težko prizadela smrt brezposelne Slavine Likaver, njihove partijske tovarišice, ki je bila ob tekstilnem štrajku izredno pagumna. Tudi muž komunista je bil brezposeln, a imela sta majhno hčerko. Umrla je na sepsi pri splavu. Pogreb je bil muhničen, udeležilo se ga je veliko delavstva, govoril pa je njen muž, pretresljivo in revolucionarno nujenem.

Tudi dijakinje skujevske so se posebej sestajale. Med njimi sta bili borbeni Vesna Stranič in poznejša narodna herojinja Lizika Jančar, ki so jo ujeli in zločinsko ubili belogardisti marca 1943, kot parizanki Delumitskega udreda.

Tega leta 1936 in samo še leta 1937 je izhajal v Mariburu napreden, borben časopis »Nedvignost«, v katerem je izšlo tudi več člankov, ki so zastopali žensko enakopravnost.

Svoje nazore je Komunistični partiji uspelo širiti tudi v okviru Ljudske univerze. Predsednik, meščansko demokratsko usmerjeni inž. Janka Kukavec, je privabljal predavatelje za redna zanimiva kulturna, zdravstvena in poljudnoznanstvena vprašanja, ki so v bivšem kinu »Apolo« (zdaj Mali uder mariborskega gledališča) vedno polnila dvorano.

Tu je bilo tudi nekaj prireditev, ki so jih pripravili komunisti, tako Len Nivak, Jaru Dolar in drugi, na primer za svečeni mir. Program je obsegal predvsem literarne tučke. Prav tak proti vojni naperjeni večer pa je dnevnik Slovenec posebno zaradi Boga obtožujoče recitacije ostro napadel in nas, nastopajočih, imenoma označil za sovražne elemente.

V okviru Ženskega društva pa sem pripravila Cankarjev večer s prikazom odlomkov o trpljenju proletarskih, socialno ogroženih deklet in žena. Odbimke je prizadeto in umelniško brala priljubljena, pužrtvenalna igralka Elvira Kraljeva.

V letu 1937 so brezposelne učiteljske abiturientke začele skupaj s hvaritški akcijo, ki naj pouči javnost o krivici, ki se godi dekletom in jih globoko ponižuje: na učiteljske so namreč sprejemali le dekleta z odličnim ali vsaj prav dobrim uspehom, medtem ko je bil njihov sošolec sprejet brez vsakih predpogojev, in bi še tako sposobna ter delavna absolventka dobila službo šele po dolgih letih čakanja, sošolci pa ima takoj prednost ne glede na uspeh. Torej je poleg politične pripadnosti odločal pri namestitvi tudi — spol.

V tem istem letu se je mariborska Ženska zveza udeležila protesta proti amandmaju zakona o narodnih šolab, po katerem naj bi začeli s 1. avgustom 1937 dalje učiteljice narodnih in gospodinjstkih šol izgubile službo, če so omužene z nepravstvarjem. Učiteljice se smejo odslej umeriti samo s kolegom. Za parčene naj dobijo neka odpravnina v razmerju z doseženo pravno to pokujnine. Torej za pravečne delavke — delni celibat. Proletstni zburovanji v Beogradu in Ljubljani sta bili le deloma uspešni. (Zagreb se je protestu odrekal.)

Podobna je vse pravične delavke zadel zakon, po katerem se je poročenim ženam odtegnila draginska obklada, ki je znašala ukali tretjino mesečne plače. Torej za enako delavno dolžnost — za ženske manjše plačila. Vse te krivice pri zapostavljanju žena je vzbujalo v njih odpor in v marsikateri želji součevati v bujo za pravičnejši družbeni red.

V vse ustrejšem svečevnem političnem polužaju pa je bilo mogoče zenske pridobiti predvsem za boj proti nacizmu, čigar vpliv se je posebno po priključitvi Avstrije Hitlerjevi Nemčiji vse bolj občutil. Izkaristiti smo morale tudi me kakršnokoli možnost za delo med ženami.

Ustanovile smo odsek ljubljanskega Društva akademsko izobraženih žena in smo se vsak teden sestajale v manjši sobi hotela Orel. Za predsednico smo izvolile simpatizerko Sovjetske zveze zdravnico dr. Valerijo Valjavec, jaz pa sem bila za tajnico. Za čudo se je našla med nami zdravnica dr. Prijateljčeva, ki je odprto zagovarjala Hitlerjevo stališče do žena, ki je pomenilo — nazaj k ognjišču, kar je vzbudilo med nami seveda burno reakcijo. Ta doktorica pa je bila tudi sicer zelo agilna in se je skušala prikupiti javnosti z zdravniškimi predavanji. Po vojni se je umaknila na zahod.

Poskusile smo v času naraščajoče draginje pritegniti tudi žene gospodinje in sicer v Krožku žen zadrugark. Za vodstvo smo pridobile uradnico Josipino Cerinšek. Sestajale so se v sobi Nabavljalne in prodajne zadruge na Rotovškem trgu.

Na pobudo komunista inž. Jožeta Hermanka, ki je večkrat prihajal k staršem v Maribor, je Jožica Borstner-Vovčko, predmetna učiteljica na obrtni in gospodinjski šoli »Vesna«, izkoristila pletilski in kuharski tečaj žena gospodinj in vabila aktivistke, tudi mene, da smo v veliki učilnici, polni žena, med njihovim pletenjem govorile o grožeči nevarnosti nacizma. V tem času je že krožila po Mariboru Hitlerjeva zloglasna knjiga »Mein Kampf« in vneto smo si jo izposojale. Tečajnicam je Borstnerjeva tudi brala članke iz dobre revije »Žena danas«.

Napredni visokošolski klubi in društva so se že več let posvečali študiju družbenih in gospodarskih razmer našega delovnega ljudstva, v dneh vse večjega razvoja fronte delovnega ljudstva pa so ustanavljali tudi tabore, ki so bili vse bolj narodno-obrambnega značaja. Takih taborov je bilo veliko in vodili so jih večinoma komunisti, sodelovali pa so tudi krščanski socialisti in člani drugih demokratskih strank. Že leta 1937 je tak tabor organiziralo študentsko zagrebško društvo Triglav, leta 1938 pa so komunistke, članice Doma visokošolk v Ljubljani, sklenile, da bodo taborovale na deželi, se povezovale z ljudstvom, mu pomagale pri delu, obenem pa ga prosvetljevale in politično širile njihovo obzorje, predvsem glede na nevarnost nacizma, katerega propagando so posebno v revnih obmejnih predelih sprejemali s simpatijo.

Odsek nezaposlenih učiteljskih abiturientk je pod vplivom Doma visokošolk pod vodstvom Zore Šerbak-Kopač in Andrine Kovačič-Zaucer organiziral narodno obrambni tabor v Kotljah pri Ravnah na Koroškem, študentke pa istega leta 1938. v Zgornji Kapli na Kozjaku. Taborovali sta tudi Mariborčanki Zorka Gradišnik in Melita Dolanc, ki sta obe padli v narodnoosvobodilnem boju.

Neutrudna organizatorka komunistka Slava Klavara, pozneje proglašena za narodno herojinjo, se je udeležila večjega števila taborov, tako z ljubljanskimi študentkami v Lešah pri Prevaljah, nato pa v Lipovcih v Prekmurju. Ob tej priložnosti je obiskala tudi tabor študentov ljubljanske univerze, ki so domovali mesec dni v gorički vasi Adrianci. Tu se je seznanila s prekmursko akademsko mladino. Delo v teh zaostalih prekmurskih krajih je bilo prav posebno težavno. Prišlo je tudi do nasprotij s tamkajšnjo duhovščino in posledica tega je v glavnem bila, da so jeseni 1940. Dom visokošolk razpustili.

Septembra 1940. leta je bil tabor še nekaj študentov pri Treh kraljih nad Marenbergom, ki se ga je udeležila tudi študentka Štefka Lorbek, doma iz okolice Maribora. Tabor je organiziralo Ciril-Metodovo društvo.

Novo pobudo, da se žene raznih naprednih društev organizirajo, je povzročila objava amandmaja k novemu volilnemu zakonu. Odločno so zahtevale aktivno in pasivno volilno pravico, ob tej priložnosti pa obenem enakopravnost pri osebnih dohodkih (tedaj so rekli: pri plačah in mezdah), zaščito pri delu, skratka enakopravnost v vsem javnem življenju.

Ze novembra 1939. je bilo v Beogradu zborovanje za žensko volilno pravico, kmalu tudi drugod, Mariborčanke pa smo tedaj ustanovile Meddruštveni akcijski odbor za žensko enakopravnost in mene so izvolile za predsednico. razgibano Zora Ravnik, ženo advokata, pa za tajnico. Sodelavka, komunistka Romana Šerak mi je pri delu v vsem pomagala. Žal so nam naknadno odpovedale katehiziranje in socialdemokratke.

Dne 10. decembra 1937. smo priredile — istočasno kakor Ljubljankanke — javno zborovanje v veliki dvorani Narodnega doma. Govornice je bilo veliko, zastopale so vse sloje in poklice. Uvodni govor je imela Jela Levstik, moščanske ženo-gospodinje je zastopala Zora Ravnik, za delavke je nastopila razredno zavedna komunistka Tončka Černec, za kmetice mlada žena iz Ribniškega sela in druge. Zajele so vprašanja enakopravnosti, a tudi vojne, posebno potrebo po zakloniščih in podobno. Želele smo, da bi se bilo zborovanja udeležilo več delavk.

V dvorani je pozorno spremljal ves potek zastopnik policije, saj smo morale seveda zborovanje vnaprej prijaviti.

Z Romano Šerak sva glede volilnega zakona imeli z ženami sestanek tudi v Dravogradu.

Najbolj uspešno pa je bilo zborovanje v Kamnici pri Mariboru. Tamkajšnja priljubljena učiteljica Čepičeva, svakinja pogumne Mare Čepič, rojene Novak, sodelavke svojih bratov komunistov, je dosegla pri župniku Vinku Mundi, da je zborovanje objavil kar s prižnico. Čeprav je šlo predvsem za verne kmetice, nam je uspelo, da smo v prenapolnjeni šolski telovadnici povedale mnogo naprednih misli, saj smo vsako besedo predavanja vnaprej skrbno pretehtale in sicer Silvira Tomasini, Romana Šerak in jaz. Premalo svetovno razgledane žene, doslej zapostavljene v svojih pravicah kot žene in matere, so moj govor toplo sprejele.

Nič zato, da volilne pravice nismo dosegle, saj zaradi tedanih napetih svetovnih političnih razmer itak ni prišlo do volitev, toda povedale smo marsikatero nadvse važno resnico.

Ženske smo že dolga leta sodelovale tudi v akciji zbiranja prispevkov za Rdečo pomoč, ki je bila predvsem namenjena političnim zapornikom, ki so bili seveda komunisti, in njihovim svojcem. V času naraščanja moči Zveze delovnega ljudstva je akcija tekla vse bolj uspešno. Pomoč so prispevali poleg komunistov tudi pripadniki drugih demokratičnih strank.

V zadnjih letih tik pred vojno so postajale poleg političnih razmer tudi materialne vse slabše. Jedli smo drag kruh slabše vrste, a vedeli smo, da izvažajo Jugoslavija pšenico v Hitlerjevo Nemčijo. Leta 1940. se je nekega dne vila po Gosposki ulici mogočna povorka ogorčenih žena, največ delavk, ki so glasno zahtevale boljše življenjske pogoje. Nekaj njihovih predstavnic je stopilo do župana dr. Juvana, ki jih je prestrašen tudi sprejel. Med njimi sem bila tudi jaz.

V vse večji vojni nevarnosti je marsikatera od nas zbirala tudi podpise za Društvo prijateljev Sovjetske zveze.

Mariborčanke smo se razveselile novega borbenega časopisa »Naša žena«, ki je začel izhajati v Ljubljani januarja 1941. in smo vanj tudi donisovale. Seveda je do marca tega leta izšlo samo nekaj števil in se je izhajanje nadaljevalo šele v NOB.

Maribor, to obmejno mesto, so že dolgo preplavljali nacistični agenti: tu so se ustavljali hitlerjansko nadahnjene avstrijski železničarji, poulični godci ter pevci iz Grada, a tudi domači Nemci so bili vsak dan bolj naduti in predrzni. Na ulicah so ponoči kar peli hitlerjanske pesmi, tedanja oblast pa ni vsega tega početja prav nič ovirala.

Toda Maribor je bil slovensko mesto in je v odločilni uri pokazal, da dolgoletno narodnoobrambno delo, tudi žena, ni bilo zaman.

Dne 27. marca 1941 so množice ogorčeno protestirale proti podpisu Cvetković-Mačkove vlade, da se Jugoslavija priključi osi Rim—Berlin. Mogočna, dolga povorka zavednih Mariborčanov in Mariborčank se je pomikala proti Grajskemu trgu, kjer je demonstrirala pred nemškim konzulatom, in se nato podala proti oglu Slovenske in Gosposke ulice, kjer so jo policisti razgnali, a so se večje skupine glasno vzdikajoč in prepevajoč razširile po vsem mestu in je bilo ves čas kakor prej v široki povorki slišati revolucionarna gesla skojevcev, komunistov in komunistk ter njihovih somišljenikov.

A ne samo tega dne, temveč vsa štiri naslednja leta narodnoosvobodilnega boja so pokazala, da so Mariborčanke v samem mestu ali kjerkoli na bojiščih, tudi v izgnanstvu in v nacističnih taboriščih ostale zveste svojim naprednim nazorom.

Viri:

Ustna in pisna pričevanja
Lastni spomini

Literatura:

- Alenka Nedog: Ljudskofrontno gibanje, 1978
France Filipič: »Poglavja revolucionarnega boja jugoslovanskih komunistov 1919—1939«, 1981
Alojz Krivograd: Narodno obrambni delovni tabori, 1959
Ženski svet, letniki 1936, 1937, 1939, 1940
Napredno mladinsko gibanje na Slovenskem, RK ZSMS, 1982
Učesniki i svedoci. Zbornik sećanja o delatnosti naprednog učiteljstva Jugoslavije do 1941. godine, knjiga prva, 1974, Beograd
Na braniku delavskih pravic, Večer, pred 8. marcem 1936

BETEILIGUNG DER MARIBORERINNEN AN DER FORTSCHRITTLICHEN VORKRIEGSBEWEGUNG

Zusammenfassung

Diese Abhandlung entstand teilweise aus Erinnerungen und teilweise aus schon gedruckten Quellen, die über die Beteiligung der Frauen an der fortschrittlichen Vorkriegsbewegung in Maribor berichten.

Schon im Jahre 1932 wurde der »Verband junger Intellektuellen« gegründet. Die regelmässig gehaltenen Vorträge wurden unter der Führung von Kommunisten zur eigentlichen Schule des Marxismus.

Die Richtlinien der Kommunistischen Internationale wurden bald befolgt, indem man zur Gründung von Volksfrontorganisationen hinzutrat. Zwar fand schon im Jahre 1935 eine massenhafte Zusammenkunft der Arbeiterkulturvereine »Svoboda« (Freiheit) in Celje statt, wo die Arbeiter im Kampfe gegen den Nazismus auch schon etwas von der Notwendigkeit einer Volksfront hörten. Bald darauf schlossen sich die Kommunisten allen Vereinen und Organisationen an, um fortschrittliche Richtlinien zu propagieren.

Im selben Jahre 1935 wurde der »Verband junger Intellektuellen« aus politischen Gründen verboten, aber bald darauf wurde im Jahre 1936 in Rahmen der jugoslawischen Lehrorganisation die »Sektion arbeitsloser Lehrerabiturienten« gegründet.

in der die Mitglieder — schon wieder Abiturienten, noch mehr aber Abiturientinnen aus dem vorigen »Verband junger Intellektuellen« — stark tätig waren.

Auch die Arbeiterkulturvereine »Svoboda« wurden gewaltsam aufgelöst, anstatt ihrer aber Arbeiterkulturvereine unter dem Namen »Vzajemnost« (Solidarität) gegründet und die Arbeiter nahmen daran innig teil. Es war ja die Zeit des grossen Textilstreikes, an dem die Arbeiter und die Masse der Arbeiterinnen unerschrocken für bessere Lebensbedingungen kämpften.

Im Sommer 1936 bereitete sich auch die Fortschrittliche Jugend in Maribor auf den internationalen Friedenskongress vor, der in Genf stattfinden sollte; es gelang ihr, dass die Präsidentin des bürgerlichen Frauenvereines in Maribor die Ehre der Organisationsschirmherrin übernahm. Es kam zu einer sehr gut vorbereiteten Akademie auf der Kommunisten und Kommunistinnen mit grossem politischem Erfolg auftraten.

Die Frauen kämpften gegen alle Unrechte, die ihnen mit neuen Verordnungen zugefügt wurden, besonders den Lehrerinnen, die man ständig im Vergleich mit den Lehrern beeinträchtigte. Es wurde ihnen nicht einmal erlaubt, Gattin eines Mannes zu sein, der nicht dem Schulwesen gehörte.

Im Jahre 1939 gab es eine grosse Veranstaltung mit dem Ziel, das Frauenwahlrecht zu erringen, da damals ein neues Wahlgesetz vorbereitet wurde. Frauen aller Berufe und aller Schichten wurden eingeladen, man dachte auch an die Bäuerinnen der Umgebung. Der ganze Charakter war aber dem der englischen Feministinnen gar nicht ähnlich.

Es gab allerlei Frauenvereine, nebst Studenten- und Schülervereinen, in denen es möglich war, die Gefahr, die vom Nazismus und Faschismus drohte, zu entblößen. Keine Gelegenheit wurde vernachlässigt und viele Frauen waren dabei unermüdlich. Sie sammelten Mittel für die »Rote Hilfe«, die den politischen Häftlingen — es waren meist Kommunisten — das Leiden mildern sollten. Ebenso warben sie Mitglieder für den »Verein der Sowjetunionfreunde« usw.

Die slowenische Grenzstadt Maribor, vom Nazismus stark bedroht, empörte sich am 27. März 1941 mit massenhaften Demonstrationen, als es bekannt wurde, dass die verräterischen bürgerlichen Politiker den Zutritt zum Pakt »Rom—Berlin« unterschrieben haben.

Die Mariborerinnen waren am Widerstand in diesem Augenblick und auch in den folgenden Okkupationsjahren daran stark beteiligt.

PRISPEVEK K ZGODOVINI NEMCEV V MARIBORU MED OBEMA VOJNAMA

Marjan Znidarič*

UDK 323,15(=30) (497.12 Maribor) »1918/1941«

ZNIDARIČ Marjan: Prispevek k zgodovini Nemcev v Mariboru med obema vojnama. (Ein Beitrag zur Geschichte der Deutschen in Maribor zwischen den beiden Weltkriegen.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 54=19(1983)1—2, str. 218—231.

Izvirnik v sloven., povzetek v nem., izvleček v sloven. in angl.

Okupacija in okupatorjevi ukrepi v Mariboru leta 1941 so bili v precejšnji meri tudi posledica delovanja močne nemške manjšine med obema vojnama. Po uradnih jugoslovanskih štetjih je na obravnavanem območju živele leta 1921 še 8294 Nemcev, leta 1931 pa le še 3593. Po podatkih deželnega statističnega urada Kulturbunda iz januarja 1941 pa naj bi bilo Nemcev še 7251. Prav gotovo je na položaj Nemcev v Mariboru v tem času najbolj vplivala gospodarska moč nemške industrije, obrti in trgovine. Prek 42 % večjih industrijskih obratov v Mariboru je bilo v rokah nemškega kapitala. Ves čas stare Jugoslavije so se mariborski Nemci tudi politično udeleževali v raznih športnih in kulturnih društvih, občasno pa tudi v uradno dovoljenih političnih organizacijah.

V tridesetih letih, ko se začno tudi med mariborskimi Nemci širiti nacistične ideje se še posebej uveljavlja Kulturbund. Najbolj vnete pristaje si je pridobival med mladino. Eno najpomembnejših oporišč nemštva in pozneje nacionalsocializma v Mariboru je bilo športno društvo Rapid.

Nov zagon je dobilo nacistično gibanje v Mariboru s priključitvijo Avstrije k nemškemu rajhu leta 1938. Po septembru leta 1938 so pričeli mariborski Nemci ustanavljati že posebne polvojaške formacije, ki so se v sodelovanju s posebnimi raznarodovalnimi nacističnimi uslanovami v Gradcu pričele intenzivno pripravljati na okupacijo slovenske Stajerske. Pri tem so se izdatno naslanjali na široko razpredeno mrežo zaupnikov in obveščevalcev med mariborskimi Nemci. V nacističnih potujočevalnih in osvobodilnih načrtih je bila Mariboru namenjena specifična vloga ravno zaradi velikih uspehov nemške manjšine v dobi med obema vojnama.

UDC 323,15(=30) (497.12 Maribor) »1918/1941«

ZNIDARIČ Marjan: Contribution to the History of the Germans at Maribor between the Two Wars. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 54=19(1983)1—2, p. 218—231.

Orig. in Slovene, summary in Germ., synopsis in Slovene and Engl.

The occupation and the occupier's measures at Maribor in the year 1941 had been in a great measure also the result of the activity of a strong German minority between the two wars. According to the official Yugoslav censuses there lived still 8294 Germans in the treated region in the year 1921, but in the year 1931 only 3593. According to the data of the statistical country office of the Kulturbund from January 1941 there were still 7251 Germans.

Certainly the position of the Germans at Maribor was at that time influenced mostly by the economical force of the German industry, craft and trade. More than 42 % of the bigger industrial plants at Maribor were in the hands of the German capital. During all the time of old Yugoslavia the Germans of Maribor took active part in politics within several sport- and cultural clubs, temporarily also in officially permitted political organizations. In the thirties when nazi ideas began to spread among the Germans of Maribor, the Kulturbund asserted itself especially successfully. It acquired its most fervent adherents among the youth. One of the most important bases

* Magister Marjan Znidarič, Maribor.

of the German nationality and later of the national socialism at Maribor was the sport club Rapid. The political nazi movement at Maribor got a new impetus with the annexation of Austria to the German Reich in the year 1938 and with the establishment of the German consulate in the spring of the year 1939. After September 1939 the Germans of Maribor began to form still special half military formations which began to prepare themselves intensively for the occupation of the Slovene Styria. In collaboration with special denationalizing nazi institutions at Graz. In this preparation they leaned efficaciously against the widely spread net of confidants and informants among the Germans of Maribor. In the nazi denationalizing and conquering plans a specific role was designed for Maribor just because of the great successes of the German minority in the period between the two wars.

Okupacija in okupatorjevi ukrepi v Mariboru leta 1941 so v veliki meri tudi rezultat oziroma posledica delovanja močne nemške manjšine med obema vojnama. To trditev najbolj potrjujejo ravno prvi meseci okupacije, ko je nemški okupacijski aparat deloval takorekoč brezhibno, največ prav po zaslugi že pripravljene ga gradiva, ki je bilo na razpolago okupatorju ob njegovem prihodu v Maribor.¹

Sistematično ponemčevanje slovenske Štajerske se je začelo v 18. stoletju in doseglo svoj prvi vrh v narodnostnih bojih 19. stoletja. Sovpadalo je z razvojem industrije, trgovine in prometa ter je bilo povezano z nemškimi koncepti mosta na Jadran; izvajal pa jo je tako državni aparat z vojsko, šolstvom, sodstvom kot tudi vrsta zasebnih nemških organizacij, zlasti na prelomu stoletja Deutscher Schulverein in Südmark ter Štajercijansko gibanje. Pred narodnim preporodom sredi 19. stoletja je ponemčevanje zajemalo predvsem osebe, ki so se povzpele v vladajoči razred, pozneje pa se je razširilo tudi na socialno odvisne in podrejene sloje ter postalo zavesten politični program Nemcev na slovenskem Štajerskem. Tako kot v 19. stoletju, je v teh ponemčevalnih načrtih tudi v obdobju med obema vojnama zavzemal osrednje mesto Maribor, kjer je bila nemška narodnostna manjšina številčno (če izvajamo kočevske Nemce), gospodarsko in socialno daleč najmočnejša na Slovenskem. Bila je tudi najboljše organizirana, z bogato kulturno in politično tradicijo ter z močno poudarjeno narodno zavestjo.²

Za ugotavljanje števila pripadnikov nemške narodnostne manjšine v Mariboru za obdobje med obema vojnama so na razpolago podatki dveh uradnih jugoslovanskih štetij iz let 1921 in 1931, poleg tega pa še rezultati nemškega privatnega štetja na slovenskem Štajerskem iz leta 1928 ter cenitve statističnega urada Syabsko-nemške kulturne zveze (odslej Kulturbund) za Dravsko banovino iz leta 1941. Po predhodnih podatkih štetja prebivalstva iz leta 1921 je bilo v Mariboru 6.497 prebivalcev z nemškim materinim jezikom ali 21,2 % vsega prebivalstva, po uradnih definitivnih podatkih pa 6.595 ali 21,4 %, kar je sorazmerno veliko, če vemo, da je delež Nemcev v Jugoslaviji znašal 4,2 %, v Sloveniji pa celo samo 3,9 % prebivalstva. Če k številu Nemcev v Mariboru prištejemo še Nemce v občinah Hoče (65), Limbuš (76), Pobrežje (261), Radvanje (133), Studenci (468), Kamnica (115) in Košaki (581) — teh je bilo skupaj 1.699 ali 10 % — ki so bile med okupacijo vključene v okrožje Maribor-mesto, je bilo leta 1921 na obravnavanem območju 8.294 prebivalcev z nemškim materinim jezikom. Do štetja, ki je bilo izvedeno 31. marca 1931, se je število Nemcev v Mariboru še zmanjšalo, saj jih je bilo le še 2.741 ali 8,3 %. Jugoslovansko državljanstvo jih je imelo 2.047. V okoliških občinah je živelo naslednje število Nem-

¹ Za la pregled sem uporabljal pretežno že obstoječo literaturo, arhivske in memoarske vire pa sem prilegnil le toliko, kolikor je bilo to potrebno za kratek sintetični opis usode mariborskih Nemcev med obema vojnama. Obsežnejša prilegitev in proučitev tovrstnih in drugih virov bi zahtevala posebno obravnavo.

² Dušan Biber, *Nacistem in Nemci v Jugoslaviji 1933-1941*, Ljubljana 1966, str. 15 (navajam: Biber, *Nacistem in Nemci v Jugoslaviji*).

cev: Hoče 51, Limbuš 48, Pobrežje 233, Radvanje 55, Studenci 109, Kamnica 70 in Košaki 286, skupno torej 852 ali 3,1 %. Leta 1931 je torej živelo na območju Maribora 3.593 prebivalcev z nemškim materinim jezikom, kar je bilo za 4.701 manj kot leta 1921.

Predstavniki nemške narodnostne manjšine pa rezultatov jugoslovanskih štetij niso priznali, kajti trdili so, da jih je več kot je to navajala uradna statistika. Zahtevali so izvedbo privatnega štetja in to svojo zahtevo utemeljevali s trditvijo, da so bili Nemci neorientirani, da je bilo število števnihi organov nezadostno in da so bili ti pristranski. Nemško privatno štetje na slovenskem Štajerskem, ki ga je vodil dr. Helmut Carstanjen (Gerhard Werner), je bilo izvedeno leta 1928. Po njegovih trditvah bi naj živelo v Mariboru še približno 10 do 12 tisoč Nemcev. Do takšnih števil je prišel na osnovi rezultatov volitev v narodno skupščino, ki so bile 11. septembra 1927. Od 5.751 oddanih glasov v Mariboru jih je odpadlo na nemško listo sicer le 857, toda dr. Carstanjen trdi, da je bilo od 1.527 glasov oddanih za socialdemokratsko listo, vsaj 900 nemških in okrog 400 komunističnih glasov prav tako vsaj 150 nemških. To utemeljuje s prevladujočim deležem Nemcev v socialni demokraciji v Mariboru pred vojno. Skupaj bi torej naj bilo 1.907 ali 33 % nemških oddanih glasov. 33 % prebivalstva od skupno 30.641 pa znaša 10.098. Po Carstanjenovi trditvi je bila ta številka leta 1921 še nekoliko višja. Z isto metodo je ugotavljal nemško manjšino tudi za okoliške občine tako imenovanega »nemškega jezikovnega otoka« okrog Maribora. Upošteval je Pobrežje, Tezno, Radvanje, Studence, Košake in Krčevino, ne pa Hoč, Limbuša in Kamnice, zato ti rezultati, razen za mesto Maribor, niso primerljivi z rezultati štetij leta 1921 oziroma 1931. Pri okoliških občinah je bila po njegovi trditvi polovica socialističnih glasov nemška. Število 794 od Nemcev oddanih glasov bi ustrezalo 37 % prebivalstva, kar je pomenilo 4.627 Nemcev od skupno 12.495 prebivalcev, največ delavcev. Statistične podatke o številu Nemcev je zbiral tudi Kulturbund oziroma njegov statistični urad. Po podatkih s prvega zborovanja deželnega statističnega urada Kulturbunda v Mariboru 19. oktobra 1940 je živelo v Mariboru in v bližnji okolici 4.844 Nemcev, v krajevnih skupinah Studenci in Pobrežje pa še 1.150, kar pomeni 5.994 Nemcev na celotnem obravnavanem območju. Na tretjem zborovanju deželnega statističnega urada Kulturbunda, ki je bil 19. januarja 1941 prav tako v Mariboru, pa je vodja urada Rudolf Holzer poročal že o 5.037 Nemcih v Mariboru, o 930 v krajevni skupini Pobrežje, in o 1.284 v krajevni skupini Studenci. Potemtakem bi naj po zadnjih cenitvah, ki so nam na razpolago za obdobje pred vojno, živelo na območju poznejšega okrožja Maribor mesto 7.251 Nemcev. Ni razloga, da bi močno dvomili o vsaj približni natančnosti teh cenitev, ker so bile delane za interne potrebe Kulturbunda brez propagandističnih tendenc, v okviru priprav za popis premoženja Nemcev v Sloveniji.³

Na položaj Nemcev v Mariboru pred letom 1941 je močno vplivala gospodarska moč nemške industrije, obrti in trgovine s svojim posrednim in neposrednim vplivom na slovenskega delovnega človeka, nadalje trajni poskusi slovenskih političnih strank, da z nemškimi volilnimi glasovi povzdignejo svojo

³ Za statistični prikaz nemške manjšine v Mariboru glej: Rudolf Holzer, Die Statistische Stelle des SDKB Draubannschafft, samt Beilagen (navajam: Holzer, Die Statistische Stelle), prilogi 20 in 29, fond Švabsko-nemške kulturne zveze (SDKB), v arhivu muzeja narodne osvoboditve Maribor (AMNOM); Biber, Nazizem in Nemci v Jugoslaviji, str. 15–23; Gerhard Werner, Sprache und Volkstum in der Untersteiermark, Stuttgart 1935, str. 125–126 in 137 — izid Wernerjevega dela sta takrat komentirala tudi Slovenec in Jutro (Slovenec 29. 11. 1935, št. 275a, Jutro 29. 11. 1935, št. 277); Splošni pregled Dravske banovine, Ljubljana 1939, str. 12 in 15; Prethodni rezultati popisa stanovništva od 31. 1. 1921 g. u Kraljevini Srba, Hrvatima i Slovenaca, Beograd 1924; Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. 1. 1921 g., Sarajevo 1932; Prethodni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931 g. u Kraljevini Jugoslaviji, Beograd 1931.

veljavo in končno od leta 1929 dalje fašizacija jugoslovanskega vladnega režima. Ustrezna jugoslovanska-nemški odnosom so v predaprilski Jugoslaviji mariborski Nemci svoje gospodarske postojanke iz avstrijske dobe pred letom 1918 ne samo obdržali, temveč jih še utrdili in razširili.⁴

V primerjavi z ostalimi Nemci v Sloveniji nziroma v Jugoslaviji so imeli Nemci v Mariboru prav gotovo najtrdnješi in najpomembnejši gospodarski položaj. Natančnih podatkov o strukturi in moči nemškega kapitala v Mariboru med obema vojnama sicer ni na razpolago, vendar že podatek, da je bilo tik pred okupacijo od 45 večjih industrijskih obratov v Mariboru kar 19 ali 42,2 % v nemških rokah (13 je bilo slovenskih, 9 židovskih — pretežno nemški Židje, 2 češka in 2 hrvaška), zgovorno priča o prevladujoči vlogi nemškega kapitala.

Največji industrijski obrati v Mariboru, ki so bili last Nemcev ali je bil v njih zastopan nemški kapital, so bili: tekstilna tovarna Hutter in drug, katere osnovni kapital je leta 1939 znašal že 52 milijonov dinarjev (52 % kapitala je bila jugoslovanskega, 48 % pa avstrijskega) in je leta 1940 zaposlovala 1.600 delavcev, tovarna svilenih izdelkov Thoma, kjer je bilo zaposlenih okrog 550 delavcev, mehanična tkalnica in apretura Ductor in drug, ki je s 1.600 zaposlenimi prav tako spadala med največje tekstilne tovarne v Jugoslaviji, tekstilne tovarne Rumnerjevega koncerna z okrog 1.000 zaposlenimi, Mariborska tekstilna tovarna, ki je postala del Mautnerjevega tekstilnega koncerna v Jugoslaviji in je od leta 1930 dalje zaposlovala okrog 450 delavcev, tekstilna tovarna Ehrlich z 800 zaposlenimi, mehanična tkalnica Hugo Stern z 20 delavci, tkalnica svilenih izdelkov Atama s 45 zaposlenimi, mariborska livarna Johann Pengg z okrog 50 delavci, livarna zvonov ing. J. Bühl s 25 delavci, Splošna stavbna družba z okrog 300 zaposlenimi, gradbeno podjetje Rudolf Kiffmann s 300 do 400 delavci, tovarna mesnih izdelkov in konzerv Hermann Wägerer s 40 zaposlenimi, tovarna brusov Swaty s 60 delavci itd. Najmočnejše je bil nemški kapital zastopan v tekstilni in kavinski industriji, pa tudi v trgovini in mnogo zaostajal. Tako so bile v vsej Gaspaski ulici le tri slovenske trgovine. Nemci so prevladovali tudi v obrti. V posesti bogatih mariborskih meščanov nemške narodnosti so bili tudi vsi lepši vinogradi v okolici Maribora. Najbolj znana sta bila trgovca z vinom Viktor Hausmanninger in Julius Pfrimer. Pomembno vlogo so imeli Nemci tudi v bankah in denarnih zavodih, saj je bil v njihovih rokah Mariborski kreditni zavod z okrog 10 milijoni dinarjev vlag. Nemci so bili lastniki 41 % stannvanjskih in drugih poslopij v Mariboru, do leta 1937 pa se je ta odstotek povzpел že na dve tretjini.

Takšna struktura v lastništvu mariborskega gospodarstva, kjer je šibki slovenski kapital vedno težje konkuriral nemškemu, je imela odločilen vpliv na izgradnjo nemških in židovskih organizacij v Mariboru med obema vojnama. Še pomembnejši pa je bil vpliv na socialno odvisne sluje slovenskega prebivalstva v Mariboru, zlasti na delavstvo. To se je najbolj odražalo v predmestjih Studenci, Pobrežje, Tezno in Radvanje.⁵ Moč nemškega kapitala in njegov vpliv na del slovenskega prebivalstva bi se dalo zrušiti samo z revolucionarno preobrazbo družbene ureditve. V boj za takšno nevarnost pa sta se slovenski in nemški kapital brez kakršnikoli pomislekov takoj znašla na skupni črti.

⁴ Franjo Baš, Kulturbund v Celju med obema vojnama, *Casopis za zgodovino in narodopisje* (CZN), 1966, str. 215.

⁵ Ermin Kržičnik, *Gospodarski razvoj Maribora*, Maribor 1958, str. 69–126; Franc Kresal, *Tekstilne slavke v Mariboru*, Večer ml. 8. 7. do 13. 8. 1974; *Krajevni leksikon Dravske banovine*, Ljubljana 1987; Sergije Dimitrijevič, *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*, Beograd 1988, str. 74 in 90; Bihor, *Narazen in Nemci v Jugoslaviji*, str. 28–29; Franjo Baš, *Razvoj Maribora v letih 1918–1938*, *Kronika VI*, 1939, str. 83–84; Franjo Baš, *Doneski k problematiki slovenjskega nemstva pred in med okupacijama 1941–1945* (navajam: Baš, Doneski), elaborat v fondu Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev (odslej fond KUZOP), v AMNOM; Jože Sorn, *Razvoj industrije v Sloveniji med obema vojnoma*, *Kronika VII*, 1959, str. 14–17; Mavricij Zgonik, *Gospodarski in družbeni položaj slovenskega delovnega človeka na severni meji* (navajam: Zgonik, *Gospodarski in družbeni položaj*), rokopis v AMNOM.

Ob zlomu avstro-ogrske monarhije leta 1918 so Nemci v Mariboru poskušali vse, da bi vsaj Podravje pripadlo Avstriji. Ko pa je saintgermainška mirovna pogodba dokončno prisodila Podravje z Mariborom Kraljevini SHS, so se Nemci v Mariboru strnili v svojih društvih in organizacijah. Mnogi uradniki nemške narodnosti, ki so bili odpuščeni iz državne službe, so se prostovoljno izselili, zlasti oficirji. V zvezi s tem dr. Manfred Straka celo trdi, da je bilo do leta 1935 kar 9.121 nemških meščanov Maribora izpisanih iz državljske knjige. Ob koncu prve svetovne vojne Nemci v Mariboru kljub izgubi oblasti niso izgubili vere v nemštvo. Večina je za nekaj časa našla v avstrijskem heimwehrovskem gibanju svoji miselnosti sorodne ideje, pozneje pa jo je zajel nacionalsocializem kot absolutno večinsko gibanje. V njem so mariborski Nemci videli tisto gibanje, ki je po svoji stanovski, kulturni in politični usmeritvi zastopalo ideje, ki so se med Nemci v Mariboru širile že pred prvo svetovno vojno.⁶

Nemška narodnostna manjšina v Jugoslaviji se je zelo hitro tudi politično organizirala. Decembra 1922 je ustanovila stranko Nemcev (Partei der Deutschen des Königreiches der Serben, Kroaten und Slowenen). V njenem vodstvu je bil tudi Mariborčan Karl Nasko. Z nastopom šestojanuarske diktature je bila stranka razpuščena in odslej Nemci na volitvah niso več nastopali samostojno, ampak so redno glasovali za večinsko vladno stranko ali vladno koalicijo, ki je volitve vodila. Zato lahko politično moč Nemcev v Mariboru najbolje ocenimo po številu nemških odbornikov, izvoljenih pri občinskih volitvah v začetku leta 1918. To razmerje je bilo v Mariboru 41 : 5.⁷

Ceprav se Kulturbund v Sloveniji v prvem obdobju (razen za kratek čas v Kočevju) ni močneje razmahnil, so mariborski Nemci vseeno poslali svoje predstavnike na ustanovno skupščino Kulturbunda junija 1920 v Novi Sad. Mariborski advokat dr. Ernst Mrawlag se je v pozdravnem govoru zavzel za enotni nastop vseh Nemcev od Donave do Karavank. Že leta 1922 pa je bilo ustanovljeno za Slovenijo Politično in gospodarsko društvo Nemcev v Sloveniji (Politischer und wirtschaftlicher Verein der Deutschen in Slowenien). Sedež društva, ki ga je vodil advokat dr. Lothar Mühleisen, je bil v Mariboru. Njegova osnovna naloga je bila kulturno in gospodarsko krepiti narodno zavest Nemcev na Slovenskem. Z nastopom šestojanuarske diktature leta 1929 je bilo društvo ukinjeno. Ideolog Nemcev na Slovenskem v tem času je bil dr. Camilló Morocutti, ki je pod ilegalnim imenom Josef Linder živel in delal v Mariboru. V svoji knjigi Grossdeutschland Gross — Südslawien je podal narodnopolitično naziranje Nemcev na Slovenskem v času pred razmahom nacionalsocializma.⁸

Vzporedno s političnim je teklo tudi notranje delo Nemcev v Mariboru. Pogosto so prirejali koncerte, zabavne večere, spominske proslave, pevske nastope, medsebojne društvene obiske itd. Velike uspehe je doseglo zlasti mariborsko nemško moško pevsko društvo, ki je bilo 6. junija leta 1927 v Indiji na tekmovanju nemških pevskih društev iz cele države med mestnimi pevsкими društvi najboljšo. Gostovalo je tudi izven jugoslovanskih meja (npr. od 20. do 23. julija 1928 na deseti zvezni pevski proslavi na Dunaju). Mariborsko nemško moško pevsko društvo je kmalu postalo najmočnejša vez med Nemci v Mariboru z Nemci v tujini. Vodilni organizator društva je bil Hermann Frisch.⁹

⁶ Biber, Nacizem in Nemci v Jugoslaviji, str. 31; Manfred Straka v Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums, 3 Bd., str. 477; Franjo Baš, Slovenski Nemci 1918–1945, v fondu KUZOP (navajam: Baš, Slovenski Nemci), v AMNOM; Baš, Doneski.

⁷ Baš, Slovenski Nemci; Biber, Nacizem in Nemci v Jugoslaviji, str. 36; Oskar Plautz, Das Werden der deutschen Volksgemeinschaft in Südslawien, Novi Sad 1940, str. 47–52.

⁸ Biber, Nacizem in Nemci v Jugoslaviji, str. 110; Baš, Slovenski Nemci.

⁹ Avgust Stoinšcheg, Chronik des Männergesangsvereines in Maribor 1848–1936, Maribor 1936, str. 239–240 in 247; Baš, Slovenski Nemci.

Kulturbund se je v Sloveniji razmahnil šele po letu 1931, ko so bila njegova pravila ndubrena z veljavnostjo za vso državo. Med prvimi je bila ustanovljena krajevna skupina Kulturbunda v Mariboru. Od ustanovitve 27. julija 1931 do razpusta 15. oktobra 1935 jo je vodil odvetnik dr. Lothar Mühleisen. Poleg njega su bili v vodstvu Kulturbunda v Mariboru še dr. Leo Gozani kot tajnik, dr. Hermann Wiesthaler kot blagajnik, člani upravnega odbora Hans Barun, Adolf Siegel, Grete Schmiederer, Friede Mayer in Irene Baron ter dr. Hans Schmiederer, Johann Sirak, Pipo Peteln in Viktor Hausmanninger kot člani nadzornega odbora. Poslovni prostori Kulturbunda so bili v Strossmayerjevi 6, kjer so kmalu uredili tudi majhno čitalnico in oktobra 1931 še knjižnico. Zunanja dejavnost Kulturbunda v Mariboru se je najbolj kazala v kulturnih prireditvah. Prva taka je bila že 7. oktobra 1931, do konca leta pa še tri (pretežno gledališke predstave in literarni večeri). V naslednjih letih se je ta aktivnost še okrepila. Med nastopajočimi so bili tudi znani funkcionarji Kulturbunda, kot Leo Gozani, dr. Edward Butschar, dr. Leo Scheichenbauer, Pipo Peteln in drugi. Poleg kulturnih so organizirali tudi številne druge prireditve (plesne tečajje, izlete, predavanja, božične proslave ipd.), dramska skupina pa je gostovala tudi izven Maribora.¹⁰

Kraju je postalo očitno, da je kulturno-prosvetna dejavnost Kulturbunda v Mariboru le krinka, pod katero prevladujejo politična stremjenja s širjenjem nacističnih idej in konceptov ter v povezavi Nemcev v Mariboru z ustreznimi nacističnimi ustanovami v Nemčiji in v Avstriji. To sta bili predvsem VDA (Volkbund für das Deutschtum in Ausland), ki je bila zadolžena za delo z nemškimi narodnostnimi manjšinami v tujini in se je leta 1939 podredila Volksdeutsche Mittelstelle ter Auslandsorganisation der NSDAP (AO), v kateri so bili vključeni v tujini živeči člani NSDAP in se je razvila v posebno vrsto nacistične zunanje obveščevalne službe. Njen zastopnik v Mariboru je bil dr. Hermann Bicher. Ker pa je vodstvo Kulturbunda hotelo odvrniti od sebe sleherni odgovornost za okrepljeno nacistično delovanje, kar je Kulturbund vedno bolj kompromitiralo v očeh javnosti in oblasti, je prišlo do obnovitvenega gibanja, katerega posledica je bilo razpuščanje organizacij Kulturbunda leta 1935 po vsej državi. Krajevna skupina Kulturbunda v Mariboru, ki je bila najpomembnejša in nacistično izredno aktivna organizacija Nemcev v Sloveniji, je bila razpuščena s sklepom banske uprave z dne 15. oktobra 1935. Razpust je bil obrazložen z navedbami, da je organizacija prekorčila s pravili določen delokrug, da je prešla na politično področje in da so njene nemške tečaje obiskovali tudi otroci slovenskih staršev. Nacistično glasilo Völkischer Beobachter je ostro protistiralo, prav tako ostro pa je odgovoril Slovenec dne 7. decembra 1935 v članku Naivnost ali drznost, ko je med drugim zapisal: »Kdor količakaj puzna maribarske razmere, vidi, koliko slovenskih delavcev in nameštencev je odvisna od nemškega kapitala in mu ne ba neznano, da so polnili in še polnijo nemške vrste v Mariboru premnogi čistokrvni Slovenci, ki jim je njih odvisnost od nemškega gospodarja ... ali pa direkten pritisk narekival »svobodno izjavo, da so Nemci!«¹¹

V dobi šlesojannarske diktature je postal nacionalsocializem v Nemčiji najmočnejša politična sila, ki je močno vplivala na ves inozemski nemški živelj. Na posebno nagnen odziv je našel nacionalsocialistična ideologija med

¹⁰ Rudolf Holzer, Die Jugendarbeit des Schwäbisch — deutschen Kulturbundes OG Marburg/Hr. 1931—1933 (navajam: Holzer, Die Jugendarbeit), fond SDKB, v AMNOM; Biber, Nacizem in Nemci v Jugoslaviji, str. 33; Tone Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1931—1945, Maribor 1968, str. 94 (navajam: Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji).

¹¹ Biber, Nacizem in Nemci v Jugoslaviji, str. 56—57, 279 in 281; Völkischer Beobachter, 31. 10. 1935; Slovenec, 7. 12. 1935; Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji, str. 105.

nemško mladino v Mariboru, ki je vedno jasneje kazala svojo nacistično barvo in nacionalno nestrpnost. To pa je med drugim tudi privedlo do razpusta Kulturbunda v Mariboru. Poznejši tajnik pokrajinskega vodstva Kulturbunda za Dravsko banovino dr. Gottfried Grill je to leta 1943 tudi priznal: »Dejstvo, da je ta mladina začela uspešno uveljavljati svojo voljo do nacionalsocialističnega življenja, je bilo dovolj, da je država v letu 1935 razpustila prvi Kulturbund.«¹²

V okviru mariborske krajevene skupine Kulturbunda je januarja 1932 organiziral mladinsko gibanje (in ga tudi vodil) gradbeni tehnik Rudolf Holzer. V Mariboru je ostal do odhoda na prakso v Königsberg 6. junija 1935, ko ga je nadomestil Willi Lotz, njega pa pozneje Rudolf Fischbach. Ob ustanovitvi je bilo v Kulturbund v Mariboru včlanjenih 57 mladincev.

V nemških mladinskih organizacijah v Jugoslaviji, ki so obstojale tudi že pred letom 1931, so imeli nemški visokošolci iz Maribora, ki so študirali v Gradcu, vidno vlogo. Ti so tudi bili najpogostejši slušatelji tečajev za nemško mladino iz Jugoslavije, ki jih je pod vodstvom dr. Helmuta Carstanjena organizirala VDA od leta 1928 dalje na gradu sv. Martin pri Gradcu. Takšni tečaji so bili tudi po večkrat na leto. Na tečaju od 1. do 3. februarja 1930, ki so se ga udeležili člani Društva nemških visokošolcev iz Maribora, sta predavala tudi Mariborčana Hans Baron in dr. Leo Gozani. Podobni tečaji so bili še: od 25. maja do 1. junija 1931) za dekleta iz slovenske Štajerske, od 1. do 3. novembra 1931 za mladino iz slovenske Štajerske, od 6. do 14. novembra istega leta za mladinske vodje (iz Maribora sta se tečaja udeležila Rudolf Holzer in Friede Mayer), od 24. februarja do 3. marca 1933 poseben tečaj za študente in visokošolce iz Maribora itd.¹³ Prepojeni z agresivno in iredentistično miselnostjo so absolventi teh tečajev širili nacistične ideje med nemško mladino. Že leta 1934 pa so začeli organizirati tečaje po graškem vzoru tudi v Mariboru in na Pohorju. Prvi šolski teden za nemške mladinske skupine v Mariboru je bil v dneh od 5. do 12. marca 1934 v prostorih Kulturbunda. Udeležilo se ga je 29 mladincev in mladink iz vse slovenske Štajerske. Iz Maribora je sodelovalo 17 fantov in 7 deklet, iz Ptuja in iz Celja po dva in iz Slovenskih Konjic po en mladinec. Predavatelji na tem tečaju so bili Willi Jeglitsch, dr. Otto Badl, Albert Stieberz, Karl Koschitz in Rudolf Holzer. Tudi v mladinsko organizacijo so uvedli tako imenovani »Führerprinzip«.¹⁴

V začetku leta 1934 je 17 nemških mladincev in mladink iz Maribora potovalo v München, kar je slovenski tisk ostro kritiziral in pisal, da se mladinci vzgajajo kot propagandisti in vohuni ter da formirajo SA-oddelke. Dejansko so se nacistično usmerjeni mladinci v Mariboru 26. oktobra 1933 organizirali v ločinsko mladinsko skupino in delovali v tem pogledu izven Kulturbunda. Po začetnem obdobju 1931 in 1932 se je zlasti v letih 1933 in 1934 ilegalno mladinsko gibanje v Mariboru zelo razširilo, tako da je končno imelo pod Holzerjevim vodstvom že štiri skupine, zbrane po starosti, ki so jih vodili: Karl Koschitz, Willi Badl, Reinhold Jeglitsch in Karl Kiffmann. Bile so tudi štiri dekliske skupine pod vodstvom Friede Mayer, vodile pa so jih: Nela Frankl, Irene Blum, Elfriede Jicha in Irmgard Frankl. V mladinski skupini I je bilo marca 1934 50 mladincev v starosti od 10 do 14 let, v skupini II maja 1934 13 mladincev v starosti od 14 do 16 let, in 18 mladincev, starih 16 do 18 let, v skupini III julija 1934 39 mladincev in 11 gostov, starih od 18 do 24 let ter v skupini IV maja 1934 26 mladincev in 2 gosta, starejših od 24 let. Starostne kategorije

¹² Baš, Slovenski Nemci; Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji, str. 96; Gottfried Grill, Von der geschichtlichen Erfüllung der deutschen Aufgabe in der Untersteiermark, v Untersteirischer Kalender 1943, str. 95.

¹³ Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji, str. 92; Holzer, Die Jugendarbeit, str. 52.

¹⁴ Holzer, Die Jugendarbeit; isti, Di Statistische Stelle; Biber, Nacizem in Nemci in Jugoslaviji, str. 52.

mladink so bile nekodika drugačne. V skupini A je bilo maja 1934 34 mladink v starosti od 10 do 13 let, v skupini B 15 mladink, starih od 14 do 16 let, v skupini C 11 mladink, v starosti od 17 do 20 let in v skupini D 13 mladink, starejših od 30 let. Skupno je bilo v nemški mladinski organizaciji leta 1934 v Mariboru vključenih 230 mladincev in mladink, od tega 157 fantov in 73 deklet. To kaže ogromen napredek v odnosu na leto 1931, ko je bilo v Kulturbundu le 57 mladincev.

15. julija 1934 so Holzerjevi mladinci v neki jami pri Dupleku prisegli na nacistično zastavo, ki jim jo je priskrbel Avgust Wenko. Zastavo je prevzel Erich Ornig in jo hranil do leta 1941. Ob nacističnem udaru v Avstriji je nemška ilegalna mladinska organizacija v Mariboru poslala nacistom na Koroško nekaj polno natovorjenih avtomobilov živežev.¹⁵

Z ukinitvijo Kulturbunda v Mariboru jeseni 1935 nemško narodnostno gibanje ni prenehalo, ampak se je legaliziralo v nemških športnih, pevskih, družabnih in cerkvenih društvih ter ustanovah. Mladina pa je delovala naprej ilegalno na osnovi mladinske organizacije iz obdobja 1931 do 1935. 1. februarja 1937 je bil ustanovljen ilegalni statistični urad, ki ga je vodil bivši mladinski vodja Rudolf Holzer. Vodil je evidence nekdanjih članov Kulturbunda in dajal o njih politične ocene. Pri tem sta mu pomagala takratni ilegalni mladinski vodja Kulturbunda ing. Ferdinand Frankl in Karl Kiffmann.¹⁶

Ena najpomembnejših oporišč nemštva v Mariboru med obema vojnama je bila prav gotovo športno društvo Rapid, ustanovljeno konec leta 1918. V nekaj letih je uspelo združiti v svojih vrstah skoraj vse nemške športne organizacije in športne delavce v Mariboru (tako Rote Elf, SK Sturm, Merkur in Herta) in bila od leta 1927 dalje edini nemški športni klub v Mariboru. V tridesetih letih se mu je pridružil še kolesarski klub Edelweiss. Konec leta 1926, ko je izgubil pravico do uporabe igrišča v Ljudskem vrtu, se je Rapid znašel v precejšnji krizi, ki pa jo je hitro prebrodil. Januarja 1927, ko je bil za novega predsednika kluba izvoljen dr. Otto Blanke, se je za Rapid začelo obdobje novega vzpona. Dobil je nova igrišča na Poljanah (danes atletski stadion ŽAK Maribor), se notranje utrdil ob pomoči bogatih mecenov, ki so klub finančno podpirali. Funkcionarji v klubu so bili ves čas bogati in vplivni mariborski Nemci, kot Josef Kasper, Erich Peteln, Avgust Amon, Fritz Felber, Karl Hitzl, Sepp Holzinger, dr. Franz Brandstätter, dr. Erwin Jettmar, Reinhold Jeglitsch, Felix Büdefeld, ing. Erwin Eylert, dr. Hermann Böcher, dr. Otto Badl, Ernst Frankl in mnogi drugi. Krepka materialna podpora je Rapidu omogočala tudi politično uveljavljanje. Leta 1940 je bilo celotno članstvo Rapida sprejeto v Kulturbund. V glavnem je Rapid zbiral v svoji sredini nemška, pozneje pa tudi od Nemcev gospodarsko in socialno odvisna slovensko mladino. Na Rapidovem igrišču in v telovadnici je bilo pred vojno izurjenih več kot 800 mladih Nemcev kot moštva Kulturbunda, kar kaže, da je Rapid zvesto izvrševal zastavljeno mu nalogo, da je treba nemška mladino telesno izuriti in svetovnonazorsko izšolati ter pripraviti na »dan osvoboditve«. 96 aktivnih članov Rapida je bilo pozneje rekrutiranih v nemško vojsko, 19 od njih jih je padlo. Spomladi 1939 so imeli Nemci v Mariboru poleg Rapida in kolesarskega kluba Edelweiss še pet društev. To so bila: pevsko društvo Liedertaffel, delavsko pevsko društvo Frohsinn, nemško moško pevsko društvo (Männergesangverein), Podporno protestantsko žensko društvo in društva zgolj družabnega značaja Schlaraffia.

¹⁵ Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*, str. 52; Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji*, str. 94; Holzer, *Die Statistische Stelle*, priloge k elaboratu: Isti, *Jugendarbeit*.

¹⁶ Holzer, *Die Statistische Stelle*; Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji*, str. 102; Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*, str. 21.

Ceprav je bila velika večina Nemcev v Mariboru rimokatoliške veroizpovedi, je zelo vidno vlogo pri organiziranju nacističnega gibanja odigrala nemška protestantska župnija. Nastala je v začetku 20. stoletja pod vplivom schönererijanskega političnega gibanja in z njim povezane propagande »los vom Rom« ter iz posameznih protestantskih priseljencev iz Nemčije. Pred letom 1941 je protestantska župnija v Mariboru štela že 628 vernikov, imela pa je še podružnice v Ptuj (143 vernikov), Šentilju (89) in v Marenbergu (108). Prav tako je bil v Mariboru sedež seniorata nemške protestantske cerkvene občine za Dravsko banovino, ki jo je vodil pastor Hans Baron.¹⁷

Priključitev Avstrije k nemškemu rajhu leta 1938 je dala nacističnemu gibanju v Mariboru nov zagon, posebej še po formiranju novih nacističnih ustanov v Gradcu maja 1938 in februarja 1939. To sta bila jugovzhodni nemški inštitut (Südostdeutsches Institut) pod vodstvom dr. Helmuta Carstanjena, ki bi naj proučeval vsa pomembnejša vprašanja nemštva v jugovzhodni Evropi ter deželni obmejni urad (Gaugrenzlandamt) kot posebni urad pri pokrajinskem vodstvu NSDAP, ki ga je vodil Anton Dorfmeister. Pomembno vlogo za nacistično ideološko usmerjanje Nemcev v Mariboru je imela tudi ustanovitev nemškega konzulata (podružnica ljubljanskega) v Mariboru, ki je začel poslovati sredi marca 1939 in je kmalu postal eno najpomembnejših oporišč nemške obveščevalne službe v Sloveniji.¹⁸

Jugoslovanske oblasti so dovolile ponovno obnovo Kulturbunda v Sloveniji šele oktobra 1939. Do marca leta 1941 je bilo v Dravski banovini organiziranih že pet okrožnih vodstev Kulturbunda (Maribor, Celje, Ptuj, Kočevje in Ljubljana) z 52 krajevnimi skupinami in skupno 11.577 člani. Okrožje Maribor je bilo marca 1941 razdeljeno v 15 krajevnih skupin, od tega so bile na teritoriju poznejšega okupacijskega območja Maribor-mesto tri (Maribor, Studenci in Pobrežje). Že leta 1940 pa so v organizacijskem pogledu predstavljale celoto. Območje Maribora z bližnjo okolico je bilo namreč razdeljeno na deset okrajev, ki so zajemali tudi Pobrežje in Studence (večina okrajnih vodij Kulturbunda je maja 1941 prevzela vodstvo krajevnih skupin Štajerske domovinske zveze). Okraji so se delili v bloke. Šest okrajev je zajemalo ožje mestno območje, sedmi Kamnico, osmi Studence z Novo vasjo, Radvanjem in Limbušem, deveti Pobrežje s Teznm in Hočami ter deseti okoliške občine Šentilj, Ruše, Rače—Fram in Selnico ob Dravi. Prvih devet okrajev je bilo razdeljenih v 69 blokov. Kulturbund je torej povsem prevzel organizacijske oblike NSDAP. To se je kazalo tudi v dajanju 1 % deleža dohodkov za revnejše člane Kulturbunda, v gojitvi nemške narodne pesmi, v propagiranju ženskega domačega dela itd. Prav tako pa so bile vse prireditve Kulturbunda enake zborovanjem nacistične stranke v Nemčiji (zbori, bobnanje, fanfare, uniforme, vzklikanje »Sieg-Heil« ipd.) Krajevna skupina Kulturbunda v Mariboru je bila dovoljena s posebno odredbo banske uprave z dne 16. oktobra 1939. Ustanovna skupščina je bila 8. novembra v Gambrinusovi dvorani v Mariboru, kjer so izvolili novo vodstvo (krajevna skupina Studenci je bila ustanovljena 9. novembra 1939, krajevna skupina Pobrežje pa šele 4. avgusta 1940). Predsednik je postal bančni uradnik Josef Klingberg, tajnik privatni uradnik Egon Baumgartner ter blagajnik odvetnik dr. Edward Butschar. Izvoljena sta bila še štiričlanski nadzorni in sedemčlanski upravni odbor. V vodstvu Kulturbunda v Mariboru je prišlo v naslednjem letu do manjših sprememb, saj je na tajniškem mestu Rudolf Holzer za-

¹⁷ Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji, str. 106; Biber, Nacizem in Nemci v Jugoslaviji, str. 163; Marburger Zeitung, 10./11. 6. 1944, št. 162/163; Baš, Slovenski Nemci; Baš, Doneski.

¹⁸ Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji, str. 97—101; Baš, Svabsko-nemški Kulturbund na Spodnjem Štajerskem (navajam: Baš, Kulturbund), fond SDKB, v AMNOM; Biber, Nacizem in Nemci v Jugoslaviji, str. 151.

menjal Baumgartnerja, le-ta pa je postal podpredsednik. Povečalo se je tudi število članov upravnega odbora na osem. 15. novembra 1939 je bila prva seja odbora krajevine skupine Kulturbunda v Mariboru, na kateri je bila sklenjeno, da se ustanovi deset delovnih sekcij. To so bile: kulturna sekcija pod vodstvom Pipa Petelna, sekcija za socialno skrbstvo pod vodstvom Juliusa Pfrimerja, mladinska sekcija, ki jo je vodil Johann Baron mlajši, organizacijska pod vodstvom dr. Josefa Iwanscheka, gospodarska pod vodstvom ing. Ernsta Miglitscha, zdravstvena in športna, ki sta jo vodila dr. Walter Thalmann in Erich Peteln, pravna pod vodstvom dr. Franca Brandstätterja, prosvetna pod vodstvom Hansa Käferja, statistična pod vodstvom Rudolfa Hülzerja in ženska sekcija, ki jo je vodila Grete Schmiederer.¹⁹

Najpomembnejši je bil prav gotovo statistični urad, ki je začel ilegalno delovati že leta 1936, prvo legalno sejo pa je imel šele 13. marca 1940. Statistični urad je vodil evidenco članov Kulturbunda, hkrati pa je opravljal tudi posle nekakšne društvene policije, nadzoroval članstva, zlasti umahljivce in dvumahljivce, dajal o njih politične ocene ipd.²⁰

Na podatkih omenjenega statističnega urada je bilo 26. septembra 1940 na ozemlju poznejšega okupacijskega območja Maribor mesta 2.258 članov Kulturbunda (mesto Maribor 1.678, Studenci približno 300 in Pobrežje približno 280), do 19. oktobra istega leta je ta številka narasla na 2.334 (mesto Maribor 1.725, Studenci 347 in Pobrežje 262), do 8. decembra pa že na 2.839 (mesto Maribor 2.039, Studenci 440 in Pobrežje 360). Zadnji podatki o številu članstva Kulturbunda v Mariboru pred okupacijo datirajo z 19. januarja 1941, ko je bilo 3.156 članov (mesto Maribor 2.211, Studenci 503 in Pobrežje 443), h katerim je treba pristeti še 1.517 družinskih članov, izven Kulturbunda pa je bilo še 2.578 Nemcev.²¹

Slovensko prebivalstvo v Mariboru je z ngrčenjem sprejelo ustanovitve Kulturbunda. Aprila 1940 so slovenski protifašisti in rodoljubi v Mariboru v obliki tiskane brošure razširili seznam z imeni in priimki ter naslavi vseh članov krajevine skupine Kulturbunda, zaradi česar je vodstvo Kulturbunda protestiralo pri banu dr. Natlačnu. 19. januarja 1941, ko je bilo v Mariboru zbiranje delegatov vseh krajevnih skupin Kulturbunda v Dravski banovini, so slovnski rodoljubi pripravili protidemonstracije in ostru kritizirali oblast, ker je davnila tu nacistično zborovanje, medtem ko slovnska društva zaradi splošne prepovedi zbiravanj niso mogla delovati.²²

Na napadu Nemčije na Poljsko septembra 1939 so postali upi Nemcev v Mariboru za uresničitev njihovih imperialističnih teženj realnejši. Po vzgledu udelkov SA so začeli takoj ustanavljati polvojaške formacije (Deutsche Mannschaft), ki so jih sestavljali moški v starosti od 18 do 45 let. Trdno organizacijsko osnovo je dobilo nemška moštvo v Mariboru jeseni 1940, ko su na nastanku okrajnih vodij Kulturbunda 31. oktobra pod vodstvom tajnika pokrajinskega vodstva dr. Gottfrieda Grilla izvedli organizacijo »obveščevalnega in informacijskega sistema« in se tudi dogovorili o izdelavi alarmnega sistema. »da bi bila čimbolj zagotovljena zaščita nemške krvi in premoženja«. Pod vodstvom dr. Camilla Maracuttija so bili za posamezne okraje določeni »vodje samozasčne« (Selbschutzleiter), ki so se uradno imenovali kontrolni vodje. Za okraj I je bil imenovan dr. Leo Gozani, za okraj II Otto Wiesthaler, za okraj III dr. Erwin

¹⁹ Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*, str. 219–220; *Deutsche Nachrichten*, 4. 5. 1940; Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji*, str. 102; Holzer, *Die Statistische Stelle*; Baš, *Kulturbund*.

²⁰ Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji*, str. 102; Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*, str. 21; Holzer, *Die Statistische Stelle*.

²¹ Holzer, *Die Statistische Stelle*, priloge 19, 20, 27 in 29.

²² Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*, str. 220–221.

Jettmar, za okraj IV dr. Gottfried Grill in za okraj V Max Frisch. Novembra 1940 so jim naročili, naj organizirajo obveščevalni aparat navzdol vse do blokovskih čuvajev (Blockwarte). Ko so nato po okrajih ta alarmni sistem preiskusili, so ugotovili, da se je obnesel, saj so se blokovski čuvaji zbrali na odrejenem mestu povprečno v 30 minutah.²³

Podobno kot nemško moštvo (organizirano po vodih) sta se na priključitev slovenske Štajerske k nemškemu rajhu pripravljala tudi jugovzhodni nemški inštitut in deželni obmejni urad v Gradcu. Leta 1940 sta izdelala za vsak politični okraj na slovenskem Štajerskem obsežne elaborate s splošnimi geografskimi in zgodovinskimi podatki, z opisom gospodarskih, upravnih, političnih, prosvetnih, cerkvenih ter poštnih in prometnih razmer. Ti elaborati so vsebovali tudi sezname vseh vidnejših Slovencev, ki so bili označeni s črkami A, B, C in D, kar je pomenilo: A — nasprotniki, B — nevarni nasprotniki, C — voditelji slovenskega nacionalnega gibanja (svinje), D — politično nesamostojni. Posebej je bil sestavljen tudi seznam Nemcem sovražnih nameščencev v Mariboru, na katerem se je znašlo 130 zavednih Slovencev. Med njimi so prevladovali Maistrovi borci, člani Sokola, pripadniki bivše Narodne odbrane in komunisti. Da navedemo samo nekatere: mariborski župan dr. Alojz Juvan, podžupan Franjo Žebot, trgovec Franc Verstovšek, zobozdravnik dr. Stamol, advokat dr. Igor Rosina, tovarnar Drago Roglič, socialdemokrat dr. Avgust Reisman, duhovnik Hrastelj, komunist Maks Gašparič in mnogi drugi.²⁴

To delo so opravljali člani Kulturbunda in vohunska mreža, ki sta jo vzpostavili varnostna služba in nemška vojaška obveščevalna služba. Po osvoboditvi je bilo v Mariboru najdenih nekaj izvodov brošure s seznamom nemških zaupnikov (Vertrauensmännerliste), razvrščenih po posameznih okrajih. To so bili skoraj izključno člani Kulturbunda v prvi vrsti člani osrednjega vodstva. Za območje poznejše okupacijske enote Maribor mesto je navedenih kar 128 imen, kar priča o zares široki in temeljiti organiziranosti nemške zaupniške mreže na območju Maribora. Iz vrst teh zaupnikov so nato izbrali še posebej zanesljive in tudi sposobne Nemce, »ki bi v primeru zasedbe lahko bili kot poznavalci kraja in strokovnjaki na razpolago okupacijskim oblastem za mestne in gospodarske ustanove«. Tako so za Maribor predvideli advokata dr. Franza Brandstätterja za župana, gozdarskega inženirja Ernsta Miglitscha za gospodarskega referenta, arhitekta Bruna Rungaldierja za policijskega referenta, prav tako za policijske zadeve je bil določen dr. Gerhard Pfrimer, Hans Käfer bi prevzel šolstvo, dr. Karl Kieser društveno življenje, dr. Gerhard Galle zdravstveno varstvo, Hans Schmiederer gasilstvo, dr. Otto Blanke bančništvo, Julius Pfrimer hranilništvo, Avgust Wenzlik industrijo, Ferdinand Welt obrt, dr. Leo Gozani bi postal »glavni zaupnik« za okraj Maribor—levi breg in dr. Edmund Kupnik »glavni zaupnik« za okraj Maribor—desni breg. Mnogi od njih so aprila 1941 res postali pomembni funkcionarji v okupatorjevi upravi v Mariboru.²⁵

Medtem ko je široka razpredena zaupniška mreža (zaupniki so delali v glavnem za namene jugovzhodnega nemškega inštituta in deželnega obmejne-ga urada) segala res v vse sloje prebivalstva, pa je nemška obveščevalna služba

²³ Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji, str. 106; Holzer, Die Statistische Stelle.

²⁴ Biber, Nazizem in Nemci v Jugoslaviji, str. 249; Deutscheindliche eingestellte Personen in Marburg, dokument 63 a v: Baš, Slovenski Nemci; Tone Ferenc, Množično izganjanje Slovencev — okupatorjev ukrep za uničenje slovenskega naroda, v zborniku Odrpita srca (iz kronike ljudske solidarnosti), Maribor — Beograd 1974, str. 14 (navajam: Ferenc, Množično izganjanje Slovencev).

²⁵ Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji, str. 115 in 128; Baš, Kulturbund; Vertrauensmännerliste der Untersteiermark, fond jugovzhodnega nemškega inštituta (SODI), v AMNOM; Verzeichnis jener Volksdeutschen in Marburg, die im Falle einer Besetzung als Orts- und Sachkundige den Besetzungsbehörden für die städt. und wirtsch. Verwaltungshörper zur Verfügung stehen, prav tam.

imela v glavnem dve pomembni oporišči v Mariboru. Ena je bilo na skupni obmejni železniški postaji, druga pa na glavni pošti v Mariboru. Uslužbenci nemških državnih železnic, zaposleni na postaji v Mariboru, so se smeli svobodno gibati po mestu in okolici in celo nositi orožje. Mnogi so bili iz Maribora in bližnje okolice, obvladali so tudi slovenski jezik in imeli širok krog znancev med krajevnim prebivalstvom. Na železniški postaji v Mariboru se je mudilo vsak dan okrog sto nemških železničarjev. Predstojništvo mestne policije v Mariboru pa je imelo v političnem oddelku komaj tri policijske agente in tri mestne stražnike, ki seveda niso mogli nadzorovati gibanja niti desetine na železniški postaji zaposlenih nemških železničarjev. Vohunsko dela na železniški postaji v Mariboru je vodil Ludwig Kaltenbeck, vodja urada nemških državnih železnic v Mariboru. Pomembna gradiva, ki neizpodbitno dokazuje, da je Kaltenbeck delal za nemško obveščevalno službo, je predlagal za odlikovanje, ki ga je leta 1942 dala civilna uprava za Spodnjo Štajersko. V uradu nemških železnic v Mariboru sta se z vohunstvom ukvarjala tudi Rudolf Scheri in Anton Ertl, s katerima so bili povezani številni železniški uslužbenci. Tudi ta dva sta bila predlagana za odlikovanje. Urad nemških železnic v Mariboru je imel pomembno vlogo tudi pri spravljanju orožja čez mejo, s katerim se je oboroževalo nemško moštvo v Sloveniji. Kaltenbeck je imel za svoje dela na razpolago tudi radijsko oddajno in sprejemno postajo.

Na glavni pošti se je od jeseni 1940 dalje z vohunskim delom ukvarjal poštni uslužbenec Erwin Kolbesen. Kradel je uradne dokumente poštne uprave, dobavljal nemškim obveščevalcem načrte in sezname oseb ter dragocene državno-politične brzojavke. Vse to pa je pred jugoslovansko policijo skrival v stanovanju svojega očeta Rudolfa Kolbesna v Ulici kneza Koclja. Zato sta bila leta 1942 oba na seznamu kandidatov za odlikovanje. Poleg Kolbesna so na mariborski pošti za nacistične obveščevalne ustanove zbirali gradivo še Maria Werlitsch, ki je bila kontrolorka na telefonskem oddelku ter poštna uslužbenca Margarete Kainz in Emil Reich (vsi trije pozneje predlagani za odlikovanje). V Mariboru je verjetno bila vsaj še ena skupina nemških vohunov, v kateri je bil najpomembnejši odvetnik dr. Otto Badl, ki je bil od leta 1931 do 1935 profesionalni vodja krajevne skupine Kulturbunda v Mariboru, zaupnik VIDA, upravnik nemškega glasila *Deutsche Nachrichten* in od maja 1938 tudi sodelavec varnostne službe. Drugi pomembni vohun je bil odvetnik dr. Franz Brandstätter, podpredsednik športnega kluba Rapid, vodja upravnega urada pokrajinskega vodstva Kulturbunda ter tudi sodelavec *Deutsche Nachrichten*. Z njim je tesno sodeloval trgovec dr. Gerhard Pfrimer. Vohuni so bili tudi Hans Stainscheg, ing. Hans Wegscheider, Franz Krainz in drugi. Pozneje so bili vsi predlagani za odlikovanje. Po virih, ki so na razpolago, je bila leta 1942 predlaganih za odlikovanje skupno 31 mariborskih Nemcev, ki so se v predvojnem obdobju še posebej izkazali kot nemški obveščevalci ali kot aktivni funkcionarji Kulturbunda v Mariboru in zagrizeni pristaši nacionalsocializma. Dragoceni podatki, predvsem vojaškega in gospodarskega značaja, ki so jih posredovali zaupniki, so se stekali v graško izpostavo nemške vojaške obveščevalne službe ter v graški odsek varnostne službe, ki ga je vodil Otto Lurker in s katerim sta morala sodelovati tudi jugovzhodni nemški inštitut in deželni obmejni urad. Mnogi podatki pa so potevali tudi naravnost v osrednje nemške ustanove v Berlin.⁶⁶

V zadnjih mesecih pred nemškim napadom na Jugoslavijo je Maribor sicer še dajal videz slovenskega mesta, toda rezultati večletnega intenzivnega peto-

⁶⁶ Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*, str. 211; Ferenc, *Nacistična raznaredovalna politika v Sloveniji*, str. 122–123; Janez Čudršč, *Kdo je bil Lurker? Večer* od 28. 1. do 31. 5. 1974, 63. in 66. nadaljevanje; *Vorschlagsliste Nr. 3, 4, 6, in 7 für die Verleihung des Kriegsverdienstkreuzes 2. Klasse (ohne Schwerter)* iz leta 1942, v *fond* KUZOP, v AMNOM.

kolonaškega delovanja mariborske organizacije Kulturbunda so postajali vse opaznejši. Kulturbundovska mladina je že javno prepevala nacistične borbene pesmi. Ilegalno oboroženo moštvo Kulturbunda, ki je že konec leta 1940 zapri-seglo Hitlerju, je javno grozilo Slovincem. Nemški železničarji so v zadnjih mesecih pred vojno prihajali z vlaki do Maribora in nemoteno širili po mari-borskih ulicah nacistično propagando in napovedovali skorajšen konec Jugo-slavijske. V Mariboru in okolici so nastajale nove kulturbundovske organizacije, tako da jih je bilo neposredno pred napadom na Jugoslavijo že 12 (v Mariboru 5, na Pobrežju, v Studencih, Radvanju, Rošpohu, Košakih, Kamnici in v Breternici po ena). V Kulturbund so sedaj vstopali predvsem gospodarsko in socialno šibki sloji prebivalstva, med katerimi je prefinjena nacistična pro-paganda naletela na najplodnejša tla. Poskusi naprednih in domoljubnih Slo-vencev, da bi preprečili rušilno petokolonaško dejavnost v Mariboru, so bili zaman, zlasti zato, ker sta mariborska mestna policija in notranji odsek okraj-nega načelstva močno poostrila ukrepe proti komunistom in antifašistom.²⁷ Tudi represivni ukrepi oblasti proti vse pogostejšim nacističnim in iredentističnim iz-padom Nemcev v Mariboru niso zalegli. Nemška manjšina, oprta na močan nemški finančni, industrijski in trgovski kapital ter — razen redkih izjem — strnjena v vrstah Kulturbunda je v povezavi z nacističnimi centri in ustano-vami v Nemčiji in v Avstriji, zlasti v Gradcu, pripravila vse potrebno za »po-novno osvoboditev« Maribora in ostale slovenske Štajerske. V nemških osvaja-jalnih in potujčevalnih načrtih je bila Mariboru namenjena specifična vloga, prav zaradi izjemnih uspehov nemške manjšine v dobi stare Jugoslavije.

Ein Beitrag zur Geschichte der Deutschen in Maribor zwischen den beiden Weltkriegen

Zusammenfassung

Die Besetzung und die Maßnahmen des Besetzers in Maribor im Jahre 1941 waren in beträchtlichen Maße auch die Folge der Aktivität einer starken deutschen Minder-heit in Maribor zwischen den beiden Kriegen. Das wurde besonders in den ersten Monaten der Besetzung bestätigt, als der nazistische Besetzungsapparat fast tadellos wirkte, vor allen dank des schon vorbereiteten Materials, das dem Besetzer bei seiner Ankunft in Maribor zur Verfügung stand.

Zur Feststellung der Anzahl der Angehörigen der deutschen nationalen Minderheit in Maribor zwischen den beiden Kriegen standen die Angaben der amtlichen jugo-slawischen Volkszählungen aus den Jahren 1921 und 1931 zur Verfügung, außerdem aber noch die Resultate der privaten deutschen Zählung in der slowenischen Steier-mark aus dem Jahre 1928 und die Schätzungen des statistischen Amtes des Kultur-bundes für das Banat des Draugebiets aus dem Jahre 1941. Nach der Zählung aus dem Jahre 1921 lebten auf dem Gebiet des späteren Kreises Maribor-Stadt 8294 Einwohner mit deutscher Muttersprache. Bis zur Zählung im Jahre 1931 verringerte sich die Anzahl der Deutschen auf dem erwähnten Gebiet auf 3593, was um 4701 weniger war als im Jahre 1921. Die Vertreter der deutschen nationalen Minderheit haben die Resultate der jugoslawischen Zählungen nicht anerkannt. Im Jahre 1928 führten sie eine private Deutschzählung aus, nach welcher in Maribor noch 10 bis 12 Tausend Deutsche lebten. Nach den Angaben der dritten Versammlung des statisti-schen Landesamtes des Kulturbundes vom Jänner 1941 lebten aber auf dem erwähnten Gebiet noch 7251 Deutsche.

Auf die Stellung der Deutschen in Maribor vor dem Jahr 1941 hatte die wirtschaftliche Macht der deutschen Industrie, des Gewerbes und des Handels großen Einfluß. Im Vergleich mit den übrigen Deutschen in Slowenien, bzw. in Jugoslawien hatten die Deutschen aus Maribor zweifelsohne die festeste wirtschaftliche Lage. Davon zeugt deutlich die Angabe, daß vor der Besetzung von 45 größeren Industriel-

²⁷ Zgonik, Gospodarski in družbeni položaj; Bač, Slovenski Nemci.

len Betrieben in Maribor 19 in deutschen Händen waren. Eine solche Struktur in dem Eigentumsrecht der Mariborer Wirtschaft hatte einen entscheidenden Einfluß auch auf die Errichtung deutscher Minderheitsorganisationen. Noch größer aber war der Einfluß auf die sozial abhängigen Schichten der slowenischen Bevölkerung, besonders auf die Arbeiter.

Am Ende des ersten Weltkriegs haben die Deutschen in Maribor trotz des Machtverlustes nicht den Glauben in das Deutschum und seine politische Teilnahme verloren. Schon im Jahre 1922 wurde für Slowenien der Politische und wirtschaftliche Verein der Deutschen in Slowenien errichtet. Der Vereinssitz war in Maribor. Mit dem Eintritt der Diktatur des 6. Januars im Jahre 1929 wurde der Verein aufgelassen. Nach dem Jahre 1931 erhöhte sich die Tätigkeit des Kulturbundes rasch. Unter den ersten wurde die Ortsgruppe des Kulturbundes in Maribor errichtet, die vom Juli 1931 bis zur Auflösung im Oktober 1935 tätig war. Bald wurde es evident, daß die kulturell-zivilisationische Tätigkeit des Vereins nur eine Maske war, unter welcher die politischen Bemühungen mit der Verbreitung der nazistischen Ideen vorhergingen. Die nationalsozialistische Ideologie stieß auf ein besonders günstiges Echo bei der deutschen Jugend in Maribor. In den deutschen Jugendorganisationen in Jugoslawien hatten die deutschen Hochschüler aus Maribor, die in Graz studierten, eine sichtliche Rolle. Seit dem Jahre 1928 wurden für sie besondere Kurse in der Nähe von Graz organisiert. Seit 1934 wickelten sich solche Kurse auch schon in Maribor und am Pohorje ab.

Mit der Auflösung des Kulturbundes in Maribor im Herbst 1935 hörte die deutsche Nationalitätshbewegung nicht auf, sondern legalisierte sich in den deutschen Sport-Kultur- und kirchlichen Vereinen und Institutionen. Die Jugend betätigte sich weiter illegal im Rahmen der Jugendorganisation aus der Zeit von 1931 bis 1935. Eines der bedeutendsten Stützpunkte des Deutschtums in Maribor zwischen den beiden Kriegen war der Sportverein Rapid. Die Funktionäre im Klub waren die ganze Zeit reiche und einflußreiche Deutsche aus Maribor. Im Jahre 1940 wurde die sämtliche Mitgliedschaft des Rapid in den Kulturbund aufgenommen. Im Frühjahr des Jahres 1939 hatten die Deutschen in Maribor neben Rapid und dem Radfahrerklub Edelweiss noch den Gesangsverein Liedertafel, den Arbeitergesangsverein Frohsinn, den deutschen Männergesangsverein, den weiblichen protestantischen Unterstützungsverein Schlaraffia. Bei der Organisation der nazistischen Bewegung spielte auch die deutsche protestantische Pfarrgemeinde, die vor dem Jahre 1941 628 Gläubige zählte, eine sichtbare Rolle.

Die nazistische Bewegung in Maribor bekam einen neuen Aufschwung nach dem Anschluß von Österreich an das deutsche Reich im Jahre 1938 und mit der Errichtung des deutschen Konsulats Mitte März 1939, das bald eines der wichtigsten Stützpunkte des deutschen Nachrichtendienstes in Slowenien wurde. Dazu muß man noch die Wildererneuerung des Kulturbundes im Herbst 1939 hinzufügen. Der Mariborer Kreis des Kulturbundes hatte im März 1941 schon 15 Ortsgruppen. Der Kulturbund übernahm fast gänzlich die Organisationsformen der NSDAP. Von den 10 Sektionen des deutschen Nachrichtendienstes in Slowenien wurde. Dazu muß man noch die Evidenz der Mitgliedschaft, gleichzeitig verrichtete es aber auch die Angelegenheiten einer Art Vereinspolizei.

Nach dem September 1939 begannen die Deutschen in Maribor nach dem Vorbild der Abteilungen der SA halb militärische Formationen (Deutsche Mannschaft) zu errichten. Auf ähnliche Weise begannen sich auch das südöstliche deutsche Institut und das Landesgrenzamt in Graz auf den Anschluß der slowenischen Steiermark an das deutsche Reich vorzubereiten. In Maribor hatten sie ein weit ausgebreitetes Netz von Vertrauensmännern, ausschließlich Mitglieder des Kulturbundes. Viele von ihnen wurden im April 1941 bedeutende Funktionen in der Okkupationsverwaltung in Maribor. Während das Netz der Vertrauensmänner in alle Schichten der Bevölkerung reichte, hatte der deutsche Nachrichten-dienst in Maribor zwei bedeutende Stützpunkte auf dem Eisenbahnhof und auf dem Hauptpostamt. Die deutsche Minderheit, gestützt auf ein starkes Finanz-, Industrie- und Handelskapital und vereint in den Reihen des Kulturbundes, bereitete in Verbindung mit den nazistischen Institutionen in Graz alles Nütige für den Anschluß von Maribor und der übrigen slowenischen Steiermark an das deutsche Reich vor. Dabei wurde Maribor eine spezifische Rolle zugeordnet.

KULTURNI TOKOVI V MARIBORU IN NJEGOVEM ZALEDJU MED VOJNAMA

Bruno Hartman*

UDK 930.85(497.12-18 Maribor)»1918/1941«

HARTMAN Bruno: Kulturni tokovi v Mariboru in njegovem zaledju med vojnama. (Die kulturellen Strömungen in Maribor und seinen Hinterland zwischen den beiden Kriegen.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 54=19(1983)1—2, str. 232—247.

Izvirnik v sloven., povzetek v nem., izvleček v slov. in angl.

Slovenska kultura v Mariboru je imela po prevratu l. 1918 v novi državi bistveno boljše razmere za svoj razvoj. Osvobodena germanizacijskih pritiskov je v času med vojnama ustvarila poklicno gledališče, razgibala glasbeno, likovno in literarno dejavnost, utrdila vrsto knjižnic, muzej, arhiv ter se organizacijsko povezala. V mestu je izhajalo več periodičnih publikacij, med njimi Časopis za zgodovino in narodopisje. V Mariboru so bile tudi dejavne centre številnih kulturno-prosvetnih organizacij z območja severovzhodne Slovenije.

UDC 930.85(497.12-18 Maribor)»1918/1941«

HARTMAN Bruno: The Cultural Currents at Maribor and in Its Hinterland between the Wars. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 54=19(1983)1—2, p. 232—247.

Orig. in Slovene, summary in Germ., synopsis in Slovene and Engl.

After the overthrow in the year 1918 the Slovene culture at Maribor had essentially better conditions for its development in the new State. Freed from the oppressions of the germanization it established a professional theatre, agitated the musical, plastic and literary activity, consolidated various libraries, museums and archives and united them in an organization at the time between the wars. In the town several periodical publications were issued, among them the Review for History and Ethnography. Central stations for numerous cultural — educational organizations from the areas of North-East Slovenia were also active at Maribor.

Tema sestavka je delikatna, saj terja nadrobno poznavanje kulturnega dogajanja v Mariboru in njegovem zaledju v daljšem obdobju; le na takšni osnovi je mogoče primerjati posamične dobe med seboj, ugotavljati smeri kulturnega razvoja in zaznati njegove tokove v obdobju med vojnama. Žal še nimamo na voljo kompletne evidence o posameznih sklopih kulturnega dogajanja v Mariboru in raziskav o njih, kar velja še zlasti za 19. stoletje in prvo polovico 20. stoletja. Šele ko jih bomo imeli, bo mogoče natančneje ugotavljati stikanje dveh kultur — slovenske in nemške — v Mariboru in njegovem zaledju ter bolj meritorno vrednotiti njun razvoj, moč in pomen.

Od poltretje stotine definicij kulture smo za izhodišče vzeli óno, ki opredeljuje kulturo za doseženo stopnjo v razvojnem procesu humanizacije človeka. V njej so zajete vse človeške dejavnosti in iz njih izvirajoče pridobitve ter

* Dr. Bruno Hartman, docent, ravnatelj Univerzitetne knjižnice Maribor.

vrednote. Seveda bi v našem razpravljanju mogoče omeniti samo nekaj najmarkantnejših elementov kulture.

Ker je osnovna celica kulturne resničnosti simbol,¹ ta pa je v veliki meri označen z besedo, je razumljivo, da sta nemška in slovenska kultura v Mariboru (ob strani puščam njune skupne izvore v antični kulturni dediščini in krščanstvu) prvenstveno označena z jezikom. Ta je eden konstitutivnih elementov naroda, ki je pri Edvardu Kardelju »specifična ljudska skupnost, nastala na podlagi družbene delitve dela epuhe kapitalizma, na strnjenem ozemlju in v okviru skupnega jezika in blizke etnične in kulturne sorodnosti sploh.«² Tako se nam slovenska in nemška kultura v Mariboru kaže kot stopnji družbenega razvoja.

Maribor je bil v vojvodini Štajerski v sklopu Avstrije drugo mesto za Gradcem, deželno prestolnica, nenehno v njegovi senci, ubremenjen s provincialnostjo. Skuži stoletja, od srednjega veka dalje, je število njegovega prebivalstva komajda kaj narastlo. Leta 1783 ga je bilo 2177 ljudi.³ Šele v prvi polovici 19. stoletja, ko se je skromno začela razvijati industrija, ko je leta 1846 bila spajana do njega Južna železnica, ki se je kasneje potegnila do Trsta, se je število prebivalcev povzdignilo na 5000.⁴ Leta 1863 je iz Maribora stekla še železnica proti Kurnški in Vzhodni Tirolski; tedaj su bile v Mariboru zgrajene velike delavnice, v katerih so popravljali lokomotive in vozne za obsežna območja Južne železnice (v njih je delalo okrog 1000 delavcev) in Maribor se je relativno hitro pomnožil.

Mariborski meščani, ki so se v prvi polovici 19. stoletja številneje začeli priseljevati v mesto, so bili doma iz različnih koncev, s Štajerskega, Kranjskega, Koroškega, Tirolskega, Avstrije, Češke, Moravske, Šlezije, Ogrske, Hrvaške, Bavarske in Italije. Mestu so vtisnili nemški značaj, čeprav so sredi stoletja večinoma govorili tudi še slovensko,⁵ saj je bila mestna okolica, prav pred mestno obzidje, slovenska. Zato za tiste čase je bilo značilno, da so Slovenci, ki so se v mesto priseljevali zlasti kot služinčadi, hitro privzeli nemščino kot občevalni jezik in se selili v nemški kulturni krog, čezenj pa v nemški narod.

Mariborsko meščanstvo je bilo med marčno revolucijo leta 1848, nato pa v ustavni dobi od leta 1860 dalje praviloma liberalno, proti koncu monarhije pa večinoma nemško nacionalistično, schönererijansko naravnano. Delavstvo, organizirano pretežno v socialnodemokratski stranki, je v Maribor sprva prihajalo iz industrijsko razvitejših nemških krajev Avstrije in iz nemško-čeških mešanih območij Češke. Slovenski delavci, ki so jim kasneje sledili v mesto iz bližnjega in daljnega agrarnega slovenskega zaledja, so se praviloma vključevali v nemški kulturni krog, posebno še, ker je bila mariborska avstromarksistična socialna demokracija vezana na nemško deželno centralo v Gradcu. Delavstvo si je svoje kulturne in politične ter gospodarske institucije — predvsem središnji Ljudski dom — postavilo v primestju na desnem bregu Drave.

Mariborsko meščanstvo si je razmernoma zgodaj (ko še ni bilo odločne nacionalne diferenciacije) omislilo nekaj kulturnih institucij — gledališče (1785), v katerem so nastopale putujoče gledališke družbe, gledališko diletantsko društvo (1793), bralno in družabno društvo (1823), glasbeno društvo (1841), moško pevsko društvo (1846), lokalni mesni časnik, kasnejši Marburger Zeitung (1862).

Z začetkom vse ostrejšje nacionalne diferenciacije sredi 60-ih let 19. stoletja je nemško meščanstvo ob gledališko stavbo prizidalo še kazinsko. Z njo si

¹ Kale Edvard: Uvod u znanost o kulturi. Zagreb 1977, str. 43.

² Kardelj Edvard (Sperans): Razvoj slovenskega narodnega vprašanja. Druga, pregledana in dopolnjena izdaja. Ljubljana 1957, str. 34.

³ Pirchegger Hans: Marburg in alter Zeit. - V: Südsteiernmark. Ein Gedenkbuch. Graz 1925, str. 348-349.

⁴ Puff Rudolf Gustav: Marburg in Steiermark ... I. Band. Graz 1847, str. 209.

⁵ Puff Rudolf Gustav, n. d., str. 259.

je v središču mesta pridobilo sedež za vsa pomembnejša nemška družabna in nacionalna društva (Turnverein, Deutscher Sprachverein, Südmark, Deutscher Schulverein, Verband deutscher Hochschüler, Deutscher und Österreichischer Alpenverein). V nacionalnem boju, ki je bil hkrati tudi socialni in kulturni boj, se je nemško meščanstvo po sprejetju šolskega zakona leta 1869 prizadevalo s pomočjo Schulvereina in Südmarke zagotoviti nemške osnovne šole v primestnih občinah, kar se mu je posrečilo. Tudi to je bil eden od prijemov, kako nemško kulturo, jezik in zavest o pripadnosti k nemškemu narodu načrtno širiti iz mesta navzven.

Za Slovence na Štajerskem je bil Maribor naravno gospodarsko in duhovno središče. Že izza konca 18. stoletja se je iz mariborske gimnazije, najvišjega šolskega zavoda v mestu, oblikoval sprva razsvetljsko, nato pa romantično-nacionalno naravnani rod slovenskega umništva na Štajerskem, predvsem duhovnikov. Leta 1859 je škof Anton Martin Slomšek prenesel sedež lavantinske škofije iz Št. Andraža na Koroškem v Maribor in v njej združil skorajda vse Slovence v vojvodini Štajerski. Duhovščina, izobrazena v mariborskem bogoslovju, je bila v lavantinski škofiji skorajda stoodstotno slovenska, kar je izjemno vplivalo na politično in kulturno ovedenje slovenskega prebivalstva, zvečinoma malih in srednjih kmetov. Iz tega pa je raslo protislovje: nemška liberalna buržoazija in socialna demokracija sta bili s svojimi za slovenske prišleke naprednimi gesli (buržoazija tudi z močjo kapitala) neposredni magnet za njihovo vključevanje v nemški kulturni krog, pretežno kmečko slovensko prebivalstvo pa so v okviru katoliškega svetovnega nazora vezali s poslušnostjo monarhiji in njenim konservativnim oporam, predvsem aristokraciji. Ena od mnogih posledic vsega tega je bila, da se je v Mariboru, vsaj po statistikah, večal delež prebivalstva, ki se je štel (po občevalnem jeziku) za Nemce, v škodo Slovencev, čeprav je drugod po monarhiji (izjemi sta bili le Koroška in Štajerska) domače okoliško nenemško prebivalstvo vse bolj spreminjalo nacionalno strukturo v mestih v svojo korist. Budimpešta je na priliko leta 1850 imela še 48,74 % Nemcev in le 31,16 % Madžarov, leta 1880 34,20 % Nemcev in 58,80 % Madžarov, leta 1910 pa 8,78 % Nemcev in 86,28 % Madžarov.⁶ V Mariboru pa je delež slovenskega prebivalstva, kljub slovenski širši okolici (a tudi primestne občine so od leta 1880 dalje izgubljale slovensko večino) padal. Leta 1880 je znašal 18 % (13.517 Nemcev : 2431 Slovencev), leta 1890 16,5 %, leta 1900 je rahlo porasel na 21 %, leta 1910 pa spet zdrknil na 17 % (22.850 Nemcev : 3820 Slovencev).⁷

Slovenci na Štajerskem so si v svojem naravnem gospodarskem in kulturnem središču, v Mariboru, ustanovili več kulturnih in prosvetnih institucij; med njimi je bila posebno pomembna Slovenska čitalnica (1861), v kateri se je zasedalo slovensko gledališče, glasba, knjižnica z bralnico. Kmalu zatem so si za pokrajinsko politično glasilo ustanovili list Slovenski gospodar (1867), vse-slovenski politični list Slovenski narod (1888), ki pa se je čez štiri leta preselil v narodno središče Ljubljano. Slovenci so si v Mariboru omislili svojo tiskarno (1870). Za nekaj let (1872—1878) so v mestu izdajali literarni list Zora in znanstveno prilogo Vestnik.

Toda krepkeje se je slovensko nacionalno in kulturno gibanje v Mariboru in njegovem zaledju, podobno kot drugod na Slovenskem, razmahnilo od 90-ih let dalje, ko je dobilo širšo demokratično osnovo tako s krščansko-socialnim,

⁶ Zwitter Fran: Nemci na Slovenskem. — Sodobnost, Ljubljana 6 (1938) 11-12, str. 493. Podatke je avtor prevzel po L. Waberju.

⁷ Kramberger Franjo: Nekaj števil o Mariboru. — V: Mariborski koledar 1933. Maribor 1933, str. 98.

mladoliberalnim in mladinskim ter socialnodemokratskim gibanjem.⁸ V Mariboru so se katoliška delavska društva skromno slovenizirala, slovenska liberalna gibanja se je okrepila s plastmi delavstva, zlasti železničarjev. Zgrajen je bil Narodni dom (1899), gospodarsko in kulturno zavetišče štajerskih Slovencev. V njem se je razvil glasbeno društvo (1901), dramatično društvo (1909), tuljavadna društvo Sokul (1906), javna ljudska knjižnica (1906). Leta 1903 je bilo ustanovljena znanstveno Zgodovinsko društvo za Slovensko Štajersko, ki je začela izdajati *Casopis za zgodovino in narodopisje* in si osnovalo znanstveno knjižnico.

Slovenska krščansko-socialna zveza za Štajersko, ustanovljena leta 1906, se je razvila v krepko kulturno, narodno-ubrambno, krščansko-socialno organizacijo s sedežem v Mariboru. Leta 1914 je štela 167 društev na Slovenskem Štajerskem, njena osrednja slovenska knjižnica v Mariboru pa je presegla Südmarkino nemško ljudsko knjižnico v mestu.

V Mariboru je nastal paradoksalni položaj: gospodarsko so Nemci daleč prevladovali: od direktnih davkov so Nemci v Mariboru udvajali 90 %, Slovenci pa le 10 %; podjetnikov je bilo v Mariboru med Nemci 304, med Slovenci pa le 48 (največ malih trgovcev, hranjevev, krčmarjev); med ubrtniki je bilo 650 Nemcev in 172 Slovencev. Stanišvske organizacije so bile v nemških rokah (trgovski gremij, zadruga in bolniške blagajne); velika industrija je bila daleč nemška.⁹ V mestu ni bila ne ene javne ljudske šole s slovenskim učnim jezikom, le nižji razredi na gimnaziji so imeli vzporednice z delnim slovenskim učnim jezikom.¹⁰

Se ob zlomu avstro-ogrške monarhije je nemškobavstirska buržoazija svoje imperialistične aspiracije na Maribor in širše zaledje utemeljevala z večvrednostjo nemške kulture, nemškim kulturnim poslanstvom in takšno delitvijo dela, v kateri bi bilo Slovincem s tega območja odkazana samo primarna produkcija (predvsem hrane in energetskih surovin) za preostalo, nemško Štajersko.¹¹

Ob razpadu Avstro-Ogrske leta 1918 je Narodni svet za Slovensko Štajersko, ki je bil organ slovenske buržoazije, sedež pa je imel v Mariboru, prevzel oblast na svojem območju. Slovenska buržoazija je v boju zoper nemško buržoazijo takrat imela podporo slovenskih kmečkih množic, ki so jih razviharili odpor zoper nadaljnje vojskovanje, odmevi oktobrske revolucije v Rusiji in gesla o samoodločbi narodov. Kljub skupnemu nastopu nemške buržoazije in nemške socialne demokracije zoper slovensko oblast v Mariboru se je ta utrdila. Senžermenska mirovna pogodba z Avstrijo leta 1919 pa je Maribor in skoraj ves s Slovenci naseljeni del nekdanje vojvodine Štajerske namenila novi državi Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev.¹²

V Mariboru (podobno pa je bilo tudi drugod na Slovenskem Štajerskem) se je bistveno spremenila nacionalna struktura prebivalstva. Najočitnejše jo kažejo statistični podatki ljudskega štetja iz leta 1910 še pod Avstrijo in iz leta 1921 že v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev. Medtem ko je bilo leta 1910 po ljudskem štetju v mestu 22.656 Nemcev in le 3820 Slovencev, je bilo leta 1921 20.374 Slovencev in 6435 Nemcev. Do takšnih sprememb je prišlo zaradi različnega načina štetja: pod Avstrijo so za narodno pripadnost šteli občevalni

⁸ Kordelj Edvard, n. d., str. 283-287.

⁹ Pirchegger Hans: Das störische Maaengebiet - ein Teil Heutrichösterreichs. Graz (1919), str. 15-18.

¹⁰ Teply Bogd: Dvadesetletna mariborska klasična gimnazija. - *Vršen*, Maribor 14 (1958) 302, XII., str. 4.

¹¹ Pirchegger Hans, n. d., str. 25-32.

¹² Iste Lajzer: Boj za Maribor in Štajersko Podurne. - V: Boj za severno slovensko mejo 1918-1919. Maribor 1977, str. 37-129.

jezik, v novi državi pa materni jezik. Ne glede na to, da moremo tudi za štetje leta 1921 domnevati pragmatistično evaluiranje nacionalne pripadnosti, se je struktura prebivalstva v resnici močno spremenila. Iz Maribora so se po razsulu monarhije leta 1918 odselili najprej nemški vojaki in oficirji (tudi pod pritiskom slovenskih vojaških akcij), državni uradniki, učitelji in profesorji, zlasti po krvavih proavstrijskih demonstracijah januarja leta 1919. Do leta 1923 je veljal opcijski rok, v katerem se je v Avstrijo odselilo »po poprečni cenitvi okoli 5000—6000 oseb«. ¹³ Nasprotno pa se je v mesto priselilo približno 2000 slovenskih uradnikov, trgovcev, obrtnikov in podjetnikov z družinami vred. V Maribor je optiralo 1224 družin. Med njimi so bili Slovenci, ki so prišli iz raznih krajev Avstrije in Češke, emigranti iz avstrijske Koroške, zlasti pa številni slovenski emigranti iz Trsta in Primorske, ki so pred italijanskim nacionalizmom in fašizmom v več valovih pribežali v Maribor. Okrog leta 1921 je bilo v Mariboru in ob meji 11.000 Primorcev. ¹⁴ Slovensko zavedni, kulturno razgibani so spričo svoje emigrantske usode še bolj utrjevali slovenski značaj Maribora.

Ljudsko štetje iz leta 1931 je med 33.921 prebivalci Maribora ugotovilo 27.533 Slovencev, 2931 Srbov in Hrvatov (a med njimi so bili pretežno vojaki), 2696 Nemcev, 426 Čehoslovakov, 96 Rusov in še nekaj drugih narodnostnih skupin. ¹⁵ Deset let kasneje, tik pred vojsko, je zasebno ljudsko štetje nacistično vodenega Kulturbunda v Mariboru ugotovilo, da je v mestu 5037 Nemcev. ¹⁶

Slovenska buržoazija je v boju zoper nemško buržoazijo na Slovenskem izdala leta 1919 več zakonskih predpisov, s katerimi so bile odpravljene organizacije z germanizacijskim značajem in sedežem zunaj države (Südmark, Deutscher Schulverein, Deutscher u. Österreichischer Alpenverein, Deutscher Turnverein), v Mariboru tudi Gledališko in kazinsko ter Filharmonično društvo. Tako je izločila ključne nemške institucije, v katerih je prevladoval nemško nacionalistični, ekspanzionistični, nestrpno germanizatorični duh. V urade je z odhodi ali odpusti nemškega uradništva vse bolj prodirala slovenščina: javni napisi so leta 1919 postali slovenski, ulice so bile preimenovane predvsem po slovenskih, jugoslovanskih, slovanskih in antantinih uglednih osebnostih.

Z začetkom aprila 1919 so v Mariboru z oblastnimi odloki prevzeli šole izbrani slovenski učitelji, ki so prišli ne samo s štajerskega podeželja, marveč tudi iz drugih krajev Slovenije. ¹⁷ Učni jezik je postal slovenski za slovenske učence in dijake (na gimnaziji in učiteljskih je bilo že pred vojno več slovenskega učnega osebja), nemški otroci pa so imeli ob zadostnem številu nemške vzporednice, vendar so se morali obvezno učiti tudi slovenščine. ¹⁸ Gimnazija in učiteljska so bili slovenizirani po prvem povojnem šolskem letu, najdlje pa se je postopoma slovenizirala realka — do šolskega leta 1925/26.

Kot nov živi jezik je bila poleg nemščine v pouk na srednjih šolah pritegnjena francoščina, na vseh stopnjah pa je bil uveden pouk srbohrvaščine, vendar v sklopu pouka materinščine. ¹⁹ Prva generacija mariborskih srednješolcev, ki je obiskovala osnovno in srednjo šolo samo s slovenskim učnim jezikom, je maturirala šele leta 1931.

¹³ Kramberger Franjo, n. d., str. 101-102.

¹⁴ Hartman Bruno: Primorci in slovenska kultura v Mariboru med vojnima. — V: Jadranski koledar 1977. Trst 1977, str. 143.

¹⁵ Baš Franjo: Vodnik po Mariboru. Ljubljana 1932, str. 38.

¹⁶ Biber Dušan: Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933-1941. Ljubljana 1966, str. 21.

¹⁷ 1919-1929. Deset let državne slovenske osnovne in meščanske šole v Mariboru. Maribor 1929.

¹⁸ Velikonja Narte: Razvoj šolske uprave. — V: Slovenci v desetletju 1918-1928. Ljubljana 1929, str. 691-742.

¹⁹ Turk J.: Prosveta. — V: Spominski zbornik Slovenije. Ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije. Ljubljana 1939, str. 183.

Slovenščina se je vse bolj uveljavljala v javnem življenju Maribora, čeprav je nemščina imela v mestu še precejšen vpliv. Mariborčani nemške narodnosti so namreč sodili v pretežni večini med buržoazijo (v lasti so imeli npr. 41 % vseh stanovanjskih in drugih poslopij v mestu).²⁰ Z ekonomsko močjo so med tistimi, ki so bili od njih odvisni, vzdrževali tudi moč nemščine. Slovenska buržoazija se ji je postavljala po robu tudi z ustanovitvijo Francoskega krožka (Cercle français) leta 1922 in Društva prijateljev angleškega jezika in prosvete (Society of Friends of the English Language and Culture) leta 1923. Ob pomoči francoske in britanske vlade sta razvili knjižnici s francosko, angleško in ameriško klasično in sodobno literaturo in periodičnimi publikacijami, prirejali sta jezikovne tečaje, gledališke predstave in družabne večere. V Maribor so tedaj neposredno dotekale informacije o kulturnih in družbenih dogajanjih velikih narodov, ne samo nemškega. Zlasti v prvih povojnih letih je bilo čutiti močan vpliv ruščine, ruske literature, gledališča in umetnosti sploh. Izvirni je iz vrst revolucionarne mladine, povratnikov iz ruskega ujetništva, pa tudi iz vrst ruske bele emigracije, ki je je bilo v Mariboru nekaj desetlin, združene v Ruski matiči.²¹ Kulturno močna je bila češka skupnost v Mariboru (Český klub),²² ki je vzdrževal celu dopolnilno češko šolo in različne odseke — izobraževalnega, dramskega in knjižnico. Povezave mariborskih Slovencev s Čehoslovako, s češko (manj slovaško) kulturo so bile med vojnami zelo močne; zlasti so jih negovali telovadno društvo Sokol, Jadranska straža, Pedagoška centrala, Ferialni savez, pa tudi mariborski bogoslovci.²³

Srbohrvaščina ni pomenila bistvene nevarnosti za utrjevanje slovenščine in z njo slovenske kulture v mestu. Prva leta po prevratu je bila v Mariboru celo v oporo slovenskim kulturnim prizadevanjem (slovensko gledališče je v prvih sezonah odigralo nekaj uprizoritev kar v srbohrvaškem originalu), v obdobju kraljevske diktature 1929—1934 pa je upiranje jugoslovanskemu unitarizmu krepilo slovensko kulturo in zavest tako zoper umetno stapljanje v nekakšen jugoslovanski narod kakor tudi zoper pritiske nemške nacionalne in kulturne ekspanzije.

Najizrazitejši primer hitrega vzpona in razcveta nekaterih slovenskih kulturnih institucij je Slovensko mestno, kasneje Narodno gledališče v Mariboru. Ustanovili so ga poleti 1919 s finančnim tveganjem njegovega prvega zakupnika in ravnatelja Hinka Nučiča, dotedanjega vodje slovenskega gledališča v Ljubljani, iz mariborskih slovenskih ljubiteljskih igralcev izpred vojne, igralcev iz ljubljanskega gledališča, emigrantov iz Trsta (med katerimi je bil najpomembnejši Milan Skrbinšek, Mariborčan po rojstvu, eden vodilnih slovenskih gledaliških teoretikov, igralcev in režiserjev), pridružili pa so se jim sčasoma gojenci gledališke šole, ki jo je takoj ustanovil Hinko Nučič. Kolikšna je bila sla po slovenskem gledališču med ljudmi, najbolje kažejo podatki, da so v prvi sezoni 1919/20 pripravili 46 uprizoritev, v drugi 60 (med njimi 11 glasbenih) z 222 predstavami.²⁴

Kljub temu da je bilo mariborsko slovensko gledališče kasneje uvrščeno v subvencionirane pokrajinske ustanove in je dobivalo le skromne subvencije, se je pod spretnim intendantskim vodstvom in domiselnimi umetniškimi vodji polagoma utrjevalo v čvrst ansambel z izdelanim slogom. Zlasti režiserja in vodji Rade Pregarc in Jože Kovič sta črpala umetniške pobude iz ruskega gledališča

²⁰ Biber Dušan, n. d., str. 28.

²¹ Veliki adresar samoupravnih mest Maribor, Celje, Ptuj in občin bivše Mariborske oblasti leta 1935, Maribor 1935, str. 106.

²² Gl. 2).

²³ Kovačič Franc: Lavanlinsko bogoslovno učilišče v Mariboru. — V: Spomenica ob sedemdesetletnici lavanlinskega bogoslovnega učilišča v Mariboru, Maribor 1929, str. 35-36.

²⁴ Krefl Bratko: Ob mariborskem gledališkem jubileju. — V: Dokumenti Slovenskega gledališkega in filmskega muzeja, Ljubljana 15(1079)33, str. 113-121.

moskovskih hudožestvenikov, ki so v več sezonah gostovali v Mariboru, dobro pa sta poznala sodobno italijansko, nemško, avstrijsko (Maxa Reinhardta) in češko gledališče. Mariborsko slovensko gledališče je svojo sporočilnost utemeljevalo na slovenski dramatik, predvsem delih Ivana Cankarja, a tudi mariborskih slovenskih avtorjev (Stanko Majcen, Rudolf Golouh, Radivoj Rehar, Makso Snuderl). Repertoar je oblikovalo iz svetovne klasike, zlasti Shakespeara, Molièra, Goldonija, Schillerja, Grillparzerja, Tolstoja, Čehova, Gogolja, Ibsena, Strindberga, Shawa, Wilda, preizkušalo pa se je tudi s tedanjo avantgardo Maeterlinckom, Bahrom, Wedekindom, Hasencleverjem, Schnitzlerjem.

V letih 1922—1928 je gledališče imelo tudi Opero, v kateri so nastopali kasneje ugledni pevci in glasbeniki, a gmotne težave so jo odpravile. Pomenila je znaten kulturni dosežek v primerjavi s časom pred vojno, posebno naklonjenost pa je izkazovala železnemu italijanskemu repertoarju, slovenskim in slovanskim operam. Po letu 1926 je gledališče uprizarjalo ob dramskih besedilih le še operete, poredkoma pa kakšno manj zahtevno opero.

Drama mariborskega Narodnega gledališča je bila poleg ljubljanskega Narodnega gledališča edina slovenska poklicna gledališka ustanova. V desetletju pred vojno je razvila realistično, psihološko utemeljeno igro. V mariborskem kulturnem življenju je gledališče igralo izredno pomembno vlogo. Ob njem so se vzgledovale ljubiteljske skupine različnih političnih grupacij v mestu in zaledju, med njimi odlično Sokolsko gledališče v predmestnih Studencih in katoliški Ljudski oder, ki je imel gledališko skupino s 70 člani. Ob umetniških prizadevanjih Narodnega gledališča so se razhajali kritični duhovi in občinstvo, zato je bilo gledališče ves čas med vojnami, kljub zvišani vplivnosti filma, kritično torišče mariborske slovenske kulture. Ni bilo pretežno zabavišna institucija kot pred vojno.²⁵ Z organiziranimi predstavami je med svoje občinstvo pritegnilo mariborsko delavstvo.

V tridesetih letih je levičarska mladina napadla Narodno gledališče kot buržoazno in državno podjetje, napadla pa je tudi njegov umetniški program. Teoretično in praktično je boj vodil Fran Žižek iz levičarske Zveze mladih intelektualcev, učenec in privrženec praškega gledališčnika E. F. Buriana. Terjal je idejno zaostreni, stilizirani tip ljudskega gledališča. Iz pobud novega pedagoškega odnosa do mladine in spoznanja o vplivu gledališke umetnosti nanjo je Emil Smasek zasnoval tik pred vojno Gledališče mladega rodu in ga oplemenitil še z gledališčem ročnih lutk. Marionetno gledališče pa je imelo v mestu že lepo tradicijo; takoj po vojni ga je zasnoval Češki klub, ki je nato dobil v različnih slovenskih društvih vnete posnemovalce.²⁶

Takoj po prevratu so v Mariboru posvetili veliko pozornost organizaciji slovenskega glasbenega življenja. Spričo navezanosti Slovencev na vokalno glasbo je bila v mestu obnovljena ali ustanovljena vrsta pevskih zborov. Osrednja slovenska glasbena institucija v Mariboru — Glasbena matica (po vzoru na ljubljansko) — pa je bila ustanovljena že kar leta 1919. Imela je znamenit mešani pevski zbor, od leta 1920 pa tudi simfonični orkester. Za širšo glasbeno vzgojo je Glasbena matica leta 1919 ustanovila svojo glasbeno šolo. Prvo obdobje, do leta 1926, je Glasbeno matico in njeno šolo vodil Čeh Fran Topič, kasneje pa so se zvrstili pri tem delu ugledni slovenski skladatelji ali glasbeni pedagogi Josip Hladek-Bohinjski, Vasilij Mirk, Ubald Vrabec, Marjan Kozina in Oton Bajde.²⁷

²⁵ Preiss Kornelius: Die Musikkultur Südstelermarks. — V: Südstelermark. Ein Gedenkbuch. Graz 1925, str. 141.

²⁶ Hartman Bruno: Med pragmatizmom in umetnostjo. (Sestdeset let Slovenskega narodnega gledališča v Mariboru.) — Dialogi, Maribor 15(1973)12, str. 705-715.

²⁷ Golob Vlado: Glasbeno šolstvo v Mariboru od 1919. leta. — V: Srednja glasbena šola Maribor. 10 let v svobodi. Maribor 1955, str. 14-20.

Iz vrst slovenskih železničarjev je leta 1919 zrasla Železničarsko glasbeno društvo Drava, ki se je vanj vključila dotedanja Južnoželezniška delavniška godba. Ustanovila je mešani pevski zbor, ki se je kasneje preoblikoval v moškega, priključila pa sta se mu še tamburaški zbor in glasbena šola.

Leta 1925 je bilo ustanovljeno na desnem bregu Drave še Glasbeno društvo železniških delavcev in uslužbencev.²⁸

Od glasbenih šol je treba omeniti še Škofijsko cerkveno glasbeno šolo, ki je od leta 1937 da okupacije vzgajala organiste za potrebe lavantinske škofije.

Zborovsko petje je bilo med vojnama v Mariboru zelo razvito. Posamezne politične grupacije so oblikovale svoje zборе. Primorski emigranti so že leta 1919 ustanovili mešani, kasneje moški zbor Jadran, prva generacija njihavih potomcev pa je — pretežno levo usmerjena — v svojem društvu Nanos imela tudi svoj zbor. Iz katoliških krogov je leta 1925 nastal mešani zbor Maribor, ki je gojil posvetno glasbo, medtem ko se je cerkvenemu petju posvečalo Cecilijansko društvo.

Ob štirih puglavitnih zburih — Glasbena matica (90-članski mešani zbor), Maribor (70-članski mešani zbor) in moških zburih Drava in Jadran (vsak po 45 pevcev) jih je bilo v Mariboru še cela vrsta drugih. Delavci so peli v Svobodi, Pekovskem društvu, Luni, Krilatem kolesu in Grafiki, obstajali pa su še Trgovski pevski zbor, Poštni rog, Zarja in Kobanci.²⁹

Mariborski pevski zbori so gojili predvsem slovensko pesem, sprva v obdelavi narodnobudniških glasbenikov romantičnega obdobja, potem pa so naravno sgali po znanstveni vokalni literaturi slovenskih modernistov in slovenskih avtorjev. Sledili so v tem splošnim glasbenim tokovom na Slovenskem. Nekateri zbori so dosegali visoko raven in dobivali zanje odličja. Nastopali so po Sloveniji in Jugoslaviji, pa tudi v Švici in Avstriji. Lotevali so se tudi velikih nalog, npr. Mozartovega Requiema, Haydnovega oratorija Štirje letni časi, Rossinijeve Stabat mater in Sattnerjevih kantat.

Pevski zbori z območja severovzhodne Slovenije so bili od leta 1931 združeni v Ipravčevi pevski župi s sedežem v Mariboru, medtem ko su bila delavska pevska društva vključena v vsedrjavni Savez radniških pjevaških, umjetniških i glazbenih društava, ki je imel nekaj časa sedež v Mariboru.

Godba na pihala in tamburaški orkester je imela še Katoliška omladina (ustanovljena leta 1921), Sokol-Matica pa je imel godbo na pihala in godalni orkester, delovali pa sta še dve tovarniški godbi na pihala. Močna postavka v mariborskem glasbenem življenju med vojnama je bila mariborska vnuška godba.

Likovna umetnost v Mariboru je bila z baročnim in postbaročnim cerkvenim podobarstvom in kiparstvom dobro udomačena, v obdobju gospodarskega vzpona po letu 1850 pa ji mariborsko meščanstvo ni naklanjalo posebne pozornosti. Po prevratu se je položaj bistveno spremenil. General in pesnik Rudolf Maister, ki je Maribor zagotovil novi državi, je kot kulturni animator dal pobudo za prvo likovno razstavo v mestu. Na njej so razstavljali različni umetniki in ljubiteljski slikarji — Slovenci, Nemci in ruski emigranti. Razstava je med Mariborčani vzbudila veliko zanimanje. Takrat so ustanovili Umetniški klub Grohar, ki je združeval slovenske likovne umetnike v mestu. Vanj so se vključili slikarji in kiparji, ki so študije končali na umetnostnih akademijah v Pragi in Zagrebu. Različni umetnostni nazori so sicer ustvarjali napetosti med člani, a klub je vseeno sprožil pobudo za ustanovitev likovnega paviljona v

²⁸ 85. obletnica ustanovitve prve železničarske godbe v Mariboru 1869-1954. Maribor 1954, str. 16-21.

²⁹ Polak Ljodžka: Pevska društva v Mariboru med obema vojnama. (Diplomska naloga na Srednji glasbeni šoli Maribor.) Maribor 1963.

Mariboru (že leta 1922), ki pa v času kraljevske Jugoslavije ni bila uresničena. Organiziral je izmenjalne razstave z ljubljanskimi likovnimi umetniki. Tako je Maribor mogel spoznavati likovna dela umetnikov, ki so se povzpeli v vrh slovenske likovne ustvarjalnosti. Leta 1925 je Maribor videl prvo razstavo grafike, s katero so se uspešno ukvarjali tudi nekateri mariborski likovniki. Pa tudi ti so se uveljavljali v širšem svetu — v Parizu, Bruxellesu, Zürichu, Varšavi in Pragi (Ante Trstenjak) in po Jugoslaviji. Proti koncu dvajsetih let se je klub »Grohar« spričo različnih pogledov njegovih članov na umetnost razšel, leta 1931 pa ga je nasledil klub »Brazda«. Leta 1933 je bila v Mariboru velika reprezentančna razstava Slovenska likovna umetnost, ki je zbrala vrh tedanjega slovenskega slikarstva in kiparstva. Bila je programska napoved vklopljenosti Maribora v splošni slovenski likovni razvoj in hkratno potrdilo, da je Maribor drugo slovensko likovno središče. Nanj so se vezali od Mariborčanov Ivan Kos, Ante Trstenjak, Zoran Mušič (ki se je kasneje povzpел v enega najmarkatnejših zastopnikov École de Paris), Maks Kavčič in umetniki iz severovzhodne Slovenije, med njimi zlasti pomembni France Mihelič, Fran Tratnik in Albert Sirk. Mariborski občinski očetje so imeli toliko smisla za likovno umetnost in toliko mecenskega čuta, da so omogočili umetnikom študijska potovanja, nagrajevali njihova dela in jih tudi odkupovali, v okviru mariborskih umetnostnih tednov (ti so bili 1937., 1939. in 1940. leta) pa poskrbeli za organizacijo likovnih razstav.³⁰

Mariborski likovniki so se odzivali umetnostnim tokovom časa in sodobnim likovnim smerem, od katerih so nanje posebno vplivali ekspresionizem, nova stvarnost in fauvizem.

Izredno kulturno moč je med vojnama pokazalo mariborsko knjižničarstvo. Iz predvojne znanstvene knjižnice Zgodovinskega društva za slovensko Štajersko se je po prevratu leta 1921 izoblikovala splošna znanstvena študijska knjižnica, kateri je svoje fonde pridružilo še Muzejsko društvo. Študijska knjižnica je postala leta 1925 mestna ustanova, za katero je do okupacije pazljivo skrbela mariborska mestna občina. Knjižnica je takoj po prevratu dobila pravico do obveznih izvodov z območja Slovenije, društveno glasilo Časopis za zgodovino in narodopisje pa je zamenjavala z mnogimi uredništvi po svetu in si tako pridobivala dodatno znanstveno literaturo. Čeravno je kasneje pravico do obveznih izvodov izgubila, je vseeno načrtno zbirala slovensko knjižno produkcijo. Kljub načelni splošnoznanstveni usmeritvi je bilo njeno jedro literatura o Štajerski in njenih Slovencih ter slovensko slovstvo od njegovih začetkov v 16. stoletju. Pod izvedenskim vodstvom prof. Janka Glazerja, slovenista, germanista in pesnika, se je povzdignila med najvišje slovenske bibliotečne ustanove onega razdobja. S svojimi fondi je segla nad znanstveni potencial takratnega Maribora. Tik pred uničenjem leta 1941 je štela 43.000 zvezkov.³¹

Vse večja družbena slojevitost, razredna, politična in svetovnonazorska nasprotja so povzročili vznik mnogih javnih knjižnic v Mariboru. Iz predvojne Ljudske knjižnice, ki so jo leta 1906 zasnovali slovenski dijaki in je sodila k takratnemu liberalnemu taboru, se je po prevratu pod vodstvom dobrega organizatorja dr. Avgusta Reismana razvila v knjižnico, ki je sproti nabavljala slovenske knjižne novosti ter prevode iz svetovne književnosti v slovenščino in nemščino. Mariborčani so mogli v njej spremljati razvoj slovenske književnosti in najbolj vznemirljiva in odmevna dela svetovne književnosti. Vrh svojega razvoja je dosegla v letih 1931—1932, ko je štela okrog 13.000 zvezkov in letno 24.000 obiskov. Spričo političnih razmer — kraljevske diktature, pešanja libe-

³⁰ Vetrlih Maja: Kratek zgodovinski pregled. — V: Novejša umetnost v severovzhodni Sloveniji. Maribor 1970, str. 23-31.

³¹ Hartman Bruno: Petinšedemdeset let Univerzitetne knjižnice Maribor (1903-1978). — V: Univerzitetna knjižnica Maribor 1903-1978. Maribor 1978, str. 9-109.

ralne huržuazije in razmaha levičarskih idej — je knjižnina vse bolj slabela in izgubljala svoj vpliv v javnosti.

Nasprotno pa je naraščala mrež Delavske knjižnice, ki so jo v sklopu Delavske zbornice upravljale socialistična, krščanska socialistična in narodna delavska strokovna organizacija. Izvrstno urejevana in organizirana iz zbornične centrale v Ljubljani je od svojega nastanka leta 1928 vse bolj utrjevala položaj v mestu. Čeprav je bila namenjena prvenstveno delavcem, so jo v velikem številu obiskovali tudi izobraženci in dijaki. V fondih ni imela le leposlovja, marveč tudi znanstveno in strokovno literaturo, marksistična in druga družbeno-ekonomska dela. Kljub policijskim vdorom in nadzorstvu v desno usmerjene vladajoče huržuazije je ubseg njenega delovanja naraščal (leta 1937 — 42.000 izposojenih knjig, 17.500 obiskov, 4000 članov). Med posebno branimi avtorji so bili poleg slovenskih pisateljev Miroslav Krleža, Henri Barbusse, Sinclair Lewis, Ilja Ehrenburg, Maksim Gorki, Theodor Plivier, Upton Sinclair, B. Traven, E. M. Remarque, Ernst Toller.

Katoliški labor se takoj po prevratu ni tolikanj ukvarjal s kulturno-prosvetnim delom kot pred njim, zato tudi ni primerno obnovil prelovojne knjižnice Slovenske krščanska-socialne zveze. Šele leta 1929 je spričo konkurenčne Ljudske in Delavske knjižnice pod vodstvom velikega poznavaleca literature prof. dr. Franca Sušnika prenovil Prosvetno knjižnico, ki je v desetletju do ukupacije primerno rasla (leta 1939 približno 9000 knjig, 14.000 obiskov, 1800 članov).

Knjiga in revija sta imeli med vojnama veliko privlačno moč v Mariboru. V navedenih knjižnicah se je sicer vztrajno večal delež literature v slovenščini (slovenska knjižna produkcija se je vse bolj večala, razcvetela se je slovensko založništvo, množila se je prevodna literatura v slovenščino), vendar je bilo tja v trideseta leta izposojene več literature v nemščini (nikakor ne nacistične). Šele proti koncu tridesetih let se je razmerje začela preobračati slovenski knjigi v prid — mladina je bila izšalana v slovenskih šolah in ni znala več nemščine kot starejša generacija.

Ze številke o poslovanju teh knjižnic pričajo o krepki prisotnosti knjige v mestu s približno 35.000 prebivalci, vendar je treba imeti na umu, da je bilo knjižnic v mestu še znatna več. Skrajda vsako društvo je imelo svojo, četudi skrumno knjižnico. Posebno močna je bila Sokolska knjižnica v Studencih, ki je štela leta 1940 10.000 samo slovenskih (in nekaj slovanskih) knjig, tavarliška knjižnica železniških delavnic, knjižnice telovadnih, delavskih strokovnih, dijaških in verskih društev, škofijska, semeniška in šolske knjižnice. Od specialnih knjižnic je bila najimenitnejša tista Pedagoške centrale, saj je bila prva svoje vrste v Jugoslaviji.

Med vojnama je v Mariboru delovalo pet tiskarn,³² ki so pripadale politično opredeljenim grupacijam. Tiskale so več dnevnikov, tednikov in mesečnikov, med katerimi su bili najpomembnejši Večernik (list sredinskega slovenskega meščanstva), Marburger Zeitung (dnevnik v nemščini), socialistična Delavska politika in Volksstimme, katoliška Straža in Slovenski gospodar (za podeželske bralce). Ne glede na različno žurnalistično raven so z obravnavanjem kulturnih problemov, objavljanjem literarnih prispevkov poglobljali kulturno zavest svojih bralcev.

Založništvo se v Mariboru med vojnama ni kaj prida razvilo; svoje težišče je imelo slovensko založništvo v Ljubljani. Manj zahtevno literaturo je izdajala katoliška Cirilova knjižnica, Tiskovna zadruga pa je izdala le skromno število literarnih stvaritev mariborskih slovenskih književnikov.³³ Pač pa je Ljudska

³² Glazer Janko: Iz zgodovine mariborskih tiskarn. — Večer, Maribor 9(1953)30, 5./6. II., str. 4.

³³ Oh desetletnici Tiskovne zadruge. — V: Veliki adresar Maribora, Celja in Ptuja in občin bivše Mariborske oblasti. Maribor 1935, str. 4.

tiskarna, ki je bila v delavskih rokah, tiskala socialistične publikacije za vso Slovenijo, predvsem vsakoletne knjižne zbirke Cankarjeve družbe in kulturno-politično revijo Svoboda.

Po prevratu so nastale nove možnosti za slovensko leposlovje v Mariboru, saj je literatura Slovincem zmeraj pomenila enega bistvenih elementov nacionalne identitete. Res se je v prvem desetletju po prevratu zlasti med mariborsko mladino, ki je iskala izhoda iz razklanega povojnega časa, vzniknilo več literarnih skupin, zlasti okrog glasila Utrinki (iz njega je izšel dramatik in pripovednik Bratko Kreft) in Stražnji ognji (iz njega je izšel pesnik in politik Edvard Kocbek), medtem ko so se mladi primorski begunci zbrali okrog leposlovnega lista Soča. Vznemirjal jih je nastop futurističnega pesnika Antona Podbevška kmalu po vojni, razvneli literarni nastopi vrhunskih slovenskih besednih umetnikov z bardom Otonom Župančičem na čelu.

V mestu je med vojnama živelo in ustvarjalo več slovenskih književnikov, vendar niso predstavljali posebnega literarnega središča z enotnim umetnostnim nazorom.³⁴ Povrh so se nekateri ustavili v kraju za premalo časa, da bi jih zaznamoval ali bi oni njega. Najizrazitejša, najbolj mariborska pesniška osebnost je bil Janko Glazer, trpki lirik postneoromantične smeri, ki je pokrajino ob Dravi, zlasti pa rodno Pohorje uporabil za metaforično upodabljanje svojih občutij. Duha kraja sta v svoje pesmi zajemala primorska emigranta Janko Samec in Ludvik Zorzut. Pesnik Rudolf Maister, sopotnik slovenske moderne, je leta 1929 izdal izbor svojih pesmi, sad zrelih moških let, navezanosti na domačo zemljo, vojaške odločnosti in nacionalnega optimizma. Maister je kot kulturni mecen in literarni spodbudnik vzdrževal nekaj časa literarni salon.

Med pripovedniki sta bila Ivo Šorli in Josip Kostanjevec močno vezana na realizem in naturalizem 19. stoletja, medtem ko se je Makso Snuderl, ki je bil tudi dramatik, najbolj uveljavil z dvema velikima freskantnima romanoma o bojih za Koroško in Maribor Izgubljena zemlja in Osvojen meje. Iz katoliškega tabora je zrasel Stanko Majcen, ki je dobil močne pobude od nemškega ekspresionizma, ko je ustvarjal dramatično strahot prve svetovne vojske, medtem ko je bil Ivan Dornik nadarjen psihološki analitik.

Med levo usmerjenimi književniki prvega obdobja so bili najznačilnejši socialistični politik, begunec iz Trsta Rudolf Golouh, ki je v socialni drami Kriza prikazal kolektivno podobo socialnega vrenja na Slovenskem, proletarski pesnik Anton Tanc-Čulkovski, konec tridesetih let pa Ivan Potrč s svojimi socialnokritičnimi realističnimi zgodbami iz mariborske kmečke okolice.

V Mariboru je bilo nekaj poskusov, tudi takoj po prevratu, da bi započeli slovensko literarno revijo, a so se izjalovili. Radivoj Rehar, časnikar, dramatik in pripovednik, je šele v letih 1936/37 izdajal Piramido, vendar jo je umeril preveč po sebi. Leta 1938 pa so začela izhajati Obzorja, »revija za leposlovje, umetnost in publicistiko«, ki je pod uredništvom Vladimira Kralja in Ivana Dornika skorajda hipoma postala tehtna publikacija v vsem slovenskem kulturnem prostoru. Takrat so se namreč slovenske duhovne sile v Mariboru že tolikanj okrepile, da so bile zmožne že visokih dosežkov.

Zategadelj so ustvarjalci na različnih področjih umetnosti leta 1935 ustanovili Umetniški klub, v katerem so bili povezani v vzajemnem delu književniki, kritiki, slikarji in kiparji, glasbeniki, gledališčniki in arhitekti.³⁵ Iz njega so izšle pobude za različne kulturne akcije (revija, umetniški tedni). Navzlic svetovnonazorskimi razlikami sta jih povezovala združena akcija za poglobljanje

³⁴ Hartman Bruno: Maribor i slovenačka literatura. — Bagdala, Kruševac 11(1969)123—124, str. 2—3.

³⁵ Umetniški klub v Mariboru. — Mariborski večernik Julra, Maribor 9(1935)81, 8. IV., str. 3.

slovenske kulture in zavest, da ji v vse bolj zaostrenem mednarodnem položaju grozijo velike nevarnosti. Dejavnost kluba je segala na vso severovzhodno Slovenijo.

Od kulturno-znanstvenih ustanov je treba na prvem mestu omeniti mestni muzej, ki so se v njem do leta 1924 združile zbirke javnega mestnega muzeja, ustanovljenega leta 1902 od Muzejskega društva (pred prevratom odvisnega od nemškega mestnega sveta), muzeja Zgodovinskega društva za Slovensko Štajersko, ustanovljenega leta 1909 kot »vožno sredstvo ljudske vzgoje in vidno znamenje narodne individualnosti«, ter leta 1896 ustanovljenega škofijskega muzeja. Izredno delavni, razgledani in ustvarjalni zgodovinar Franjo Baš mu je kot njegov vodja vtisnil pečat svoje osebnosti. Leta 1938 je mestna občina pridobila za muzej nadvse ustrezno bivališče — mariborski grad. Takrat je ustanova postala pokrajinska.³⁶ Baševa je tudi zasluga, da je bil leta 1929 ustanovljen oblastni, kasnejši banovinski arhiv, ki je zbiral arhivalije z območja severovzhodne Slovenije (pod monarhijo so morale arhivalije v državni arhiv v Gradcu). Svoje začetke je imel mariborski arhiv v zbirkah Zgodovinskega društva za Slovensko Štajersko, ki je še pod Avstro-Ogrsko zbiral arhivsko gradivo o življenju Slovencev na Štajerskem.

Ob teh dveh institucijah in društvih ter ob Časopisu za zgodovino in narodopisje, ki si je pridobil mednarodni ugled, so se odvijale tudi poglobljene znanstvene dejavnosti v Mariboru med vojnama. Usmerjale so se predvsem v politično, kulturno, cerkveno in literarno zgodovino, arheologijo, jezikoslovje, etnografijo in geografijo, torej v vede, ki so že prej spremljale slovenski nacionalni razvoj na Štajerskem in ga utrjevale še za monarhije. Razmere v Mariboru med vojnama še niso bile takšne — razen semenišča ni bilo nobene visoke šole —, da bi spodbujale še druge vede.

Tehtna znanstvena dela so v času med vojnama ustvarili zgodovinarji dr. Franc Kovačič, Franjo Baš, Matija Ljubša, dr. Anton Dolar, literarni zgodovinarji dr. Josip Tominšek, dr. Franc Sušnik, Janko Glazer, dr. Pavel Strmšek in Janko Kotnik, kulturni zgodovinarja dr. Vladimir Kralj in Hinko Družovič, zgodovinar formacije mag. ph. Franc Minašnik, pedagoga dr. Fran Žgeč in Gustav Silih ter sociolog in pedagog dr. Josip Jeraj.

Vsestransko kulturno in prosvetno delo je opravila Ljudska univerza. Ustanovljena je bila januarja 1922, pravi razmah pa je doživela po letu 1924, potem ko je njeno vodstvo prevzel inž. Janko Kukovec in jo spretno vodil do okupacije. Delovanje je potekalo po trdnih programskih izhodiščih in letnih načrtih. Vrstili so se ciklusi predavanj z izbranimi temami (medicina, higiena, tehnika, gledališče, umetnostna zgodovina itd.), glasbeni in gledališki večeri, poučni izleti, mladinske in družinske prireditve. Ljudska univerza je za predavatelje in izvajalce pridobila znanstvenike in umetnike iz Slovenije, Hrvaške, Srbije, Češke, Francije, Anglije in Avstrije. Tesne stike je imela z »Uranijo« v Gradcu. Od ustanovitve pa do konca leta 1931 je pripravila 420 predavanj, 58 glasbenih večerov in 17 predstav za otroke. Pred približno 70.000 poslušalci so nastopili 404 predavatelji in glasbeniki.³⁷ Leta 1926 je Ljudska univerza ustanovila podružnico v primestnih Studencih, ki pa se je kmalu osamosvojila. V sezoni 1939/40 sta od šestih ljudskih univerz v takratni Sloveniji (Dravski banovini) dve delovali, in to najboljše, na območju Maribora; mestna je imela tisto sezono 41 predavanj in 5562 poslušalcev, studenška pa 21 predavanj in 3358 poslušalcev.³⁸ Mariborska Ljudska univerza je svoje obsežno delo želela poglobiti z zgle-

³⁶ Vršer Sergej: Pokrajinski muzej Maribor. — V: Zgodovinsko društvo v Mariboru 1903–1978. Maribor 1978, str. 28–29.

³⁷ Baš Franjo, n. d., str. 180.

³⁸ Statistični pregled šolstva in prosvete v dravski banovini za šolsko leto 1939/40. Sestavil Prosvetni oddelek kraljevske banske uprave. Ljubljana 1941, str. 95.

dovanjem po danskih ljudskih visokih šolah in si pozidati internat za svoje slušatelje.³⁹

Najvplivnejše pa je bilo delo kulturno-prosvetnih društev političnih in svetovnonazorskih grupacij, ki so se povezovale v zvezah s sedežem v Mariboru. Njuno območje je pokrivalo teritorij upravne enote mariborske oblasti, v kateri je bil združen tisti del nekdanje vojvodine Štajerske, ki je pripadel Jugoslaviji, del Koroške, Prekmurje in Medmurje.

Na katoliški osnovi je delovala Prosvetna zveza, kakor se je preimenovala leta 1923 dotedanja Slovenska krščansko-socialna zveza, na liberalno-nacionalni pa Zveza kulturnih društev, ustanovljena leta 1925. Društva obeh zvez so prirejala predavanja, gledališke in lutkovne predstave, imela svoje pevske zборе in godbe. V zvezah so načrtovali in koordinirali delo, prirejali tečaje za knjižničarje, igralce in režiserje, za godbenike, izdajali pa sta tudi društvene publikacije. Imeli sta izposojevalnico notnega materiala in gledališke opreme ter osrednji knjižnici, ki sta bili središči razvejenega sistema potovalnih knjižnic, razporejenih zlasti po obmejnih krajih. Obe organizaciji sta podpirali razmah radiofonije, potem ko je leta 1928 začela oddajati ljubljanska radijska postaja, prav tako pa nista prezrli velike kulturne vrednosti filma.

Število v zvezi vključenih društev je bilo razmeroma zelo visoko: leta 1935 jih je bilo v Zvezo kulturnih društev včlanjenih 350, v katerih je bilo 44 knjižnic.⁴⁰ Prosvetna zveza pa se je leta 1939 ponašala z 230 društvi, 17.000 člani, 57 društvenimi domovi in 162 knjižnicami.⁴¹

Marksistično delavstvo v Mariboru se je zbiralo v kulturna in telovadna društva Svoboda. V mestu je bila ustanovljena leta 1919 kot podružnica ljubljanskega društva. Gojila je zborni petje, tamburanje, nekoliko se je posvečala gledališču, nekaj časa pa je imela tudi svojo knjižnico, ki jo je nato prepustila Delavski knjižnici. Čez zimo je prirejala predavanja in splošnoizobraževalne tečaje o zadevah delavskega gibanja. Samostojni društvi Svoboda sta delovali še v primestnih Studencih in na Pobrežju. Vsa pa so bila povezana v zvezi za Slovenijo s sedežem v Ljubljani.

Leta 1935 so oblasti Svobode zaradi političnega delovanja prepovedale. Delavci so si zato od leta 1936 dalje ustanavljali samostojna kulturna društva Vzajemnost in v njih kulturno delo še poglobili, saj je v njih začela delati idejno dobro podkovana in razgledana mlada generacija.⁴² V mariborski Vzajemnosti so vzniknile tendence novega gledališča (režiser Jože Babič).

Mariborski meščanski Nemci so med vojnami svoja kulturna prizadevanja osredotočili v tradicionalnem Moškem pevskem zboru (Männergesangsverein). Njegovi člani se niso posvečali samo petju in prirejanju koncertov, marveč so skrbeli tudi za družabno življenje (družinski večeri, izleti, silvestrovanja, pustovanja, veselice). Tako je Moški pevski zbor postal središče nemške meščanske kulture v Mariboru.⁴³ V društvenem domu ali v najetih dvoranah so nastopali zbor, gostujoči zbori, manjši vokalni sestavi in solisti. Zbor pa se je loteval tudi večjih glasbenih prireditev, pri katerih je spočetka sodelovala jugoslovanska vojaška godba, kasneje pa predvsem Godbeno društvo železniških delavcev in uslužbencev, ki mu je bil dirigent Max Schönherr iz znamenitega rodu mariborskih nemških glasbenikov. Zbor je priredil vrsto večjih slo-

³⁹ Uspehi in cilji Ljudske univerze. — Večernik, Maribor 13(1933)243, 23. X., str. 4.

⁴⁰ Deset let za narodno prosveto in omiko na severni meji. Jubilejni občni zbor Zveze kulturnih društev v Mariboru. — Mariborski večernik Jutra, Maribor 9(1935)181, 12. VIII., str. 1.

⁴¹ Občni zbor Prosvetne zveze v Mariboru, Slovenec, Ljubljana 67(1939)268 a, 19. XI., str. 5.

⁴² Tanc Anton: Kronika delavske kulture v Mariboru. Prispevek k jubilejni kulturni razstavi Maribor 1918—1938. (Maribor) 1938, str. 25.

⁴³ Paldasch Edo: Das deutsche Lied im Unterland. — Marburger Zeitung, Maribor 81(1941)174, 21. VII., str. 5.

vesnosti v spomin Schillerju, Goetheju, Richardu Wagnerju in Johannu Straussu. Pod dolgoletnim umetniškim vodstvom prof. Hermann Frische je zbur z gosti pripravil glasbene revije in operete (Suppé: Flöte Bursche, Juncos: Geische, Eisler: Schützenlied). Na zabavnih večerih so uprizarjali šaligr (Ludwig Thoma), lutili pa su se celo Hoffmansthalovega Slehernika. Kulturnemu delu Moškega pevskega zbora su se pridružili člani nemških športnih društev Rapid in Edelweiss.⁴⁴ Zbor je nastopal v raznih krajih Slovenije, v Zagrebu, Nuvem Sadu na zburu Nemške pevske zveze, na Dunaju, v Dunajskem Nuvem mestu, Celovcu, Gradcu in še po drugih mestih.⁴⁵

Kulturno združenje Nemcev v Jugoslaviji Schwäbisch-Deutscher Kulturbund s sedežem v Nuvem Sadu je v Mariboru dvakrat imelo svujo podružnico (1931—1935 in 1939—1941). »najpomembnejšo in nacistično izredno aktivno organizacijo Nemcev v Sloveniji.«⁴⁶ Obakrat je nastala v posebnih mednarodnih političnih razmerah, razpuščena pa je bila, seveda prvič, zaradi nacistične propagande.

Obnova Kulturbunda v Mariboru leta 1939 je bila recipročna gesta za dovolitev delovanja Slovenske prosvetne zveze na Koroškem,⁴⁷ kakor se je že po prej politika jugoslovanskih oblasti do Nemcev v Jugoslaviji ravнала pu tem, kako so v Avstriji obravnavali slovensko manjšino.⁴⁸ Leta 1940 je mariburski Kulturbund pripravil nekaj kulturnih prireditev (likovna razstava nemških slikarjev iz Slovenije, Schillerjev večer, ljudska tvornost nemških Kučvarjev, koncert nemške ljudske pesmi skuzi stoletja),⁴⁹ sicer pa su se njegovi člani intenzivno pripravljali na piknik kraljevske Jugoslavije in na čas po njem.

Pomembnih javnih knjižnic mariborski Nemci niso imeli, pač pa su si v Maribor ilegalno dobivali obilno nacistično literaturo.⁵⁰

Nemško kulturno življenje se je odvijalo še v mariburski evangeličanski cerkveni občini, katere pastor Johann Baron je bil vodja mariborskega Kulturbunda.

Nemška kultura pa se je, ločena od nemške meštanske, gojila še v delavskih društvih Fröhsinn in Liedertafel, nekaj časa pu prevratu pa tudi v Arbeiterbühne.⁵¹ Ta so imela predvsem v dvajsetih letih živahne slike s sorodnimi socialističnimi organizacijami v Avstriji.

V dvaindvajsetih letih od nastanka jugoslovanske monarhije in do njenega zloma leta 1941 je Maribor s svojim zaledjem doživljal razgibana leta. Nena doma je postal mesto ob meji, za katero su se v Avstriji in Evropi vrstili dogodki, ki su ju v kratkem privedli na rob druge svetovne vojne. Maribor jih je zaznaval neposredno, kot su jih v notranjščini države. Družbene in politične razmere v kraljevini su bile razvrane; razreševati su jih poskušale monarhistična diktatura in različne politične garniture meštanskih razredov jugoslovanskih narodov. Svetovna kriza je zastrila razredna nasprotja tudi v Mariboru, ki su se v tridesetih letih potencirala. V mestu su se reflektirala v prizadevanjih za socialno in nacionalno osvoboditev, kar je vodilo v konfrontacijo z ekonomsko močno, revanšistično nemško manjšino.

⁴⁴ Blanke Otto: Unsere deutschen Vereine. Ihr Schicksal während der 23 Jahre Fremdherrschaft. — Marburger Zeitung, Maribor 81(1941)290:291, 15.—16. XI., str. 3.

⁴⁵ (Stölsche August): Chronik des Männergesangsvereines in Maribor 1846—1936. Maribor 1936, str. 214—323.

⁴⁶ Biber Dušan, n. d., str. 56—57.

⁴⁷ Biber Dušan, n. d., str. 165.

⁴⁸ Biber Dušan, n. d., str. 33.

⁴⁹ Die Statistische Stelle des Schwäbisch-Deutschen Kulturbundes, Gau Draubannschaft, Sitz: Marburg/Dr. Aus den Erinnerungen des damaligen Leiters der Stat. Stelle: Holzer. (Spravljeno v Muzeju narodne osvobodilne v Mariboru.)

⁵⁰ Ferenc Tone: Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941—1945. Maribor 1968, str. 91.

⁵¹ Tone Anton, n. d., str. 49.

V takem ozračju se je v izredno kratkem razdobju dvajsetih let razvejila slovenska kultura v mestu in Maribor je postal drugo mesto v ozemeljsko okrnjeni Sloveniji. Razmeroma hitri razvoj je bil posledica ustvarjalnih naporov Maribora in njegovega zaledja, njegovega slovenskega življa, ki se je homogeniziral v tem procesu. Nacionalno središče Ljubljana mu s svojo bistveno večjo duhovno potenco pri tem še zdaleč ni dovolj pomagalo.

Občudovanja vredne so organizacijske sposobnosti oblikovalcev kulture v Mariboru, čeprav drži, da so družbene in družabne razmere prav razvnmale široke množice k sprejemanju in ustvarjanju kulturnih dobrin. V prvih letih po prevratu, med porođnimi krči nove države, je bilo res marsikaj diletantskega in neokretnega, proti koncu dvajsetih let pa se je položaj začel preobračati. Mariborska kultura je dobivala dragocene pobude iz sodobnega sveta in jih je s pridom izrabila. Na različnih področjih se je polagoma izkazovala z vse vrednejšimi dosežki, dasi ne enake cene. S slovensko kulturo se niso identificirale samo generacije mladine, izšolane v slovenskih šolah, pač pa tudi široke narodne plasti daleč v zaledju, ki je Maribor, še bolj kot v Avstro-Ogrski, začutil za svoje duhovno središče. Iz podatkov o kulturnih dosežkih in o kulturnih perspektivah tik pred vojno je mogoče domnevati, da bi se slovenski kulturni razvoj v Mariboru v nadaljnjih letih bistveno pospešil. Toda okupacija leta 1941 je vso slovensko kulturno organizacijo v njem metodično in na kratko uničila.

DIE KULTURELLEN STRÖMUNGEN IN MARIBOR UND SEINEM HINTERLAND ZWISCHEN DEN BEIDEN KRIEGEN

Zusammenfassung

Nach der Umwälzung im Jahre 1918 hat sich die Kulturlage in Maribor wesentlich geändert. Mit der Einordnung der Stadt in das Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen und angesichts der Veränderungen nach dem Zusammenbruch der österreichisch-ungarischen Monarchie, hat sich auch die Struktur der Mariborer Einwohnerschaft geändert. Mit dem Fortgang der ziemlich grossen Zahl der Deutschen und mit der Ankunft der slowenischen Flüchtlinge aus Italien bekam das slowenische Element im Verhältnisse zu dem deutschen, in der Wechselbeziehung der beiden Nationen, Oberhand. Der Druck der Germanisierung liess nach, die slowenische Kultur konnte sich entwickeln, soweit es die Schwierigkeiten des neuen Staates zulieszen.

Die slowenische Kultur in Maribor hat sich, trotz des starken Widerstandes der deutschen nationalistischen Praxis im letzten Jahrzehnt der österreichisch-ungarischen Monarchie, die Grundlagen für das Theater, die Bibliothek, die reproduzierende Tonkunst, das Museum, die geschichtlichen und literaturgeschichtlichen Wissenschaften und für den Sport geschaffen. Maribor wurde auch zum Mittelpunkt der slowenischen kulturellen Organisationen.

Nach der Umwälzung wurden im Jahre 1919 zuerst die Grund- und Mittelschulen slowenisiert (der deutschen Minderheit wurden deutsche Parallelklassen zugesichert). Die Bemühung um die Sprachkultur und durch sie um die Weltanschauung, ermöglichte erst den Aufschwung der slowenischen Kultur in Weite und Breite. Die bisherige übertriebene Hervorhebung der deutschen Kultur wurde durch Kenntnis der französischen, englischen und amerikanischen Kultur, durch die Gründung des Cercle français (des französischen Zirkels) und des Vereins der Freunde der englischen Sprache und Literatur, gemildert. In den zwanziger Jahren war auch der Einfluss der russischen (auch sowjetischen) Literatur ziemlich gross.

Unter den slowenischen kulturellen Institutionen entwickelte sich das berufliche Stadttheater (später Nationaltheater) am schnellsten. Gegründet im Jahre 1919 unter der Führung von Hinko Nučič, Valo Bratina, Rade Pregarc und Jože Kovič entwickelte es sich bis zum Jahre 1941 in eine Körperschaft mit eigener Stiiart und eigener Ausdrucksweise. Es hatte einen grossen Einfluss auf die aussergewöhnlich rege Liebhabertheatertätigkeit (auch des Marionettentheaters) in Maribor und seinem Hinterland. In den Jahren 1922 bis 1928 pflegte man sogar die Oper.

Auf dem Gebiete der Musik war die Gründung der Glasbena Matica (das Musikzentrum) im Jahre 1919 von grosser Bedeutung. Neben dem berühmten gemischten Chor und dem Symphonieorchester hatte diese Institution auch eine eigene Musikschule. Sie wurde von angesehenen slowenischen Komponisten und Pädagogen Vasilij Mirk, Ubald Vrabec, Marjan Kozina und Oton Bajde geführt. Neben der Glasbena Matica entstand in der Stadt eine ansehnliche Zahl von Chören, gewöhnlich im Rahmen der weltanschaulichen oder politischen Gruppierungen, aber auch mehrere Orchester. Maribor war der Sitz der Sängerbünde des nordöstlichen Sloweniens und sogar Jugoslawiens.

Die bildenden Künste sind seit dem Jahre 1920, im Vergleich mit der Zeit vor der Umwälzung, weit fortgeschritten. Slowenische bildenden Künstler, versammelt in den Klubs Grohar und Brazda und ausgebildet in erster Linie an den Akademien in Zagreb und Prag, haben Maribor in den zweiten slowenischen Mittelpunkt für bildende Künste emporgehoben. Da wurden Kunstausstellungen von grossem Wert veranstaltet. Auch Bibliotheken entwickelten sich in höherem Masse, doch im Rahmen der weltanschaulichen Gruppierungen. Die wertvollste und grösste war die sozialistische Arbeiterbibliothek. Aus der Vorkriegsvereinsbibliothek des Geschichtsvereins entstand mit der Unterstützung der Stadtgemeinde die Studienbibliothek. Es war eine allgemeinwissenschaftliche Bibliothek, doch mit besonderem Augenmerk auf die Sammlung slowenischer Bücherproduktion. Sie gelangte unter die führenden slowenischen Bibliotheken.

In der Stadt wirkten fünf Druckereien und es wurden zwei Tageszeitungen und mehrere Wochenblätter und Monatshefte publiziert. Der Verlagsbuchhandel entwickelte sich nicht besonders stark, doch wurden slowenische sozialistische Publikationen hauptsächlich in Maribor gedruckt.

Die literarische Tätigkeit entwickelte sich parallel mit der allgemeinen Entwicklung, festere Organisationsformen bekam sie aber mit der Gründung des Künstlerklubs (Umetniški klub) im Jahre 1935, welcher auch Künstler aus anderen Kunstbereichen in sich verband.

Unter den bedeutendsten slowenischen Literaten, die zwischen den beiden Kriegen in Maribor wirkten, waren Janko Glazer, Rudolf Maister, Mirko Snuderl, Stanko Majcen, Rudolf Golouh und der proletarische Dichter Anton Tunc-Culjkovski. Im Jahre 1938 begann die Revue für Belletristik, Kunst und Publizistik Obzorja herauszukommen, die bald unter den führenden slowenischen Revuen ihren Platz fand. In der Zeit zwischen den beiden Kriegen veröffentlichte die Mariborer Nachwuchsgeneration mehrere literarische Studentenzeitschriften. Aus ihren Mitarbeitern entwickelten sich in hervorragende slowenische Schriftsteller Bratko Kreft, Edvard Kocbek und Anton Ingolič.

Drei Museen vereinten sich in einem Museum, welches im Jahre 1938 in der Mariborer Burg eine neue Unterkunft fand. Auch das Landesarchiv wurde gegründet und begann im Jahre 1933 mit regelmässiger Arbeit. Beide Institutionen wurden vom Professor Franjo Baš vorbildlich geführt.

Auf dem wissenschaftlichen Gebiete hat sich Maribor mit der Zeitschrift für Geschichte und Ethnologie am besten bewährt. Sie fand nicht nur Anerkennung in Jugoslawien, sondern auch im Ausland. Für den kulturellen Aufschwung der Stadt sorgte seit 1922 Ljudska univerza (Volkshochschule) mit der Veranstaltung von erlebten Vorlesungszyklen.

Maribor war der Sitz von zwei grossen Bildungsorganisationen — des katholischen Bildungsbundes und des liberalen Bundes der Kulturvereine, die über einige hundert kulturellen Bildungsvereine im Mariborer Hinterland in sich vereinigten. Aus ihren Zentralen kamen Anregungen für ihre weitere Arbeit. Die Arbeiterkultur entwickelte sich aber in den Vereinen Svoboda und Vzajemnost.

Die deutsche Minderheit förderte ihre Kultur im Männergesangsverein, in der evangelischen Kirchengemeinde, vor allem aber im Kulturbund, der in den dreissiger Jahren immer mehr nazistische Ideen annahm.

Die slowenische Kultur in Maribor zwischen den beiden Kriegen erlebte nach ersten organisatorischen Schwierigkeiten einen grossen Aufschwung und zeigte auf eine vielversprechende weitere Entwicklung, doch wurde sie durch die nazistische Okkupation im Jahre 1941 brutal ausgerottet.

PARTIZANSKO ZDRAVSTVO NA VZHODNEM POHORJU

Lojze Penič*

UDK 940.547.5/6:614(497.12:234.321.43-11)»1941/1945«

PENIČ Lojze: Partizansko zdravstvo na vzhodnem Pohorju. (Partisanenkrankenhäuser am östlichen Pohorje.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 54=19(1983)1-2, str. 248-260.

Izvirnik v sloven., povzetek v nem., izvleček v sloven. in angl.

V prvih letih narodnoosvobodilnega boja so partizani puščali ranjene borce na zanesljivih kmetijah, kjer so jih v nujnih primerih obiskovali zdravniki iz večih krajev na vznožju Pohorja. Šele po prihodu Stirlinajste divizije na Štajersko so tudi na Pohorju zgradili prave partizanske bolnišnice. Na vzhodnem Pohorju je vodil partizansko zdravstvo dr. Herman Slokan-Zmago. Od junija 1944 do osvoboditve so na tem delu Pohorja daljši ali krajši čas delovale partizanske bolnišnice: Tihi dol, Košuta (pozneje Leto), Zaklon, Jesen, Pomlad, Zima in sprejemna bolnišnica Košuta. Za hrano je skrbel ekonomat Košuta, za zdravila pa terenska apoteka Granit.

UDC 940.547.5/6:614(497.12:234.321.43-11)»1941/1945«

PENIČ Lojze: The Partisan Health Service on Eastern Pohorje. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 54=19(1983)1-2, p. 248-260.

During the first years of the National Struggle of Liberation the Partisans left their combatants on reliable farms, where the physicians from the bigger places on the foot of Pohorje came to visit them in urgent cases. Only after the arrival of the 14th Division in Styria real Partisan hospitals have been built on Pohorje. On Eastern Pohorje the Partisan health service had been led by Dr. Herman Slokan-Zmago. From June 1944 till the liberation operated the Partisan hospitals: Tihi dol (Silent Vale), Košuta (pozneje Leto) (Hind, later Summer), Zaklon (Shelter), Jesen (Autumn), Pomlad (Spring), Zima (Winter) and the admission hospital Košuta (Hind) on this part of Pohorje for a longer or shorter time. The bursary of Košuta took care of the food, the fieldpharmacy Granit for the medicines.

Pohorski gozdovi so dajali zavetje številnim partizanskim ustanovam — bolnišnicam, kurirskim postajam, tehnikom, obveščevalnim točkam in raznim partizanskim delavnicam. To velja še zlasti za zadnji dve leti vojne. Za nemo-teno delovanje partizanskih vojaških enot so bile izredno pomembne partizan-ske bolnišnice. Do poletja 1944 na Pohorju ni bilo partizanskih bolnišnic. Ra-njene in močno obolele borce so partizanske vojaške enote puščale pri zanes-ljivih kmetih, ki so jih zdravili z domačimi zdravili. V izjemnih primerih so ranjence obiskovali in zdravili zdravniki iz večjih krajev na vznožju Pohorja in tudi iz Maribora. Tako sta ranjenega partizanskega sodelavca Jožeta Ša-voriča zdravila dr. Slavko Ocvirk iz Selnice, ki je bil dober sodelavec Pohorske čete, in dr. Turin iz Maribora. Dr. Ocvirk je zdravil tudi ranjenega Mirka

* Lojze Penič, višji kustos, Muzej narodne osvoboditve Maribor.

Koglerja v njegovem skrivališču v Šentilju pod Turjakom. Partizane je zdravil tudi dr. Weydowsky v Framu, čeprav je bil Nemec. Dejal je, da so to bolniki, on pa je zdravnik in zato je njegova dolžnost, da jim pomaga. Znano je, da je zdravil borec Pohorskega bataljona Antona Kozela-Krima. Mariborski lekarnar Viktor Strauch je vzel v svoje stanovanje aktivista mariborskega okrožja Marjana Bantana-Stojana in ga ozdravil. Pohorski bataljon je sicer imel v svojih vrstah zdravnika dr. Dušana Mravljaka-Mroža, kljub temu pa je bilo težko z ranjenci, ker na Pohorju ni bilo bolniškega bunkerja. Ranjeni Franc Zagožen-Marjan je ležal v zasilnem zavetju pri Sp. Razborju. To zavetje je bilo tako slabo, da je na ranjenca padal sneg.

Tudi Pohorski bataljon (drugi) za ranjence ni imel pripravljenih bolnišnic. Iz smreke skorje so naredili nadstrešek, da so se v njem zdravili štirje ranjenci (Jože Pusovnik-Volan, Franc Jamnikar, Maks Gašparič in Jože Golob). Obiskoval jih je Tone Iludopisk-Zvonc, ki je opravil le en letnik študija veterinarne, a je opravljal naloge sanitetnega referenta v Pohorskem bataljonu (drugem), nato v Pohorskem odredu in v Zidanškovi brigadi. Borec so mu zaupali. Šele v začetku novembra 1943 so za ranjence Pohorskega odreda zgradili zemljanko pri cerkvi Sv. Andraža, nad vasjo Brdo nad Turiško vasjo v Golavabuki. Težje ranjence in težke bolnike je Zidanškova brigada v začetku leta 1944 puščala pri kmetih. Še 12. marca 1944 je sanitetni odsek 4. operative cone poročal načelniku sanitetnega oddelka pri glavnem štabu NOV in PO Slovenije, da je imela Zidanškova brigada februarja 1944 deset ranjencev, od katerih je morala pet hudo ranjenih skriti na zanesljivih kmetijah, ter 52 bolnikov, od katerih jih je pustila na zdravljenju pri kmetih osem. Drugi lažji ranjenci in bolniki so se zdravili kar v brigadi.

Ko je začela brigada napadati utrjene postojanke, se je število ranjencev povečalo. To je bilo za brigado opozorilo, da je treba zgraditi bolnišnico. V brigado je prišel zdravnik dr. Bogdan Premrov, ki bi naj prevzel vodstvo bolnišnice. Ker je bilo marca 1944 še preveč snega, so gradnjo bolnišnice preložili. Že v začetku aprila 1944 so Nemci dr. Premrova zajeli in Zidanškova brigada je misel na bolnišnico opustila.

Potrebo po partizanskih bolnišnicah je čutilo tudi pokrajinsko poverjenišvo izvršnega odbora Osvobodilne fronte za Štajersko. Z okrožnico z dne 17. maja 1944 je zahtevalo, da morajo vsi okrožni odbori Osvobodilne fronte v enem mesecu zgraditi bolnišnice v svojih okrožjih.¹

Po prihodu Štirinajste divizije brez pravih partizanskih bolnišnic na Pohorju ni več šlo. Partizani so imeli ob pogostih spopadih s sovražnikom veliko ranjenih, ki so jih ovirali pri neprestanih pohodih. Eden osnovnih pogojev za uspešnost partizanskih enot pa je, da so čimbolj gibljive. Ker so partizani predvidevali v 1944. letu tudi na Pohorju večje spopade s sovražnikom in s tem več ranjencev, so predvideli na Pohorju več bolnišnic. Štab XIV. divizije je 4. maja 1944 ukazal vsem brigadam, da morajo zbrati po osem zanesljivih in marljivih borecev, po možnosti gozdnih delavcev, tesarjev ali mizarjev, ki bodo gradili bolnišnice. Ti borec morajo dobro poznati teren. Štiri borec je morala vsaka brigada izbrati takoj, ostale pa pozneje. Štab je brigade opozoril na naslednje: »Pri izbiri bodite hudo previdni in se zavedajte, da gre tukaj za veliko konspiracijo, tako da bodo naši ranjenci v bodoče sigurni in da se jim bo lahko nudila boljša zdravniška pomoč kot doslej.«

¹ France Filipič, Prvi pohorski partizani, Maribor 1965, str. 263 in 263; Mirko Fajdiga, Zidanškova brigada, Ljubljana 1975, str. 103 in 104; Zdenka Rogl, Fram in okolica v narodnoosvobodilnem boju, Murska Sobota 1975, str. 7; partizanski dokumenti so v arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja (dalje AIZDG); spomini in izjave so v arhivu Muzeja narodne osvobodilne Maribor (dalje AMNOM).

V začetku maja je štab 4. operativne cone poslal na Pohorje dr. Ivana Kopač-Paučka in mu zaupal organizacijo partizanskih bolnišnic na zahodnem Pohorju. Že 6. maja je XIV. divizija poslala na Pohorje dvanajst borcev iz Tomšičeve in Šercerjeve brigade, da bi takoj začeli graditi bolnišnice. Do konca leta so zgradili šest postojank, ki so lahko sprejele do dvesto ranjencev. Iz varnostnih razlogov so raje gradili več postojank za 30 do 35 ljudi, ki so bile narazen tudi dve uri hoda. Te postojanke so bile: Kozjak, Sv. Primož, Trška gora, Krn, Dovže in Svoboda.²

Sredi junija 1944 je sanitetni odsek štaba 4. operativne cone poslal z Graške gore na Pohorje še dr. Hermana Slokana-Zmaga z nalogo, da uredi partizanske bolnišnice na srednjem in vzhodnem Pohorju, to je med Oplotnico, Ribnico, Lovrencem in Šmartnim na Pohorju. V pomoč mu je poslal skupino starejših že ranjenih borcev ali takšnih, ki so težko prenašali partizanske pogoje. Pred odhodom s Pohorja konec junija 1944 je tudi Zidanškova brigada v Resniku izbrala za pohorske bolnišnice nekaj zanesljivih borcev. Bolnišnica je imela veliko osebja, saj je potrebovala gradbeno ekipo, skupino, ki je skrbela za ranjence, in skupino, ki je skrbela za hrano. Seznam osebja bolnišnice ni povsem ohranjen, vendar pa lahko s precejšnjo gotovostjo trdimo, da so bili med prvimi partizani, ki so skrbeli za partizanske bolnišnice na vzhodnem Pohorju, poleg dr. Hermana Slokana še naslednji borci: Franc Bizjak, Franc Blazovnik, Stanko Bratina, Leon Čebin, Jože Dvorjak, Alojz Gregorc, Jože Grum, Franc Hančič, Ivan Herman, Jože Kalan, Tonček Kovačič, Ivan Kravos, Peter Križ, Vinko Mlakar, Stane Mulc, Franc Pavlič, Marija Podstenšek, Tone Sajtl, Ivan Serušnik, Stanko Serušnik, Franc Skočir, Zvonko Suparina, Ivan Urankar, Ivan Zabukovec in Franc Zaletel.³

Junija 1944 je gradbena ekipa dr. Slokana začela graditi na Planinki prvo bolnišnico, ki so jo imenovali Tihi dol. Ker je bila povezana s partizanskimi vojaškimi enotami prek vojaške kurirske postaje 1/13, ki je bila na Hudem vrhu, so bolnišnico imenovali tudi bolnišnica 1/13, že tedaj pa se je pojavilo tudi ime Košuta, ki so ga pozneje uporabljali za vse bolnišnice na tem območju oziroma za vso partizansko zdravstveno službo na vzhodnem Pohorju. Gradili so jo blizu markiranih poti, ki so peljale od Senjorjevega doma proti Pesku in iz Mislinjskega grabna proti Planinki. Od spuščališča Signal na Rogli je bila oddaljena 15 minut. Gradili so jo v globokem, skalovitem grabnu, nekaj metrov nad hudournikom, ki je zaglušil vsak ropot in je bil partizanom v pomoč pri konspiraciji. Dohod do bolnišnice je bil strm in zelo težaven. Že v začetku gradnje je bolnišnica sprejela prve ranjence. To so bili partizani iz 2. bataljona Šercerjeve brigade, ki so bili ranjeni v noči na 24. junij ob napadu na sovražniško postojanko v Zrečah. Med njimi je bil smrtno ranjen tudi načelnik štaba XIV. divizije Mirko Prodnik. Z ranjenci je tedaj prišla v bolnišnico medicinska sestra Marija Kambič-Saša, ki je pričela delati v partizanskih bolnišnicah v Kočevskem Rogu že leta 1942, na Štajersko pa je prišla s Štirinajsto divizijo. Ker barake bolnišnice še niso bile zgrajene, so bili ranjenci nekaj dni pod šotori. Po boju Zidanškove in Šercerjeve brigade s sovražnikom na Planinki 26. junija 1944 za material, ki so ga spustila s padali zavezniška letala, je bolnišnica sprejela nove ranjence. Ker baraki bolnišnice Tihi dol še vedno nista bili zgrajeni, so za ranjence postavili zasilno zavetje iz smrekovega lubja zahodno

² Štab XIV. divizije je 6. maja 1944 poslal na Pohorje naslednje borce: Antona Kvasa, Kvirina Dolinška, Janeza Savinška, Antona Kakerja, Franca Kravsa, Ivana Zabukoveca, Alojza Murpova, Franca Podražja, Alojza Lebana, Jožeta Stelela, Marilina Šiferja in Alojza Slaka; dr. Ivan Kopač-Pauček, kronika poslojank sektorja P., v AIZDG; Lojze Penič, Partizanska Pohorje, Maribor 1977, str. 24.

³ Seznam osebja postojank in izjave osebja, vse v AMNOM.

od hiše na Hudem vrhu. Z ranjenci je bila bolničarka Šercerjeve brigade Anica Knafeljc, a se je kmalu vrnila v brigado.

Do začetka julija je gradbena ekipa zgradila barako za ranjence ter že skoraj končala barako za osebje. Kuhinje še niso postavili. Naredili so le za silno streho nad ognjiščem, da jih pri kuhanju ni eviral dež. Dobro zastavljeno delo je bilo v začetku julija prekinjeno. Že 5. julija je štab XIV. divizije poročal, da je eden od osebja bolnišnice dezertiral in da bo zato treba ranjence prenesti na varno. Dne 6. julija sta bila na Hudem vrhu ranjena in zajeta komisar bolnišnice Tonček Kovačič in politdelegat intendantnega voda Leon Čebin. Zajela ju je nemška kolona, ki je tiste dni hajkala po Pohorju. Odkar so pričeli zavezniki spuščati partizanom pomoč s padali tudi na Pohorju, so postali Nemci še bolj občutljivi in so še bolj pogosto prihajali na Pohorje.

Če je bil kdo od osebja bolnišnice zajet ali če je kdo dezertiral, je bilo treba po partizanskih pravilih prenesti ranjence na kraj, ki ga dezertor ali ujeti partizan ni poznal. Že naslednji dan po zajetju obeh borcev, se je partizanska izvidnica previdno približala Hudemu vrhu, a je ugotovila, da so tam še vedno nemški vojaki. Ko so nemški vojaki odšli, so partizani prenesli ranjence iz začasnih in stalnih bolnišnic na varno. Postavili so šotore iz padal in v njih začasno namestili ranjence, dokler divizija ni organizirala prenosa v Pručkove bolnišnice. Težava je nastala tudi s prehranjevanjem ranjencev, ker so Nemci odkrili skladišča z živili. V tem času je štab XIV. divizije pozival svoje brigade, naj pošljejo čimprej in čimveč zaplenjenega materiala na kurirsko postojanko 1/13 tov. »Košuti« za bolnišnico, ker so vse zaloge dobili Nemci in bolniki nimajo hrane. Štab divizije je ukazal Tomšičevi brigadi, da mora v noči od 9. na 10. julij izvršiti rekvizicijo v Vitanju, rekvirirano hrano pa z vozovi prepeljati na Pesek. Brigada je morala 10. julija s tremi četami zavarovati smeri proti Zrečam in proti Vitanju. Nadalje je štab divizije ukazal, da mora biti Tomšičeva brigada 11. julija na Rogli na spuščališču Signal. Tam morata 2. in 3. bataljon izločiti vse neoborožene borce, ki so težje hodili, da bosta lahko prenesla ranjence v bolnišnice dr. Paučka. Dne 11. julija dopoldne je Tomšičeva brigada spravila 11 nepremičnih in 7 premičnih ranjencev v bolnišnice na zahodnem Pohorju. Pet ranjencev je sprejela bolnišnica Kozjak, trinajst pa bolnišnica Kru. Iz seznama ranjencev iz bolnišnice Kru lahko sklepamo, da so bili v to bolnišnico sprejeti naslednji ranjenci: Antonio Aselma (umrl 26. julija 1944), Pavel Benedik, Franc Bukovec, Jože Drev, Anton Golob, Stane Gorše, Tončka Hleb, Ivan Iglič, Franc Nahtigal, Leopold Paradiž, Jože Svetina, Mirko Zdešar in Ivan Žuželj. V bolnišnici Kozjak so se zdravili naslednji ranjenci iz bolnišnice Tihi dol: Ivan Golčar, Gastav Helbl, Štefan Slokar, Anton Vihar in Albin Trampuš.

Partizani so morali bolnišnico Tihi dol opustiti še preden so jo zgradili. Ne vemo povsem zanesljivo, koliko ranjenih in bolnih partizanov se je zdravilo v bolnišnici, ker dokumentacija ni ohranjena. Iz poročila o prenosu ranjencev zvedo, da je Tomšičeva brigada prenesla v Pručkove bolnišnice 18 ranjencev. Pri bolnišnici Tihi dol sta umrla Mirko Prednik in partizan, ki se ga osebje spominja z imenom Andro (verjetno Andrej Muhvič). Pričasni bolnišnici na Hudem vrhu je umrl Rajko Grubelnik-Dušan, mitraljezeec iz Zidanske brigade. Zdravstveno osebje se spominja, da so nekaj ranjencev prenesli na lovrenško stran Pohorja, kamor se je preselilo tudi osebje bolnišnice. Živelii so pod šotori, gradbena ekipa pa je začela graditi novo bolnišnico. V sprejemni knjigi sta kot prva vpisana ranjenca Ivan Krajnc in Albin Pipan, vendar sta prišla 7. julija, ko so bolnišnico Tihi dol že evakuirali in zato ju nismo steli med ranjence te bolnišnice. Z gotovostjo lahko tedaj, da so je v bolnišnici Tihi

dol zdravilo vsaj 21 ranjencev. Število ranjencev pa je bilo verjetno večje, ker so ob razpustitvi bolnišnice najbrž tudi nekaj borcev odpustili.⁴

Ko so opustili bolnišnico Tihi dol, so začeli graditi na lovrenški strani Planinke bolnišnico Košuta, ki so ji dali kasneje ime Leto. Tudi ta bolnišnica je bila blizu voznih poti, ena je vodila iz Peska v Lovrenc, druga pa iz Peska na Vrelnik nad Ribnico. Postojanka je bila ob sotočju Radoljne in enega mnogih hudournikov, ki so se vanjo izlivali. Postavili so jo v bukovem gozdu, na odprtem, valovitem terenu, ki ima veliko močvirja in potočkov. Pod postojanko se je od glavne poti odcepila markirana steza, ki je vodila preko Radoljne in nato ob potoku v Lovrenc. Postojanka je bila slabo naravno zaščitena, zato so morali posvetiti veliko pozornost maskiranju in previdnosti, čemur so partizani rekli »kamuflača in konspiracija«. Bolnišnica Leto je bila največja na vzhodnem Pohorju. Imela je veliko barako za ranjence z manjšim prostorom — ambulanto, barako za osebje, kuhinjo, odprto drvarnico, stranišče in bunker za evakuacijo ranjencev. V baraki za ranjence so bile ob eni steni postelje za težje ranjence, ob drugi pa pogradi v nadstropje za lažje ranjence. Bolnišnico so zgradili julija 1944. Bila je razmeroma dobro opremljena. Del opreme je osebje zaplenilo v osvobojenem Lovrencu.

Prve ranjence je bolnišnica sprejela v začetku julija. Večje število ranjencev je dobila po bojih Šercerjeve brigade za osvoboditev Lovrenca v noči od 22. na 23. avgust 1944. Dne 24. avgusta je sprejela 11 borcev Šercerjeve brigade, ki so bili deloma ranjeni v Lovrencu, deloma pa v boju pri Brvi blizu Peska. Hude boje sta Šercerjeva in Tomšičeva brigada bojevali v noči od 2. na 3. september 1944, ko sta širili osvobojeno ozemlje na Pohorju. Šercerjeva je napadla Sokolski dom, Tomšičeva pa Mariborsko kočo. V boju za Sokolski dom je padlo 9 borcev, 18 pa je bilo ranjenih. Iz teh bojev je bolnišnica Leto prevzela 9 ranjencev iz Šercerjeve in 4 iz Tomšičeve brigade.

Po teh bojih je bilo na Pohorju obsežno osvobojeno ozemlje, ki se je raztezalo od Lovrenca in Ribnice do Šmartnega. Na osvobojenem ozemlju ni bilo partizanskih brigad. Tu se je zadrževal le Pohorski odred, ki je imel sicer veliko borcev, vendar so bili povečini neoboroženi novinci. Tu in tam je kakšna nemška enota zašla na osvobojeno ozemlje. Sredi septembra so bili na Pohorju gojenci podoficirske šole iz Maribora in naleteli na posamezne partizane. Pri Kurji vasi blizu Šmartnega so se spopadli s Pohorskim odredom in ga razkropili. Skupina vojakov iz te enote se je približala postojanki bolnišnice Leto ter zagledala ob potoku bolničarko Marijo Kambič in rekonvalescenta Staneta Goršeta. Nemci so na njiju streljali in Kambičevo ranili v nogo, Goršeta pa smrtno zadeli. Gorše se je zdravil že v bolnišnici Tihi dol in bil med tistimi ranjenci, ki so jih prenesli v Paučkove bolnišnice. Tik pred napadom Šercerjeve brigade na Lovrenc se je vrnil v brigado in bil v boju za Lovrenc ponovno ranjen, nato pa med zdravljenjem v bolnišnici ubit. Napad na ranjenca in bolniško sestro je povzročil preplah. Osebje in lažji ranjenci so takoj zapustili barake, težji ranjenci pa so ostali v bolnišnici. Čez nekaj dni so jih prenesli na varno. Partizani so bolnišnico izpraznili in jo opazovali. Ker se ji Nemci niso približali in je uničili, so partizani menili, da je nemška vojaška enota ni opazila. Ko dalj časa niso opazili nič sumljivega, so se sredi oktobra spet vrnili v bolnišnico. V tej postojanki so nato uspešno zdravili ranjence do konca vojne.

V bolnišnici Leto se je po seznamu ranjencev zdravilo 68 partizanov. Pred začasno evakuacijo je bilo v njej 33 ranjencev. Pri devetih piše, da so bili odpušteni, trije so preminili, druge pa so prenesli na varno, kjer so pod šotori

⁴ Podatki o bolnišnicah Krn in Kozjak so v Koroškem pokrajinskem muzeju revolucije v Slovenj Gradcu. Povelja in drugi dokumenti štaba XIV. divizije so v AIZDO; Mirko Zdešar, Na Rogli na Pohorju, Borec 1967, št. 8-9, str. 691-694.

čakali, da je gradbena ekipa zgradila novo bolnišnico. Po ponovni naselitvi v opuščene barake so od 7. oktobra 1944 dalje v bolnišnico Leto sprejeli še 35 ranjencev.

Sedem ranjencev iz bolnišnice Leto je izgubilo življenje. Franc Gracej, Stane Gorše, Andrej Knap in Janko Mavrič so bili ranjeni 23. avgusta ob napadu Šerčerjeve brigade na Lovrenc, oziroma v spopadu pri Brvi; Emil Peternel in Viktor Kumar sta bila ranjena pri napadu Bračičeve brigade na Slovensko Bistrico v noči na 11. oktober 1944, borec Šerčerjeve brigade Štefan Merlak pa je zbolel in bil sprejet v bolnišnico sredi oktobra 1944. Gracej in Mavrič sta podlegla ranam, Goršeta so Nemci pri bolnišnici ubili, Knap, Peternel, Kumer in Merlak pa so ozdraveli in bili 16. novembra 1944 odpuščeni. Na poti v brigado so jih napadli Nemci. Trije so padli, Merlaka pa so Nemci zajeli, ga nekaj časa vodili po Pohorju in nato ustrelili. Po izjavah osebja so ga po Pohorju vodili zato, da bi izdal bolnišnico. Pri odpusčanju ranjencev so bili partizani previdni. Borcev so zavezali oči in jih vodili po skrivnih poteh v krogu, da so izgubili orientacijo. Osebe bolnišnice je bilo prepričano, da so Merlaka ustrelili zato, ker bolnišnice ni našel. Po zajetju Merlaka je bolnišnica preživelu nekaj težkih dni. Vsi lažji ranjenci so podnevi zapuščali barake in se vračali šele zvečer. Razmišljali so zopet o evakuaciji, vendar so upali, da Nemci bolnišnice le ne bodo odkrili. Po nekaj dneh je negotovost minila.

V bolnišnici Leto so se zdravili naslednji ranjenci: Ivan Kranjc, Albin Pipan, Jožefa Planinšek, Bruno Babič, Silva Verdnik, Sonja Klimenko, Ferdo Kovič, Martin Polak, Franc Popič, Pavel Brezovnik, Anton Lazar, Janko Mavrič, Jože Bromberger, Jože Hrastnik, Alojz Nadlišek, Stane Gorše, Jože Kamnik, Andrej Knap, Blaž Krejen, Ivan Veingerl, Jože Rakovnik, Ivan Marinšek, Franc Šket, Ivan Levovnik, Franc Tajnik, Pavel Zupanc, Došen Čokl, Anton Balant, Slavko Vodlan, Martin Korenjak, Jože Gašparin, Franc Gracej, Maks Pogačar, Erik Kropelj, Franc Kresnik, Jože Šegovec, Franc Centrih, Ivan Lesar, Franc Urnaut, Milan Kouše, Oto Albrecht, Jožef Zemek, Jože Kotnik, Karl Može, Ivan Babšek, Emil Peternel, Viktor Kumar, Mihael Podgoršek, Štefan Merlak, Radko Mortal, Anton Jaskijevič, Pavlina Hrovat, Jernej Kotnik, Anton Pušenjak, Karl Rup, Ivan Barl, Franc Košir, Franc Pernat, Vladimir Stepišnik, Lojze Keržan, Valerija Oves, Miloš Irtl ter šest borcev z delnimi podatki (Borisov, Kredon, Momčilo, Ivanov, Katica in France).⁵

Ob začasni evakuaciji ranjencev iz bolnišnice Leto je osebje pričelo graditi bolnišnico Zaklon, ki je bila od prejšnje oddaljena trideset ur hoda v smeri proti Lovrencu. Stala je med potokom Radoljno in med potjo Pesek—Vrelnik. Bila je okoli 200 m pod to potjo in 300 m nad Radoljno, na težko prehodnem terenu, ki je bil na gosto porasel z mladimi smrekami. Kakih 50 m od postojanke je tekel proti Radoljni majhen potoček, iz katerega je postojanka dobivala vodo, pozimi pa je osebje potok uporabljalo za dohod k baraki. Bolnišnica Zaklon ni bila zgrajena tako kot druge bolnišnice na tem delu Pohorja. Imela je le veliko barako, v kateri je predelna stena ločila kuhinjo od prostora za ranjence in osebje. V tem prostoru so bile ob eni steni postelje za težje ranjence, ob drugi pa pogradi v nadstropje. Posebnega prostora za zdravniške posege v baraki ni bilo. Več prostorov niso gradili, ker so nekaj ranjencev že čez slab mesec poslali nazaj v začasno opuščeno postojanko Leto in ker so gradili novo bolnišnico blizu Treh kraljev. Bolnišnica Zaklon je prevzela osrednjo vlogo na vzhodnem Pohorju. Tu se je najpogosteje zadrževal upravnik dr. Šlokan, tu so vodili skupno evidenco, sem so prinašali pošto za upravo.

⁵ Seznam ranjencev Košuta-Leto in izjava Marije Kamblč-Saše sta v AMNOM; dr. Zmago, kronika postojank sektorja Pz, v AIZDG; Milan Zevart, Po sledovih narodnoosvobodilne vojne v mariborskem okraju, Maribor 1962, str. 211 in 212.

Postojanka Zaklon je v miru delovala vse do spomladi 1945. leta. V tako imenovani ukrajinski hajki so jo 19. marca 1945 izsledili. V zadnjem hipu so se ranjenci in osebje rešili in se s težavo po velikem snegu umaknili na Mislinjsko Pohorje, kjer so se začasno zatekli v partizansko tehniko Sova. V baraki je sovražnik zajel le hudo ranjenega Alojza Turkerja, ki se je z ostalimi ranjenci umaknil, a se je kasneje vrnil, ker ni mogel hoditi. V tehniki so takoj nastopile težave s prehrano, ker je gospodarska komisija zalagala tehniko le z najnujnejšimi živili. S prihodom ranjencev se je številčno stanje močno povečalo. Zaradi prevelike gneče in pomanjkanja hrane ranjenci v tehniki niso mogli dolgo ostati. Po nekaj dneh so jih deloma odpustili, deloma pa premestili v baraki čevljarске delavnice in ekonomata Košuta v Repe pri Jurgovem.

V bolnišnici Zaklon so se zdravili borci iz začasno opuščene postojanke Leto. Ti so vpisani že med ranjenci postojanke Leto. Poleg njih so se v Zaklonu zdravili še: Rajko Kirn, Martin Kranjc, Jože Libnik, Jože Mramor, Jože Nosan, Leon Recar, Alojz Turker, in ranjena bolničarka Marija Kambič. V bolnišnici so umrli trije ranjenci, in sicer: Martin Polak, borec Šerčerjeve brigade, ki je bil ranjen 23. avgusta 1944 v Lovrencu, Martin Korenjak, borec Tomšičeve brigade, ki je bil ranjen 2. septembra 1944 pri Mariborski koči in Ivan Lesar, borec Šerčerjeve brigade, ki je bil ranjen 19. oktobra 1944 pri Sv. Kunigundi. Kot smo že zapisali, je bil Alojz Turker, borec 3. brigade Vojske državne varnosti, ki je bil ranjen 24. oktobra 1944 pri Arehu, ob evakuaciji bolnišnice zajet.⁶

Partizanski bolnišnici Leto in Zaklon sta bili precej oddaljeni od krajev, kjer so se brigade spopadle s sovražnikom, zato je bilo treba daleč nositi ranjence. To je bilo že poleti in v jeseni zelo naporno, pozimi, v velikem snegu, bi bilo še težje. Da bi skrajšal pot ranjencev do bolnišnice, je ožji štab 4. operativne cone ukazal zgraditi eno bolnišnico bolj proti vzhodu. Gradbena ekipa je začela graditi bolnišnico v drugi polovici oktobra najprej v Grilovi frati pod Velikim vrhom. To mesto je kmalu opustila, ker so okoliški kmetje že ob začetku gradnje zvedeli, da gradijo partizansko bolnišnico. Nov prostor je ekipa poiskala na Planini pod Šumnikom, v mladem smrekovem gozdu, na strmem bregu nad potočkom, kakih 400 m severovzhodno od kmetije Lepe. Ker so bolnišnico začeli graditi v jeseni, so ji dali ime Jesen. Nad postojanko je vodila glavna markirana pot Areh—Trije kralji. Južno od bolnišnice je bila pot iz Šmartnega proti Trem kraljem. Pozimi so hodili v bolnišnico le po potoku. Okolica je bila obljudena, kar je poleg nevarnosti za izdajo imelo tudi dobre strani, saj je imela obveščevalna služba lažje delo pa tudi sledov je bilo veliko, zato so partizani svoje lažje zakrili.

Začetek gradnje bolnišnice je sovpadel z začetkom nemških hajk, ki so zlo-mile osvobojeno ozemlje na Pohorju. Težave so se še povečale, ker je že oktobra zapadel sneg. Poleg tega je morala gradbena ekipa nekaj časa prekiniti delo in sodelovati pri zbiranju hrane za bolnišnice za zimske mesece. Kljub vsem težavam je ekipa do konca leta zgradila barako za ranjence z majhnim prostorom — ambulanto, barako za kuhinjo in drvarnico, ki je bila hkrati razkuževalnica, barako za osebje, zemljanko za evakuacijo ranjencev, zemljanko za živila in stranišče. Prve ranjence je bolnišnica sprejela po novem letu 1945. To so bili borci Šerčerjeve brigade, ki so bili ranjeni ob napadu na vlak 5. in 7. januarja 1945 pri Križnem vrhu. Teh ranjencev je bilo 17. V drugih primerih je bolnišnica sprejemala ranjence posamezno.

Bolnišnica je bila večkrat v nevarnosti. Januarja 1945 so Nemci ujeli člana ekipe ekonomata Franca Skočirja in ga na javki bolnišnice pri kmetu

⁶ Seznam ranjencev sektorja P₂; izjava Rajka Kirna in Marije Kambič, vse v AMNOM.

Skrinjarju zaslisevali. Ker je imel pri sebi prepustnico Šercerjeve brigade, se je izgovarjal, da je iz te brigade. Poslali so ga v taborišče, odkoder mu je uspelo zbežati. V tem primeru bi morali ranjence evakuirati, kar pa zaradi debelega snega ni bilo možno. Bolnišnica je bila nekaj časa v strogi pripravljenosti. Drugič je bila bolnišnica v nevarnosti spomladi 1945. leta, ko so prišli Ukrajinci ob potoku prav do bolnišnice. Tam so se ustavili in si ogledovali zemljevid. Osebe bolnišnice je bilo na položajih pripravljeno na brezupen boj. Ranjenci niso vedeli za nevarnost, a so jo slutili. Medtem jim je bolničarka brala knjigo. Po krajšem postanku so Ukrajinci nadaljevali pot ob potoku. V času te hajke v bolnišnici več dni niso kurili, čeprav je bilo še zelo mrzlo.

Glavna obveščevalca bolnišnice sta bila Olga Mušič (po domače Lepe) in njen mož Franc, dokler ga niso vključili v osebe bolnišnice. Če sta pri napajanju živine kričala ali pokala z bičem, je bilo varno. Če pa sta napajala tiho, je bilo znamenje za nevarnost in zavaladala je stroga tišina. Olga Mušič je še drugače pomagala bolnišnici. Stalno je pekla kruh, v času hajk, ko v bolnišnici niso smeli kuriti, pa je tudi kuhala hrano.

V bolnišnici sta umrla borec Šercerjeve brigade Avgust Zobec in intendant bolnišnice Anton Somrek-Dušan. Zobec je bil ranjen 5. januarja 1945 ob napadu na vlak pri Križnem vrhu. Umrli je 25. januarja 1945. Anton Somrek je bil ranjen v nogi 1. marca 1945 na Tinju, ko je šla ekipa bolnišnice po hrano. Dr. Slokan mu je amputiral nogo, vendar je bil zdravniški posog prepozen. Ranjenec je umrl zaradi zastrupitve 13. marca 1945. Pokopali so ga pred barakami zraven Avgusta Zobca. Po vojni so svoji prekopali posmrtno ostanke obeh umrlih.

Iz seznama ranjencev sektorja P₂ je razvidno, da se je v bolnišnici Jesen zdravilo 25 ranjencev. Za te borce so ohranjeni tudi temperaturni listi, ki jih je skrbno vodila sestra Angelca Gril. V bolnišnici Jesen so se zdravili naslednji borci: Alojz Klančnik, Martin Kores, Mirko Podpečan, Vinko Rebevšek, Avgust Zobec, Anton Hajšek, Stanko Kos, Jože Polanec, Jakob Kolbašnej, Ivan Česarko, Ivan Drvodelič, Alojz Gračner, Pavel Kozmek, Silvester Podbršček, Stanko Stajnko, Anton Somrek, Vladimir Iršič, Alojz Pušnik, Ernest Hag, Mirko Pravdič, Roman Sprenger, Alojz Vahter, Anton Stojan, Maks Pogačar in Olga Nikolenko. Ranjenci so razvrščeni po datumih prihoda v bolnišnico.⁷

V začetku leta 1945 so četrte ure nad Lehnom, blizu Urbančeve lovske kočice zgradili bolnišnico Zima. Postojanka je bila oddaljena približno 20 minut od poti Vrelnik—Lovrenc oziroma Lehen. Stala je na valovitem položnem pobočju med velikimi smrekami. Ker v bližini ni bilo potoka, si je osebe skopalo studenec za pitno vodo. O tej bolnišnici je zelo malo podatkov. Delovala je od marca 1945 do konca vojne. Na seznamu ranjencev sektorja P₂ so pri postojanki Zima vpisani le trije ranjenci, in sicer: Ivan Mešl, Franc Kajzer in Jože Bart-Tilen. Bart je v bolnišnici umrl. Bil je komandir minerskega voda Pohorske čete Lackovega odreda.

V Mislinjskem jarku na pobočju Skrivnega Hriba so partizani zgradili postojanko Pomlad. Postavili so jo tam, kjer se je končala gozdna železnica. Glede na poti je imela ta bolnišnica najugodnejšo lego. Teren je bil strm, skalovit, težko prehodan in porasel z mladimi smrekovjem. Bil je zelo primeren za gradnjo bolnišnice, vendar je bilo tam preveč drugih postojank (tehnika, kurirska postaja, ekipa za sprejemanje zavezniške pomoči), ki jim ni bilo treba toliko

⁷ Temperaturni listi ranjencev iz bolnišnice Jesen so v Muzeju revolucije Celje; izjava Angelce Gril-Jarnovič, Boža Jarnoviča in Ivana Streharja so v AMNOM; Lojze Penič, Partizanska bolnišnica Jesen, Kronika, letnik 23, Ljubljana 1975/3, str. 133–137; Lojze Penič, Partizanska bolnišnica Jesen, Zbornik spomenikov narodnoosvobodilnega boja v občini Slovenska Bistrica, Maribor 1976, str. 32.

paziti na konspiracijo. Bolnišnico Pomlad so partizani zgradili do konca vojne in je niso uporabljali.⁸

Sanitetni odsek pri štabu 4. operativne cone je poročal sanitetnemu oddelku pri glavnem štabu NOV in POS 27. februarja 1945, da ima dr. Zmago v štirih postojankah, od katerih je ena evakuirana, 36 ranjencev, da so postojanke dobro oskrbovane s hrano in sanitetnim materialom, vendar so v zimskem času skoraj nedostopne, zato bo treba urediti začasno postojanko bliže dolini. Tri tedne pozneje je bilo zdravstveno osebje prisiljeno odpreti novo postojanko. Kot smo že navedli, so Nemci 19. marca 1945 napadli in zažgali postojanko bolnišnice Zaklon. Partizani so se še pravočasno umaknili in se začasno zatekli v partizansko tehniko Sova. Dr. Slokan je pregledal ranjence, nekaj ozdravelih odpustil, drugi pa so se naselili v Repe blizu Jurgovega v tedanjo čevljarско barako in v barako ekonomata Košute. Baraki sta stali v bukovem gozdu na levi strani ceste Pesek—Jurgovo, kakih 300 metrov nad potokom Oplotnica. Blizu je tekel majhen potok, odkoder so črpali vodo za bolnišnico. Obe baraki so na hitro preuredili v sprejemno bolnišnico Košuta, ki so ji pravili tudi »Prihvatnica Košuta«. Koliko ranjencev se je preselilo iz Zaklona v sprejemno bolnišnico, se osebje ne spominja, pa tudi zapisano ni nikjer. Prve nove ranjence so v bolnišnici sprejeli 3. aprila 1945. Do konca vojne je prišlo 20 novih ranjencev. Med njimi je bilo 13 borcev Bračičeve brigade. Največ ranjencev je bolnišnica sprejela 18. aprila 1945 po napadu 3. bataljona Bračičeve brigade na začasno nemško postojanko na Prihovi. Med njimi je bil tudi komandant 3. bataljona, ki se ga osebje spominja pod imenom »kapetan Zajček« (verjetno Franc Zaiček). Bil je smrtno ranjen in je umrl že 19. aprila.

V sprejemni bolnišnici so se poleg ranjencev iz Zaklona zdravili še naslednji ranjenci: Jože Frajle, Anton Vodovnik, Miha Kladnik, Viktor Klančnik, Marija Vogrin, Franc Blaž, Anton Črešnar, Gvido Selko, Jovan Kustodija, Ciril Kodrič, Karel Lovrenčič, Franc Muhovič, Anton Stojan, kapetan Zajček, Nikolaj Bohačenko, Olga Boženko, Viktor Miklavc, Stane Bogme, Viljem Borman in Angela Jurgec. Ranjenci so našteji po vrsti, kakor so jih sprejeli v bolnišnico.⁹

Partizani so organizirali tudi lekarniško službo. Avgusta 1944 je med tremi lekarnami 4. operativne cone delovala tudi terenska apoteka Granit (TAGR/3). Skrivališče z zdravili je imela v Repih v smrekovem gozdu, blizu čevljarске delavnice in ekonomata. Prvotno je oskrbovala z zdravili partizanske vojaške enote, pozneje pa tudi bolnišnice, aktiviste in deloma tudi civilno prebivastvo. Podrejena je bila apotekarski sekciji pri sanitetnem odseku štaba 4. operativne cone in vsaj deloma tudi dr. Slokanu, ki je bil upravnik bolnišnic na vzhodnem Pohorju. Zdravila je dobivala od organizacije Osvobodilne fronte, od sanitetnega odseka pri štabu 4. operativne cone, od partizanskih vojaških enot in po privatnih zvezah. Nekaj zdravil so spustila tudi zavezniška letala na spuščališču na Rogli.

Terensko apoteko Granit je od junija do oktobra 1944 vodil apotekarski referent za severni sektor 4. operativne cone Peter Križ. Oktobra so imenovali za vršilca dolžnosti apotekarskega referenta Jožeta Hajtnika, vendar te naloge ni prevzel. Proti koncu oktobra je dr. Slokan postavil za apotekarskega referenta Štefana Vivoda, ki je opravljal to dolžnost do konca vojne.

V začetku je bila na Pohorju le terenska apoteka Granit. Sredi novembra 1944 partizansko poročilo omenja dva apotekarja, ki sta delala po navodilih dr. Kopača in dr. Slokana. V zimski ofenzivi 1944—45 se je dobava zdravil močno

⁸ Dr. Zmago, Kronika postojank sektorja Pr, v AIZDG; seznam ranjencev sektorja Pr, v AMNOM; Milan Zevart, Po sledovih narodnoosvobodilne vojne v mariborskem okraju, Maribor 1962, str. 182 in 331.

⁹ Seznam ranjencev sektorja Pr; izjava Marije Kamblit in Pavla Brezovnika, vse v AMNOM; poročila Bračičeve brigade, v AIZDG.

zmanjšala. Dotedanji kanali so večinoma usahnili, to je veljalo posebno za kanale iz Celovca, Gradca in Dunaja, nekoliko manj pa za kanale iz Celja, Ljubljane, Maribora in Slovenj Gradca. Kljub ofenzivam dotok zdravil ni povsem usahnil. Ostala sta kanala iz Maribora in iz Ptuja, ki sta se dobro izkazala. Nekatera zdravila so partizani dobili iz »nemških« lekam. Dr. Slokan je napisal recept, partizanski sodelavci so ga nesli v lekarno (npr. v Slovensko Bistrico) in lekarnar je dal zdravilo, ne da bi vprašal, komu je namenjeno.¹⁰

Ob ustanavljanju partizanske zdravstvene službe na vzhodnem Pohorju je v drugi polovici junija 1944 nastal tudi intendantni vod — pozneje so ga imenovali »Ekonomat Košuta«, proti koncu vojne pa »Ekonomat sektorja P₂«. Namenili so mu središčno lego med partizanskimi bolnišnicami, ki so jih nameravali graditi. Intendanti so si najprej kopali bunker na Hudem vrhu pod Peskom, blizu vojaške kurirske postaje 1/13, nato so se preselili prek potoka Oplotnice v Repe in si uredili bivališče pod šotoroma iz padal. Kuhali so na prostem. Kuhinja je imela le streho in zidan kot, v katerem je bil štedilnik. Kot je zavaroval kuharico pred vetrom vsaj z dveh strani. Blizu šotorov je bila majhna lovska koča, ki so jo partizani spremenili v čevljarско delavnico. Zaradi razmeroma ugodnega bivanja pod šotoroma in ker so bili intendanti močno zaposleni z zbiranjem hrane za bolnišnice, so pozabili na gradnjo barake. K temu jih je prisilil šele prvi sneg, ki jim je podrl šotora. Zelo hitro so si zgradili leseno barako. V njej so postavili pograde v nadstropje in peč za ogrevanje. Barako so v šali imenovali »Hotel prepih«. V njej so prebivali do sredine marca 1945, ko so jo morali prepuščiti ranjencem iz evakuirane bolnišnice Zaklon in se ponovno vrniti pod šotora.

Ekonomat so vodili Jože Grum do premestitve v bolnišnico, Božo Jarnovič-Miha, dokler ni bil imenovan za upravnika bolnišnice Jesen in Dušan Čerin. Jarnovič in Čerin sta delala že pri centralnem sanitetnem ekonomatu na Kočevskem, glavnem sanitetnem ekonomatu 4. operativne cone ter na zahodnem Pohorju pri dr. Kopaču. Osebe ekonomata se spominja, da je bil uspešen zlasti Jarnovič, ki je vzpostavil strogo disciplino. V času njegovega delovanja so člani ekonomata založili bolnišnice s hrano za zimske mesece.

Ekonomat Košuta je oskrboval s hrano vse bolnišnice na vzhodnem Pohorju. Ekonomat ni imel posebnega skladišča. Njegovi člani so vozili ali nosili hrano na javko bolnišnic v bližino Peska. V partizanske bolnišnice niso smeli, a zanje iz varnostnih razlogov tudi niso vedeli. Tako bolnišnice niso mogli izdati, če bi jih zajeli Nemci. Živino so navadno pripeljali živo do ekonomata, jo tam klali in pozimi meso obesili kar na drevesa. Po potrebi so ga nato nosili na javko bolnišnic. Moko so deloma puščali na Jurgovem pri Klinčevih, pri zadnji hiši na poti iz Oplotnice proti ekonomatu. Gospodinja Terezija je pekla kruh za bolnišnice. Pri Klinčevih so partizani dobili poleg obveščevalnih poročil vedno tudi prijazno besedo in prigrizek ali čaj. Na nevarnost so domači opozarjali partizane tako, da so k hiši prislonili desko.

Po partizanskih navodilih bi morale imeti bolnišnice na zalogi za tri mesece hrane, ki bi jo morale priskrbeti gospodarske komisije. Za bolnišnice na vzhodnem Pohorju bi morale priskrbeti hrano gospodarske komisije pri okrožnem odboru Osvobodilne fronte Maribor oziroma pri okrajnih odborih Osvobodilne fronte Slovenske Konjice, Slovenska Bistrica, Maribor — desni breg in Marenberg, vendar te komisije niso mogle zbrati dovolj hrane za vojaške enote, kurirje, tehnike, bolnišnice itd. Zato so člani ekonomata sami zbirali hrano, jo odkupovali, dajali zanje potrdila, pri nemških sodelavcih so jo tudi

¹⁰ Seznam osebja postojank; Izjavi Stefana Vivoda in Angelce Grli, vse v AMNOM; dopisi sektorja S sanitetnemu odseku 4. operativne cone, v A1ZDG.

zaplениli. Zbrali so toliko hrane, da so jo z vozovi vozili na Pohorje. Ekipe Ekonomata so največ hrane nabrale na ozemlju med Slovenskimi Konjicami, Slovensko Bistrico in Framom, hodile pa so ponjo tudi do Loč, Poljčan, Studenic in Makol ter celo na Dravsko polje. Zgodaj zvečer so partizani odšli v dolino, ponoči nabrali hrano in jo proti jutru peljali na Pohorje. Kasneje je imel ekonomat posebne terenske ekipe, ki so zbirale hrano in jo puščale pri zanesljivih kmetih, ter druge ekipe, ki so hrano vozile ali nosile na Pohorje. Najtežje delo je osebje ekonomata opravilo v začetku zime, ko je vsaj za nekaj časa založilo partizanske bolnišnice. Uspešna je bila zlasti partizanska akcija v mlinu v Oplotnici, kjer so zaplenili veliko moke, čeprav so imeli Nemci v kraju močno posadko.

Posamezne bolnišnice so porabile kar precejšnje količine hrane. Ohranjen je pregled porabe hrane za postojanko Košuta-Leto za mesec januar 1945. V tej postojanki so povprečno pripravljali hrano za 27 ljudi, in sicer za 16 ranjencev in 11 članov osebja. V januarju so porabili 70 kg bele moke, 135 kg krušne moke, 50 kg koruzne moke, 227 kg fižola, 181 meda, 43 kg soli, 5 kg peciva, 200 kg krompirja, 360 kg govejega mesa, 8 kg svinjskega mesa, 8 kg sladkorja, 30 kg masti, 500 jajc, 7 kg suhega sadja itd. Bolnišnica je bila razmeroma dobro založena, saj je januarja ostalo na zalogi še: 441 kg moke, 447 kg fižola, 7 kg sladkorja, 43 kg soli, 250 kg krompirja, 150 kg govejega mesa, 30 kg masti, 6 kg suhega mesa, 14 kg sadja, 6 kg olja itd. Če upoštevamo, da so bile na vzhodnem Pohorju januarja 1945 še postojanke Zaklon, Jesen in ekonomat Košuta, ki so imele le malo manj ljudi in zato le malo manjšo porabo kot Košuta-Leto, lahko ugotovimo, da so morali dati kmetje veliko hrane za bolnišnice, ki so jo morali spraviti na javke borci ekonomata.

Pri svojem delu so bili člani ekonomata vedno na poti, zato so bili v stalni nevarnosti, da padejo v sovražnikove zasede. Že 6. julija so Nemci na Hudem vrhu ranili in zajeli komisarja intendantnega voda Leona Čebina. Njegova nadaljnja usoda ni znana. Dne 14. septembra 1944 je patrolja intendantnega voda padla v zasedo pri Brvi blizu Peska. Tedaj je padel Alojz Gregorc, Ivana Hermana pa so zajeli. Konec oktobra so Nemci nad vasjo Božje iz zasede napadli skupino borcev ekonomata ter ubili Ivana Kravosa. Omenili smo že, da so Nemci januarja 1945 zajeli Franca Skočirja, ki pa je že med vojno zbežal iz taborišča. Na seznamu ekonomata Košuta je navedeno 28 borcev. V slabem letu dni je ekonomat izgubil pet borcev, kar je 18 odstotkov.

V intendantnem vodü, ekonomatu Košuta oziroma ekonomatu sektorja P₂ so bili naslednji partizani: Dušan Čerin, Ivan Serušnik, Franc Centrih, Jože Kotnik, Franc Bizjak, Stanko Lipovec, Venče Solina, Franc Kresnik, Vinko Mlakar, Jože Nosan, Dušan Čokl, Anton Pušenjak, Albin Sevšek, Anton Črešnar, Pepi Nabernik, Pavel Brezovnik, Stanko Serušnik, Karel Golčman, Franc Skočir, Jože Grum, Ivan Kravos, Leon Čebin, Alojz Gregorc, Ivan Herman, Marija Ogrin, Milan Kouše, Franc Blazovnik, Jože Gašparin in Božo Jarnovič.¹¹

Med osebje bolnišnice so partizani šteli poleg zdravnika in bolniških sester vse tiste člane, ki so skrbeli za prenos ranjencev in hrane iz javke v bolnišnice in za zvezo z vojaško kurirsko postajo 1/13. Po partizanskih pravilih je gradbena ekipa po končani gradnji postala osebje bolnišnice, kar je povečalo previdnost pri gradnji. S tem so dosegli, da je čim manj ljudi vedelo, kje so partizanske bolnišnice. Ker so na Pohorju nekatere izkušene člane gradbene ekipe (še zlasti Jožeta Kalana in Franca Kunca) poslali graditi nove bolnišnice, so izbirali ljudi za osebje bolnišnice med ozdravelimi ranjenci.

¹¹ Seznam osebja postojank; izjave Boža Jarnoviča, Stanka Lipovca, Venčeslava Soline, Jožeta Dvorjaka, Staneta in Ivana Serušnika in Franca Skočirja, vse v AMNOM.

Med osebjem bolnišnice so bile tri žrtve, bolničarka Marija Kambič-Saša pa je bila ranjena. Dne 6. julija 1944 so Nemci na Hudem vrhu ranili in ujeli komisarja bolnišnice Tončka Kovačiča. Blizu postojanke Košuta-Leto je bil 24. avgusta 1944 smrtno ranjen Zvonko Suparina. Kmalu je umrl za ranami. Več sreče je imel Lojze Keržan, ki so ga tedaj zajeli. Nemška kolona je srečala partizane in se razkropila. Keržan je zbežal in se čez nekaj dni vrnil v bolnišnico. Nemška zaseda je na Tinju 1. marca 1945 ranila Antona Somreka-Dušana, ekonoma iz bolnišnice Jesen. Zaradi zastrupitve je 13. marca 1945 umrl.

Na seznamu osebja postojank je vpisano 52 bork in borcev. Nekateri med njimi so bili premeščeni v ekonomat ali pa so prišli iz ekonomata, zato jih štejemo med osebje bolnišnic in med člane ekonomata. Na seznamu osebja postojank so vpisani naslednji borci in borce: dr. Herman Slokan-Zmago, Sonja Klimenko, Albin Pipan, Franc Pavlič, Ivan Kranjc, Franc Ilančič, Marija Podstenšek, Stane Mulc, Stanko Bratina, Jože Dvorjak, Vinko Mlakar, Ivan Urankar, Ivan Zabukovec, Franc Zaletel, Jože Kalan, Zofka Nipič, Marija Škodnik, Anton Balant, Jože Grum, Rajko Kirm, Vida Urbanc, Danica Urbanc, Jože Mramor, Marija Kambič-Saša, Božo Jarnovič-Miha, Ivan Strehar, Franc Kunc, Jože Žibert, Angelca Gril, Jože Hrastnik, Franc Urnaul, Anton Smogavec, Jože Smogavec, Jože Kresnik, Oto Albrecht, Julijana Kovač, Franc Mušič, Milan Kouše, Franc Blazovnik, dr. Dušan Šebar, Jakob Urbanc, Andrej Uran, Maks Pok, Maks Ozvald, Anton Grubelnik, Miha Rek, Franc Sckavc, Tonček Kovačič, Zvonko Suparina, Anton Somrek-Dušan in Albin Verčko.

V partizanskih bolnišnicah na vzhodnem Pohorju se je po seznamu ranjenecv sektorja P₂ zdravilo 158 ranjencev in bolnikov. Seznam so začeli voditi šele v bolnišnici Košuta-Leto, zato so podatki za prvo bolnišnico — Tihi dol nepopolni. Zapisali so jih po spominu. Seznam je vodila bolničarka Marija Kambič-Saša. Večina ranjencev je ozdravela in se vrnila v partizanske vojaške enote. Dvajset ranjencev so po okrevanju sprejeli med osebje bolnišnice ali ekonomata. Enega ranjenca so Nemci zajeli, a je vojno preživel. Sedemnajst ranjencev je izgubilo življenje. Med nje štejemo tudi štiri, ki so jih smrtno ranjene prinesli v bolnišnice, kjer so takoj umrli. Štiri ozdravele ranjence so na poti v vojaške enote ustrelili okupatorjevi vojaki. V bolnišnicah je za ranami umrlo devet ranjencev. Bolnišnice so imele naslednje izgube: Košuta-Leto sedem, Zaklon tri, Tihi dol tri, Jesen dve, Zima eno in sprejemna bolnišnica eno.

Za te ranjence je skrbelo osebje bolnišnic in ekonomata. V slabem letu dni, kolikor so delovale bolnišnice na vzhodnem Pohorju, se je med osebjem zvrstilo 82 ljudi. Tudi osebje je pretrpelo sorazmerno velike izgube. Osem članov je padlo ali pa bilo zajetih. Med njimi je le eden preživel vojno.¹²

Partizanska zdravstvena služba je bila dobro organizirana. Vodil jo je sanitetni oddelek pri glavnem štabu NOV in POS. Njemu so bili podrejeni sanitetni odseki pri korpusih in pri 4. operativni coni. Ozemlje 4. operativne cone je bilo razdeljeno na sektorje, ki so se spreminjali. V letu 1944 je bilo to ozemlje razdeljeno na šest sektorjev. Pohorje je spadalo v severni sektor — Sektor »S«, ki ga je vodil dr. Ivan Kopač-Pauček. Dr. Herman Slokan-Zmago je vodil več ali manj samostojno svoje postojanke na vzhodnem Pohorju, vendar je bil v upravnem pogledu podrejen dr. Kopaču. Na seznamu zdravnikov 4. operativne cone z dne 7. septembra 1944 je pri Kopaču navedeno, da je vodja bloka postojank S, pri Slokanu pa, da je vodja postojanke. Ko so v času osvobojenega ozemlja uvajali vojna področja, so za sanitetnega referenta komande pohorskega vojnega področja imenovali dr. Kopača. Te spremembe na Pohorju niso uveljavili. Bolnišnice s komando pohorskega vojnega področja

¹² Seznam osebja postojank, v AMNOM, dr. Zmago, Kronika postojank sektorja P₁, v AIZDG.

niso dobile stikov. Zato je uprava sektorja S 25. novembra 1944 sporočila sanitetnemu odseku vojne oblasti 4. operativne cone, da na Pohorju že dolgo ni več osvobojenega ozemlja in da zato ne morejo vsega uresničiti, kot so jim naročili.

Konec leta 1944 ali v začetku leta 1945 so območje 4. operativne cone razdelili na 15 sektorjev. Vzhodno Pohorje je spadalo v sektor III, ki so ga označevali tudi P₂, zahodno Pohorje pa v sektor IV, ki je bolj poznato kot sektor P₁. S tem je bil dotedanji enotni sektor Sever ukinjen. Ta razdelitev je ostala do osvoboditve.

Po osvoboditvi so ranjenci še nekaj dni ostali v bolnišnicah. Nevarnost še ni minila. Prek Pohorja so se še umikale posamezne sovražne enote in partizani so morali za nekaj dni odložiti odhod v dolino. Šele 18. maja je šel v Maribor dr. Slokan z nekaterimi člani osebja, da so pripravili vse potrebno za prevoz ranjencev. Po 20. maju so ranjence prepeljali v Maribor, kjer so v samostanu šolskih sester na Gosposvetski ulici uredili vojaško bolnišnico.¹³

PARTISANENKRANKENHÄUSER AM ÖSTLICHEN POHORJE

Zusammenfassung

In den ersten Jahren des Volksbefreiungskampfes ließen die Partisanen die schwerverwundeten und kranken Kämpfer bei verlässlichen Bauern, die sie mit Hausmitteln heilten. In Ausnahmefällen halfen die Ärzte aus den größeren Ortschaften am Fuß des Pohorje, aber auch aus Maribor, den Verwundeten. Das Pohorje Bataillon hatte in seinen Reihen den Arzt Dr. Dušan Mravljak-Mrož, es hatte aber noch keine Krankenhäuser. In den ersten Monaten des Jahres 1944 wollte die Zidanšek Brigade ein Krankenhaus am Pohorje bauen, ließ aber diese Absicht wegen des hohen Schnees fallen. Erst im Mai 1944 begann man am Pohorje Partisanenkrankenhäuser zu bauen. Die Organisation des Partisanenheilwesens wurde von dem Stab 4. operativen Zone dr. Ivan Kopač-Pauček anvertraut. Die 14. Division und die Zidanšek Brigade lieferten die Kämpfer, die im Mai 1944 nach den Anleitungen von Dr. Ivan Kopač Partisanenkrankenhäuser am westlichen Pohorje zu bauen begannen.

Am östlichen Pohorje begann im Juni 1944 eine Gruppe von Kämpfern unter der Leitung von Dr. Herman Slokan-Zmago Partisanenkrankenhäuser zu bauen. Zwischen Oplotnica, Šmartno, Lovrenc und Ribnica am Pohorje erbauten sie bis zum Ende des Krieges 7 Krankenhäuser und gaben ihnen die Namen: Tihi dol (Stilles Tal), Košuta (später Leto) (Hirschkuh, später Jahr), Zaklon (Deckung), Jesen (Herbst), Zima (Winter), Pomlad (Frühling) und das Einlieferungskrankenhaus Košuta (Hirschkuh). Bei Slokans Krankenhäusern waren noch die Gebietsapothek Granit und das Ökonomat Košuta tätig.

Die Partisanenkrankenhäuser hatten gewöhnlich eine Baracke für die Verwundeten mit einem eigenem Raum — für ambulante Behandlung, eine Baracke für die Belegschaft, eine Küche, eine Holzschuppen, bzw. eine Desinfektionsstelle, einen Vorratsraum für Lebensmittel, ein Klosett und einen Bunker für die Evakuierung der Verwundeten. Zuerst waren die Krankenhäuser im Sektor S (sever — Nord), der von Dr. Kopač geleitet wurde. Anfangs 1945 kam es zu einer Teilung. Die Krankenhäuser am westlichen Pohorje (P₁) wurden von Dr. Kopač geleitet, die am östlichen Pohorje (P₂) aber von Dr. Slokan. Die Krankenhäuser unterstanden der Sanitätsabteilung des Stabes der 4. operativen Zone. Medikamente bekamen sie auf den verschiedensten Wegen. Sie wurden von den Apothekern aus den größeren Ortschaften am Fuße des Pohorje geliefert, sie kamen über Kanäle aus Slovenj Gradec, Celje, Ptuj, Maribor, aber auch aus Österreich. Einige Medikamente bekamen die Partisanen von den Verbündeten; sie wurden von den Flugzeugen der Verbündeten mit Fallschirmen herabgelassen. Die Operationstische und verschiedene andere Hilfsmittel wurden von den Partisanen selbst angefertigt.

Das Partisanenkrankenhäuser Jesen (Herbst) in der Nähe von Šmartno am Pohorje wurde wiederhergestellt.

¹³ Dokumenti o razdelitvi 4. operativne cone na sektorje in o imenovanju dr. Kopača za sanitetnega referenta komande pohorskega vojnega področja, so v AIZDG; izjave Boža Jarnoviča, Franca Kresnika in Rajka Klirna, v AMNOM.

RAZVOJ PREBIVALSTVA OBČINE MARIBOR V OBDOBJU OD 1961. DO 1981. LETA

Branko Požar*

UDK 321.8(497.12 Maribor):1961/1981*

POŽAR Branko: Razvoj prebivalstva občine Maribor v obdobju od 1961. do 1981. leta. (Summary.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 54 19(1983)1—2, str. 261—267.

Izvirnik v sloven., povzetek v angl., izleček v shven. in angl., 3 priloge, 3 preglednice.

V občini Maribor se v analiziranem obdobju rast prebivalstva zmanjša od 11,7 promilov na 7,8 promilov. To je predvsem posledica zmanjšanja rodnosti in manjšega priseljevanja prebivalstva. Bruto mera reprodukcije je v Mariboru že vislo let pred 0,90 živorojene deklece na eno žensko, zaradi tega je treba čimprej izboljševati aktivno populacijsko politiko.

UDC 312.8(497.12 Maribor):1961/1981*

POŽAR Branko: Development of the Population in the Maribor Commune in the Period of 1961 to 1981. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 54 19(1983)1—2, p. 261—267.

Orig. in Slovene, summary in Engl., synopsis in Slovene and Engl., 3 figs., 3 tabl.

In the Maribor Commune the growth of the population decreased from 11.7 promilles to 7.8 promilles in the analyzed period. This is above all the results of the decrease of fertility and of a less numerous immigration of the population. Already during a succession of years the gross measure of reproduction at Maribor is below 0.90 of a liveborn girl in one woman, therefore it is necessary to from as soon as possible an active population policy.

1. Rast prebivalstva se zmanjšuje

V razdobju, ki ga analiziramo, so bili izvedeni trije popisi prebivalstva 1961., 1971. in 1981. leta. Na osnovi podatkov teh popisov in podatkov o naravnem prirastu v medpopisnih obdobjih bomo pregledali osnovne značilnosti razvoja prebivalstva občine Maribor** v primerjavi s SR Slovenijo.

Občina Maribor meri 73.777 hektarjev in zavzema 3,6 odstotka površine SR Slovenije. Po podatkih popisov je živel v občini:

- leta 1931 131.553 prebivalcev,
- leta 1948 120.726 prebivalcev,
- leta 1953 135.151 prebivalcev,
- leta 1961 152.939 prebivalcev,
- leta 1971 171.745 prebivalcev,
- leta 1981 185.699 prebivalcev.

* Branko Požar, dipl. oec., soc., Ekonomskega centra Maribor.

** Občina Maribor se je s l. 4. 1982 preoblikovala v šest občin: Maribor—Pecelnica, Maribor—Imenbrežje, Maribor—Rotovž, Maribor—Ruše, Maribor—Tabac in Maribor—Težno, ki so sedaj združene v družbenopolitično skupnost — mesto Maribor.

Prebivalstvo je v občini izredno hitro naraščalo v obdobju od 1948. do 1953. leta po stopnji 22,8 promilov, ko je prišlo do kompenzacij zaradi vojne, sklenitve odlaganih porok in povečanja rojstev otrok. Potem pa naraščanje prebivalstva konstantno upada: v obdobju od 1953. do 1961. leta je stopnja rasti prebivalstva 15,6 promilov, v obdobju med 1961. in 1971. letom znaša 11,7 promilov ter v preteklem desetletju 7,8 promilov.

Kateri procesi so povzročili tako naglo padanje rasti prebivalstva v občini Maribor?

V ostali Sloveniji so bili demografski procesi nekoliko ugodnejši. Prebivalstvo SR Slovenije, po demografski tranziciji, ki se je končala okoli leta 1960, počasi raste in to predvsem zaradi pozitivnega imigracijskega salda. Slovenija je bila zelo dolgo emigracijsko področje, saj je še v obdobju od 1953. do 1961. leta znašala negativna neto migracija približno 8.300 prebivalcev.

Migracijski prirast prebivalstva se je v obdobju od 1961. do 1971. leta v Sloveniji znatno povečal in predstavlja skoraj tretjino (29,6%) celotnega prirasta prebivalstva SR Slovenije v tem obdobju.

Preglednica 1:

Število, indeks prirasta, skupni, naravni in migracijski prirast, povprečna letna stopnja rasti prebivalstva občine Maribor in SR Slovenije po popisih 1961., 1971. in 1981. leta

Leto	Število	Indeks	Skupni prirast	Naravni prirast	Migracijski prirast	Stopnja rasti v ‰
Občina Maribor						
1961	152.939	100,0	—	—	—	—
1971	171.745	112,3	18.806	10.082	8.734	11,7
1981	185.699	120,4	13.954	9.812	4.142	7,8
SR Slovenija						
1961	1.591.523	100,0	—	—	—	—
1971	1.727.137	108,5	135.614	127.358	8.256	8,2
1981	1.891.864	118,9	164.727	115.994	48.733	9,2

Vir: Popis prebivalstva, gospodinjstev in stanovanj v SR Sloveniji 1961, 1971, 1981.

Takšna demografska gibanja so se odrazila tudi na nacionalni strukturi prebivalstva. Delež Slovencev v stalnem prebivalstvu SR Slovenije je upadel od 94,0 odstotkov v letu 1971 na 90,5 odstotka v letu 1981. V Mariboru so se odvijali podobni procesi, saj se je delež Slovencev znižal od 93,4 odstotka na 90,6 odstotka.

Biološka reprodukcija

Naravne ali biološke komponente reprodukcije prebivalstva predstavljajo vsekakor osnovno komponento reprodukcije prebivalstva, ki je mnogo stabilnejša od selitvene komponente. Da bi spremenili naravne komponente reprodukcije prebivalstva je potrebno mnogo več časa kot pri selitveni komponenti.

Gibanje rodnosti je izpod kritične meje.

Splošna rodnost — stopnja natalitete je v preteklem desetletju upadla na raven 13 do 14 promilov in ima tendenco nadaljnjega upadanja. Že v letu 1982 se je stopnja natalitete spustila pod 13 promilov.

Stopnja natalitete v SR Sloveniji se je v preteklem desetletju stabilizirala na ravni 16 promilov, vendar se je v zadnjih nekaj letih pričela hitro nižati, tako da je v letu 1982 padla že na 14,5 promila.

Upadanje realnih osebnih dohodkov in življenjskega standarda, ob neustrezni socialni politiki povzroča takšen padec rodnosti, pa tudi slabšanje starostne sestave prebivalstva prispevajo svoj delež.

V občini Maribor naravni prirast prebivalstva upada in se je v preteklem desetletju gibal okrog 5 promilov letno.

Preglednica 2:

Število živorojenih (N), umrlih (M) in naravni prirast (J), nato sledijo stopnje natalitete (n), mortalitete (m) in naravnega prirasta (j) v občini Maribor od 1961. do 1981. leta.

N, M, J, n, m, j	N	M	J	n	m	j
Leto, obdobje	štev.	štev.	štev.	‰	‰	‰
1961—1965	2.790	1.365	1.425	17,6	8,6	9,1
1966—1970	2.753	1.536	1.217	16,1	9,0	7,1
1971—1975	2.698	1.605	1.093	15,0	8,9	6,0
1976—1980	2.597	1.631	966	13,9	8,7	5,2
1981	2.515	1.652	863	13,1	8,8	4,6

Vir: Statistični podatki po občinah Zavoda za statistiko SR Slovenije.

Fertilnost je v občini Maribor nižja kot v ostali Sloveniji. Splošna stopnja fertilnosti je bila v občini Maribor v letu 1971 58,6 promila ter je imela tendence hitrega upadanja posebno v zadnjih treh letih, ko se zniža celo pod 50 promilov.

V demografiji smatramo, da je spodnja meja srednjega potomstva žena [globalne mere fertilnosti $T = f(x)$] 2,1 živorojenih otrok v povprečju na vsako ženo, ki še komaj zagotavlja enostavno reprodukcijo prebivalstva, vendar pod pogojem nizke smrtnosti prebivalstva. To pomeni, da bi se splošna stopnja fertilnosti morala gibati okrog 60 promilov.

Aproksimativni izračun pokaže, da se giblje bruto mera reprodukcije v Mariboru pod 0,90 živorejene deklice na eno žensko, kar pomeni, da nosi prebivalstvo občine Maribor v sebi tendenco biološkega izumiranja. Tudi v ostali Sloveniji razmere niso bistveno boljše. V letu 1982 se je bruto mera reprodukcije znižala na 1,02, kar je že premalo za enostavno reprodukcijo prebivalstva. Razčlenitev fertilnosti po starosti žene pokaže, da narašča fertilnost pri mladih starostnih skupinah od 15 do 19 in od 20 do 24 let, pri vseh drugih pa pada, posebno po letu 35. Ta proces prelaganja porajanja otroka v bolj zgodnje starostno obdobje traja že dalj časa, vendar ga socialna in stanovanjska politika praktično ne upoštevat. Družba bi morala nuditi svojo pomoč v smislu stimuliranja rojstva drugega in tretjega otroka v družini: podaljšati porodniške dopuste, povečati otroške dodatke, nuditi stanovanja za mlade družine.

Gibanje smrtnosti

V Sloveniji se giblje smrtnost okrog 10 promilov, v občini Maribor pa okrog 9 promilov.

Splošna stopnja smrtnosti je pogojena predvsem s starostno strukturo prebivalstva. Zmanjšanje smrtnosti v občini Maribor v osmem desetletju je skromno v primerjavi s predhodnim desetletjem. Pri moškem prebivalstvu je smrtnost

le malo zmanjšana, medtem ko smrtnost ženskega prebivalstva prav gotovo upada. Razloge za povečano smrtnost moškega prebivalstva je potrebno iskati v starostni skupini 45 do 49 let. Med vzroki za smrt raste delež neoplazem in nasilnih smrti. Medtem ko medicina za neoplazme še ni našla pravega odgovora, pa bi lahko vplivali na zmanjšanje nasilnih smrti (npr. prometne nesreče, samomori). Tudi obseg alkoholizma bi se lahko zmanjšal, ker povzroča cirozo jeter in je v porastu.

Spremembe v starostni strukturi prebivalstva

Spolno starostna struktura bistveno vpliva na intenzivnost rodnosti in smrtnosti. Vpliv vitalnih dogodkov, selitvenih gibanj in drugih socialno ekonomskih sprememb je mogoče zaslediti v posameznih razredih starostne strukture.

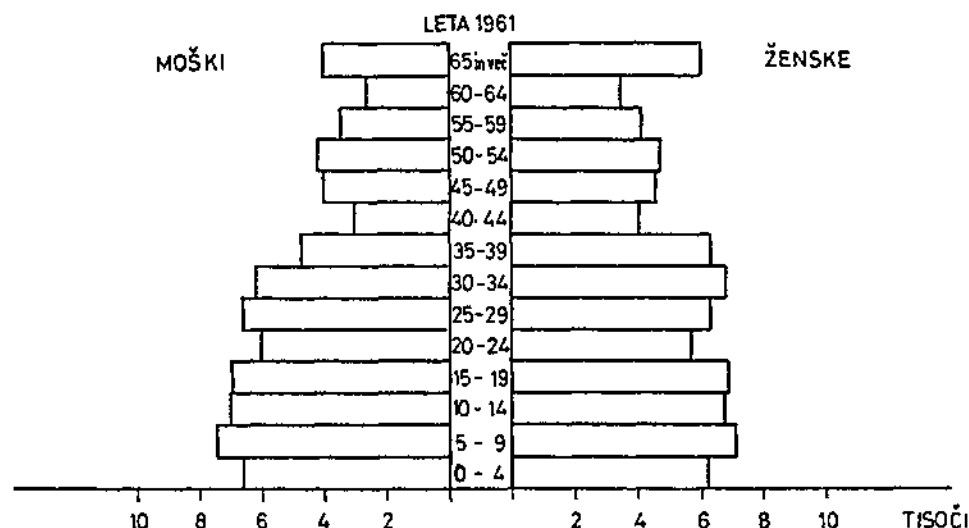
Iz preglednice in priloženih slik starostnih piramid je mogoče ugotoviti za opazovano obdobje naslednje premike v starostni strukturi prebivalstva občine Maribor:

- izredno hiter porast starega prebivalstva 65 in več let,
- prišlo je do hitrega naraščanja demografskega delovnega kontingenta 15 do 64 let. Delovni kontingent prebivalstva smo tokrat opredelili z enakim obdobjem pri moških in pri ženskah 15 do 64 let, čeprav je zakonsko predpisano trajanje delovne dobe pri moških in ženskah različno. Gibanje smrtnosti kaže, da ni nobenih fizioloških razlogov, zaradi katerih bi morala biti delovna doba žensk krajša.

- število otrok hitro upada, posebno ženskega spola. To se lepo vidi tudi na starostni piramidi na sliki.

Takšni premiki v starostni strukturi kažejo na slabšanje reproduktivne sposobnosti prebivalstva ter na proces staranja prebivalstva.

Starostna sestava prebivalcev občine Maribor ob popisu 1961. leta

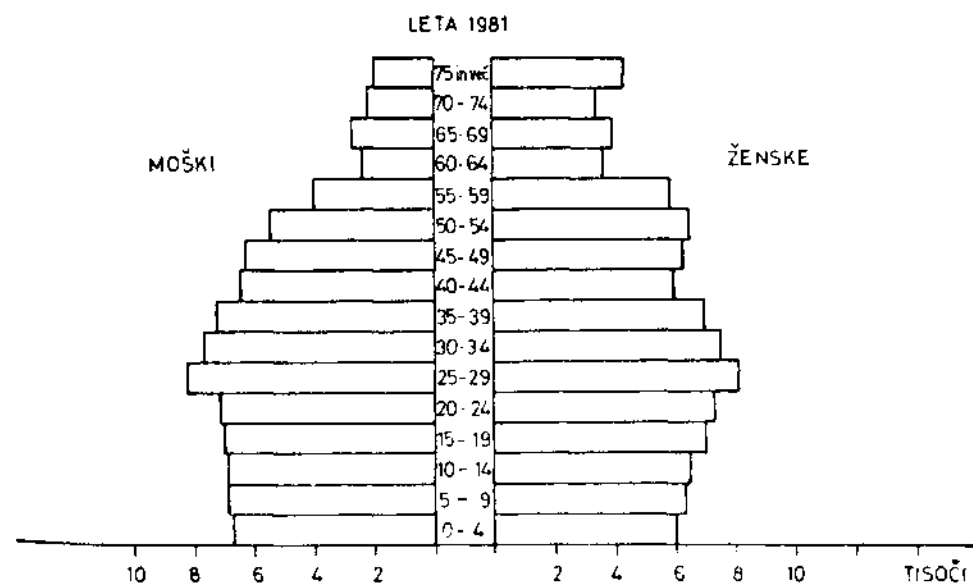
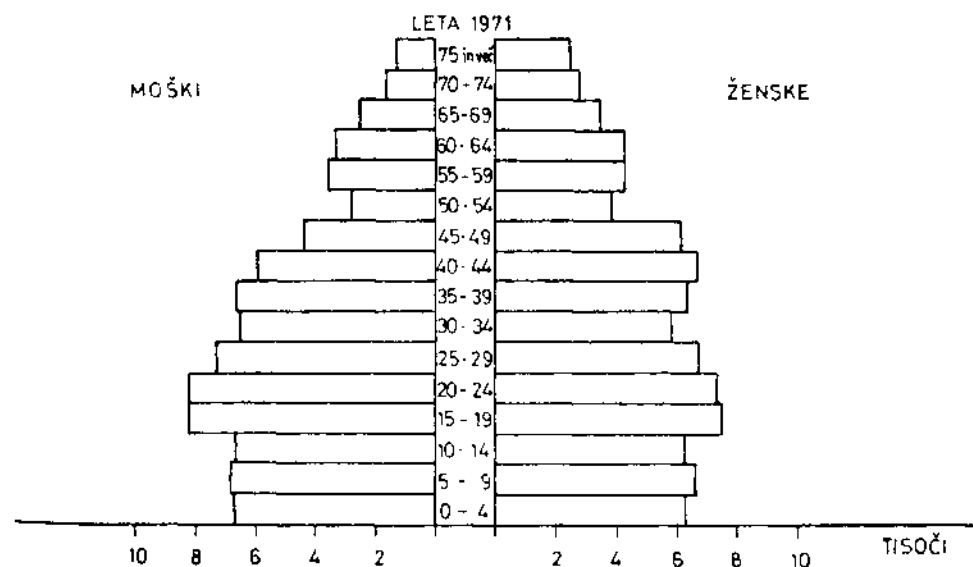

Preglednica 3:

Starostna struktura prebivalcev občine Maribor po popisih 1961., 1971. in 1981. leta

Leto			
Starostni razred	1961	1971	1981
0-4	12.846	13.081	12.755
5-9	14.763	13.547	13.354
10-14	13.912	13.099	13.444
15-64	101.280	117.544	127.558
65 in več let	10.138	14.474	18.588
	152.939	171.745	185.699

Starostna sestava prebivalcev občine Maribor ob popisih 1971. in 1981. leta

Starostne piramide so kopaste oblike z ožecho se osnovnico ter skrčenimi otroškimi letniki in zelo razširjenimi letniki srednje ter višje starosti, kar je posledica nizke ter padajoče fertilitnosti, kombinirane z nizko in padajočo se smrtnostjo. Takšna oblika piramide je značilna za tako imenovano staro prebivalstvo.

Selitve

Predvsem nas zanimajo medobčinske (medrepubliške) in zunanje selitve. Pomen neto selitvenega salda za rast prebivalstva v občini Maribor je bil izredno velik v šestdesetih letih, ko je znašal letno približno 1000 prebivalcev, medtem ko se je v preteklem desetletju znižal na okrog 280 oseb povprečno letno, ter ima tendenco nadaljnjega upadanja. Vzrok takšnemu gibanju je slabitev faktorjev privlačenja kot na primer: primanjkljaj delovne sile se spreminja v višek delovne sile, zastarele tehnologije v industriji, ni novih proizvodenj in delovnih mest, hitrejši razvoj manj razvitih republik, kar blaži faktorje odbijanja.

Neto migracije prebivalstva Slovenije so pod dominantnim vplivom priselitev iz drugih republik in pokrajin ter se prav tako po obsegu zmanjšujejo.

Odseljevanje v tujino se je zaustavilo, pa tudi absolutna raven v Mariboru ni posebno visoka. Po podatkih iz popisa 1981 je iz občine Maribor na delu v tujini 6854 oseb in 2034 družinskih članov.

Predlogi za vodenje demografske politike

Starostna piramida prebivalstva občine Maribor nam v letu 1981 kaže staro prebivalstvo. Zaskrbljujoče je padanje števila rojstev oziroma rodnosti, saj so številčno močne generacije rojene v razdobju od 1950. do 1955. leta že prešle najbolj fertilno obdobje svojega življenja.

Kateri razlogi so privedli do tako hitrega upadanja rodnosti, je težko zanesljivo oceniti. Navedli bomo nekatere potencialne razloge: upadanje realnega standarda, spremenjene preference ljudi, rajši si kupijo avtomobil, vikend hišico, kot da bi imeli otroke, večje zaposlovanje žena, večja razširjenost kontracepcijskih sredstev, ki pomagajo planirati velikost družine, narašča število splavov, razvez zakonov itd.

Pri vodenju populacijske politike bi morali uporabljati sociopsihološke in družbeno-ekonomske ukrepe.

Prebuditi je treba narodno samozavest s prikazom dejanskega stanja. Potrebno je rešiti problem ženske, vrniti in ovrednotiti ji moramo njeno materinstvo.

Menimo pa, da ni nepomemben razlog, ki onemogoča oblikovanje mladih družin, ki zmanjšuje rodnost, pomanjkanje stanovanj za mlade družine. Zaradi tega prihaja često do odlaganja rojstva otroka. V času, ko realni standard precej hitro upada, bomo morali stroške biološke reprodukcije prebivalstva v večji meri podružbiti vsaj za drugega in tretjega otroka. To pomeni, da je treba zvišati otroške dodatke, podaljšati porodniške dopuste na 12 mesecev za drugega otroka, na 18 mesecev za tretjega otroka, subvencionirati otroške vrtce, nuditi brezplačne šolske potrebščine, poskrbeti za stanovanja za mlade družine itd. Sredstva za gradnjo stanovanj je možno dobiti z uvedbo približno ekonomskih stanarin, lahko pa bi tudi začasno odložili gradnjo cestnega predora skozi Karavanke. Najslabše bi bilo v klimi potrošništva zatiskati oči pred dejstvi.

Literatura:

1. Vogelnik Dolfe: Slovenski demografski trenutek 1975 -2000, Ekonomska revija, letnik 33, št. 3-4, Ljubljana 1982.
2. Gosar Lojze: Poselitvena problematika SR Slovenije, Urbanistični inštitut SR Slovenije, Ljubljana 1982.
3. Kirk Maurice: Demographic and Social Change in Europe 1975-2000, Liverpool University Press 1981.
4. Malačič Janez: Reprodukcijska stanovitva Slovenije posle demografske tranzicije, XIV. letni zbor SSDJ, Novi Sad 1981.
5. Požar Branko: Demografski razvoj občine Maribor in novih mariborskih občin do leta 2000, Ekonomski center Maribor, Maribor 1981.

DEVELOPMENT OF THE POPULATION IN THE MARIBOR COMMUNE IN THE PERIOD OF 1961 TO 1981

Summary

In the Maribor Commune the growth of the population decreased from 11.7 promilles to 7.8 promilles in the period of 1961 to 1981. The tendency of the decrease of the growth of the population has been going. Now the growth of the population moves at about 5 promilles.

Which processes were the cause of such a quick decrease of the growth of the population in the Maribor Commune?

In the past decade the degree of natality decreased to the level of 13 to 14 promilles. Its decrease has been going on. Already during a succession of years the gross measure of reproduction at Maribor is below 0.90 of a liveborn girl to one woman. The sinking of the real personal income and of the standard of living under an unsuitable social policy causes such a fall of the fertility. At the young age groups of women up to 34 years old the fertility increases, at all the others it decreases, especially after the age of 35 years. This process of displacing the bearing of a child into the earlier age period has been lasting already for a longer time, but the social and housing policy take too little account of it. In the Maribor Commune the mortality rate moves at about 9 promilles and is rather stable. Because of the ageing of the population the mortality rate slowly increases.

The age pyramid on the added pictures show evidently the process of the ageing of the population. The narrowing of the pyramid by the younger generation is rather quick and alarming.

The significance of the net immigration was rather great for the growth of the population in the Maribor Commune in the sixties, as it amounted to one thousand inhabitants a year, while it decreased to less than three hundred persons a year during the last years. The decrease of the economical growth and the retrenchment of the investments diminish the needs for additional labour force.

In leading the population policy socio-psychologic and socio-economic measures should be employed. It would be necessary to awaken the national self-confidence by presenting the state of facts. At the time when the real standard rather quickly decreases, we will have to socialize the expenses of the biological reproduction of the population to a greater extent at least for the second and the third child. This means that the child's allowances must be risen, the maternity leaves prolonged and that there must be provided for todgings for the young families.

O HISTORIČNIH VIRIH ZA URBANO-GRADBENO ZGODOVINO MARIBORA

Jože Curk*

UDK 71/72(091):930.22(497.12 Maribor)

CURK Jože: O historičnih virih za urbano-gradbeno zgodovino Maribora. (Die historischen Quellen zur Stadtbaugeschichte von Maribor.) Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 54 = 19 (1983)1—2, str. 268—287.

Izvirnik v sloven., povzetek v nem., izvleček v sloven. in angl.

Sestavek obravnava arhivske vire kot važno sredstvo za sestavo urbano-gradbene zgodovine mesta. Pri tem ugotavlja dvojno vrsto teh virov: eni nudijo predvsem obilico posameznih čisto historičnih podatkov, drugi pa manj, vendar bolj kompleksnih dejstev, ki nam posredujejo celovitejšo podobo mesta. Medtem ko prvi segajo do 12. stoletja, so drugi šele iz 18., ko se uvede sistematična davčna kontrola nad nepremičnim premoženjem. Obe vrsti arhivskih virov pa lahko dajeta vsestransko uporabne rezultate samo v kombinaciji s stilno-analitično topografijo mestnega gradbenega fonda, ki šele omogoči rekonstrukcijo njegovega urbano-gradbenega razvoja.

UDC 71/72(091):939.22(497.12 Maribor)

CURK Jože: About the Historical Sources for the Urban-Building History of Maribor. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 54 = 19(1983)1—2, p. 268—287.

Orig. in Slovene, summary in Germ., synopsis in Slovene and Engl.

The article deals with the archival sources as the important means for a structure of the urban-building history of the town. At this point it states a double series of sources: one part of it especially offers an abundance of separate wholly historical data, the other one less, yet more complex facts, which offer us a complete image of the town. The first part of data goes back to the 12th century while the second one only to the 18th century, when a systematic tax control was introduced upon the immovables. A complete set of the archive sources can give the universally useful results only in combination with the stylistic-analytical topography of the town building fund. Only then it enables a reconstruction of the town urban-building progress.

Za proučevanje urbano-gradbene zgodovine katerekoli naselbine sta potrebni vsaj dve temeljni izhodišči: poznavanje njene zgodovine in študij njene sedanje podobe. Za dosego prvega je potrebno uporabiti arhivske vire in iz določene zgodovinske razdalje osvetliti njeno gradbeno preteklost, za dosego drugega pa opraviti stilnoanalitično topografijo njenega sedanjega gradbenega stanja in z njegovo pomočjo rekonstruirati njen dosedanji razvoj. S kombinacijo obeh metod je mogoče ustvariti uporaben koordinatni sistem in vanjga vrtati dovolj prepričljivo rekonstrukcijo gradbene zgodovine urbane aglo-

* Jože Curk, dipl. umetnosilni zgodovinar, arhivski svetovalec, Pokrajinski arhiv Maribor.

meracije. Ker v tem sestavku ne gre za doseg dokončnih raziskovalnih rezultatov, ampak le za sestavo njihovega ogrodja, se bom v njem omejil le na razpoložljive arhivske vire, ki nam lahko dajo določene zgodovinske rezultate in tako posredno osvetlijo razvoj mestne urbane podobe. Z zgodovino Maribora se je doslej bavilo že precej raziskovalcev, vendar jo ni še nobeden izmed njih obdelal z umetnostnozgodovinsko metodo. Naj omenim samo najpomembnejše: Rudolf Gustav Puff, Janez Andrej Janisch, Artur Mally, Maks Hoffer, Hans Pirehögger, Gabriel Majcen, Franjo Baš, Herman Wengert, Anton Vondčina, Jože Mlinarič, Jože Curk in predvsem Paul Schlosser, ki je zavzeto čeprav ljubiteljsko obdeloval gradbeno zgodovino mesta.

Pokrajinski arhiv Maribor izdaja od leta 1975 *Gradivo* za zgodovino Maribora, katerega avtor je dr. Jože Mlinarič. Doslej je izšlo osem zvezkov, ki nam posredujejo listinsko gradivo iz obdobja 1164—1477. V njem se pojavljajo lokalne označbe, ki so topografsko zanimive in nam pomagajo slediti urbanemu in gradbenemu razvoju mesta, ne omogočajo pa seveda njegove celovitejšje rekonstrukcije. Naštejmo pomembnejše med njimi:

Leta 1164 se omenja grad (castrum) na Piramidi in dvor v Melju (Melnich), 1175 Sojén (Sulz) severovzhodno od sedanjega glavnega kolodvora, 1189 posredno pražupnijska cerkev, 1190 Zgornji dvor (oppidum) in s tem tudi Spodnji (prepoziturna, amtshaus), po 1202 pristava pod grajskim gričem, 1209 trg Maribor, 1217 malteški samostan v Melju, okoli 1222 hiša krznarja Gotšalka v vasi (gotovo že trgu) Mariboru, 1227 trg Maribor, 1236 križniška redovna hiša v trgu, 1248 župna cerkev pri trgu Mariboru, 1249 njen karner, 1254 župna cerkev pri mestu Mariboru, 1265 deželno sodišče v Mariboru, 1271 mestni pečat, 1273 dobe minoriti zemljišče z več poslopji nad njihovo cerkvijo, omenja se učitelj Henrik, 1277 je označen Vetrinjski dvor v mestu kot curia, 1279 kupi Admontski samostan Račji dvor od križnikov, okoli 1280 se gradi pri župni cerkvi in postavi oltar v minoritski, 1289 se pojavi vikariat sv. Magdalene in littore pri Mariboru in mlin na Dravi, 1295 kamnosek Sechel, 1303 dobi radeljski samostan dominikank domec v mestu, 1304 se omenja sekovski vinograd pri mestu, 1305 začne vetrinjski samostan graditi stolp nad Ulrikovimi vrati s 4 etažami, obokano vežo in cinami zgoraj, ki je bil gotov 1315, omenjata se bližnje obzidje in mestni jarek, 1307 se pojavi več meščanskih hiš in mitnica, 1309 več domceev na Bregu pri cerkvi sv. Magdalene, 1312 gostilna, 1313 Katarinina kupela pri minoritih, 1314 dobi šentpavelski samostan hišo v mestu, 1315 se omenjata Nova ulica (Newgazzen) in Trg (Marcht), 1316 šentpavelska hiša pri Gornjih vratih (Koroških) in hiša runskega samostana, 1317 Slovenska ulica (Windischengazzen) in v njej hiša Bernarda Ptuijskega, pojavijo se Judje, 1320 runski samostan vrne zakupljeno a neprimerno klet v dvoru vetrinjskega samostana, 1321 se pojavi Ušja ulica (Lausgazzen), 1322 je v Mariboru že več krčem, 1325 Newgazzen, salzburški nadškof zamenja hišo ob mestnem obzidju z ogalno na Trgu, nakar 1330 dokupi klet na dvorišču sosednje hiše, omenja se hiša v Mali cerkveni ulici, runski samostan dokupi sosednjo hišo, omenja se njiva med obema cerkvama v predmestju (verjetno med Ulrikovo in Katarinino?), 1331 se pojavi Lajteršperk (Leutoldtsdorf), 1333 židovski sodnik, 1338 šentpavelska hiša pri Koroških vratih (Kärnertor), 1340 vinograd pri stolpu (severozahodnem?), 1341 se pojavi oskrbnik dravskega mostu in hiša krške škofije, 1342 vojvodska klet, 1344—45 pride do sporazuma z mestnim župnikom o gradnji kapele v vetrinjskem dvoru pod pogojem, da bo imela le en oltar, bo brez zvonika in ne bo odprta za javnost, 1345 se omenja Lebarje, 1346 Scharenachgasse in Prudergassen, 1348 Spodnje Lebarje pri mestu, Graben ter mestni pisar Matej z ženo Elizabeto, ki ustanovi mestni

špital s tem, da daruje zemljišče s hišo, katere prešo so predelali v špital, klet pa v kapelo.

Leta 1349 ima špital njivo ob križpotju proti Račjemu dvoru, dve pri cerkvi Naše ljube gospe pred mestom in eno pod Kalvarijo, 1353 se omenja ponovno cerkev NLG na Lebarjih ob poti k Račjemu dvoru, 1354 deželno knežja klet, 1355 salzburska kašča in Geezlein, 1356 Schauernachgazz pred Koroškimi vrati in Trata pred Ulrikovimi vrati (an der Traten), 1358 kupi pisar Matej za špital hiše pri cerkvi NLG na Lebarjih, v Schauernachgazz, v Brudergazzen in v Chirchgazzen, posest znotraj Židovskih vrat in zemljo na rečnem obrežju, omenja se Zgornje Pobrežje, 1359 se grad omenja kot Vesst (utrdba), 1360 mestni pisar Matej nameni 25 gld za prezidavo cerkve NLG na Lebarjih, 1361 se omenja samostanska hiša poleg runskega dvora ter minoritska preša in štala poleg samostanskega pokopališča, 1362 se omenja kamnolom v Sojči, 1363 odpust davkov za novogradnje na pogoriščih mestnega požara iz prejšnjega leta, 1367 se ustanovi beneficij pri oltarju sv. Katarine v župni cerkvi, omenjajo se hiša za župno cerkvijo, Spodnje Lebarje, judovsko pokopališče, Judovska vrata, oltar sv. Katarine nad grobom donatorjeve družine, 1370 Newgasse, 1371 krška hiša v mestu, 1373 cesta čez Prennsberg, ki jo je uporabljal šentpavelski samostan za svoje prevoze, čeprav ni bila dovoljena, 1377 deželno knežja klet in dvor runskega samostana, 1378 Schauernachgazzen, Gezzlein, Marcht, 1379 Purkhgassen, 1380 ogalni stolp pri Purgktoru (Ulrikovih mestnih vratih), 1382 dobe utrdbo Maribor v fevd Svibenski, ki jo 1386 prodajo Devinskim, 1385 Rain in Chrotengassen onkraj Drave, 1389 se dovoli uporaba ceste Dunaj—Benetke dunajskim trgovcem, isto leto se omenja Mala ulica pod Lebarji in mlin na Dravi, 1390 Slovenska ulica, Grajska ulica, Breg onkraj Drave, 1393 kopališka uta blizu špitalskega vrta, 1397 hiša z dvoriščem na Trgu, hiša na ogalu Slovenske ulice, ki je bila od 1400 last vetrinjskega samostana, 1400 je bilo danih 8 funtov dunajskih denarjev za gradnjo župne cerkve, 4 za bratovščino sv. Katarine in 4 za minoritsko cerkev, 1401 se zbirajo prispevki za obnovo špitala sv. Duha, 1402 se omenja oskrbnik mostu in klet ptujskega gospostva, 1403 se pojavi Mitterhof sredi njiv blizu mesta, 1404 je hiša med Vetrinjskim dvorom in dvorom meljske komende, ki jo je kupil vetrinjski samostan, oproščena plačevanja mestnih dajatev, omenja se klet lavantinskega škofa, 1409 dobe minoriti hišo ob mestnem obzidju blizu samostana, 1414 Nikolaj Schremel obljubi, da bo do 1416 popravil zakupljeni Račji dvor s tem, da bo nadstropen sprednji del pokril z deskami, zadnji del pa dvignil za etažo, ostrešil in pokril z deskami, 1415 se omenja ladjar na Dravi.

Leta 1416 se omenja Chulbm (Pekrska gorca) in cerkev sv. Kunigunde pod njo, 1425 je govora o domcih, ki segajo od jarka pri Ulrikovih vratih do bližine tamkajšnjega dvora in do poti, ki vodi na grad na Piramidi, 1428 se pojavi označba Koroških vrat kot Unser Frawen Purgtor, 1429 sinagoga, 1434 se je obnavljal grad na Piramidi, 1441 se omenja Knyegessl pred mestom, gostilna na Bregu (am Rayn) postane limbuška last, 1442 se označuje primestna rečna obala kot am Griesz, 1443 se omenjajo njive v smeri Studencev (Prunn), 1446 se opravi tridnevna deželna rabota pri mariborskih mestnih utrdbah, 1449 se omenja v mestu krška viničarska hiša in klet, okoli 1450 opekarna na Lebarjih blizu cerkve NLG, 1451 se pojavi In der Wasserluken na Lebarjih, 1452 se omenja požar, ki je bil dve leti prej ter Leibniczer Strässen, 1454 Žički dvor, salzburska upravna hiša je doživela obnovo za vsoto 60 ft pf, 1455 se omenja ulica, ki je vodila do kapele NLG v Zgornjih Lebarjih, Bela pot pod Kalvarijo, Triribniški potok, ki je tekkel v mestnem jarku, 1459 se pojavi ulička, ki vodi od Slovenske ulice k mestnemu obzidju, 1460 se omenja de-

želnoknežje zemljišče Im Winckhel blizu zahodnega obzidja, kjer je nekoč stal grad (Gornji dvor). 1461 Gesess am Rain, ki je bil nekoč od Freybergerja, 1462 se utrjuje mesto in ponovno omenjajo Studenci (Prunn), 1463 je kupil kositrar Pluemfelder hišo v Purggassen amb Ekk blizu Ambthofa (upravnega, spodnjega dvora), 1464 se zopet omenja salzburška vinska klet. 1466 je pogorel špital sv. Duha, 1467 pa je bilo darovanih po 4 gld za zidave pri župni cerkvi, NLG na Lebarjih in pri minoritih, 1470 zvemo, da je Newgassen pred Ulrikovimi vrati segala od ceste (Strassen) proti severu. 1471 se omenja Strass pred vrati Naše gospe, ki je vodila mimo Wasserlukchen proti Kamnici, 1473 se pojavijo Trinkhgassenn, Knyegässlein in Tezno, leta 1477 pa Khukitzgösslein.

Iz naštetih in drugih podatkov Gradiva I—VIII, ki segajo do leta 1477, je mogoče ugotoviti, da se je prvotni Maribor razvil na potezi Koroška cesta—Židovska ulica, da je v 3. četrtini 13. stoletja dobil mestno obzidje rombaste oblike, da je v teku 14. stoletja zasedel vzhodno polovico mesta, da pa ni nikoli strnjeno poselil severozahodnega mestnega predela. O gradbenem razvoju mesta so v novejšem času pisali:

— Karl Pišec: Utrdbena dela mariborska. Kronika 27/2 1979 p. 81—94

— Anton Vončina: Oštevilčenje hiš v Mariboru. ČZN NV 2/1966 p. 138—153

— Anton Vončina: Imena ulic v Mariboru. Kronika 6/1958 p. 21—35

— Jože Curk: Maribor, urbanistično-gradbeni zgodovinski oris. ČZN NV 2/1966 p. 63—95 in 4/1968 p. 83—105

— Jože Curk: O srednjeveških zasnovah Ptuja in Maribora. ČZN NV 11/1975 p. 183—212

— Jože Curk: Oris gradbene zgodovine nekdanjega minoritskega samostana in Žičkega dvora v Mariboru. ČZN NV 13/1977 p. 117—130

— Jože Curk: Mariborsko mestno obzidje posebno v 16. stoletju. ČZN NV 16/1980 p. 90—108.

Ceprav so za gradbeno zgodovino mesta pomembni takšni in podobni arhivski podatki, ki segajo v njegovo starejše in najstarejše razvojno obdobje ter nas z detajli opozarjajo na celoto, pa so za prikaz mestne urbane usode zanimivejši planimetrično bolj ali manj celoviti prikazi njegovega razvoja. Ti sicer ne segajo pred 18. stoletje, nam pa posredujejo njegovo talno organizacijo v obdobju, ki nam že omogoča rekonstrukcijo njegovega historičnega razvoja. Sredstva za doseg tega rezultata so posestni in davčni katastrski podatki, zemljiške knjige, kartografski materiali in drugi tovrstni arhivski viri, ki se pojavijo sredi 18. stoletja in spremljajo mestni razvoj vse do danes. S problematiko teh virov se je doslej največ ukvarjal Paul Schlosser, ki je rezultate svojih raziskav večinoma objavil v predvojni Marburgerici, zlasti med leti 1937—1940, vendar pa ni presegal posestne zgodovine posameznih hiš in zato ni uspel sintetično povezati gradbenih detajlov v urbano celoto. Ker pa njegovi, vendar sodobno interpretirani izsledki lahko služijo kot izhodišče za nadaljne raziskave, so vredni upoštevanja ob predpostavki, da tudi uporaba tovrstnih arhivskih virov ne zadostuje za celovitejši prikaz urbano-gradbene zgodovine nekega kraja. Z njo mora enakovredno sodelovati stilno-kritična, na osnovi avtopsije opravljena topografska analiza mestnega stavbnega fonda, ki zgodovinskim podatkom dodaja novo vezivo umetnostnozgodovinskih dejstev, ki šele ustvarijo pogoje za kompletnejšo rekonstrukcijo gradbene zgodovine nekega kraja, v našem primeru mestnega jedra Maribora. Ta analiza pa je šele v delu, zato se bomo v tem sestavku bavili le s historiografskim

aspektom, ki bazira na določenem arhivskem instrumentariju in ga lahko razčlenimo s sledečimi poglavji:

1. Oris virov
2. Oris mestnega prostora
3. Parcelni in hišni kataster
4. Hišna konskripcija
5. Dajatve in služnosti
6. Upravna razdelitev mesta
7. Gradbenozgodovinski podatki
8. Historično-topografski oris mesta
9. Problematika Dravskega primestja
10. Tranzitni promet in mestne komunikacije.

1. Oris virov:

A. Posestni in davčni katastrski podatki:

- 1749, Terezijanski davčni povež gospoščine mesta Maribor
- 1789, Jožefinski kataster (I. konskripcijska perioda): parcelni protokol zemljišč, ki so prišla v poštrev za obdavčitve (Grundsteuer), ker so bila donosna. Bilo je je 146, vendar med njimi le 89 tako velikih, da so bila obremenjena z dajatvami in služnostmi. Za izračun davkov sta služila podreparticijski izvleček in sumarij. Ta davčna ureditev je bila izpeljana med leti 1787 in 1790.
- 1824, Karta franciscejskega katastra, izdelana od geometra Ignacija Prausakerja pod nadzorom Pelzla in Rubana ter s sodelovanjem geometrov Oberana, Meerausa in drugih.
- 1825, Stavbni in zemljiški parcelni protokol (II. konskripcijska perioda), izdelan marca 1825 in popravljen marca 1839, vendar precej nepregleden.
- 1829, Definitiven popis gospoščinske meje mesta Maribora, izdelan od geometra Viljerna Gratzerja novembra 1829.
- 1840, Stavbni in zemljiški parcelni protokol (II. konskripcijska perioda), izdelan precej površno.
- 1843—1880, Glavna knjiga posestnikov davčne občine Maribor (III. in IV. konskripcijska perioda), ki navaja vse posestne spremembe iz navedenega časovnega obdobja.
- 1878, Reambulirana indikacijska skica katastrske občine Maribor.
- 1880, Stavbni in parcelni protokol iz IV. konskripcijske periode.
- 1881—1913, Letni popravki V. in VI. konskripcijske periode.

B. Zemljiška knjiga:

- 1780—1838/1847, Prva mestna zemljiška knjiga, ki obstaja iz glavne knjige in zbirke listin. Vsaka urbarna številka odgovarja vložku v obliki folia.
- 1836, Likvidacija prve zemljiške knjige, končana leta 1847, ko je bila nastavljena nova II. zemljiška knjiga.
- 1838/1847—1880, Druga zemljiška knjiga v 6 zvezkih, ki se drži III. konskripcijske periode.
- 1881—medvojne Jugoslavije, Tretja zemljiška knjiga, ki se drži IV., V. in VI. konskripcijske periode.
- 1800/1820—1880, urbarja cerkvenega premoženja gospoščine Fraidenek in mestnega župnišča. Oba sta v bistvu poveza obrazcev brez navedbe hišnih števil.

C. Kartografski material:

- Pred letom 1820 ga ni.
- 1820—1824, Skica posesti katastrske občine Maribor, ki je služila mestnemu posestnemu uradu za interno uporabo.

2. Oris mestnega prostora:

Mestna jedro je mejilo na Koroško, Graško in Dravsko predmestje (po jožefinskem katastru). Obsegalo je eno samo upravno enoto, zato se je meja mesta skladala z mejo občine. Definitiven popis občinske meje mesta Maribora iz leta 1829 pravi, da je mesto v smeri sever-jug dolgo 305, v smeri vzhod-zahod pa 272 klafter. Mestna meja je tekla po zunanjem robu mestnega jarka in po sredini Drave ter je na jugu mejila na občino sv. Magdalene, na vzhodu občino Grajska vrata, na severu občino Grajska pristava in na zahodu občino Koroška vrata. Mejo so označevali v zemljo zabiti kali. Leta 1850 se je mesto povečalo s priključitvijo svojih predmestij in Melja.

Po popisu župnij na Štajerskem iz leta 1783 je Maribor imel v okviru obzidja župno, Alojzijevo, špitalsko in cerkev Vseh svetnikov ter kapeli v gradu in dr. Bianchijevi hiši (Vetrinjska 30). Štel je 363 družin z 2117 dušami. Graško predmestje s cerkvijo sv. Ulrika je štel 217 družin z 1055 dušami. Koroško s kapelo sv. Barbare na Kalvariji 132 družin z 598 dušami, vas Melje s kapelo sv. Katarine 150 družin s 774 dušami, skupaj je torej na mariborskem območju živel 856 družin s 4544 dušami.

3. Parcelni in hišni kataster:

Pri obravnavi tega katastra gre za nazorno in preprosto predstavitev, ki naj pokaže razvoj stavbnih parcel v mestu. Zanj najbolje služi zasnova I. konskripcijske periode iz leta 1780, iz katere se je razvil ves zgodovinski kataster. Pri tem imajo konskripcijske in parcelne številke enako zgodovinsko-topografsko veljavo, saj nudijo jožefinski kataster, franciscejski kataster in oba parcelna protokola iz let 1840 in 1880 najboljše možnosti za rekonstrukcijo parcelnega razvoja in s tem mestnega rastra, katerega ogrodje sestavljajo javne in prometne površine, ki se nam predstavljajo kot ulice in trgi.

1789	1913	1939	1980
Platz	Hauptplatz	Glavni trg	Glavni trg
Kärnthnergasse	Kärntnerstrasse	Koroška cesta	Koroška cesta
Minoritenplatz	Kasernplatz	Vojašniški trg	Vojašniški trg
Traugasse	Draugasse	Dravska ulica	—
Traagässl	Flössergasse	Splavarska ulica	Splavarski prehod
Minoritengässl	Seitzerhofgässl	Langusova ulica	Zički prehod
—	Minoritengasse	Minoritska ulica	Minoritski prehod
—	Fleischergasse	Mesarska ulica	Mesarski prehod
Lederergasse	Lederergasse	Usnjarska ulica	—
—	Kaserngasse	Vojašniška ulica	Vojašniška ulica
Länd	Lendplatz	Pristan	Pristan
Allerheiligeng.	Allerheiligeng.	Židovska ulica	Židovska ulica
KleinPostgässl	Freihausgasse	—	—
—	Grabengasse	Ob jarku	Ob jarku
Postgasse	Viktringhofgasse	Vetrinjska ulica	Vetrinjska ulica
Klein Herrengässl	Schwarzgasse	Jenkova ulica	—
—	Webergasse	Tkalska ulica	Tkalski prehod

1789	1913	1939	1980
—	Ed. Schmidgasse	Jurčičeva ulica	Jurčičeva ulica
—	Brunngasse	Volkmerjeva ul.	Volkmerjev prehod
U. in O. Herreng.	Herrengasse	Gosposka ulica	Gosposka ulica
Burggasse	Burggasse	Slovenska ulica	Slov. ul. vzh. del
Burgplatz	Burgplatz	Grajski trg	Grajski trg
Windischgasse	Burggasse	Slovenska ulica	Slov. ul. zah. del
mestni jarek	Schillergasse	Gregorčičeva ul.	Gregorčičeva ul.
Rathaushof	Rathausplatz	Rotovski trg	Rotovski trg
Tabor, Kirchplatz	Domplatz	Slomškov trg	Slomškov trg
Spittallgasse	Domgasse	Stolna ulica	Poštna ulica
Spittallgasse	Pfarrhofgasse	Orožnova ulica	Orožnova ulica
Kirchgasse	Casinogasse	Miklošičeva ul.	Miklošičeva ul.
Kukizgasse	Färbergasse	Barvarska ulica	Barvarska ulica
—	Frauengasse	Gospojna ulica	Gospojna ulica
—	Schulgasse	Ulica 10. X.	Ulica 10. X.
—	Apothekergasse	Lekarniška ulica	Lekarniška ulica
—	Brandisgasse	Grajska ulica	Grajska ulica
—	Schlossergasse	Ključavničarska	Ključavničarska u.
—	Theatergasse	Gledališka ulica	Gledališka ulica
mestni jarek	Schmiederergasse	Strossmayerjeva	Strossmayerjeva u.
mestni jarek	Schmidplatz	Vodnikov trg	Vodnikov trg
mestni jarek	Lendgasse	Pristaniška ul.	Pristaniška ulica
mestni jarek	Badgasse	Kopalniška ulica	Svetozarevska ul.

Na to ogrado se vežejo zemljiške in stavbne parcele, katerih razvoj skozi stoletja pa se da nazorno prikazati le s pomočjo tabel in skic, kar pa bi presseglo okvir tega sestavka.

4. Hišna konskripcija:

Od leta 1780 je bilo v Mariboru 6 s hišnim številčenjem povezanih konskripcij. Gradivo za prve 4 konskripcije ni ohranjeno, zato se dajo njihovi rezultati ugotoviti le iz zemljiške knjige. I. konskripcijska perioda je nastala med leti 1763—1781 zaradi reorganizacije avstrijske vojske leta 1769 in uvedbe nabornih okrajev v letih 1771—1773. Konskripcijskih številk ni uporabila in tudi hišne številke še niso obstojale. Vsaka hiša je imela svoj folio, ki je nadomeščal številko vložka in obsegal najvažnejše orientacijske podatke.

Številke II. konskripcijske periode so se pojavile v letih 1810—1811. Bile so v parcelnem protokolu franciscejskega katastra iz let 1825 in 1840, le redko pa v prvi zemljiški knjigi.

III. konskripcijska perioda se je uveljavila leta 1840. V njo pada dr. Puffov hišni kataster, ki obsega številke te in naslednje periode. Ta je začela veljati leta 1860, njene številke pa je uporabljal še tudi parcelni protokol iz leta 1880. Uporabljale so se poleg onih iz V. konskripcijske periode do leta 1886. Tekoče številčenje hiš po vsem mestu se je začelo leta 1876 umikati številčenju po Winklerjevem sistemu. To je čas V. konskripcijske periode, ki začne s številčenjem na najprometnejši točki mesta, to je na Glavnem trgu. Ker je bilo mnogo nepravilnosti, so to številčenje z odlokom z dne 17. 5. 1899 morali popraviti. Tako je nastala VI. konskripcijska perioda, ki je mesto razdelila v 5 četrti, pri čemer je staro mesto predstavljalo prvo četrt. To številčenje je veljalo do medvojne Jugoslavije. Uvedlo je polne in polovične številke ter

črke, ki so se vse vezale na osnovno parcelno številko. Obstojale so tudi soštevke številke, recimo vrta k hiši in podobno. Vendar iz njih niso bili razvidni novi lastniški odnosi. Zato so obstojale še soštevke, ki so se pojavile v katastrskih elaboratih 2., 3. in 4. spreminjevalne periode kot orientacijska pomoč pri gospodarskih poslopih in samostojnih vrtovih. Te številke so vedno kazale odnos do lastnika oziroma do polne številke njegove posesti iz časa prve zemljiške knjige in navadno še številko vložka. V drugi zemljiški knjigi so bile vezno številčene parcele vedno, v tretji pa skoraj vedno obravnavane kot samostojne zemljiškoknjižne postavke. Polovične številke, črke in soštevke so bile združene pod pojmom odvisnostne številke.

Praviloma označujejo polne številke v sebi zaključeno posest, ki je obsegala vsaj eno hišno in eno ali več zemljskih parcel. Tako popisane stavbne parcele so vedno pokrivala stavbe in sicer dvori z več poslopji, hiše z gospodarskimi poslopji in, vendar redkeje, samo gospodarska poslopja. Takšna poslopja v starejših sistemih niso bila nikoli opremljena s konskripcijskimi številkami, kar je razložljivo s prvotnim namenom konskripcije. Winklerjev sistem je v Mariboru uvedel pravilo, da so bile stavbne parcele označene z glavnimi številkami tam, kjer je bil glavni uvoz ali vhod. Ta je odločal o pripadnosti hišne parcele k tej ali oni ulici. Vsaka stavbna parcela je imela to glavno številko, s katero je bila navadno uvedena v seznam mestnih hiš in le izjemoma orientacijsko številko (vendar vedno v oklepajih), če je stavbna parcela pripadala večim ulicam. Zelo dosledno je to speljala šele VI. konskripcijska perioda. Glavna številka je takrat dobila svojstvo prave orientacijske številke, zato so detajlni načrti mestnega gradbenega urada iz leta 1913 zaznamovali hiše z obema številkama (glavno in orientacijsko).

V polnih številkah starega konskripcijskega sistema se še dobro očituje njegov prvotni namen, ustvariti evidenco nabornikov (za naborna okrožja), pozneje davčnih zavezancev (za davčne občine). S konskripcijo povezano številčenje hiš je bilo od višjih upravnih organov oblasti podvzet ukrep, katerega izvedba je bila prepuščena nižjim upravnim organom, zato se je individualno svojstvo konskripcij lahko pokazalo le v majhnih razlikah pri dajanju števil. Z dokončno uvedbo Winklerjevega sistema proti koncu 19. stoletja, ki je predvidel bodoče zazidave in celo delitve parcel, je postalo nepotrebno pristopiti k vedno novim številčenjem vsega mestnega ozemlja. Za topografijo hiš je predvsem važno ugotoviti prvo zazidavo parcele s stanovanjsko hišo ali predelavo gospodarskega poslopja v stanovanjsko. Hišna konskripcija se je zaključila z zadnjo hišo in najvišjo številko, imenovano spodnja mejna številka. Za njo so se začele skočne številke. Te naknadne številke, ki so jih dobile hiše, nastale po opravljenem številčenju, so bile izven stare vrste in so zato takoj opazne. Če je ugotovljena spodnja mejna številka in se ve za čas nastanka vsaj nekaterih hiš s skočnimi številkami, je ostale možno z lahkoto ugotoviti, seveda ob možnosti manjše časovne difference. Kot spodnje mejne številke veljajo za posamezne konskripcijske periode številke: 235, 234, 243 in 256. Zgornja mejna številka je najvišja številka, dana na koncu celotne konskripcijske periode. Razbika med obema mejnima številkama kaže na vse novo nastale hiše v določeni periodi, čeprav obstaja možnost, da nekatere sploh niso bile oštevilčene, ker so bile odmaknjene od ulice ali pa so le zamenjale starejše stavbe.

Konskripcijske periode so se razvijale neodvisno od katastra. Uvedba III. konskripcijske periode takoj po skončanju stabilnega katastra Štajerske leta 1840 je le slučajna. Drugačno pa je bilo razmerje do zemljiške knjige. Nastavitev druge zemljiške knjige in začetek III. konskripcijske periode se

pokrivata, enako kot nastavitve tretje zemljiške knjige in V. konskripcijske periode. Vse kaže, da so se konskripcije posluževale priprav za zemljiške knjige, saj so se takrat registrirale vse posestne spremembe od prejšnje konskripcije dalje. Zgodovinski razvoj zemljiške knjige od gosposčinske do mestne v teku 1. polovice 19. stoletja in potek prvih treh konskripcij govori za to domnevo.

5. Dajatve in služnosti:

A. Zemljiški davek:

V parcelnem protokolu iz leta 1789 je jasno rečeno, da v okviru obzidja ni njiv, vinogradov in gozdov, leta 1824 pa navaja parcelni protokol nekatere vinograde. Leta 1789 je imelo župnišče (hišna št. 147) vrt velik 988 kl² in je zato plačevalo največji davek v mestu, Franc Ebner (hišna št. 113 — Slovenska 6) pa vrt 50 kl² in je zato plačeval najmanjši davek v mestu. Prvi davek je znašal 2 fl 56 kr, drugi pa 5 3/4 kr. Naslednja najbolj obdavčena posestva v mestu so bila: Franc Pitroff h. št. 24 (Vetrinjska 8) 672 kl², Franc Lindner h. št. 72 (Gospodska 10) 586 kl², Janez Anton Kuglmayer h. št. 185 (Glavni trg 13) 544 kl², itd. Takozvani okenski in nepomembni vrtiči niso bili obdavčeni. Šele leta 1824 so se posesti točno izmerile: razlike med jožefinskim katastrom iz leta 1789 in franciscejskim katastrom iz leta 1825 (prvega so merili lastniki sami, drugega geometri) so znašale celo do 2/5 v škodo fiskusa.

B. Stražarska dajatev:

Liste der sambentlichen Bürgerschaft der Landts Fürstlichen Statt Mahrburg angeschlagene Schar und Wacht Geldt terezijanskega katastra iz leta 1749 je zahtevala od vsakega hišnega posestnika po 40 kr letno. Ta denar se je stekal v mestno blagajno. Isto dajatev prikazuje druga zemljiška knjiga kot okrajno dajatev (Bezirksgabe). Leta 1749 je plačalo v 1. četrti 39 posestnikov 26 fl, v 2. četrti 35 posestnikov 22 fl 40 kr, v 3. četrti 45 posestnikov 30 fl in v 4. četrti 71 posestnikov 47 fl 20 kr, skupaj 190 posestnikov 126 fl dajatev.

V istem katastru so dne 26. 9. 1749 ad tertium navedene tudi svobodne hiše v mestu in njegovem pomirju:

1. Hiša gosposčine Slivnica, takrat Khuenburška, na Glavnem trgu 7
2. Žički dvor, v lasti samostana Žiče. Vojašniška ulica
3. Hiša na Koroški cesti 10, preje last Georga Pillingerja, takrat Duhna
4. Jezuitski dvor v mestu (?)
5. Vetrinjski dvor v rokah gospoda Friessa. Vetrinjska 30
6. Svobodna hiša komende Melje. Vetrinjska 26
7. Salzburški dvor, last gospoda Burghardta Filipiča. Tyrševa 1 (?)
8. Tattenbachova hiša, v lasti Melhiorja Stambfla. Glavni trg
9. Tri navadne meščanske hiše v lasti gosposčine Grad Maribor. Vetrinjska 18 in 20 ter Ulica 10. X. 4.

Naslednje svobodne hiše oziroma posesti so ležale izven mesta vendar v njegovem pomirju:

A. Izven Grajskih vrat:

1. Preje Stauberschova takrat Pifkhornova hiša s pertinenco Frauenberške hiše in vrta
2. Majerija Jakoba Kagglisha v Lajteršperku (Košakih).

B. Izven Koroških vrat:

3. Vrt Jakoba Kagglscha

4. Brežki vinograd med Račjim bregom in Kalvarijo

5. Pappiermacherjeva majerijska, preje last pekovskega mojstra Mihaela Pliembla.

Vendar so nekatere med njimi bile nekoč služne: Žički dvor letno po 10 pf. Koroška 10. jezuitski dvor, vetrinjski dvor in meljski dvor letno po 6,5, 14,5, 11 in 6 pf. salzburški dvor in Tattenbachova hiša letno po 14 in 7 pf zemljiškega davka. Vedno in popolnoma svobodne so bile le Slivniška hiša in hiše v lasti gosposčine Grad Maribor, Koroška 10 pa je bila še leta 1749 služna špitalu v Gradcu in zato osvobodjena vojaške nastanitve.

6. Upravna razdelitev mesta:

Od dr. Puffa leta 1846 opisana razdelitev mesta v četrti je bila ukinjena šele leta 1876, ko se je uvedel Winklerjev sistem oštevilčenja hiš. Četrtna razdelitev iz leta 1846 je nastala šele po letu 1749, kajti tega leta obstoječa razdelitev je bila drugačna. Medtem ko drugo po zaslugi Puffa dobro poznamo, pa je prva zaenkrat neznana. Šele primerjava terezijanske zemljiške knjige (1753—1769) in prve zemljiške knjige (1780) bo prikazala prvotno mestno četrtno razdelitev. Ali so izvirale mestne četrti, veljavne leta 1749, še iz 14. stoletja ali ne, se še ne ve. Četrti so šteje leta 1749 39, 35, 45 in 71 hiš oziroma skupaj 190 hiš, leta 1846 pa 61, 61, 67 in 53 hiš oziroma skupaj 242 hiš. Druga četrt je leta 1749 imenovana Spodnja, vendar ni identična s spodnjo, ob Dravi ležečo četrtjo iz leta 1846. Razlika hiš v posameznih četrtih v terezijanskem katastru je izvirala iz obrambnih potreb mesta, ona iz leta 1846 pa je rezultat administrativne razdelitve, saj je mesto leta 1786 začelo z razprodajo svojega obrambnega sistema, sestoječega iz mestnega obzidja in obrambnega jarka.

Vse kaže, da so zadnjo razdelitev mesta na četrti izvedli med leti 1760 in 1800. Četrtni mojstri so skrbeli za požarno in socialno varnost svojih četrti. Na njihovih hišah so visele črne table za objavo razglasov, navic in drugega. Kako je potekal nadaljnji razvoj mestne uprave? Z zakonom z dne 13. 3. 1866 je Maribor dobil svoj statut. Po njem je mesto obsegalo katastrske občine: Koroška vrata (predmestje), Grajska vrata, Grajska pristava (Graško predmestje skupaj z vasjo Melje) in Sv. Magdalena (magdalensko predmestje). Zakon z dne 23. 12. 1871 je sicer v statutu to in ono spremenil, ne pa obsega občine. Leta 1876 se je občinsko ozemlje razdelilo na 8 okrožij: Melje, Graško predmestje, mesto od Svetožarevske do Dravske in Gosposke ulice, mesto od teh do Splavarske, Poštne in Gledališke ulice, mesto zahodno odtod do Koroškega predmestja, Koroško predmestje, Magdalensko predmestje od Mejne do Gorkega ulice in Jožefovo predmestje od te ulice do zahodne občinske meje. Staro mestno jedro se je torej razdelilo na tri dele. Dne 6. 12. 1899 se je teh 8 okrožij z reduciralo na 5: Mesto v okviru obzidja, Graško (Kolodvorsko) predmestje, Melje, Koroško predmestje in Magdalensko predmestje. Taka razdelitev, ki je preživela V. in VI. konskripcijo, je veljala do konca prve svetovne vojne.

7. Gradbenozgodovinski podatki:

Malo je podatkov iz arhivskih virov, ki se dajo uporabiti pri določanju starosti, stanja in gradbenega materiala mestnih hiš.

A. Mestno jedro v okviru obzidja:

Topographie des Marburger Kreises (Grätzischer Schreibkalender 1794) ugotavlja, da je od privatnih hiš Lanthierjeva najboljša (stara Freihauskaserne

na vzhodni polovici Glavnega trga s hišno št. 32, podrta 1909). Prva zemljiška knjiga omenja le tu in tam kako slabo (št. 148 — Slomškov trg 12) ali napol podrto hišo (št. 115 — Slovenska 10). Tik pred velikima požaroma 1795 in 1797, ko je pogorelo 34 hiš, so bile strehe še večinoma škodljive. Od začetka 19. stoletja dalje pa je mesto postavljalo do novogradenj kar moderne požarnovarnostne zahteve. Leta 1813 je bilo v Göthovi topografiji I. poglavje 25. fascikel: Stadt Marburg (ŠDA) prvič popisano dejansko gradbeno stanje v mestu. Takrat je bilo še nekaj lesenih hlevov in precej škodljivih streh, prevladovala pa so zidane, nadstropne, deloma celo trietažne hiše. Katastrska mapa franciscejskega katastra iz leta 1824 kaže še precej lesenih gospodarskih poslopij na zemljiških katastrskih številkah (v oklepajih je opisana lega teh poslopij): 96 (Gospoška 19, na mestu sedanje, k hiši Ulica 10. X. 5 prislonjene stavbe), 97 (Gospoška 21, severozahodno), 80 (Gospoška 11, zahodno), 136 (Slomškov trg 17, severno in jugovzhodno), 159 (Koroška 26, južno in jugovzhodno od ogala nekdanje celestinske cerkve), 170 (Koroška 4, dve na dvorišču, ena na kraju in ena zahodno od nekdanjega Čeligijevega obrata), 203 (Splavarski prehod 6, severovzhodno) in 204 (Splavarski prehod 8, zahodno).

Iz posestnega popisa druge zemljiške knjige je razvidno, da so bile okoli leta 1840 v okviru obzidja samo zidane in z opeko, nekatere celo z bakrom krite stavbe, razen lesenih gospodarskih poslopij drugotnega pomena, sestavljenih iz lažjih tesarskih konstrukcij in dveh starih hiš, o katerih bo govora pozneje. V mestu so bili številni hlevi, celo za do 10 konj in 6 krav. Svinjaki so bili skoraj reden atribut mestnih hiš in dvorov. Več skednjev in gumnj je še stalo po mestu kot na primer pri hišah št. 50 (Glavni trg 24) in 161 (Koroška 22), ki so spominjale na podeželsko atmosfero mesta, ki pa se je že začela umikati na njegovo obrobje. Zadnji leseni stanovanjski hiši sta stali na številkah 127 (Slovenska 30) in 128 (Slovenska 32), ki so ju odstranili v letih 1863 in 1902. Do medvojnege časa sta se ohranili tudi še dve dimnici. Ona v hiši št. 212 (Vojašniški trg 3) iz 18. stoletja je nekoliko predelana služila za okajevalnico, ona v hiši št. 50 (Glavni trg 24) iz 16/17. stoletja pa za kuhinjske potrebe. Tretja je obstajala do 19. stoletja v hiši št. 20 (Ob jarku 3). Že bežen ogled kaže, da so skoraj vse hiše severne in južne strani Koroške ceste in južne strani zahodnega dela Glavnega trga ter posamezne hiše v Poštni, Gosposki in Vetrinjski ulici v zasnovah iz 15., 16. in 17. stoletja, ostale, sekundarne pa iz 18. in 19. stoletja. Gotovo pomeni 1. tretjina 19. stoletja za Maribor gradbeni prehod v smislu boljše zadostitve požarnim in komunalnim zahtevam sodobnih mest. Zginile so lesene strehe in stavbe, pojavila se je skrb za ulično snago, uveljavili so se protipožarni predpisi. Zato v 19. stoletju ni bilo več večjih požarov.

B. Mestni predel med južnim obzidjem in Dravo:

Dr. Puff ga le omenja, zemljiškoknjižni kataster iz leta 1822 komaj nakaže. Zato pa nam ga podrobneje predstavljajo razne upodobitve mesta. Votivni slike iz Nazarji in Ruš iz leta 1680/81 nam dobro pokažeta Usnjarsko ulico, Vojašniško ulico in Pristan, ki so na obeh slikah enaki, kar jima daje dokumentarno veljavo. Lesorez od Tiefenthala in Merzingerja iz leta 1795, ki je še leta 1820 služil kot glava za obrtna pisma, je sumaren. Stöcklova suita iz leta 1798 kaže nazorno most pred Koroškimi vrati. Dragocena je situacijska skica Plan zur Erbauung eines neuen Brückenbau-Material-Depots iz leta 1829, ki kaže potezo bivše Vojašniške ulice (Fleischbankzeile).

Če k temu slikovnemu gradivu pritegnemo prodajne cene in sodne cenitve posameznih stavb v Vojašniški ulici ter ostale zemljiškoknjižne podatke od leta 1780 dalje, ugotovimo, da so bile okoli leta 1789 hiše številka 5 (zahodna

palovica še nepozidana), 7a, 11 (vzhodna palovica, zahodna še leta 1817 omenjena kot mesnica) v najboljšem primeru lesene šupe, številki 3 in 9 napol zidani, številki 5 (vzhodni del) in 13 pa v celoti zidani stavbi. V teku 19. stoletja su bile stare mesnice predelane v stanovanjske hiše: številka 7a (1830—1846), 9 (1840 pritličje, 1877 nadstropje), 11 (vzhodni del po 1843, zahodni del pred 1840). Neizločljiva je številka 3, ki se leta 1804 prvič omenja kot zidana mesnica z nadstropjem ter je verjetno že leta 1789 služila tudi za stanovanjske potrebe. Številka 5 vzhodna palovica je bila leta 1840 že zagotovn nadstropna mesnica, 5 zahodna palovica pa je bila šele leta 1907 predelana v hladilnico Sorgendorfske pivovarne. Zanimiva je, da je magistrat leta 1800 zaradi upornosti mesarjev zaprl mesnice, ki su ustale deloma zaprte celo do leta 1811. Podoben vendar manj oster spor se je leta 1795 zanetil tudi v Gradeu.

Z uvedbo novega obrtnega zakona leta 1860 je bilo konce starih koncesij in celuv. Mesarji su se razselili po mestu. Zvonolivar Janez Denzel je med leti 1854—1875 kot prvi zasedel mesnico št. 9. Vendar pa se je v ostalih klalo in prodajalo meso do leta 1866, zgraditev hlevov za klavnu živino pa se je dovolilo celo še leta 1870.

Parcele južno od mesnic su razparcelirali že med leti 1824—1839 (francijski kataster), a su jih še v šestdesetih letih pokrivali vrtovi. Prvi hiši, zgrajeni na njih, sta bili številki 11 zahodni del in 13. Tik pred letom 1882 sta nastali gospodarski poslopji, ki sta pripadali hišnim številkam 5 in 11. Do leta 1878 je dobila južna stran Vojašniške ulice že končno podobo, le številka 5 zahodna palovica še ni bila zgrajena. Nekdanji vrtovi su se spremenili v dvorišča s šupami. S prezidavo dvoriščnih stavb hišnih številk 7a leta 1911 in 13 leta 1907 v stanovanjski hiši, se je ta zazidava zaključila, vendar pa je ulica ohranila spomin na stare mesarske ute s parcelacijo, ki se jo je zvesto držala.

Hiša, imenovana »Bepetke«, je leta 1680 prikazana kot lesena stavba na bastijski osnovi. Bila je pritlična, 5×4 asna, z leseno streho brez dimnika. Okoli leta 1800 je bilo v vzhodnem triasnem delu že zidana, v zahodnem delu pa še lesena. To je bila gustilna pri Cvirnu, ki su ju od okoli 1830 vodili Strahili. V prvi zemljiški knjigi je vpisana pod številko 227. Obe priključeni pristaniški uti sta bili še ob koncu 18. stoletja leseni, mestna Pristaniška vrata poleg pa zidana iz kamna. Takozvani Sodni stolp se leta 1821 omenja kot odkrit. Usnjarska ulica je manj jasno prikazana. Dobro je vidna mitniška hiša v Dravski ulici 15, usnjarne v Usnjarski ulici 8, 10, 12, 17 (v obliki izpred prezidave leta 1825), Smodniški stolp in že v prvi zemljiški knjigi umenjena prednica hiše št. 21, ki je pred letom 1780 služila Steinmacherjevi strojarni. Leta 1824 ima Usnjarska ulica že vse hiše zidane, le na številki 13 je bil še vrt, ki je bil šele v času druge zemljiške knjige zazidan z opčno pokrito gospodarsko stavbo. Torej je ta ulica glede zazidave po letu 1780 doživela le malo sprememb, saj je cela Odvodna ulička vzhodno od hišne številke 9 obstajala še leta 1827 po pričevanju Frøideneskega urbarja.

8. Historično-topografski oris mesta:

Daje uporabne podatke šele od uvedbe sistematičnega in enotnega štetja (ljudskega in hišnega) leta 1880 dalje. Tega leta su prvič ločili naseljene in nenaseljene hiše ter gradbene parcele med seboj. Uporaba podatkov izpred leta 1880 je vedno nekoliko negotova. Po letu 1880 se opazi naraščanje stavbnih in upadanje zemljiških parcel, po letu 1900 pa že tudi upadanje stavbnih parcel. Pojavila se je namreč zazidava z velikimi hišami in zasedba mnogih stavbnih parcel z javnimi površinami zlasti s trgi in parki. Statistično je to

lepo vidno. Čas okoli leta 1790 (opustitev mestnih utrdb) pomenja začetek modernizacije mesta, čas okoli leta 1850 (hitrejše zasipavanje jarka in prebijanje mestnega obzidja) njen pospešek, čas okoli leta 1913 pa z novimi mostom in porušitvijo vzhodne polovice Glavnega trga njen prvi višek. Vzporedno je naraščal promet in je rastlo število poslovnih lokalov, število mestnega prebivalstva v jedru mesta pa je začelo upadati (leta 1900 6886, leta 1913 6531 prebivalcev).

Kljub statistiki pa popolnoma točnega prikaza porasta hiš za posamezno leto ali čas ni mogoče ugotoviti. Prirast polnih številok namreč ni vedno identičen z numeriranim prirastom. Starejšo, z eno konskripcijsko številko obelazeno posest je namreč le redko predstavljala ena sama stavba, ampak večinoma so to bili kompleksi stanovanjskih in gospodarskih poslopij, ki niso bili enotne gradnje in so jih po zahtevah požarne policije ločevali visoki požarni zidovi. V zemljiških knjigah pred letom 1840 so te komplekse imenovali hiše, kar pa topografsko ne drži, saj je šlo za mestne dvore, ki so služili kompleksni meščanski dejavnosti (obrtni, trgovini, kmetijstvu) in so zato obsegali tudi hleve, skladišča, drvarnice, lope za vprege itd. Na primer: magistrat je leta 1813 naštel 243 hiš za potrebe Göthove topografije. Gornja mejna polna številka je bila torej 243, kot prirastla številka pa se leta 1804 pojavi številka 83 1/2 (Tyrševa 7). V okviru iste spreminjevalne periode se leta 1799 omenja številka 196 (Mesarski prehod 3) kot pogorišče, ki se združi s številko 194 (Glavni trg 4). Število 243 hiš oziroma konskripcijskih številok je torej ostalo nespremenjeno, spremenil pa se je sestav hiš. Pozneje se je ta hiša zopet osamosvojila in pozidala, odpadla pa je leta 1820 hiša št. 134 (Miklošičeva 3/Gospojna 10) itd. Opraviti imamo torej z neprestanim procesom prištevanja in odštevanja hišnih številok, ki se je vršil v okvirih posameznih spreminjevalnih period. Iz tega slede tri ugotovitve:

I. Namen, osnova in tehnična izvedba štetja hiš se je od Marije Terezije dalje močno spremenila. Sprva je šlo za popis prebivališč zaradi evidence in rekrutacije vojnih obveznikov, kar pa se je spremenilo že z uvedbo katastrskih parcel. Konskripcije po letu 1824 so dobile novo osnovo. Poleg posesti (ki jo je popreje zaznamovala hišna številka) se je začelo šteti tudi njene parcelne dele. Zato se je konskripcijska številka spremenila bolj v orientacijsko pomagalo, število parcel pa je postalo merodajno za odmero zemljiškega davka. Ko se je z uvedbo uradnega ljudskega štetja uvedlo periodično, vsakih deset let ponavljajoče se štetje posesti, se je poleg konskripcije uveljavila še statistika kot nov in samostojen uradni dejavnik. S skoraj sočasno uvedbo Winklerjevega sistema v mestno označbo zemljiške posesti, je prvotna terezijanska hišna konskripcija razpadla dokončno v več pojmov in namenov in sicer:

a) v topografsko konskripcijo zemljišč kot izhodišče za obdavčitev na osnovi parcelne posesti,

b) v statističen popis zemljiške posesti v zvezi z ljudskim štetjem periodično vsakih deset let (1869, 1880, 1890, 1900, 1910) in

c) v oštevilčenje hiš kot topografski ukrep za orientacijo v okviru občine. V njem leži namensko jedro prvotne konskripcije, ki je v velikih občinah zgubila svoj prvotni namen in se spremenila v evidenčno pomagalo.

Te spremembe se da lepo zasledovati v zemljiških knjigah:

— v prvi je konskripcijska številka izključno topografsko in davčno pomagalo,

— v drugi prevzema njeno mesto parcelna številka, konskripcijska številka pa postane enakovredna številki vložka v zemljiški knjigi in je torej zdrknula na stopnjo orientacijskega pomagala,

— v tretji konskripcijska številka, ki je označevala posest (premoženje) sploh več ne obstaja, ampak le nova številka, ki kot orientarijska pomagalo označuje samo še posamezno hišo, torej le del celotne posesti.

II. Konskripcijske številke se torej morajo uporabljati kot osnova za historigrafsko-topografsko analizo mesta samo s preudarkom, ker lahko pred letom 1880 služijo za statistiko zaključenih zemljiških posesti, pa letu 1880 pa za statistiko parcel, kar pa ne daje popolne primerjalne gotovosti o številu hiš. Pri statistiki parcel je namreč treba upoštevati sledeče prustorske kategorije:

a) stavbne in zemljiške parcele kot enote nižjega reda,

b) zaključene posesti kot enote višjega reda, sestavljene iz večih parcel,

c) razčlenbo teh enot v posamezne kategorije:

— dvore v užjem mestnem jedru

— samostojno stoječa stanovanjska in gospodarska poslopja

— kultivirana zemljišča: vrtove, njive, travnike, parki...

— javne in privatne neprодукtivne površine: ulice, ceste, trge, dvorišča...

9. Problematika Dravskega primestja:

V besedilu »mejah gosposčine Mestu Maribor parcelnega protokola jožefinskega katastra iz leta 1789 je rečeno, da obstoja iz ene same upravne enote, je okoli in okoli uhdano z obzidjem ter meji na Koroško, Graško in Dravsko predmestje. V istem parcelnem protokolu je tudi navedeno, da katastrski občini Grajska vrata in Koroška vrata mejita na jugu na Dravo. Parcelni protokol katastrske občine Sv. Magdalena pa govori o okolišu in predmestju Magdalena, o katerem pravi, da leži med Dravo in dolzelo ceto ter meji na Dravo od mostu do občine Pobrežje. Torej južna meja ni potekala enako kot meja obeh predmestij katastrskih občin Koroška in Graška vrata na Dravi, ampak je mejila na Dravsko predmestje, medtem ko so vse tri imenovane katastrske občine mejile idealno na sredini Drave na katastrsko občino Magdalena. Prva zemljiška knjiga sploh ne pozna pojma Dravska predmestje. O Sv. Magdaleni pravi, da leži onkraj Drave, o delu mesta med obzidjem in Dravo pa kot o Pristanu in Usnjarski vzni resti. Dejstvo, da so leta 1780 šteli redke stanovanjske hiše tega predmestja z mestnimi številkami, govori za to, da se je Pristan smatral za del mesta, del Magdalene pri mostu pa za Dravsko predmestje. Po letu 1789 se pojem Dravska predmestje zgubi. Kindermann govori leta 1780 in 1797 le o Graškem in Koroškem predmestju, mariborski magistrat leta 1813 (Göthova topografija I. fascikel 25) in Lichtenstern leta 1818 o treh predmestjih, tudi magdalenskem, medtem ko Schmutz leta 1822 omenja, da žive podložniki magistrata v mestu, obeh predmestjih (Graškem, Koroškem) ter pri Sv. Magdaleni in v Kamnici. Magdalena je umenjena le kot kraj in ne kot predmestje. Definitiven popis mestne meje iz leta 1829 postavlja mejo izrazito sredi Drave ter omenja občino sv. Magdalene. Gotovo je, da je četrtna razdelitev za časa dr. Puffa štela potezo Usnjarska ulica—Pristan k mestu, v njegovo četrto četrt. Kaku se je da tega obnašala predterezijanska četrtna razdelitev mesta, se ne ve. Vendar se je prvotno smatrala potezo Usnjarska ulica—Pristan za predmestje. Okoliši Usnjarska ulica, Pred vrati Naše gospe in Pred vrati sv. Ulrika niso bili v letih 1452, 1462, 1465 in okoli 1510 pritegnjeni v mestno četrtno razdelitev, zato so ostali izven mesta. Usnjarska ulica je bila vključena v prvo mestno četrt pred sredino 16. stoletja, s čemer je postala del mesta (dejansko primestje) in bila po sredini 16. stoletja dodatno utrjena. Zato se je lahko označba Dravsko predmestje iz leta 1789 nanašala le na Sv.

Magdaleno in to na okolico med mostiščem in cerkvijo ter se je lahko pojavila le v katastru, narejenem na licu mesta, ne pa v spisih sodobnih topografov, ki so za opis mesta uporabljali le splošne podatke.

10. Tranzitni promet in mestne komunikacije:

Obzidani mestni areal je predstavljal vozlišče važnih tranzitnih prometnic, vodečih s severa na jug (Dunaj—Gradec—Ljubljana—Trst) in z zahoda na vzhod (Dravograd—Ptuj—Varaždin). Obe cestni smeri sta se srečali na mariborskem Glavnem trgu, skupno prekoračili Dravo in se pred Teznm ločili v jugozahodni in jugovzhodni smeri. Skozi mesto je promet potekal po Vetrinjski—Jurčičevi oziroma Slovenski—Gosposki ulici in po Koroški cesti, se združeval na Glavnem trgu ter preko strme Dravske ulice in mostu zapuščal mesto. Zaporu teh prometnic so predstavljala tri glavna mestna vrata, s pomočjo katerih je mesto kontroliralo in obenem obvladovalo prometni pretok. Zgodovina teh vrat je obenem tudi zgodovina mestnih tranzitnih prometnic, zato si jih ob zaključku sestavka na kratko oglejmo.

A. Dravska ulica in Dravska vrata:

Dravska ulica je v zadnjih 200 letih doživela mnogo sprememb. Po starih virih in načrtih je bila strma in ovinkasta (Marburger Architekturplan einer Auffahrtsverbesserung von der Drau Brückl in der Stadt Marburg iz leta 1791) z najhujšo ožino pri hiši št. 214 (54 I. konskripcijske periode, Dravska 7). Ulico so zapirala z opeko pokrita in s požarno steno od hiše št. 57 (Dravska 13) ločena Dravska vrata. Ta so bila nadstropna in so imela na severni strani 3 okenca 2×2 in 3×4 čevlje velika. Veža je bila speljana skozi zahodni del stavbe. Bila je 3 kl široka in prav toliko visoka. Vzhodno od nje so s severne strani vodila 7 čv visoka in 4,5 čv široka vrata v stražarsko sobo. Višina vratne stavbe je znašala 6 kl, od česar je odpadlo 9 čv na sedlasto streho. Skozi 2 kl globoko vhodno vežo se je prišlo v Dravsko ulico, ki so jo z juga zapirala 5,5 kl dolga mestna vrata, na vzhodu hiša št. 57 in na zahodu hiša št. 59 (Dravska 10). To je vezal čezulični lok, v katerem je bila soba, s hišo št. 60 (Dravska 8). Ulička pod njim se je imenovala po Staudingerju. Štev. 60 je bila nadstropna stavba, ki se je kot pomol zarivala v ulico in s topim ogalom hiše št. 57 zožila ulico na vsega 2 kl širok prehod. Tu se je ulica obrnila proti severovzhodu in se razširila na 4 kl širine, a se kmalu zopet zožila med hišami št. 60, 61 (Dravska 6) in 57, 56 (Dravska 11), 55 (Dravska 9), ko je ponovno dosegla ožino 2 kl. Onkraj vzhodnega konca hiše št. 61 se je ulica po 16,5 kl dolgi ožini zopet razširila na 6 kl in oblikovala nekak večstrani trgec, ki so ga omejevali izstopajoči ogali in koti hiš št. 189 (Glavni trg 1), 54 (Dravska 7), 55 in 61. Pri vsem tem pa je bila ulica ves čas zelo strma. Za stolpato oblikovano hišo št. 189 se je ulica obrnila proti severu in dobesedno priplezala na Glavni trg.

Da bi popravili slabo speljano komercialno cesto, so leta 1791 začeli z njeno regulacijo. Projekti so se začeli delati leta 1791, potrjeni pa so bili 28. 7. 1796 z dekretom generalne direkcije. Najprej sta padli hiši št. 60 in 61, ki sta bili v celoti obokani in opremljeni z malimi dvorišči, zaprtimi z eskarpami hiš ob Glavnem trgu. O njihovem gradbenem stanju je poročal mestni gradbenik Janez Nepomuk Fuchs (Puff I/57), ki je ugotovil, da so eskarpe zanič in bi jih bilo treba 2/3 znova pozidati, ker bodo s porušenjem hiš št. 60 in 61 zgubile oporo. Tudi od obeh porušenih hiš bo kar tretjino nerabnega sipkega materiala, štev. 60 ima poleg tega nagnjen obok in slabo ostrešje s škodljivo streho. Pri štev. 61 je bila eskarpa že sploh porušena. Podobno poroča zemljiška knjiga iz leta 1780, ki pravi, da je štev. 60 v propadu, nek podatek iz leta 1804 pa jo ozna-

ču je kot pogurišče, ki je bila za silo obnovljena. Podobno velja za štev. 61. Iz Fuchsavih pripomb k regulacijskemu načrtu izhaja, da so prvotno mislili le na prezidava Dravskih vrat, pri čemer bi vežo razširili na 4 kl. Od tega pa so pušneje udsliqili. Leta 1795 so začeli pogajanja za odkup hiš štev. 60 in 61 ter jih leta 1797 kupili. Čestni sklad je kupil hišo št. 60 za 1350 fl in hišo št. 61 za 1400 fl ter ulični lok hiše št. 59 za 800 fl (po zemljiški knjigi) in jih podrli, s čemer se je Dravska ulica razširila na 10 m širine. Oh tem so jo nasuli, da so ji ublažili strmino. S porušenjem hiš nastali prazni prostor so razdelili na tri dele, dolge po 46 (jugozahodni), 39 (srednji) in 19 (severovzhodni) kl in ga 6. 11. 1798 prodali na javni dražbi. Prvi del je kupil domači trgovec Jožef Altmann za 160 fl, 30 kr, drugi in tretji Franc Sturtz za 75 in 31 fl, a jih pušneje prodali drugi del J. Altmannu, tretjega pa maja 1807 Karlu Wibmerju, lastniku severneje ležeče hiše št. 191 (Glavni trg 1). Kupci so morali v kupni pogodbi z dne 20. 2. 1799 obljubiti, da bodo čimprej postavili primerne hiše. Taku sta leta 1799--1800 nastali sedanjí hiši št. 6 in 8 ter leta 1807--1808 hiša št. 4. Iz prodajnih pogodb je razvidno, da so kupci lahko uporabili stene starih hiš, le da so jih morali proti ulici primerno urediti in urediti. Altmann in Sturtz sta pri tem mislila predvsem na zaslužek. Altmann je prodal novozgrajeno hišo št. 60 leta 1804 ključavničarskemu mojstru Janezu Denzlu za 4400 fl.

Pri upravljeni regulaciji je bil dovoz skuzi Dravska vrata urejen poleg 1798 kul chaussee. Glavni trg, Mala poštna ulica (pozneje Ulica svobodne hiše) in Ulica vseh svetnikov so morale biti deloma poglobljene in nanova tlakane. Zaradi tega so se pritožilo več meščanov in predvsem mesta, ki je regulacijskemu načrtu očitale površnost, zaradi katere je več hiš zgubilo uvozne možnosti, so poslali nekateri pločniki težka pruhudni in je Ulica vseh svetnikov postala skoraj neprevuzna. Prehod z Glavnega lrga v Gosposko ulico je dobil tak nagib, da je grozila nevarnost prevrnitve vuzov z lasi pozimi, kul je to dokazala zima 1798/1799. Zato prosi magistrat usarja zase in za hišne lastnike za odškodnino. K 614 fl naj se doda še 876 fl 15 kr za tlakanja ulic in za popravne zidave. Ta pritožba je imela za posledico, da sta dobila okrajni inženir Krüss, ki je vodil predдела, in ukrajni inženir Tiefenthal, ki je vodil vsa regulacijska dela, od gubernija ukore zaradi nastalih dodatnih stroškov. Dvorna pisarna pa je 23. 1. 1800 zavrnila mestna prašnja za dvuletni odlog plačila 607 fl 59 kr prispevka z motivacijo, da morajo mesta sama skrbeti za tlak svojih ulic, kar velja posebno za Maribor, ki duhiva letati po 2851 fl 35 kr odškodnine za dne 1. 5. 1786 zgubljena treljinska mitnino, ki jo po dogovoru mora porabiti za vzdrževanje uličnega tlaka. Spomin na slabe izkušnje z regulacijo Dravske ulice kaže spis okrajnega urada Maribor z dne 16. 11. 1828. Takrat so na vzhodnem robu Glavnega lrga, imenovanega Ribji trg, zasuli pred hišo št. 63 ležeči javni vodnjak zaradi regulacije lrga dela lrga, vendar pa so meščani na lastne stroške v bližini skupali novega. O letu porušitve Dravskih vrat ni neposrednega podatka. Hiši št. 60 in 61 so podrli leta 1797 in jih do leta 1800 že večinoma naselomestili z novimi. Regulacija ceste je bila gotova leta 1798. Torej so morali Dravska vrata popraviti med leti 1797--1799, enako kot tudi ulični lok hiše št. 59, ki pa sama ni bila porušena.

B. Grajska in Koroška vrata:

Za porušitev teh vrat se je vodila dolgaletna pravila med mestom kot lastnikom in državo kul lastnic glavne in komercialne ceste. V tej pravdi so sodelovali magistrat, poseben ulbur meščanov, ukraj, gubernij, deželna gradbeno direkcija, čestni sklad, državno knjigovodstvo, apelacijsko sodišče, dvorna komura, dvorna pisarna in dvorni gradbeni svet. Vri in načrti so le delno

ohranjeni, vendar nam dobro posredujejo topografske podatke o objektih in o pogajanjih za njihovo usodo.

Ohranjena je listina o nastanku Grajskih vrat z dne 25. 3. 1305. Vetrinjski samostan je dobil ugodnosti pri izvozu svojih vin in pri spregledu davkov, zato pa bi moral v petih letih (dejansko jih je porabil deset) postaviti stolp nad Grajskimi vrati, s 4 etažami in obokom v pritličju ter urediti bližnje obzidje in pripadajoči jarek. Stolp je bil kvadratast, s 6 kl 4 čv dolgimi stranicami, visok 9 kl 4 čv in s cinastim (kreneliranim) zidnim vencem. Segal je za 2 kl pred obzidje, imel je barbakan, to je 4,5 kl visok, polkrožen zid z radijem 7 čv. Vrata so bila 1 kl 4 čv široka in 2 kl visoka. Okovane vratnice, padna mreža in dvizžno mostno polje so mu dajali utrdbeni videz. Leta 1824 ga je pokrivala 3 m visoka opečna, kačkasta streha, ki je nastala po letu 1681. Starejše slike ga kažejo še s cinami, kot je to zahtevala pogodba iz leta 1305, ali pa kot daljšo hišo s sedlasto streho. Stolpove stene so se navzgor tanjšale. Notranje delitev stolpa: pritličje je obsegalo z banjo pokrito vežo, stopnjice v severovzhodnem kotu, severno od veže stranišče z odtokom v jarek; prvo nadstropje 4 prostore; drugo nadstropje en prostor, tretje nadstropje pa ni bilo več uporabno. Oken-ske odprtine v nadstropjih so bile različno velike vendar vse pravokotne. Nadstropja so ločevali leseni stropi. Most preko jarka je bil leta 1824 že kamnit, širok 2 kl 2 čv, dolg 8 kl in opremljen z več kamnitimi loki. Verjetno zgrajen šele okoli leta 1780. Pod njim je tekkel še leta 1846 Triribniški potok, katerega je malo nižje kot prvi na lastne stroške obokal in pokril Roman Pachner st. leta 1859. Razprodaja mestnih jarkov se je začela leta 1786, obzidja pa leta 1788.

Leta 1824 so se začela pogajanja o odstranitvi Graških (Ulrikovih, Grajskih) vrat. Stolp je kazal spodaj razpoke, v 2. nadstropju je bil podprt, streha je bila luknjasta, ostrežje prhko. Veža ni bila tlakovana, zato polna blata. Obnova stolpa bi stala okoli 2000 fl dunajske veljave. V stolpu sta stanovala policaj in okrajni kurir, ki sta plačala skupaj 80 fl najemnine. Mesto je za Graška vrata zahtevalo 1600 fl d. v., za Koroška pa 4340 fl d. v., skupaj torej 5940 fl, gubernij pa je ocenil Graška vrata s 640, Koroška pa s 1450 fl, oziroma skupaj z 2090 fl d. v., kar je bilo skoraj trikrat manj od mestne ocenitve. Začela so se pogajanja okoli cene, o kateri sta bila tudi magistrat in odbor meščanov različnega mnenja. Zadevno poročilo okrajnega urada Maribor z dne 26. 9. 1825 pravi, da je imelo protežiranje širokokolesnih tovornih voz na komercialni cesti za posledico izdelavo velikih voz. Njihovi široki in visoki tovari so se še povečali, odkar so prepovedali uporabo obesnih voz (Anhängewagen). Nastopile so težave pri prevozu obeh mestnih vrat. Zato se je moralo za poldrugí čv poglobiti tla v veži Graških vrat ter redoma prelagati tovor pri Koroških vratih, kar je bilo posebno nerodno pri prevozu steklarskih izdelkov s Pohorja.

Koroška mestna vrata sta dejansko sestavljali dve povezani stavbi z notranjimi mestnimi in zunanji mostiščnimi vrati. Prva so bila 10,5 čv visoka in 9 čv široka, druga pa 12 čv visoka in 10 čv široka. Poslopji sta bili večinoma zgrajeni iz kamnitih kvadrov. Tudi tu so poglobili cestišče za pol čevlja, da bi dosegli večjo višinsko propustnost vrat. Vratna stavba je imela obokano klet za 3 štrtine vina, v pritličju obokano sobo in kuhinjo, svinjak, kamro in še dva svinjaka, enega pod mostom, drugega ob vznožju bastijskega zidu, v 1. nadstropju 4 stanovanja: prvo s sobo in kuhinjo, drugo s sobo, kuhinjo in kamro, tretje enako prvemu in četrto s kurljivo in nekurljivo sobo, kuhinjo in 2 kam-rama, v 2. nadstropju pa stanovanje s sobo, kuhinjo in kamro. Povezujoče stopnjišče je bilo obokano, imelo je deloma kamnite deloma opečne stopnjice. Bastija je prvotno služila samo za obrambo. Pozneje so na notranje oproge

postavili zidove in strelnice predelali v mala okna ter tako ustvarili dodatna stanovanja. Ta vrata so bila za promet z vozovi izredno nerodna, ker je oba dela vrat povezovala krivina, ki so jo velike vprege komaj zmogle. Vsa stanovanja so bila slaba in so imela še lesene dimnike. Obnova stanovanj bi zahtevala 800 fl. V njih sta stanovala nočni čuvaj in mestni nakladalec zastojni komisar za predprege pa za letno najemnino 60 fl. ki je šla v blagajno mestnega komarnega urada. Stavba je bila ocenjena na 1450 fl. sam gradbeni material pa na 1000 fl. Mesto je imelo veliko izguba v svoji komorni blagajni in nobenih sredstev za popravilo vratnih stavb. Zato sta bila magistrat in odbor mesčanov za njih odstranitev. Na njihovem notranjem dvorišču je stala še lesena mesnica Antona Wutha (lastnika hiše št. 216, Koroška cesta 17), ki je imela marmorni tlak in opečno streho.

Okrajni urad je prosil magistrat, da proda obe vrati v korist mestne komorne blagajne, njih prostor pa nameni cestama. Pogajanja so se pospešila decembra 1826, ko je moral magistrat zapreti Graška vrata zaradi nevarnosti porušjenja. Težki vozovi so odslej morali peljati severno okoli mesta, če so hoteli skozi Koroška vrata na dravski most. Pri tem so jih morali napol raztovoriti, če so hoteli skozi Koroška vrata. Zato je gubernij odredil, da morajo službujoči cariniki in mitničarji o tem obvestiti furmane, ki vozijo med Dunajem in Trstom, da vedo glede prevoza skozi Maribor primerno ravnati. Pogajanja okoli Graških vrat so se pospešila. Deželnemu pravdnilstvu je bilo naročeno, da vrata oceni, kar je izvedlo krajevno sodišče gospoščine Vetrinjski dvor. To je ocenilo Graška vrata s 1200 in Koroška s 3100 fl. Wuthovo mesnico s 750 fl, mestno ozemlje na katerem so stala Graška vrata s 34 fl in Schmiedererjevo zemljišče pred Koroškimi vrati s 364 fl. Leta 1827 je gradbena direkcija ocenila celotne stroške porušitve tako: Graških vrat s 6935 fl 23 3/4 kr in Koroških vrat s 7030 fl 39 3/4 kr. Končno so januarja 1827 podrli Graška vrata. Po podatku z dne 18. 4. 1827 in po protokolu z dne 26. 7. 1828 je porušitev opravil gradbeni mojster Anton Wagner za 385 fl. Pogajanja z lastniki sosednjih stavb, Brandisi in Herzogi, so se končala tako, da je cestni odbor leta 1828 popravil tudi ti stavbi, kolikor sta bili ob porušenju Graških vrat prizadeti. Ob tem so porušili tudi mestno obzidje za Herzogovo hišo, pustili pa vratni most, ki so ga pozneje z jarkom vred zasuli.

Pogajanja za Koroška vrata so se nadaljevala. Leta 1827 se je predvidevalo, da bi se 3 kl široki most čez mestni jarek, ki je bil v slabem stanju, razširil na 7 kl s pomočjo kamenja, dobljenega iz porušjenih vrat, ki bi ga porabili tudi za eskarpiranje potoka, tekočega po dnu mestnega jarka. S tem sta se strinjala tudi oba sosedna lastnika Jancz Schmiederer ml. na severni in Uršula Benniny na južni strani vrat. Ta most je bil v zahodnem delu starejši, v vzhodnem pa je nastal šele po letu 1782, ko je mesto nehalo biti utrdba. Preje je bil v tem delu dvizni most. Dne 9. 7. 1828 se je sklenilo, da se zasuje mestni jarek pri Koroških vratih in vzdolž Kresije s tem, da se potok oboka. To pa se je zgodilo šele okoli leta 1850. Tako je izpod nekdanjega mostu pritekel na južni strani potok sv. Barbare, ki je bil od Gregorčičeve ulice dalje kanaliziran in se po dnu starega mestnega jarka zlival v Dravo. Mostno eskarpo je na južni strani zaključevala masivna ograja, na severni strani pa je bila cesta v nivoju z zasutim jarkom. Ob Kresiji je pred letom 1831 nastal vrt, ki je leta 1846 veljal za enega najlepših v Mariboru. Na ostanku vratne bastije pa je bila postavljena kapela Janeza Nepomuka.

Kdaj so Koroška vrata dejansko podrli? Franciscejski kataster jih leta 1825 še omenja kot hišo št. 157. V popravku iz leta 1839 pa je to prečrtano in dodana opomba, da je njeno zemljišče porabljena za komercialno cesto. Parcelni

protokol iz leta 1840 jih ne pozna več. Vrata so bila torej podrta med leti 1828 in 1830, ko je dr. Rudolf Puff prišel v Maribor in je bil spomin na njihovo podiranje v letu 1829 še živ.

Viri in literatura:

- Zemljiška knjiga mesta Maribora: A. 1745—1780 (SDA), I. 1781—1837, II. 1838—1880, III. 1881— (PAM)
- Štajerska deželna deska I (1730—1810): glavna knjiga iz let 1730, 1750, 1770 in 1795 ter instrumentne knjige iz let 1730, 37, 39, 47, 50, 62, 80, 92, 99 in 1803, 08 (SDA)
- Rudolf Gustav Puff: Marburg in Steiermark, seine Umgebung, Bewohner und Geschichte 2. zvezka. Gradec 1847
- Artur Mally: Marburg und Umgebung. Maribor 1910
- Paul Schlosser: Marburg a. d. Drau seit 1780. Rokopis iz leta 1914 (PAM), ki služi za osnovo tega sestavka
- Isti: Marburg a. d. Drau 1789. Eine historisch-topographische Rekonstruktion. Deutsche Rundschau für Geographie 36/10, 1913—14, p. 453—469
- Jože Mlinarič: Gradivo za zgodovino Maribora I.—VIII. PAM. Maribor 1975—1982
- Franjo Baš: Gradbena slika Maribora v začetku 19. stoletja. KNZDU 1933. p. 41—63
- Jože Curk: Razvoj mariborske mestne vedute. Kronika 9/1961 p. 145—156
- Antoša Leskovec: Mitnina in mitnice v Mariboru. ČZN NV 5/1969 p. 410—418.
- Isti: Projekt verižnega mostu čez Dravo v Mariboru v letih 1835—1844. ČZN NV 16/1980. p. 140—146
- Ostala literatura navedena v sestavku Jože Curk: Maribor. Urbanistično-gradbeni zgodovinski oris. I. ČZN NV 2/1966 p. 63—95
- Univerzitetna knjižnica v Mariboru je v letih 1975 in 1979 izdala Bibliografijo Maribora 1. in II.

O HISTORIČNIH VIRIH ZA URBANO-GRADBENO ZGODOVINO MARIBORA

Povzetek:

Za proučevanje urbano-gradbene zgodovine nekega naselja sta potrebni dve temeljni izhodišči: arhivsko proučevanje njegove zgodovine in stilnoanalitična topografija njegovega sedanjega gradbenega stanja. Izhajajoč iz obeh gledišč, je mogoče ustvariti določen koordinatni sistem in z njegovo pomočjo dovolj verno rekonstruirati njegovo gradbeno-zgodovinsko usodo. Čisti arhivsko podatki, kot nam jih ponuja Gradivo za zgodovino Maribora I—VIII za obdobje 1164—1477 nam razkrivajo kopico dejstev, vendar pa ne celovitejšega razvoja gradbene podobe mesta. Za ta namen so pomembnejši drugi arhivski viri, ki sicer ne segajo prod sredino 18. stoletja, a nam posredujejo mnogo kompletnejšo planimetrično podobo mesta, ki nam omogoča rekonstrukcijo njegovega talnega razvoja vsaj od 16. stoletja dalje. Gre za posestne in davčne katastrske podatke, zemljiške knjige, kartografski material, vedute in druge virov, ki spremljajo mestni razvoj vse do danes. S problematiko teh virov se je doslej največ pečal Paul Schlosser, ki pa ni presegel posestne zgodovine posameznih hiš in zato ni uspel sintetično povezati gradbenih detajlov v urbano celoto. Gotovo namreč je, da samo uporaba arhivskih virov ne zadostuje za prikaz celovite urbano-gradbene zgodovine nekega kraja, ampak da se ji mora enakovredno pridružiti stilnokritična topografska analiza, ki šele poveže arhivske podatke v celoto in jo kot popolnejši dosežek ponudi raziskovalcem.

Ne oziraje se na to ugotovitev, pa se naš sestavek kot uvodno poglavje v širšo raziskavo mariborske urbane zgodovine vendar ukvarja predvsem s tistim arhivskim instrumentarijem, ki lahko pomaga razkrivati razvojno pot naselbinske sestave mesta Maribora. Pri tem izbira določene aspekte tega razvoja, ki vsak po svoje kažejo na dejavnike, ki so ta razvoj pospeševali ali pa zavirali. Gre za razvojne procese, ki so privedli mesto zlasti v zadnjih 200 letih ne samo gradbeno in komunalno, ampak tudi upravno in organizacijsko na prag našega časa, ki je večino podedovanih vrednot prevrednotil in ustvaril nov, a ne vedno posrečen koncept mestnega organizma.

V sestavku so na osnovi Schlosserjevih ugotovitev kratko obdelani viri s področja katastrske, zemljiškoknjižne in kartografske dokumentacije, kratak prikaz mestnega prostora, zgodovina hišne konskripcije in iz tega izvirajoči parcelni in hišni kataster, spremljan s splošnimi gradbeno-zgodovinskimi podatki, prikazom davkov in služnosti ter upravno organizacijo mesta. Posebej se sestavek bavi z obrežnim delom mesta in mestnimi vrati, s katerimi je mesto obvladovalo tranzitni promet, ki se jim na noben način ni mogel izogniti. Obzidani mestni areal je namreč predstavljal vozlišče cest, vodečih s severa na jug ter iz zahoda na vzhod. V mestu se je promet pretakal po glavnih prometnicah zlasti po Koroški cesti ter Grajski - Gosposki ulici, se stekal na Glavnem trgu ter preko Dravske ulice in mostu zapuščal mesto.

DIE HISTORISCHEN QUELLEN ZUR STADTBAUGESCHICHTE VON MARIBOR

Zusammenfassung

Zum Studium der urbanen und baulichen Geschichte eines Ortes sind zwei grundlegende Ausgangspunkte notwendig, erstens die Archivforschung seiner Geschichte und zweitens die stilanalytische Topographie seines jetzigen Bauzustandes. Auf der Basis der beiden Standpunkte ist es möglich ein gewisses Koordinatensystem zu errichten und mit Hilfe dessen eine genug treue Rekonstruktion des baugeschichtlichen Schicksals zu maehen. Archivquellen allein, wie wir sie in Grundivo za zgodovino Maribora I—VIII für die Jahre 1164—1477 finden, enthüllen uns eine Menge der Daten aber kein einheitlicheres Bild der Stadtentwicklung. Darin sind für unsern Zweck wichtiger die anderen Archivquellen, die nicht vor die Mitte des 18. Jahrhunderts reichen aber uns ein umfassenderes planimetrisches Stadtbild bieten, das uns die Rekonstruktion der Stadtentwicklung mindestens vom 16. Jahrhundert an zu verfolgen ermöglichen. Es handelt sich um Grundkataster und Steuerangaben, Grundbücher, das kartographische Material, Stadtveduten und andere Geschichtsquellen, die zusammengestellt die Stadtentwicklung bis heute begleiten. Mit diesen Quellen hat sich am meisten Paul Schlosser befasst, doch hat er nicht die Geschichte der einzelnen Häuser überholt und darum auch keine synthetische Zusammenfassung der Baudetails in eine urbane Einheit vermocht. Es ist nämlich gewiss, dass die ansschliessliche Benutzung der Archivquellen nicht für den Abriss der vollkommenen urbanen Baugeschichte eines Ortes ausreicht, sondern dass sich ihr eine gleichwertige stylkritisch-topographische Analyse beigesellen muss, die im Stande ist, die archivalischen Daten in eine Einheit zu verbinden und sie dem Forscher als ein completeres Ergebniss zu vermitteln.

Trotz dieser Einsicht befasst sich aber der Aufsatz als einleitende Betrachtung zur umfassenderen Baugeschichte von Maribor doch mit dem Archivmaterial, das über den Entwicklungsweg dessen Organismus berichtet. Bei dieser Arbeit wurden ganz bestimmte Aspekte dieser Entwicklung gewählt. Diese Aspekte zeigen ein jeder für sich auf die Elemente, die diesen Entwicklungsprozess beschleunigten oder verzögerten. Es handelt sich um die Tatsachen, die die Stadt in letzten 200 Jahren nicht nur baulich und kommunal sondern auch in Hinsicht der Verwaltung und Organisation auf die Schwelle unserer Zeit brachten. Diese Zeit hat die meisten bisher gültigen Werte umgewertet und eine moderne aber nicht immer gelungene Konzeption des Stadtorganismus geschaffen.

Im Aufsatz sind die Quellen aus der Domäne des Katasters, des Grundbuches und des kartographischen Materials, die schon P. Schlosser bearbeitet hat, aufgezählt. Es folgt eine kurze Vorstellung des Stadtraumes, die Geschichte der Hauskonskriptionen und die Erwähnung des Parzellen- und Haus-Katasters, was mit den allgemeinen baugeschichtlichen Daten, mit der Vorstellung der Abgaben und Dienste und mit der Verwaltungsorganisation der Stadt begleitet wird. Besonders befasst sich der Aufsatz mit dem Lendplatz und den Stadthoren, mit denen die Stadt den Transitverkehr, der ihr nicht ausweichen konnte, beherrschte. Das ummauerte Stadtgebiet stellte nämlich einen Strassenknotenpunkt dar, wo sich die Strassen vom Norden nach dem Süden und vom Westen nach dem Osten begegneten. In der Stadt lief der Verkehr durch die Hauptgassen, nämlich Koroška cesta und Grajska-Gosposka ulica, begegnete sich am Glavni trg und verliess dann die Stadt durch Dravska ulica und über die Draubücke.

POROČILO

POKRAJINSKI ARHIV MARIBOR 1978—1982

Jože Curk *

Razvoja takih ustanov kot je Pokrajinski arhiv Maribor, ki bo leta 1983 slavil petdesetletnico svoje samostojne dejavnosti in osemdesetletnico svojega strokovnega obstoja v okviru Zgodovinskega društva, se ne ocenjuje vsakih nekaj let z merili aktualnih potreb časa, prav pa je, da se o njih večkrat poroča. Tak namen ima tudi to poročilo, ki zajema čas med leti 1978 in 1982 ter vsebinsko navezuje na onega iz leta 1978, objavljenega v ČZN NV 15/1979, p. 599—602, ki je obravnavalo čas med leti 1974 in 1978.

Obdobje 1978—1982 je arhiv preživel v programskem okviru, ki so mu ga določali 4 dejavniki: prostorski pogoji, kadrovske možnosti, materialne okoliščine ter zakonski in drugi predpisi, ki so usmerjali njegovo dejavnost.

1. Prostorski pogoji: Arhiv slejkoprej koristi stavbi na Glavnem trgu 6 in 7, njegov oddelek za starejše gradivo domuje v Grajski ulici 2, pridružen Škofjski arhiv pa na Koroški cesti 1. Arhivu se je v minulem mandatnem obdobju posrečilo urediti stavbo na Glavnem trgu 7 s tem, da ji je obnovil dvoriščne in ulično fasado ter uredil stopnišče in uvozno vežo. V Grajski ulici 2 so bili že leta 1978 urejeni prostori oddelka za starejše gradivo in sprejemno skladišče, obnovljena pa je bila tudi stavba škofjskega arhiva na Koroški cesti 1. Od stavbnega fonda, ki ga arhiv uporablja, so bile torej obnovljene vse stavbe oziroma deli stavb, razen hiše na Glavnem trgu 6, ki bo zahtevala temeljitejšo gradbene posege. Gre za njeno statično sanacijo, preetažiranje in obnovo njenih fasad. Z naštetimi posegi je arhiv dosegel, da se je vsaj po gradbenem videzu obnovil, čeprav ni s tem pridobil niti metra skladiščnih prostorov. Ker ima svoje skladiščne kapacitete večinoma zasedene, bo treba že v naslednjem mandatnem obdobju razmisliti o rešitvi tega problema. Ta namreč ogroža arhivovo zakonito dejavnost, saj mu onemogoča prevzeti arhivsko gradivo od njegovih imetnikov po preteku zakonitega roka hrambe. Arhiv bo moral dobiti nove skladiščne prostore. Ker pa se kot strokovno enovita delovna organizacija ne more uspešno razvijati na večjih lokacijah hkrati, zanj ne pridejo v poštev dislocirani objekti, ki bi se mu ponujali kot uporabna rešitev. Zato je smatrati za najprimernejši predlog, da se prezida arhivov dvoriščni trakt, ki bi se ga dalo razširiti, ne da bi ogrozili urbani koncept in s tem vedutni izgled starega dela mesta. Sočasno s to prezidavo bi se uredilo tudi hišo na Glavnem trgu 6, s čemer bi arhiv pridobil tri velika skladišča, hišnikovo stanovanje in delavnice, ki jih sedaj nima. Tehnična opremljenost arhiva namreč ni zadovoljiva niti po arhivsko-varstveni niti po varnostni plati. Manjka sprejemno skladišče, razpraševalnica, komora za dezinfekcijo in dezinsekcijo, knjigoveška delavnica, pa tudi protipožarni alarmni in protivlomilski varnostni sistem. Zaradi pritiska

* Jože Curk, dipl. umetnostni zgodovinar, Pokrajinski arhiv Maribor

velikih količin gradiva na arhivova skladišča bi kazalo v bodoče razmisliti o možnostih, da se za koroško in pomursko regijo organizirata sprejemni skladišči, kjer bi se zbiralo in sortiralo arhivsko gradivo, preden bi prešlo v centralna skladišča. S tem bi se po eni strani doseglo, da ne bi neposredno sililo v glavna skladišča, po drugi pa omogočilo, da bi ostalo še nekaj časa v sprejemnih skladiščih in s tem v bližini krajev svojega nastanka, kar je pri sorazmerno mladim in zato pogosto še »živemu« gradivu, važno.

2. Glede kadrovskih pogojev dela arhiv v zadnjih letih ni napredoval, zato še vedno nima zasedenih vseh sistemiziranih delovnih mest. Dejstvo, da je določena kadrovska politika predvsem odvisna od ugodnih ali neugodnih prostorskih in materialnih pogojev dela ter šele v drugi vrsti od obsega in strokovne zahtevnosti delovnega procesa, opozarja na nevarnost stagnacije, če tako stanje predolgo traja. Arhiv se tej nevarnosti ne bo mogel dolgo izmikati, če mu bo množica spornih in nujnih del enostavno paralizirala njegovo strokovno programirano in študijsko preizkušano delovno kontinuiteto, osnovano na strokovni usposobljenosti delavcev. Proti takemu stanju pomaga le družbeno spoznanje, da se delovna organizacija lahko strokovno uspešno razvija le vzporedno z delovnimi obremenitvami, ne pa z zastajanjem za njimi. Zato je nujno, da družba prizna tudi arhivu za več opravljenega dela več delavcev, sicer bo zašel v poradoksalno stanje strokovno povratnega delovnega učinka.

3. Materialna stran arhivove dejavnosti se je v zadnjih letih sicer izboljšala, vendar pa še vedno zastaja za zahtevami časa. Pri tem ne gre samo za obseg materialnih sredstev, ampak predvsem za njihovo uporabnost, saj se morajo čedalje mobilnejše prilagajati potrebam arhivov vse bolj razvejane upravne, strokovne in raziskovalne dejavnosti. Število finančnih virov se povečuje, enako namembnost njihovih sredstev, ne povečuje pa se njihov realni obseg in predvsem se vedno bolj drubi njihov volumen in s tem njihova združujoča učinkovitost. Narasčajoče število finančnih virov (trenutno preko 25) s padajočo realno vrednostjo namembno razparceliranih sredstev povzroča vedno večjo angažiranost arhivove splošne službe, sestavljene iz ravnatelja, tajnice in pogodbenega računovodje, ki ji zato primanjkuje časa za druga organizacijsko pomembnejša opravila.

4. Med tako opravila spada (na primer) tudi uvajanje dobrih novega zakona o naravni in kulturni dediščini, ki je začel veljati januarja 1981, čeprav še vedno niso sprejeti vsi njegovi spremni predpisi. Novi zakon je predvsem razširil radij arhivske službe, saj je njeno temeljni strokovni dejavnosti (materialnemu varstvu in strokovni obravnavi zbranega arhivskega gradiva) pridružil še upravno službo po javnem pooblastilu, znanstveno–raziskovalno dejavnost, publicistično aktivnost in obveznost, da se arhiv vključi v pedagoški proces srednjega usmerjenega izobraževanja družboslovne smeri. Vse te dejavnosti, ki zahtevajo predvsem od strokovnih delavcev dodatne obremenitve, so seveda povzročile, da je arhivov kadrovski manko pršel še bolj do izraza. Medtem ko se je dejavnost upravne službe urodila v okviru samoupravnega sporazuma, sklenjenega med občinskimi skupščinami, ustanoviteljicami arhiva, pa je raziskovalna in publicistična dejavnost, ki bi jo naj financirale občinske in republiške raziskovalna skupnost, ostalo manj dotučena in predvsem manj sistematično financirana. Tudi vzgojno–pedagoško aktivnost arhiva še ni zaživela niti s strani družboslovne skupine šol niti s strani arhiva samega. To bi rabil za to dejavnost primeren prireditveni, razstveni oziroma predavateljski prostor, ki ga pa nima, a ga bo skušal s skromnimi lastnimi sredstvi ustvariti. Poleg naštetih nalog postavlja novi zakon arhiv tudi v nov statusni položaj, saj zahteva drugačne odnosovaljske odnose z občinami kot zakonitimi nosilkami

varstva kulturne dediščine ter drugačno arhivovo samoupravno organiziranost, povezano z novim samoupravnim instrumentarijem. Če k temu dodamo še dejstvo, da postaja arhiv strokovni koordinator med imetniki dokumentarnega in arhivskega gradiva, ki so z novim zakonom zadolženi, da zanj skrbijo ter ga po preteku določenih let predajo arhivu v nadaljnje varstvo in obravnavo, spoznamo, da se arhiv dejansko spreminja v nosilca celotne arhivsko-varstvene dejavnosti na območju, ki mu je strokovno zaupano. Vse našete obveznosti seveda zelo bremene njegov kader. Arhiv se je novim obveznostim prilagodil v okviru svojih materialnih in kadrovskih zmožnosti, pri čemer pa se zaveda, da zahteva taka reorganizacija daljši čas za njegovo strokovno stabilizacijo, kot si to družba kot nosilka teh sprememb želi in kot je arhivu pripravljena priznati.

Če na kratko opišemo arhivovo dejavnost v zadnjih štirih letih, odkrijemo njeno večplastnost, ki se kaže v konstantah temeljnih nalog in aktualnosti sprotnih obveznosti.

Leta 1979 je arhiv opravil svoje delovne naloge, kot sledi:

1. Redno je opravljal dejavnost posebnega družbenega pomena za organe in organizacije na svojem območju.

2. Opravljal je strokovna opravila od akcesije in zunanje službe do obdelave gradiva in raziskovalnega dela, ki predstavljajo etape v valorizaciji arhivskega gradiva:

- akcesija je obsegala 36 fondov v obsegu 201 tm gradiva,
- arhivsko urejenega je bilo okoli 380 tm deponiranega gradiva,
- ob 235 obiskih je bilo na terenu pregledanih 127 registratur,
- izločitvena komisija je na 11 sejah obravnavala 8 vnaprejšnjih izločitvenih in potrdila 29 izvršilnih izločitvenih seznamov ter opravila še 2 interni izločitvi,
- na zahtevo strank je bilo rešenih 285 zadev, posojenih 108 zadev, sprejetih 243 strank in posredovanih okoli 800 ustnih in telefonskih informacij,
- v arhivski čitalnici je bilo 128 uporabnikov arhivskega in knjižničnega gradiva,
- študijsko-raziskovalna dejavnost je obsegala: referate na 9. zborovanju slovenskih arhivskih delavcev v Radencih in na zveznem posvetovanju v Novi Gorici ter prispevke za glasila *Arhivist*, *Arhivi* 1, *ČZN*, *Gradivo* za zgodovino Maribora IV., dnevno časopisje, radio Maribor itd.

3. Ob naštetih opravilih je arhiv opravil še vrsto drugih nalog, ki so potekale vzporedno z glavno dejavnostjo:

- sodeloval je pri organizaciji 9. zborovanja slovenskih arhivskih delavcev v Radencih,
- sodeloval je pri delu mednarodne komisije za restitucijo arhivskega gradiva iz Avstrije,
- izvedel je akcijo mikrofilmanja najpomembnejšega arhivskega gradiva in restavracije 5 dragocenih arhivalij,
- obnovil je dvoriščne fasade stavbe na Glavnem trgu 7 v izmeri 998 m² površine,
- prevzel je 80 tm gradiva družbenopolitičnih organizacij in s tem v zvezi ustanovil referat za gradivo družbenopolitičnih organizacij,
- nadaljeval je z obdelavo arhivskih virov, zanimivih za našo narodno zgodovino, v županijskem arhivu v Szombathelyju,
- sodeloval je pri raznih akcijah širšega družbenega pomena.

Leto 1980 je arhiv realiziral svoje delovne naloge, kot sledi:

1. Redno je opravljal dejavnost posebnega družbenega pomena za organe in organizacije na svojem območju.

2. Opravljal je strokovna opravila od akcesije in zunanje službe do obdelave gradiva in raziskovalnega dela, ki pomenjajo etape v arhivski obdelavi gradiva:

— akcesija se je zaradi nastopajočega pomanjkanja depojskih prostorov omejila na 20 fondov s področja šolstva in škofijskega arhiva,

— arhivsko urejenega je bilo okoli 106 tm depoziranega gradiva,

— ob 183 obiskih na terenu je bilo pregledanih 144 registratur,

— izločitvena komisija je na 10 sejah obravnavala 2 vnaprejšnje izločitvene in potrdila 43 izvršilnih izločitvenih seznamov ter opravila še 4 interne izločitve,

— na zahtevo strank je bilo rešenih 242 zadev, posojenih je bilo 135 zadev, sprejetih preko 200 strokov in posredovanih okoli 800 ustnih in telefonskih informacij,

— v arhivski štalnici je bilo 102 uporabnikov arhivskega in knjižničnega gradiva,

— študijska in raziskovalna dejavnost je obsegala: referate za 2. posvetovanje Arhivi 80 v Radencih, 9. kongres arhivskih delavcev Jugoslavije v Strugi in za posvetovanje o taborskem gibanju na Slovenskem v Radencih ter prispevke za glasila Arhivist, Arhivi 2, ČZN, Gradivo za zgodovino Maribora V., Ruški zbornik, Brestaniški zbornik, dnevno časopisje, radio Maribor itd.

3. Ob naštetih opravilih je arhiv opravil še vrsto drugih nalog, ki so potekale vzporedno z glavno dejavnostjo:

— sodeloval je pri organizaciji posvetovanj Arhivi 80 v Radencih in o taborskem gibanju v Radencih,

— sodeloval je pri delu mednarodne komisije za restitucijo arhivskega gradiva iz Avstrije,

— izvedel je akcijo mikrofilmanja najpomembnejšega arhivskega gradiva in restavracije 6 dragocenih arhivalij,

— nadaljeval je z obdelavo arhivskih virov, zanimivih za našo narodno zgodovino, v županijskem arhivu v Szombathelyju,

— sodeloval je pri raznih akcijah širšega družbenega pomena.

Leto 1981 je arhiv preživel pod vplivom 3 dejavnikov, ki so vplivali na njegovo dejavnost:

— z januarjem 1981 je začel veljati novi zakon o varstvu naravne in kulturne dediščine, ki je pred arhiv postavil nove naloge,

— stabilizacijski ukrepi po eni strani in naglo naraščajoči režijski stroški po drugi so povzročili določene spremembe v arhivovem delovnem programu in finančnem planu,

— vrsta študijskih in raziskovalnih nalog, ki so postale del arhivove redne dejavnosti, je njegove strokovne delavce dodatno obremenila.

Vendar pa našeti dejavniki niso povzročili redukcije arhivovih nalog, ki so se razvijale v okviru posameznih referatov, kot sledi:

Referat za gradivo uprave po 1850 je prevzel okoli 58 tm upravnega gradiva, obiskal večino DO s področja uprave in zdravstva na arhivovem območju, strokovno obdelal 3 obsežnejše fonde, popisal 33 novih fondov ter delal skoraj 4 tedne v arhivih v Budimpešti in Szombathelyju ter Deželni knjižnici v Gradcu.

Izločitvena komisija je na 11 sejah obravnavala 5 vnaprejšnjih izločitvenih in 43 izvršilnih izločitvenih seznamov.

Referat za gradivo gospodarstva je opravil 127 obiskov pri ustvarjalcih gradiva izven Maribora in 63 obiskov pri onih v Mariboru, urejal 2 obsežna fonda, sodeloval z referati na zborovanjih in posvetovanjih v Radencih, Ohridu, Beogradu, Ankaranu, Varaždinu in kot soorganizator v Ribnici na Pohorju.

Referat za starejše gradivo in gradivo verskih skupnosti je urejal gradivo župnij Kamnica in Hoče, sodeloval pri meddržavni konvencijski komisiji, imel referat v Varaždinu in pripravil 2 strokovna članka iz mariborske zgodovine.

Referat za gradivo škofijskega arhiva je urejal 2 obsežna fonda, prevzel in urejal precej knjižnega gradiva, sodeloval na simpoziju v Varaždinu, proučeval zgodovino velikonedeljske komende in prispeval članek za slovenjebistriški zbornik.

Referat za gradivo družbenopolitičnih organizacij je prevzel manjši fond, obdelal gradivo OF in SZDL iz Murske Sobote in RK iz Maribora ter opravljal zunanjo službo.

Referat za gradivo sodstva je od septembra 1979 nezaseden, zato sta zanj opravljala tekoče posle referata za gradivo uprave po 1850 in za gradivo družbenopolitičnih organizacij.

Referat za gradivo šolstva, kulture, društev in privata je pregledal gradivo osnovnih šol na ozemlju občin Maribor in Radlje, urejal prevzeto gradivo predvsem šolskih fondov, pridobil nekaj gradiva s področja privatnih fondov, napisal prispevek za Ruški zbornik in pripravil referate za zborovanja v Radencih, Varaždinu, Ribnici na Pohorju in Mariboru ter sodeloval pri postavitvi razstave o slovenskih taborih v Ljutomeru.

V arhivski knjižnici je bilo postreženih 111 strank, opravilo pa se je tudi obilo drugega zlasti sprotne dela.

Referat za delo s strankami je sprejel 188 strank, izdal 269 potrdil, opravil 65 izposoj in posredoval okoli 880 ustnih in telefonskih informacij.

Arhiv je ob opisanih dejavnostih opravil še vrsto nalog akcijskega značaja:

- organiziral je posvet o tehnični opremljenosti arhivskega gradiva v Radencih in izdal zbornik Arhivi 3,
- aktivno se je udeleževal strokovnih sestankov v okviru arhivskih asociacij ter drugih organov in organizacij,
- opravljal je strokovne instruktaže pri DO v in izven Maribora,
- sodeloval je pri meddržavni konvencijski komisiji,
- sodeloval je z več referati pri vrsti posvetovanj in simpozijev v Radencih, Ohridu, Beogradu, Ankaranu, Ribnici in Mariboru,
- poskrbel je za mikrofilmanje najpomembnejšega in konzervacijo ogroženega arhivskega gradiva,
- izdal je Gradivo za zgodovino Maribora VI. in začel s pripravami za izdajo Inventarjev I,
- opravil je razne druge sprotne naloge in opravila, tudi taka, ki niso bila plansko predvidena ali pa vsaj ne določene oblikirana.

V letu 1982 je arhiv usmeril svojo aktivnost predvsem na pet delovnih področij:

1. po določilih zakona o naravni in kulturni dediščini je v okviru svoje dejavnosti organiziral službo za opravljanje nalog po javnem pooblastilu,
2. urejal je svoj statusni položaj v smislu novih zakonskih določil,
3. organiziral je obnovo ulične fasade, stopnišča, veže, prizidka s hišnikovim stanovanjem in prireditvenega prostora,

4. močnejše kot dotlej je razvil dejavnosti, ki ga afirmirajo v javnosti,
5. posvetil je večjo pozornost znanstvenemu in raziskovalnemu delu s področja arhivistike in zgodovine.

Ob naštetih osnovnih usmeritvah so se v okviru arhiva odvijala opravila in naloge posameznih delovnih področij, kot sledi:

Referat za gradivo uprave po 1850 je prevzel 3 sodne fondе v obsegu 94 tm, opravil vrsto obiskov pri občinah in sodiščih, sodeloval pri popisu arhivskih fondov, izpisoval podatke iz arhivskih fondov v Zalaegerszegu, pripravil več strokovnih člankov, opravil 12 predavanj in sodeloval pri večini arhivovih prireditvah.

Izboštvona komisija je na 7 sejah obravnavala 2 vnaprejšnja izločitvena in 31 izvršilnih izboštvonih seznamov ter opravila 1 interno izločitev.

Referat za gradivo gospodarstva je urejal fond HC Fale, opravil 217 obiskov pri imetnikih arhivskega in dokumentarnega gradiva, sodeloval pri organizaciji razstave »Titu ter opravil vrsto referatov in pripravil vrsto prispevkov za razne arhivske prireditve in za razna glasila v Sloveniji in Jugoslaviji, med njimi za zbornik Arhivi 4.

Referat za starejše gradivo in gradivo verskih skupnosti je urejal fond župnije Stari trg, zbral listinsko gradivo za Gradivo za zgodovino Maribora VII, pripravil za tisk Inventar župnije Iloče, zbral gradivo za več strokovnih člankov in sodeloval pri meddržavni konvencijski komisiji.

Referat za gradivo škofijskega arhiva je urejal fondе F 3, 4, 5 in 61 ter zapuščino arhivarja F. Hrastelja, sodeloval na posvetu v Radencih in pri pripravi Inventarja boškega župnijskega gradiva.

Referat za gradivo šolstva, društev, kulture in privata je prevzel vrsto šolskih arhivov z mariborskega občinskega ozemlja ter deloma z nakupi deloma s pokloni pridobil gradivo 9 privatnih fondov, pripravljal je historikal arhivske dejavnosti v Podravju, pripravil je referale za posvetovanja arhivistov, zgodovinarjev in slavistov, napisal prispevke za dva zbornika ter pripravil nekaj svojih referatov za tisk.

Referat za gradivo družbenopolitičnih organizacij je sodeloval pri pripravah za arhivovo jubilejno razstavo in za vodnik po arhivih Slovenije, opravljal zunanjo službo, sicer pa se zaradi daljšega bolezenskega izostanka referentke omejil na opravljanje tekočih poslov.

Referat za gradivo sodstva je nezaseden, zato sta zanj opravljala sprotna opravila referata za gradivo uprave po 1850 in za gradivo družbenopolitičnih organizacij.

V arhivski knjižnici je bilo postreženih 281 strank, opravila pa so se tudi druga sprotna in organizacijska dela v zvezi z arhivskimi prireditvenimi akcijami.

Referat za izvajanje nalog in opravil po javnem pooblastilu je na osnovi 94. člena zakona o naravni in kulturni dediščini:

- izdal 298 potrdil, posredil 83 zadev, sprejel okoli 380 strank in posredoval okoli 800 ustnih in telefonskih informacij,
- začel nanovo urejati indeksni seznam 1291 fondov v arhivu ter dopolnjevati register fondov z novimi dosjeji,
- sodeloval pri pripravljanju seznamov imetnikov arhivskega gradiva, potrebnega občinskim skupščinam za objavo v njihovih uradnih glasilih.

V celoti gledano je arhiv svoje planske naloge po obsegu opravil, deloma pa celo presegel. Organiziral je posvet arhivistov v Radencih in potujočo razstavo o Titu, opravljal je naloge nezasedenega delokroga arhivista za gradivo pravosodja, sodeloval je pri meddržavni konvencijski komisiji, sodeloval je pri

izdelavi podzakonskih aktov z zadevnim republiškim upravnim organom, sodeloval je z po več referati na vrsti posvetov in zborovanj, prevzel in izvedel je vrsto raziskovalnih nalog pri občinski in republiški raziskovalni skupnosti ter opravil še razne druge sprotne naloge in opravila, ki so sicer omenjena pri posameznih referatih, a je pri njih pogosto sodeloval ves arhiv.

Ob koncu poročila je opozoriti na nekatere probleme, ki vedno bolj otežujejo arhivovo splošno in strokovno dejavnost. Gre za objektivna dejstva:

— da so arhivska skladišča polna in da arhiv ni več zmožen sprejemati večjih količin arhivskega gradiva, kar bi po določilih zakona moral,

— da bremení arhivovo temeljno dejavnost toliko sprotnih in drugih nalog, da le stežka dohaja strokovne potrebe, ki jih pred arhiv postavlja njegov okoli 7000 tm dolgi arhivski fundus, in končno

— da je novi zakon arhivsko službo obremenil z novimi dejavnostmi in dolžnostmi na področju uprave, raziskovanja in publicistike, ne da bi ji zagotovil boljše pogoje dela za njihovo učinkovito izvajanje.

OCENA

DISERTACIJA O MARIBORSKEM NEMŠKEM
GLEDALIŠČU

Bruno Hartman*

Taufar Walter: Das deutschsprachige Theater in Marburg an der Draa. Typologie eines Provinztheaters. Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades an der philosophischen Fakultät der Universität Wien. Eingereicht von... Wien, 1982. V + 139 strani besedila + (CCCXII) strani kazal in prilog. 4°.

Besedilo inavguralne disertacije, ki jo je Walter Taufar predložil filozofski fakulteti dunajske univerze in z njo dosegel leta 1982 doktorsko čast na osnovi poročila ugledne gledališke zgodovinarke univ. prof. dr. Margret Dietrich, obravnava sicer zgodovino nemškega mesnega gledališča v Mariboru, vendar je njegov osrednji namen, predvsem dognati tipologijo majhnega podeželskega gledališča v Avstro-Ogrski v drugi polovici 19. stoletja, pri čemer mu rabi za primer mariborsko gledališče. Delo se zagotovo vpenja v prizadevanja avstrijske gledališke historiografije, da bi preučila preteklost nemškega gledališča na območju nekdanje avstro-ogrske monarhije. Komisija za gledališka zgodovina pri Avstrijski akademiji znanosti se je namreč namenila, da bo ta tema obdelana v 50 zvezkih; ti so začeli izhajati leta 1971 pri dunajski akademski založbi (Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften).

Walter Taufar je jedro svoje disertacije posvetil raziskavi »umetniških, gospodarskih in družbenih razmer«, v katerih so delovala majhna avstrijska podeželska gledališča, in preskusil, kako so se reflektirale v mariborskem nemškem mestnem gledališču. Te raziskave je strnil v osrednji poglavji svoje disertacije: Problemi gledaliških ravnateljev v podeželskih gledališčih v drugi polovici 19. stoletja ob mariborskem primeru, in Problemi ansambla v podeželskih gledališčih v drugi polovici 19. stoletja ob mariborskem primeru. Pred njima je na kratko očrtal zgodovinski in gospodarski razvoj Maribora v obravnavanem obdobju, zgodovino mariborskega gledališča v dveh delih: do leta 1852 in od 1852 do 1919, za njima pa je okarakteriziral vse gledališke sezone od 1862 do 1919 ter gledališke sezone mariborskega nemškega gledališča med okupacijo 1941—1944. V prilogah je popisal gledališke ravnatelje mariborskega nemškega gledališča od začetkov do leta 1944, vse njegove uprizoritve (in predstave) od 1862 do 1919 in 1941—1944, kakor jih je mogel rekonstruirati iz poročil, kritik in objav v lokalnem nemškem časniku Marburger Zeitung (oziroma njegovih predhodnikih Correspondent

* Dr. Bruno Hartman, docent, ravnatelj Univerzitetne knjižnice Maribor.

für Untersteiermark — Taufar zmotno navaja Correspondenz! — v letih 1862—1865, in Marburger Correspondent v letu 1866, ki ga pa Taufar sploh ne navaja), ves umetniški personal, ki je nastopal od 1840 do 1944 (ravnatelj, režiserje, kapelnike, igralce in pevce) ter vse gledališčnike, ki so gostovali v mariborskem nemškem gledališču (z navedbo njihovih matičnih gledališč). Na koncu je v preslikavah priloženih sedem dokumentov, ki se nanašajo na temeljni sklop obravnavanih problemov, nato pa naveden obsežen in dragocen spisek relevantne literature.

V predgovoru avtor piše, da so primarni dokumenti o delovanju mariborskega nemškega gledališča maloštevilni, saj so zakupniki gledališča — gledališki ravnatelji po izteku zakupnih pogodb odnesli s seboj gledališke programe, pogodbe o angažmajih in poslovne knjige. Prav tako ni ohranjen arhiv mariborskega Gledališkega in kazinskega društva (Theater- und Kasino-Verein), lastnika gledališke in kazinske stavbe, ki je pogodbeno oddajalo gledališke prostore vsakičnemu gledališkemu zakupniku. Edinole zapuščina poslednjega mariborskega gledališkega ravnatelja (do leta 1919) Gustava Siegeja da je spravljen v avstrijski nacionalni knjižnici na Dunaju, kar je vsega upoštevanja vreden podatek za raziskovalca mariborske gledališke preteklosti. Za obdobje do leta 1850, tako meni avtor, ni v mariborskih in graških arhivih »nikakršnih uporabnih dokumentov«, zato se je oprl le na sekundarno literaturo, predvsem na zgodovinske spise mariborskega gimnazijskega profesorja dr. Rudolfa Gustava Puffa in Josefa Andr. Janischa. Za obdobje od 1862 dalje je podatke o mariborskem gledališču črpal, kot je bilo že omenjeno, iz lokalnega mariborskega časnika, pa še iz pisem in avtobiografskih zapisov najprominentnejših igralcev mariborskega nemškega gledališča Ludwiga Gruberja (Anzengruberja), Josefa Kainza in dr. Maxa Pohla. »Dragocene informacije« so mu dali nekdanji Mariborčani Berta Siege (hči ravnatelja Gustava Siegeja, ki je med vojnama gledališko delovala v mariborskih nemških društvih), dr. Gerhard Pfrimer (graški veletrgovec z vinom in predvojni nemški politik v Mariboru) ter Grete Peteln (vdova Josefa-Pipa Petelna, zlatarja, optika, slikarja, grafika in vodje kulturnega urada mariborske občine v okupacijskih letih). Globina in obseg teh informacij iz disertacije nista razvidna.

Avtor je v zmoti, kar zadeva dokumente v mariborskem arhivu. V njem je ohranjeno kar nekaj gledaliških programov (letakov) od 1790—1860. Obdelala jih je dr. Manica Špendalova v knjigi Glasbene predstave na odru mariborskega gledališča 1785—1861, Maribor 1975, in jih v presnetkih objavila devetero. Neupoštevanje izsledkov dr. Manice Špendalove bistveno zmanjšuje vrednost avtorjevega pregleda dejavnosti mariborskega nemškega gledališča do leta 1861. Prav tako bi avtor moral vsekakor upoštevati spis dr. Vladimira Kralja Preteklost mariborskega gledališča, ki ga je napisal ob njegovi 150-letnici in objavil v reviji Kronika slovenskih mest 1937, v 1. številki. V njem je zajel čas od baroka do leta 1919, periodiziral dogajanje v mariborskem nemškem gledališču in v pglavitnih potezah začrtal tudi njegovo poslovanje (pravni lastniki, zakupništvo, subvencije in odnos do mariborske mestne občine), kar je osrednja Taufarjeva preokupacija v disertaciji. Dr. Vladimir Kralj je o mariborskem nemškem gledališču zapisal generalno oceno, da je bilo »provincijsko gledališče tretje vrste« in »zabavišče v revni izvedbi in skromni opremlj«.

Prav tako Taufar ni upošteval še drugih slovenskih avtorjev (z izjemo Dušana Ludvika — pritegnil je njegovo v nemščini napisano razpravo Die Eggenbergischen Hofkomödianten), ki so neposredno ali posredno obravnavali mariborsko nemško gledališče: dr. Ljudevita Pivka, dr. Pavla Strmška, prof. Janka Glazerja in dr. Bruna Hartmana (dela teh dveh v strokovnem časopisu Doku-

menti Sluvsenskega gledališča in filmskega muzeja). Zlasti je zanimiva Glazerjeva avlupskijska tihlanje vrduosti mariborskega nemškega gledališča pred prve svetovne vojne: »Morda hi na splošno lahko rekel, da je nemško gledališče kot paktično bilo dokaj povprečno, slovensko pa kud diletantsko naučev-pručno; tako v kvaliteti ideh verjetno ni bila posebne razlike.« S tem je tudi zavrnjena apodiktivna Taufarjeva trditev, da pol monarhije v Mariboru ni bilo gledališča, ki hi igralo v slovenščini (str. 2). V Mariboru takrat resda ni bilo pakličenega slovenskega gledališča, v slovenščini pa se v Mariboru igrali že izza marta 1865 (prva uprizorilav enodejanka Župan Miroslava Vilharja). Pač pa se je slovensko ljuhiteljska igranje povzpelo, ko sta mu bila ud leta 1899 v Narodnem domu na vidja primeren oder in lapa dvorana, zlasti pa še pa leta 1909, ko se je z ustanovitvijo Dramatičnega društva tudi organizacijsko utrdilo. Značilna je, da se je leta 1910 idugatilo z garderobo in idrsko upremo v vrednosti 2000 kron; udkupilo ju je ud nemškega gledališkega ravualtelja Karla Daura, ki je konec sezone 1909/1910 dočkal s finančnim podamum. (Gl.: Dr. Pavel Strmšek: Dramatično društva v Mariboru. — ČZN 1928, str. 1.)

Neargumentirana je tudi Taufarjeva trditev, da je mariborsko nemško gledališče začela izgubljati občinstvo, kur se je večal dedek Slovencev v mesto; ti da se bojkotirali nemške predstave. Nasprotno so na ubinim zboru Dramatičnega društva 23. maja 1913 trdili, da »je v mestnem nemškem gledališču povpručno pri vsaki predslavi ena tretjina Slovencev«. (Gl.: Bruno Hartman: Pričevanje o mariborskem slovenskem gledališču pred prvu svetovno vojno. — Dokumenti Sluvsenskega gledališkega in filmskega muzeja, 33. Ljubljana 1979, str. 134.) Gotova je, da bo treba vzroke za slab obisk mariborskega nemškega gledališča malu pred prve svetovno vojno raziskali na širokem uzadiju nacionalnih in razrednih premikov, spremenjenem načinu življenja, večji izobraženosti občinstva in zato zahtevnosti, vpliva filma in športa.

Te pripombe navajam kot spratne ugovore zoper Taufarjevo trditev. Sicer pa se avlor v disertaciji skurajda ne loteva nacionalne problematike, ki bi se reflektirala ud mariborskem nemškem gledališču.

Žal avlor ni debil v razvid idveh zanimivih in vsebinsko bugatih člankov, ki jih je neki duslej še ne ugadavljeni pisec s kratico E. H. objavil v mariborskem nemškem kuledarju: prvega: Der Theater- und Kasino-Verein in Marburg v Deutscher Bate für Steiermark und Kärnten, Kalender für das Jahr 1905, Marburg a. d. Drau (1905), str. 21-25, in drugega: Das Stadt-Theater in Marburg v istušimskem kuledarju za leta 1898 na straneh 12—24. Prvi članek hi ga obvaroval zmule, da je bila mariborsko Gledališko in kazinsko društvo ustanovljeno že leta 1847, ko je bilo v resnici šele 17. oktobra 1864, malu pred slovesnu idvritvijo nugega kazinskega poskupja. Društvu je nastalo iz skupnih pobud gledališkega upravnega odbora (Theaterverwaltungs-komitee), ki se je ustanovil leta 1862, ter bralnega in družabnega društva (Les- und Geselligkeitsverein), ki je svoje idugdelno uslabelo delo okrepilo z novo organiziranjem 27. avgusta 1862. V resnici je bila leta 1847 ustanovljena le skupnost ustanovnikov mariborskega mestnega gledališča (Communität der Gründer des Stadt-Theaters zu Marburg). Članek E. H. o mariborskem gledališču pa karakterizira vsa obilidja zakupnikov — gledaliških ravnateljev ud njegove preselitve v novo stavbo leta 1852 do leta 1898.

Zlasti pa bi si mugel avlor delu idajšati in ga poglobili z miniručno dukumentarijsko karledeko Marburger Zeitung, ki ju ima mariborska Univerzitetna knjižnica. Iz nje hi mugel črpali vse podatke o uprizoritvah, predstavah, objavah, kritikah ter položaju mariborskega gledališča v takratnem Mariboru.

Prav tako bi si iz kartoteke mogel izbrati gradivo za še bolj poglobljeno sociološko podobo mariborskega mesta v obravnavanem obdobju.

Sploh je oris mariborske zgodovine in družbenih premen v mestu (socialno strukturiranje) zelo skromen in površen. Četudi bi si sami želeli, da bi raziskave o njih bile še številnejše in še bogatejše, vendarle že dosedanje omogočajo globlje analize (dela Franja Baša, dr. Franca Kovačiča, dr. Jožeta Mlinariča, dr. Jožeta Koropca, Jožeta Curka, dr. Franca Rozmana, Antoše Leskovca, Viktorja Vrbnjaka, Ermina Kržičnika, dr. Bruna Hartmana in drugih).

Jedro Taufarjeve disertacije obravnava položaj gledališkega zakupnika-ravnatelja, njegove umetniške in poslovne odločitve v splošni avstrijski gledališki situaciji. Ob eruiranju predmetne literature je avtor njene izsledke primerjal z razmerami v Mariboru in se dokopal do izredno zanimivih ugotovitev, ki so zlasti izostrene v razmerjih med gledališkim zakupnikom, gledališkim in kazinskim društvom ter mariborskim mestnim svetom. V teh razmerjih se je v glavnem reflektirala umetniška moč ali nemoč mariborskega nemškega gledališča do leta 1919.

Isti postopek je avtor izpeljal za igralce in druge umetniške delavce. Sistem angažmajev, pogodbenega nagrajevanja, igralskih strok, lastne gledališke opreme, vaj, študija vlog, nastopov in gostovanj, kakor se je uresničeval v skromnih razmerah majhnega okrožnega mesteca, je v Taufarjevi interpretaciji izredno zanimivo pojasnjeno.

Z obeh aspektov — ravnateljevega in ansambelskega — so nato kot sinteza kratko označene vse sezone do leta 1919 in med okupacijo 1941—1944.

Izredno dragoceni so popisi uprizoritev (z navedbo del in njihovih avtorjev) in predstav, vseh gledaliških zakupnikov-ravnateljev in abecedni popis članov ansamblov od 1840—1944 z navedbo sezon, v katerih so nastopali. Popis uprizoritev ponuja bogato izhodišče za vrednotenje umetniških naporov mariborskega nemškega gledališča, za ugotavljanje povezanosti z duhovnim razvojem v svetu ali odmaknjenosti od njega, za ugotavljanje duhovne ravni k nemškemu kulturnemu krogu prištevajočega se prebivalstva Maribora.

Taufarjeve izsledke bo mogoče s pridom uporabljati pri širših socioloških raziskavah mariborske preteklosti. Upoštevati jih bo treba pri obravnavi hkratnih ljubiteljskih gledaliških prizadevanj nemških skupin (denimo Društva katoliških rokodelskih pomočnikov — Katholischer Gesellenverein, Katoliškega delavskega društva — Katholischer Arbeiterverein, socialnodemokratskih organizacij, recimo Arbeiterbühne), pa tudi pri obravnavanju slovenskega gledališkega življenja v Mariboru (v okviru Slovenske čitalnice, Slovenskega delavskega bralnega in pevskega društva, Dramatičnega društva, Slovenske krščansko-socialne zveze in dijaških skupin).

Ceravno se zdi Taufarjeva disertacija vase zaprt organizem, pa vendarle z znanstveno obdelavo izbranega umetnostnega in socialnega pojava odpira poti k širšim znanstvenim razsežnostim.

VSEBINA — CONTENTS

Stran

Curk Jože: NEKDANJI JEZUITSKI KOLEGIJ V MARIBORU IN NJEGOV GRADBENI MOJSTER JANEZ FUCHS	105
The Former College of the Jesuits at Maribor and his Architect John Fuchs	
Curk Jože: O HISTORIČNIH VIRIH ZA URBANO-GRADBENO ZGODOVINO MARIBORA	268
About the Historical Sources for the Urban-Building History of Maribor	
Demandt Karl Ernst: POLITIČNA FUNKCIJA MARBURGA V HESSENSKI ZGODOVINI	9
Marburg's Political Function in the History of the State of Hessen	
Filipič France: O PROGRESIVNEM TISKU MED VOJNAMA V MARIBORU	201
On the Progressive Press between the Wars at Maribor	
Hartman Bruno: JOŽE KOŠAR 1908—1982	6
Hartman Bruno: KULTURNI TOKOVI V MARIBORU IN NJEGOVEM ZALEDJU MED VOJNAMA	232
The Cultural Currents at Maribor and Its Hinterland between the Wars	
Hartman Bruno: SLAVJANOFIL IVAN SERGEJEVIČ AKSAKOV V MARIBORU LETA 1860	125
The Slavophil Ivan Sergejevič Aksakov at Maribor in the Year 1860	
Hartman Bruno: »SÜDMARKINI« KNJIŽNICI V MARIBORU	145
»Südmark's« Two Public Libraries in Maribor	
Koropcec Jože: MARIBOR IN NAJVEČJI SLOVENSKE KMEČKE UPORI	84
Maribor and the Greatest Slovene Peasant's Uprisings	
Kramberger Rajko: OB JUBILEJU	5
Mlinarič Jože: MARIBORSKI MESTNI SODNIKI V SREDNJEM VEKU	29
The Municipal Judges of Maribor in the Middle Ages	
Mlinarič Jože: MINORITSKI SAMOSTAN V MARIBORU 13. STOLETJE — 1814	55
The Minorite Monastery at Maribor 13th Century — 1814	
Ostrovška Milica: UDELEŽBA MARIBORČANK V PREDVOJNEM NAPREDNEM GIBANJU	209
The Participation of the Women of Maribor in the Pre-war Progressive Movement	
Ožinger Anton: CODEX HENRICI — MALO POZNANA ZNAMENITOST MARIBORA	24
Codex Henrici — a Little Known Remarkableness of Maribor	
Penič Lojze: PARTIZANSKO ZDRAVSTVO NA VZHODNEM POHORJU	248
The Partisan Health Service on Eastern Pohorje	
Požar Branko: RAZVOJ PREBIVALSTVA OBČINE MARIBOR V OBDOBJU OD 1961. DO 1981. LETA	261
Development of the Population in the Maribor Commune in the Period of 1961 to 1981	
Požar Breda: MARIBOR V NEMŠKEM ROMANU I	154
Maribor in the German Novel I	
Simoniti Marjetica: IZ ZGODOVINE ZLATARSKE IN PASARSKE OBRTI V MARIBORU	73
From the History of the Goldsmith's and Girdler's Trade in Maribor	
Špendal Manica: ZAČETKI SLOVENSKEGA OPERNEGA UDEJSTVOVANJA V MARIBORU	191
The Beginnings of Slovene Operatic Activities in Maribor	
Švajncar J. Janez: BENEDIKT ZEILHOFER — VOJAK	164
Benedikt Zeilhofer — a Soldier	

	Stran
Vrišer Sergej: IZ ZBIRK POKRAJINSKEGA MUZEJA V MARIBORU II — PODOBICE IZ POSESTI RODBINE BRANDIS	93
From the Collections of the Provincial Museum at Maribor II — Little Pictures from the Possession of the Brandis Family	
Žnidarič Marjan: PRISPEVEK K ZGODOVINI NEMCEV V MARIBORU MED OBEMA VOJNAMA	218
Contribution to the History of the Germans at Maribor between the two Wars	
POROČILO — REPORT	
Curk Jože: POKRAJINSKI ARHIV MARIBOR 1978—1982	288
OCENA — REVIEW	
Hartman Bruno: DISERTACIJA O MARIBORSKEM NEMŠKEM GLEDALIŠČU	295

DRAGI BRALCI

Ob jubilejih slovenskega mariborskega zgodovinarstva v letu 1983 posveča poleg našega Časopisa za zgodovino in narodopisje tudi Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino zvezka 2 in 3 31. letnika v celoti zgodovini mesta Maribora. Zato objavljata obe slovenski republiški zgodovinski glasili obojni kazali.

KRONIKA

ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

31. letnik — Ljubljana 1983 — 2. in 3. zvezek

Marjan Žnidarič: REDEK JUBILEJ (Ob 80-letnici Zgodovinskega društva v Mariboru)	99
The Rare Jubilee (At the 80th Anniversary of the Historical Society of Maribor)	
Mavricij Zgonik: VLOGA GEOGRAFSKEGA OKOLJA NA ZAČETEK IN RAST MARIBORA	103
The Influence of the Geographical Environment on the Beginnings and Growth of Maribor	
Stanko Pahič: ARHEOLOŠKA PRETEKLOST MARIBORA	114
The Archeological Past of Maribor	
Jože Mlinarič: MARIBOR DO ZAČETKA 17. STOLETJA	126
Maribor Up to the Beginning of the 17th Century	
Jože Karopac: PILEATORJEVE PRITOŽBE ZOPER MARIBORSKI MESTNI SVET LETA 1623	138
Pileator's Complaints Against the Maribor Town Council in the Year of 1623	
Sergej Vrišer: DONESKI K OPUSU BAROČNIH KIPARJEV STRAUBOV IN JOZEFA HOLZINGERJA	144
Contributions to the Opus of the Baroque Sculptors — the Straubs and Jožef Holzinger	
Jože Čurk: URBANO-GRADBENA IN KOMUNALNA ZGODOVINA MARIBORA	148
The Urban, Architectural and Road and Railway History of Maribor	
Anton Ožinger: SEDEŽ SLOVENSKE ŠKOFIJE NA ŠTAJERSKEM V MARIBORU LETA 1859	158
The Seat of Slovene Styrian Episcopate in Maribor in 1859	
Antoša Leskovec: UPRAVNI IN GOSPODARSKI RAZVOJ MARIBORA V 19. STOLETIJU	167
Administrative and Economic Development of Maribor in the 19th Century	
Sergej Vrišer: STARI MARIBOR: MESTO, LJUDJE IN DOGODKI	176
Old Maribor: The Town, Its People and Events	
Manica Spendal: GLASBENO ŽIVLJENJE V MARIBORU	183
Musical Life in Maribor	
Bruna Hartman: SLOVENSKO DELAVSKO BRALNO IN PEVSKO DRUŠTVO V MARIBORU IN NJEGOVA KNJIŽNICA	192
The Slovene Worker's Reading and Singing Society in Maribor and Its Library	
Tone Petek: KRATEK ETNOLOŠKI ORIS ŽELEZNICARSKE KOLONIJE STUDENCI V MARIBORU	197
A Brief Ethnological Survey of the Railroad Colony at Studenci in Maribor	

Jelka Pirkovič-Kocbek: SOCIALNA STANOVANJSKA GRADNJA V MARIBORU Social Apartment Construction in Maribor	202
France Filipič: GLADOVNA STAVKA V MOŠKI KAZNILNICI V MARIBORU V AVUGSTU IN SEPTEMBRU 1936 The August and September 1936 Hunger Strike at Men's Penitentiary in Ma- ribor	209
Milan Ževart: SABOTAŽNE AKCIJE V MARIBORU OD KONCA APRILA DO ZAČETKA AVUGSTA 1941 Sabotage Actions in Maribor Between the end of April and August 1941	220
Vladimir Bračič: RAZVOJ UPRAVNE UREDITVE V MARIBORU The Development of Administrative Regulations in Maribor	229
Marjan Matjašič: DEMOGRAFSKO EKONOMSKI ASPEKTI STRUKTURE MA- RIBORSKEGA MESTNEGA PREBIVALSTVA Demographic and Economic Aspects of the Structure of the Maribor Towns- people	240
Vladimir Bračič: NASTANEK IN RAZVOJ VISokega ŠOLSTVA V MARI- BORU The Beginnings and the Growth of the University-level Schools in Maribor	247
Meta Gabršek-Prosenč: RAZSTAVNA DEJAVNOST V MARIBORU — POVOJ- NO OBDobje The Post-War Exhibitions in Maribor	256

Ureja uredniški odbor. Glavni in odgovorni urednik dr. Peter Vodopivec. Tehnični urednik Vasko Simoniti. Oblikovalec Julijan Miklavčič.

Izdaja Zveza zgodovinskih društev Slovenije, sekcija za krajevno zgodovino. Sofinancirata Raziskovalna in Kulturna skupnost Slovenije, — Tiska tiskarna Tone Tomšič v Ljubljani. Uredništvo in uprava v Ljubljani, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva 12.

Tekoči račun 50101-678-49040 (Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Aškerčeva 12, 61000 Ljubljana — za »Kroniko«). Letna naročnina 300 din za posamezne naročnike, 450 din za ustenove, posamezna številka 150 din, dvojna 250 din.

Izdajateljski svet

dr. Vladimir Bračič, predsednik
Jože Curk
dr. Bruno Hartman
dr. Jože Koropec
Franc Marič
Gorazd Muzej
Ludvik Olas
dr. Mirko Pak
Ivan Rihtarič
Maks Šouc
Breda Varl
Herman Vogel
dr. Sergej Vrišer
dr. Mavricij Zgonik
Danica Ževart
dr. Milan Ževart
mag. Marjan Žnidarič

Uredniški odbor

dr. Vladimir Bračič
Jože Curk
Franc Filipič
dr. Bruno Hartman
dr. Jože Koropec, urednik
Tone Petek
dr. Vanek Šiftar
dr. Mavricij Zgonik
dr. Milan Ževart

**ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE
NOVA VRSTA**

19. (LIV.) LETNIK 1983, ZVEZEK 1-2

Uredil s sodelovanjem uredniškega odbora Jože Koropec — Izdala Univerza v Mariboru
v sodelovanju z Zgodovinskim društvom Maribor — Založila Založba Obzorja Maribor —
Za založbo dr. Rudi Lešnik — Natisnilo 1984 CGP Večer v Mariboru